

<http://europeandcis.undp.org/ourwork/roma/>

SITUAČNÁ ANALÝZA VYBRANÝCH ASPEKTOV ŽIVOTNEJ ÚROVNE DOMÁCNOSTÍ VYLÚČENÝCH RÓMSKÝCH OSÍDLENÍ

**SITUAČNÁ ANALÝZA VYBRANÝCH ASPEKTOV
ŽIVOTNEJ ÚROVNE DOMÁCNOSTÍ
VYLÚČENÝCH RÓMSKYCH OSÍDLENÍ**

Vydalo
Regionálne centrum
Rozvojového programu OSN
pre Európu a Spoločenstvo nezávislých štátov
v Bratislave

V spolupráci
s Inštitútom
pre verejné
otázky

Rozvojový program OSN (UNDP) vyjadruje poďakovanie Ministerstvu práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky za finančnú podporu a spoluprácu pri implementácii tohto projektu

© UNDP 2013

ISBN: 978-80-89263-14-1

Všetky práva vyhradené. Reprodukovanie materiálu na ďalší predaj alebo na iné komerčné účely je bez písomného povolenia držiteľa autorských práv zakázané.

Technická úprava, grafická úprava a produkcia:
Valeur, s. r. o., Slovenská republika

Názory a odporúčania formulované v tejto publikácii sa nemusia vždy a bezpodmienečne zhodovať s oficiálnym stanoviskom Rozvojového programu OSN.

Autorkou správy je Jarmila Filadelfiová

Terénny výskum bol realizovaný tímom výskumníčov: Jarmila Filadelfiová, Oľga Gyárfášová, Miroslava Hlinčíková, Martina Sekulová

Pri príprave metodológie, teréne a spracovávaní reportu spolupracoval Daniel Škobla

Odbornú reflexiu a pripomienky k textu poskytli: Marek Szilvási, Sylvia Porubänová, Richard Filčák, Jan Grill

Širší výskumný zámer bol konzultovaný v tíme UNDP, ktorý tvoria: Andrey Ivanov, Jaroslav Kling, Ben Slay, Daniel Škobla

Za pomoc pri zbere dát patrí vďaka nasledujúcim osobám:

Štefan Babindák, Adrian Berky, Magda Berkyová, Barbora Bučková, Ján Čekeľ, Ľubica Čillagová, Mária Demeová, Peter Dobrík, Eva Doktorová, Ladislav Duda, Igor Dužda, Valéria Džmurová, Slavomír Gajdoš, Peter Gonda, Peter Gomolák, Iva Grejtáková, Irma Horváthová, Monika Horváthová, Karol Horváth, Ivan Horváth, Zuzana Kollárová, Janette Knapeková, Ingrid Kosová, Erika Kušická, Tomáš Palenčár, Natália Príhodová, Dana Pustulková, Vladimír Sendrei, Monika Sendreiová, Juraj Štofej, Marián Trišč

OBSAH

ZHRNUTIE	6
1. ÚVOD	13
1.1. Širší rámec výskumu a predkladanej štúdie	13
1.2. Zameranie štúdie a využitá metodológia	14
1.3. Zloženie skúmaných domácností z marginalizovaných rómskych osídlení podľa základných triediacich znakov	15
2. LEKÁRSKA STAROSTLIVOSŤ: POTREBA, DOSTUPNOSŤ A PRÍSTUP	20
2.1. Ktorý člen rodiny a s akým zdravotným problémom navštívil lekára	20
2.2. Priestorová vzdialenosť zdravotných služieb	25
2.3. Finančná dostupnosť lekárskeho ošetrovania	31
2.4. Sociálna dostupnosť lekárskej starostlivosti: opatera ostatných detí a prístup zdravotníckeho personálu	37
Príloha ku kapitole 2: Posledná návšteva u lekára	46
3. BÝVANIE A MOŽNOSTI ÚPRAVY OBYDLIA	56
3.1. Druh obydli, jeho status a hodnotenie podmienok bývania	57
3.2. Kvalita obydli podľa veľkostných charakteristík a technického vybavenia	61
3.3. Úpravy obydli: druhy opráv a vynaložené náklady	66
Príloha ku kapitole 3: Posledná úprava obydli	80
4. STRAVOVANIE: JEDÁLNIČKY A JEDLÁ Z RÔZNYCH UHLOV POHLADU	87
4.1. Stravovanie pred sociálnymi dávkami a po nich	88
4.2. Disparita medzi obľúbenými a najčastejšími jedlami	99
Príloha 1 ku kapitole 4: Porovnanie jedálničkov domácností v dvoch bodoch mesiaca	108
Príloha 2 ku kapitole 4: Obľúbené a najčastejšie jedlá rómskych domácností	124
Príloha 3 ku kapitole 4: Recepty rómskych domácností	131
5. ZADLŽENOSŤ RÓMSKÝCH DOMÁCNOSTÍ Z VYLÚČENÝCH OSÍDLENÍ	147
6. POTREBY A TÚŽBY V PERSPEKTÍVE RODINY A SÍDLA	154
6.1. Želania pre vlastnú rodinu	154
6.2. Túžby smerované k miestu bydliska	161
Príloha 1 ku kapitole 6: Želania pre rodinu	168
Príloha 2 ku kapitole 6: Požadované zlepšenia v obci	172

7. ZÁKLADNÉ ZISTENIA	176
-----------------------------------	------------

PRÍLOHA: DOSTUPNOSŤ ZÁKLADNEJ INFRAŠTRUKTÚRY A SLUŽIEB

PRE OBYVATEĽOV MARGINALIZOVANÝCH RÓMSKÝCH KOMUNÍT	183
Štruktúra súboru skúmaných osídlení podľa územia a typu priestorového vylúčenia	183
Vzdialenosť skúmaných osídlení od domovskej obce a centier	184
Skúmané rómske osídlenia podľa vybavenosti základnou infraštruktúrou	186
Skúmané rómske osídlenia podľa priestorovej dostupnosti základných služieb	190
Skúmané rómske osídlenia podľa možností dopravy	197
Komunitná práca v sídle	198
Zhrnutie	200

ZHRNUTIE

Cieľom tejto výskumnej aktivity bolo zistiť, koľko úsilia musia vylúčené rómske domácnosti vynaložiť na riešenie bežných situácií a na aké prekážky a bariéry narážajú – vrátane finančných. Výskumná aktivita veľmi úzko nadväzovala na kvantitatívny výskum UNDP o životných podmienkach rómskych domácností, ktorý bol prvým empirickým vstupom do skúmaného prostredia rómskych komunít realizovaných v rámci riešeného projektu.

V metodologickom zmysle bolo cieľom tejto výskumnej aktivity rozvinúť zistenia dotazníkového výskumu do väčšej podrobnosti a zachytiť konkrétnejšiu podobu reality života tejto skupiny obyvateľov Slovenska, špeciálne jej vylúčenej časti. Úlohou bolo poskytnúť konkrétnejšiu predstavu o tom, čo to znamená vyžiť zo sociálnych dávok a aké môže nadobúdať takýto život v realite podoby. Pohľad sa pritom zúžil na najzákladnejšie potreby; ak sa majú nájsť a správne nastaviť opatrenia, ktoré by mohli pomôcť prekonať vylúčenie a depriváciu, k tomu je potrebné pozrieť sa detailnejšie na to, ako vyzerá bývanie, stravovanie či starostlivosť o zdravie vo vylúčených domácnostiach.

Na zaznamenávanie vybraných situácií z každodenného života a želaní a potrieb sa pripravil špeciálny typ výskumného nástroja – záznamový hárok s možnosťou voľného a čo najpodrobnejšieho zapísania vybraných situácií. Záznamový hárok dopĺňali dva krátke dotazníky pre identifikačné údaje. Prvý obsahoval batériu otázok, ktoré sa týkali rôznych charakteristík konkrétneho sídla bydliska: okrem typu sídla zachytával vzdialenosť od domovskej obce a okresných centier, bariéry medzi sídlom a domovskou obcou, základnú infraštruktúru v obci a v marginalizovanom osídlení, priestorovú vzdialenosť základného vybavenia a služieb, možnosti dopravy a prítomnosť komunitných centier a pomáhajúcich MVO v sídle. Druhý dotazník obsahoval charakteristiky domácnosti rozčlenené do piatich okruhov: sledoval sa typ domácnosti podľa pracovnej aktivity a zloženia rodiny; obydlie podľa

typu, životných podmienok a oficiálneho statusu; veľkosť obydlia a jeho vlastnícky status; vybavenie domácnosti základnou infraštruktúrou; a napokon zloženie domácnosti podľa jednotlivých statusov každého z členov domácnosti. Veľkosť vzorky sa stanovila arbitrárne na 200 výberových jednotiek.

LEKÁRSKA STAROSTLIVOSŤ: POTREBA, DOSTUPNOSŤ A PRÍSTUP

V rómskych komunitách je uprednostňovaná lekárska starostlivosť o deti pred dospelými. Dospelí členovia domácnosti navštevujú lekára zväčša iba pri závažnejších ochoreniach, s bežnými chorobami ako prechladnutie alebo žalúdočné problémy k lekárovi nechodia. Medzi časté ochorenia rómskych detí patria popri prechladnutí a ochorení dýchacích ciest aj poruchy tráviaceho systému, ako napríklad bolesti brucha, zvracanie a hnačky. Preventívne prehliadky a očkovanie sú vo vylúčených osídleniach takmer výhradnou záležitosťou detí, dospelí chodia na kontrolu prevažne len pri zistenom vážnejšom ochorení. Z vážnejších ochorení sa pri detských pacientoch objavovali vrodené choroby a potreba kontroly ich vývoja, infekčné ochorenia ako napríklad žltáčka, ale aj onkologického ochorenia dieťaťa so značnými dopadmi na finančnú situáciu rodiny. Objavil sa aj príbeh, pri ktorom bol zdravotný problém dieťaťa následok hladu.

Čo sa týka dospelých členov vylúčených rómskych domácností, tí s bežným prechladnutím alebo zažívacími problémami lekársku pomoc veľmi často nevyhľadávajú; ich dôvodom návštevy lekára sú dlhodobejšie a vážnejšie ochorenia, najčastejšie napríklad srdcovo-cievne choroby a vysoký krvný tlak, potom ochorenia pohybového ústrojenstva, cukrovka alebo ešte úrazy rôzneho druhu. Dospelí obyvatelia vylúčených rómskych komunít s bežnými chorobami k lekárovi chodia iba zriedkavo, málo tiež absolvujú preventívne prehliadky.

Okrem subjektívnych príčin špecifikovaných ako „nezodpovedný prístup k vlastnému zdraviu“ môže byť rezignácia na konzultácie a kontrolu zdravotného stavu odborníkmi výsledkom nedostupnosti alebo zhoršenej dostupnosti takýchto služieb.

Len približne štvrtina domácností mala základnú lekársku starostlivosť, detského či obvodného lekára a zubára, vo vzdialenosti menšej ako jeden kilometer, najväčšia časť (až polovica) ju mala v rozmedzí od jedného do päť kilometrov, pre viac ako pätinu skúmaných vylúčených domácností bola vzdialená viac ako päť kilometrov. Návšteva lekára teda predpokladala pri veľkej časti vylúčených domácností prekonať istú priestorovú vzdialenosť, a to nie len pri osídleniach mimo intravilánu obce; niekedy bola lekárska starostlivosť vzdialená aj v rámci mesta. Na prekonanie vzdialenosti používajú domácnosti rôzne stratégie – podľa závažnosti zdravotného problému, finančnej situácie domácnosti i ostatných okolností života rodiny.

Už zabezpečenie povinného očkovania alebo prehliadky môže znamenať pri absencii verejnej dopravy zo sídla alebo pri nedostatku finančných prostriedkov na cestovné niekoľko kilometrov pešej cesty k lekárovi a naspäť. A okrem prekonávania vzdialenosti je nezriedka potrebné zabezpečiť starostlivosť o ostatné deti v domácnosti – musia cestu absolvovať spolu s matkou alebo zostať v starostlivosti náhradnej osoby.

Monitoring príjmov a výdavkov ukázal značne napätý rozpočet pomerne veľkej časti vylúčených rómskych domácností v situácii odkázanosti na sociálne dávky. Nízke celkové príjmy zároveň znamenajú prežívanie väčšiny mesiaca s veľmi malými sumami disponibilných finančných prostriedkov. Za daných podmienok je rozhodovanie o spotrebe domácnosti značne obmedzené a môže byť ohrozené aj pokrytie základných potrieb či neočakávaných základných výdavkov, vrátane zabezpečenia nevyhnutnej zdravotnej starostlivosti.

Celkovo sa vynaložená suma za poslednú návštevu u lekára značne diferencovala: pohybovala od

nulových nákladov po 250 euro (poplatok za interrupciu), sumy nad 30 euro sa však vyskytli iba v ojedinelých prípadoch. Viacero domácností sa posťažovalo vo všeobecnosti, že je to pre nich veľa a pociťujú tieto výdavky ako finančnú záťaž, najmä ak sa spája s návštevami vzdialenejších odborných vyšetrení alebo pri opakovaných zdravotných problémoch. Najčastejší spôsob, ako vylúčené rómske domácnosti prekonávajú deficit finančných prostriedkov potrebných na poplatky spojené s ošetrením u lekára, sú ale pôžičky. Najčastejšie vypomáhajú členovia širšej rodiny – sestra, svokra, ujo, ale predovšetkým rodičia. Solidarita medzi príbuznými je pri ochorení veľmi intenzívna a na zabezpečení zdravotnej starostlivosti sa v rómskych komunitách podieľajú z veľkej časti príbuzenské siete. Nedostatok finančných prostriedkov v rodinnom rozpočte domácností z vylúčených osídlení má za následok nie len čiastočné, odložené alebo žiadne vyberanie predpísaných liekov. Niektoré skúmané domácnosti z vylúčených rómskych osídlení pre problémy s úhradami za lieky úplne rezignujú na lekársku starostlivosť.

Rodové roly v rómskych komunitách sú pomerne striktné oddelené, prevažujúci model rodiny sa zakladá na jednom živiteľovi – mužovi, rómskym ženám je určená domáca sféra. Niekedy potreba náhradnej starostlivosti v prípade návštevy hlavnej opatrovateľky u lekára znamená na jednej strane zaangažovanie rómskych mužov do domácej starostlivosti, v striktné rozdelenom „rodovom svete“ to ale zároveň môže znamenať pre opatrujúceho rodiča stratu iných príležitostí, napríklad stratu možnosti priniesť nejaký pracovný príjem do rodiny. Návštevy lekára v prípade veľkej časti domácnosti z vylúčených osídlení komplikuje či obmedzuje aj potreba zabezpečiť starostlivosť o ostatné deti v domácnosti. Zistené veľké problémy vylúčených domácností prevažne odkázaných na sociálne dávky pri finančnom pokrytí dopravy k lekárovi a zdravotných služieb vrátane zabezpečenia liekov indikuje otázku, či by sa celý systém podpory zdravotnej starostlivosti ľudí v hmotnej núdzi nemal vystavať úplne iným

spôsobom, než je dvojeurový príspevok na zdravotnú starostlivosť k dávke v hmotnej núdzi.

BÝVANIE A MOŽNOSTI ÚPRAVY OBYDLIA

U domácností z vylúčených komún sa do obrazu ich životných podmienok pridáva bývanie v nekvalitnom obydlí, ktoré často komplikuje hygienickú situáciu domácností. Podľa subjektívneho hodnotenia sú murované rodinné domy a bytovky vo vylúčených osídleniach rôznej kvality – od vynikajúcich až po veľmi zlé pre život, neštandardné príbytky sa takmer výlučne spájali s nevyhovujúcimi podmienkami. Sledovanie oficiálneho statusu obydlia tiež naznačilo, že čím je priestorové vylúčenie miesta bydliska hlbšie, tým je výskyt neoficiálnych stavieb vyšší. Zároveň stavby na čierne majú výrazne častejšie podobu obydlia z neštandardných materiálov, v prípade murovaných domov sú vo vylúčených osídleniach menej frekventované.

Neoficiálne stavby vznikajú ľahšie v segregovaných osadách, nejde pritom o domy štandardného typu a samotní obyvatelia takýchto príbytkov svoje podmienky pre život nevidia v pozitívnom svetle. Previazanie týchto troch aspektov indikuje, že budovanie neštandardného príbytku v segregovanom prostredí je pre jeho obyvateľov východiskom z núdze. Je to pre mnohé chudobné domácnosti z vylúčeného prostredia jediný spôsob, ako si dokážu v danej finančnej a sociálnej situácii zabezpečiť „strechu nad hlavou“ a naplniť tak jednu z najzákladnejších podmienok pre život.

Spôsoby nadobudnutia obydlia sú odlišné podľa typu sídla a druhu obydlia. Znamená to, že postupy vedúce k etnickej segregácii či separácii bývania sú v realite rôzne. Dochádza k nim kúpou obydlia vo vylúčenom prostredí, ďalej postavením si obydlia v takomto osídlení alebo zdedením domu, obsadením voľného príbytku, ale aj pridelením bývania od obce. Domácnosti, ktoré svoje terajšie bývanie dostali od obce mali najvyšší podiel v rámci separovaných sídiel na okraji obce. Zistenia naznačujú, že samosprávy bytu pre sociálne slabých nezriedka umiestňujú mimo obec.

Situácia z hľadiska druhu obydlia, spôsobov jeho nadobudnutia a vlastníckeho vzťahu k obydlíu sa zdá vo vylúčených osídleniach veľmi rôznorodá. Pri mnohých skúmaných domácnostiach nebol jednoznačný formálny status obývaného bytu či príbytku, čo už samé o sebe netvorí dobré východisko pre stabilitu bývania a kvalitu života členov domácností. Vypovedá o tom aj subjektívne hodnotenie podmienok bývania, ktoré vyšlo najnepriaznivejšie za segregované osady a neštandardné príbytky.

Rómske domácnosti z vylúčených osídlení obývajú často krát nekvalitné obydlia, pričom situácia vychádza najhoršia za segregované osady. V segregovaných osadách sa nie len koncentrujú neštandardné príbytky – chatrče, často sú a zostávajú bez najzákladnejšieho vybavenia. Neboli zriedkavé prípady, keď sa nedostatky vzájomne kombinovali, napríklad preľudnenosť s poddimenzovaným technickým vybavením, atď. Kvalita bývania mnohých domácností z vylúčených osídlení vykázala značné deficity a výrazné zaostávanie za bežným štandardom bývania na Slovensku.

Väčšina krajín EÚ prijala nejaký typ bytovej politiky, ktorá má podporiť rozvoj bývania vôbec, jeho dostupnosť pre rôzne skupiny obyvateľstva a zabezpečiť istú kvalitu bývania definovanú cez minimálne štandardy. Mnohé z podmienok bývania zistených vo vylúčených osídleniach štandardom rozhodne nevyhovujú. Nedostupnosť vody v obydlí a absencia kanalizácie, problémy s energiami i spôsoby vykurovania ďaleko zaostávajú za akýmkoľvek štandardom – aj minimálnym. Prehustenie bývania a obmedzený priestor redukovujú jeho obyvateľom šance na akýkoľvek rozvoj. Častý výskyt situácie, keď každý člen domácnosti nemá nie len svoju izbu, ale ani svoju posteľ, je alarmujúce.

Zaznamenané príbehy poslednej úpravy obydlia poukázali na tri základné súvislosti: prevažuje údržba obydlia nad zásadnejším zlepšením kvality obydlia; pre mnohé domácnosti je finančne nedostupná aj základná údržba bytu alebo domu;

absolútnu väčšinu úprav obydľia si robia domácnosti svojpomocne, prípadne ešte za pomoci príbuzných a známych, platené služby využívajú len výnimočne. Ani posledné úpravy realizované v súčasnom obydľí nenaznačili silnejší trend k zlepšovaniu existujúcej kvality bývania vo vylúčených osídleniach, hoci pár pozitívnych zmien sa zaznamenalo.

Otázky týkajúce sa sociálneho bývania alebo integrácie zohrávajú v agende sociálnej politiky EÚ kľúčovú úlohu. *Charta základných práv Európskej únie* v hlave IV článok 34 uvádza: „S cieľom bojovať proti sociálnemu vylúčeniu a chudobe Únia uznáva a rešpektuje právo na sociálnu pomoc a pomoc pri bývaní s cieľom zabezpečiť dôstojnú existenciu všetkých osôb, ktoré nemajú dostatok prostriedkov, v súlade s právom Únie a vnútroštátnymi právnymi predpismi a praxou“. V súvislosti s bývaním majú hlavnú zodpovednosť ústredné vlády štátov, ktoré vyvíjajú vlastné politiky bývania. Slovensko čelí v tomto smere mnohým výzvam, napríklad ako obnoviť bytový fond, ako plánovať a riešiť rozširovanie miest či obcí, ale aj ako pomáhať mladým a znevýhodneným skupinám. Mnohé domácnosti z vylúčených osídlení rozhodne k znevýhodneným skupinám patria, čo naznačili všetky sledované parametre kvality bývania. Zistenia volajú po zásadných opatreniach v záujme nápravy existujúceho stavu, obzvlášť s prihliadnutím k demografickému vývoju tejto časti populácie a k rastúcej potrebe bytov pre narastajúci trend počtu novozałożených mladých rodín a ich mizivými šancami na získanie samostatného bývania.

Jedným z najdôležitejších faktorov ovplyvňujúcich spôsob bývania rómskej populácie vo všeobecnosti je ich územné rozloženie, resp. miera ich koncentrácie v jednotlivých regiónoch. No neoddeliteľnou súčasťou ich bývania je aj charakter osídlenia – sídelné či urbanistické typy. Charakteristiky bývania Rómov sú nasledovné: koncentrácia rómskych obyvateľov v nevhovujúcom, starom bytovom fonde v majetku štátu; segregačné praktiky obcí; nútená segregácia, nemožnosť prenajať si byt v inej lokalite z dôvodu častých rasových predsudkov nájomcov;

vznik get; nelegálne obsadzovanie bytov, bývanie v bytoch bez nájomnej zmluvy.

Príbely posledných úprav obydľia priblížili nie len samotnú podobu, priebeh a okolnosti tejto situácie: prevaha udržiavania nad zvyšovaním štandardu obydľia, svojpomocné vykonanie úprav, rezignácia na úpravy). Podali zároveň silné svedectvo o rôznorodosti kvality bývania vo vylúčených komunitách, najmä o značnej deprivácii v bývaní rómskych domácností. EU SILC medzi ukazovateľmi deprivácie v bývaní sleduje nedostatok svetla a vlhko v byte, absenciu kúpeľne a WC. Zistenia naznačili, že pre obydľia vo vylúčenom prostredí má tento typ deprivácie takú vyhranenú podobu, že by si vyžadovalo kombináciu vyššieho počtu a iných premenných popisujúcich stav bývania.

STRAVOVANIE: JEDÁLNIČKY A JEDLÁ

Mnohé zo zaznamenaných jedálničkov ukázali, že chudoba a materiálna deprivácia je v tomto prostredí rozšírený jav. Denná strava často nezodpovedá nutričnej hodnote potrebnej pre zdravý rozvoj. Deprivácia mnohých skúmaných domácností je spojená s ich vylúčením z konzumu, dokonca z konzumu potravín. Znamená to, že k sociálnym dôsledkom dlhodobej nezamestnanosti v tomto prostredí nezriedka patrí dramatické zníženie ich životnej úrovne. Minimálne v istom období mesiaca pred dávkami sa indikovali charakteristiky absolútnej chudoby, keď sa deprivácia približuje k určitému „fyziologickému prahu“, pod ktorým nie je naplnená najzákladnejšia potreba, akou je jedlo. Viaceré z jedálničkov boli veľmi chudobné a jednotvárne, niekedy veľmi neisté a na hranici hladu.

Empirická sonda zároveň preukázala, že stravovanie rómskych domácností z vylúčených sídiel celkovo nie je veľmi kvalitné. Na ich jedálnych lístkoch sú obmedzené počty jedál za deň, málo pestrá strava, menej zameraná na ovocie a zeleninu či mliečne výrobky. Na jedálničkoch prevládajú nevyživné, alebo potom kalorické jedlá, zdravé stravovanie je skôr zriedkavejšie až výnimočné.

Po dávkach pestrosť stravy u väčšiny skúmaných domácností narastala, sú to ale hlavne kalorické a mäsové jedlá, ktoré na jedálničku pribúdajú. Hoci sa s príchodom financií do domácnosti z veľkej časti mení ich denné stravovanie, veľká časť dáva prednosť nezdravým a ťažkým jedlám, resp. sociálne príjmy im na iný typ stravovania nepostačujú. Situácia pred dávkami a po nich je v domácnostiach rôznorodá, prevážila ale zmena stravovania, obzvlášť v segregovaných osadách bol v porovnávaných dvoch časových obdobiach mesiaca zaznamenaný posun.

Celkový pohľad na obidva jedálničky ukázal, že po dávkach nedochádza k veľkému „hodovaniu“, jedálniček sa v podstate aspoň po dávkach priblížil k normálnemu stravovaniu. Doplnil sa chýbajúci počet jedál za deň, deti dostanú štandardné stravovacie položky, niektoré domácnosti si doprajú obľúbené jedlo – mäso, dosýta najedia. Hoci sa zistili módy stravovania pri sledovaní tohto aspektu rôzne, od trvalo deficitných až po trvalo štandardné, pomerne veľká skupina kombinuje v mesiaci dlhšie obdobie deficitného stravovania s „normálnym“ najedením sa po obdržaní príjmov, najmä pri domácnostiach odkázaných výlučne na sociálne dávky.

Aj pohľad cez sledovanie obľúbených a najčastejších jedál identifikoval skôr orientáciu na varenie ťažkých a nekvalitných jedál vo vylúčených rómskych osídleniach. Empirická sonda tak potvrdila a na príkladoch jednotlivých jedál ukázala stravovacie návyky v tomto prostredí.

Porovnanie obľúbeného a najčastejšieho jedla naznačilo, že zdržovanie sa spotreby alebo zrieknutie sa pôvodného rozsahu potrieb v oblasti stravovania je v skúmanom prostredí rozšírené a s priestorovým vylúčením ešte narastá. Obyvateľom segregovaných osád sa len v malej miere darí pripravovať si bežne obľúbené jedlá.

V stravovaní domácností prevážila tendencia, že náročnejšie obľúbené jedlá, hlavne ak sú mäsové, si domácnosti doprajú iba občas v priebehu mesiaca, bežne si ich nemôžu dovoliť. Spravidla obľúbené

jedlo pripravujú iba raz za mesiac, a to po príchode príjmov do rodiny. Hlavné jedlo na jedálničku v období po dávkach a obľúbené jedlo tak boli vo väčšine prípadov totožné. Po väčšinu mesiaca zažívajú obmedzovanie v stravovaní, ktoré nadobúda aj podobu vyhranenej deprivácie v stravovaní.

ZADLŽENOSŤ RÓMSKÝCH DOMÁCNOSTÍ

Empirické údaje z rôznych empirických zdrojov potvrdili v priemernom vyjadrení napätý až deficitný finančný rozpočet vylúčených rómskych domácností. Málo príjmov do týchto domácností umožňuje nízku úroveň výdavkov, a to aj výdavkov pokrývajúcich najzákladnejšie potreby, ako sú potraviny a bývanie. Veľká časť domácností má problém uhradiť základné potreby svojich členov, v niektorých z nich sa to nedarí napriek často využívaným možnostiam požičať si. Najhoršiu bilanciu zaznamenali domácnosti bez pracujúceho člena, kde bolo aspoň jedno maloleté dieťa a viacčlenné domácnosti.

Z porovnania celkových príjmov a výdavkov vylúčených rómskych domácností, ktoré sa podarilo zaznamenať počas jedného mesiaca vyplynulo, že v priemere sú viac-menej vyrovnané. Zostatok z celkovej sumy príjmov po odrátaní celkových výdavkov vyšiel nízky (na domácnosť 44,61 euro), ak sa do celkovej sumy príjmov nezapočíta suma požičaná v priebehu mesiaca je zostatok ešte podstatne menší (na domácnosť 10,32 euro a na jedného člena ani nie 2 euro). Keby ale domácnosti neboli zadlžené a nemuseli realizovať splátky pôžičiek, zostatok príjmov by bol v priemere o 60 euro vyšší, resp. o túto sumu by vylúčené rómske domácnosti mohli zvýšiť svoje iné druhy výdavkov.

Výška príjmu ovplyvňuje zásadným spôsobom hospodárenie domácností a „šírku“ obdobia z mesiaca, po aké majú k dispozícii finančné prostriedky v istom objeme. Nízke celkové príjmy zároveň znamenajú prežívanie väčšiny mesiaca s veľmi malými sumami disponibilných finančných prostriedkov. Pri domácnostiach s najnižšími príjmami to znamená viac ako polovicu mesiaca so sumou

nižšou ako 10 euro na jedného člena. S takýmito finančnými prostriedkami je rozhodovanie o spotrebe domácnosti značne obmedzené, ohrozené môže byť aj pokrytie základných potrieb a neočakávaných základných výdavkov – domácnosti sa v snahe o ich zabezpečenie zadlžujú.

Sonda do vylúčených osídlení naznačila, že domácnosti z vylúčených rómskych osídlení sú vo vysokej miere zadlžené. Dlhy u nich vznikajú rôzne, častou cestou je neplatenie nájomného za bývanie alebo za služby či energie súvisiace s bývaním. Požičiavajú si ale tiež na zabezpečenie potrebnej zdravotnej starostlivosti, na realizáciu úprav obydla alebo aj na nákup potravín. Pováčšine dlhy týchto domácností vznikajú z dôvodu uspokojenia základných potrieb alebo naplnenia aspoň minimálnej spotreby.

Ukázalo sa zároveň, že veľká časť týchto domácností má pre likvidáciu svojich dlžôb vypracovaný splátkový kalendár. Ako ale pri viacerých respondentkých domácnostiach so splátkovým kalendárom upozorňovali spolupracovníci z terénu, mnohé rodiny tento splátkový kalendár nedodržiavajú. Empirická sonda zaznamenala aj istú skupinu rodín, ktoré mali na časť sociálnych dávok osobitného príjemcu. Pri neschopnosti splácať dlhy bolo na niektoré domácnosti uvalené exekučné konanie, ako sa ukázalo, dokonca niekoľké. Šanca niektorých rodín dostať sa v nejakom reálnom čase z nadobudnutých dlhov sa stala prakticky mizivá.

POTREBY A TÚŽBY V PERSPEKTÍVE RODINY A SÍDLA

Medzi želaniami pre rodinu objavovala v odpovediach rómskych domácností práca nie len najčastejšie, ale skloňovala sa z rôznych stránok. Raz sa zdôrazňoval obsah a charakter práce, jej priestorová dostupnosť či formálny pracovný kontrakt, inokedy výsledok práce – pracovný príjem. Pracovný príjem sa veľkou časťou rómskych domácností vnímal ako jediná cesta k zlepšeniu životných podmienok a k minimálnym životným istotám. Mnohé z rodín konkretizovali aj

využitie prípadných pracovných príjmov – radi by ich investovali do zlepšenia podmienok bývania a posilnenia životnej istoty, rodiny s deťmi do ich vzdelania a budúcnosti.

„Pracovné“ želania vo väčšej alebo menšej miere potvrdili všetky známe poznatky o pracovnej aktivite vo vylúčených komunitách. Spomeňme obrovskú nezamestnanosť, nestabilitu pracovných miest, ktoré sú im k dispozícii, absenciu pracovných príležitostí v okolí, nedostupnosť trvalých miest pre nekvalifikovanú pracovnú silu a podobne. Túžba nájsť si prácu je v skúmanom prostredí silná pri rodičovskej generácii, významné miesto ale zohráva aj v snoch o budúcnosti detí.

Veľa pozornosti vylúčené rómske domácnosti venovali rôznym aspektom bývania – svoje túžby spájali veľmi často práve s touto oblasťou života. Znamená to, že deprivácia v bývaní je v skúmanom prostredí mimoriadne silná. Frekventované bolo aj všeobecné želania zdravia pre členov rodiny, tiež zlepšenie finančnej situácie a životnej úrovne vôbec, objavovali sa aj osobné rodinné želania. Absolútna prevaha vyslovených želaní mala charakter bežných, základných vecí potrebných pre život, nejaké nadštandardné želania boli skutočne len výnimočné (auto, PC pre deti).

Želania smerované k zlepšeniu života v sídle bývania boli pomerne rôznorodé, avšak prevažovalo medzi nimi to, čo konkrétnemu sídlu chýbalo. Veľký dôraz sa dával na pracovné možnosti v okolí a byty pre mladé rodiny, chceli pokojnejšie a čistejšie prostredie v rámci sídla, želali si dobudovanie jeho technickej infraštruktúry – predovšetkým ciest a chodníkov, ale aj kanalizácie, vodovodu a podobne. Značná skupina želaní súvisela s deťmi: pociťovali potrebu voľnočasových zariadení či vybavenia pre deti, ako sú detské ihriská a iné vybavenie na hry, často žiadanými boli i materské školy v sídle. Zaznamenala sa aj rôznorodá požiadavka na služby – podľa toho, ktorá bola v sídle deficitná. Rómskym obyvateľom z vylúčených osídlení chýbajú tiež kultúrne podujatia, cez želanie prejavili záujem na zlepšení vzťahov s majoritou.

Mnohé želania rómskych domácností sprostredkovane vydali svedectvo o zlých podmienkach bývania a ich previazaní na trh práce. Vylúčenie z trhu práce zároveň znamená vylúčenie z možností zlepšiť si bývanie. Mnohé skúmané domácnosti žijú vo veľmi nevyhovujúcich podmienkach a riešení ich bytovej situácie je pramálo. Na kúpu bytu či domu nemajú finančné prostriedky – vylúčenie z trhu práce im takúto možnosť zatvára. Vylúčenie z trhu práce zároveň pre nich znamená vylúčenie z pôžičiek a hypoték; viacerí respondenti zdôrazňovali, že bez práce, stabilnej práce, pôžičky nedostanú.

Pre mnohé z domácností sa začarovaný kruh uzavrel: vylúčenie z trhu práce a absencia normálnych pracovných príležitostí; zo sociálnych dávok je problematické aj jednoduché fyzické prežitie – zabezpečiť stravu. Vylúčenie z trhu práce (nezriedka napriek vyučeniu alebo ukončenej škole) zároveň marí možnosť dospelých detí osamostatniť sa a založiť si samostatnú domácnosť. To následne rozširuje rodičovské rodiny a vedie k ďalšej preľudnenosti už aj tak preľudnených obydľí. Schopnosť dospelých detí osamostatniť sa je vo vylúčenom prostredí mizivá. Čo sa musí stať v ďalšej generácii, kedy sa priestor

bývania ešte ďalej zúži, iba ťažko predpovedať. Ak by sme dali na literatúru, obrovská deprivácia prináša nepokoje a znižuje sociálny z mier.

Hoci rodiny kumulujú zdroje a nedostatok zdrojov nahrádzajú svojpomocou a vzájomnou výpomocou, na prekonanie deficitu nestačia. Napriek ochote a zručnostiam k svojpomocným riešeniam, hlboký deficit pracovných príjmov zatvára aj túto možnosť. Nie je preto prekvapujúce, že sa bývanie objavilo ako druhý najčastejší obsah prianí pre svoju rodinu a túžba po bývaní pre deti v sídle bývania vyznela tiež pomerne silná.

Mnohým vylúčeným sídlam chýba štandardná technická infraštruktúra, a začína to už u ciest a chodníkov. Nedostatok ciest a dopravy robí priestorové vylúčenie ešte hlbším. Na jednej strane sa hovorí o požiadavke na zlepšenie hygienických pomerov vo vylúčených osídleniach, existujúca technická infraštruktúra ale často nevytvára ani základné predpoklady pre zmenu. Pri hľadaní riešení netreba zabúdať na rôznorodosť – každé prostredie je iné a vyžaduje iné priority. Túžba žiť inak a túžba pracovať je aj napriek situácii dlhodobej nezamestnanosti stále prítomná.

1. ÚVOD

1.1. Širší rámec výskumu a predkladanej štúdie

Tzv. rómska otázka sa na Slovensku v posledných dvoch desaťročiach stala jednou z kľúčových tém politických diskusií, cieľom verejných politík a stala sa aj predmetom záujmu Európskej únie a zahraničia. Ako skupinu najviac ohrozenú chudobou a sociálnym vylúčením identifikuje Rómov množstvo výskumov (napr. Vašečka – Repová – Džambazovič, 2000; Chudoba Rómov., 2002; UNDP, 2006; UNDP, 2012) a veľa strategických vládnych dokumentov, napríklad *Národný akčný plán sociálnej inklúzie (NAPs/INCL) 2004 – 2006*, *Národná správa o stratégiách sociálnej ochrany a sociálnej inklúzie pre roky 2006 – 2008*, *Národná správa o stratégiách sociálnej ochrany a sociálnej inklúzie pre roky 2008 – 2010*. Tieto materiály upozorňujú na to, že okrem regionálnych disparít v miere chudoby, nezamestnanosti, priemerných mzdách, ako aj ukazovateľoch vzdelania a zdravotného stavu sa na Slovensku prejavujú aj nerovnosti medzi postavením majoritnej populácie a sociálne vylúčených, marginalizovaných skupín rómskej populácie.

Predpokladom odstraňovania chudoby a sociálneho vylúčenia je zabezpečenie prístupu pre všetkých ľudí k zdrojom, právam a službám potrebným pre participáciu v spoločnosti, potieranie všetkých foriem diskriminácie, ktoré vedú k vylúčeniu. Nový rámec a príležitosť pre zamedzenie sociálnej exklúzie a pre integráciu rómskej populácie v Európe vytvára (na základe *Oznámenia Komisie Európskemu parlamentu, Rade, Európskemu hospodárskemu a sociálnemu výboru a Výboru regiónov*) *Rámec EÚ pre vnútroštátne stratégie integrácie Rómov do roku 2020* zo dňa 6. apríla 2011. Vnútroštátne stratégie, vypracované vládami národných štátov, vytvárajú rámec, ktorý spája otázku základných ľudských práv a otázku ľudského rozvoja. V takomto rámci by sa mali realizovať špecifické intervencie na regionálnej a lokálnej úrovni, ktoré by napomohli zlepšiť situáciu

Rómov. V dokumente Európskej komisie sa konštatuje, že „mnoho z približne 10 – 12 miliónov Rómov v Európe sa vo svojom živote potýka s predsudkami, intoleranciou, diskrimináciou a sociálnym vylúčením. Sú marginalizovaní a žijú v zlých socio-ekonomických podmienkach.“

V *Oznámení* sa ďalej konštatuje, že: „na úrovni EÚ aj členských štátov je potrebné konať rozhodne v rámci aktívneho dialógu s Rómami. Hlavnú zodpovednosť za tieto opatrenia majú štátne orgány.“ Podľa Európskej komisie je sociálna a ekonomická integrácia Rómov ako dvojsmerný proces, „ktorý si vyžaduje zmenu postoju väčšiny obyvateľstva, ako aj členov rómskych komunít. Členské štáty musia predovšetkým zaistiť, aby Rómovia neboli diskriminovaní a aby sa s nimi zaobchádzalo ako s ostatnými občanmi EÚ s rovnocenným prístupom ku všetkým základným právam, ktoré sú zakotvené v Charte základných práv EÚ.“ (EÚ, 2011). Na základe spomínaného oznámenia, vypracovalo Slovensko *Stratégiu SR pre integráciu Rómov do roku 2020* (schválená vládou SR dňa 11. januára 2012), v ktorej sa prikladá veľká úloha „monitorovaniu a evaluácii na úrovni programov, politík, a projektov“ s cieľom „využiť synergiu pomocou partnerstva s ďalšími orgánmi štátnej správy, medzinárodnými organizáciami, vedeckými inštitúciami a rómskou občianskou spoločnosťou“. (*Stratégia SR...*, 2012: 63)

Projekt UNDP Štatistické zisťovanie vybraných cieľových skupín obyvateľstva SR realizovaný s podporou Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny SR v období rokov 2010 - 2015, ktorý mapuje životné podmienky sociálne vylúčených skupín rómskej populácie na Slovensku, vychádza z chápania sociálneho vylúčenia ako komplexného, mnohodimenzionálneho, mnohovrstvového a dynamického javu. Pozostáva s viacerých výskumných komponentov, v rámci ktorých sa venuje pozornosť všetkým kľúčovým oblastiam inklúzie Rómov ako je bývanie, zdravie, vzdelávanie, trh práce, príjmová situácia domácností a materiálna deprivácia.

1.2. Zameranie tejto správy a využitá metodológia

Obsahom tejto správy sú výsledky kvalitatívneho šetrenia s pracovným názvom „situačné účty“, ktorého cieľom bolo zistiť, koľko úsilia musia vylúčené rómske domácnosti vynaložiť na riešenie bežných životných situácií a na aké prekážky a bariéry narážajú – vrátane finančných. Výskumná aktivita veľmi úzko nadväzovala na kvantitatívny výskum UNDP o životných podmienkach rómskych domácností (UNDP, 2012), ktorý bol prvým empirickým vstupom do skúmaného prostredia rómskych komunít realizovaných v rámci riešeného projektu. V metodologickom zmysle bolo cieľom predkladanej výskumnej aktivity rozvinúť zistenia dotazníkového výskumu do väčšej podrobnosti a zachytiť konkrétnejšiu podobu reality života tejto skupiny obyvateľov Slovenska, špeciálne jej vylúčenej časti. Úlohou bolo poskytnúť konkrétnejšiu predstavu o tom, čo to znamená vyžiť zo sociálnych dávok a aké môže nadobúdať takýto život v realite podoby. Pohľad sa pritom zúžil na najzákladnejšie potreby; ak sa majú nájsť a správne nastaviť opatrenia, ktoré by mohli pomôcť prekonať vylúčenie a depriváciu, k tomu je potrebné pozrieť sa detailnejšie na to, ako vyzerá bývanie, stravovanie či starostlivosť o zdravie vo vylúčených domácnostiach.

Primárne sa výskum zameriaval na monitorovanie priebehu a riešenia vybraných situácií z každodenného života. Počas prípravy výskumnej aktivity sa postupne na základe rozhovorov s expertmi a expertkami vyšpecifikovali také každodenné situácie ako návšteva lekára, bývanie a úpravy obydlija, rozsah a hĺbka zadĺženia domácností a jeho riešenie. Najväčší dôraz sa ale položil predovšetkým na oblasť stravovania, za ktoré sa sledovali rozdiely v stravovaní medzi obdobím pred dávkami a po dávkach, rozdiely medzi obľúbenými a najčastejšie pripravovanými jedlami, spôsoby riešenia stravovania za situácie nedostatku finančných prostriedkov na zabezpečenie potravín pre členov domácnosti; sprievodným cieľom bolo úsilie o zaznamenanie receptov častých a obľúbených jedál v marginalizovaných rómskych komunitách. Sledovanie vybraných situácií z každodenného života dopĺňali

potreby a túžby obyvateľov marginalizovaných rómskych osídlení, ktoré sa týkali dvoch rovín. Na jednej strane sa zisťovali želania a túžby vo vzťahu k vlastnej rodine či domácnosti, na strane druhej návrhy a potreby zmien v mieste bydliska – v konkrétnom osídlení.

Na zaznamenávanie vybraných situácií z každodenného života a želaní a potrieb sa pripravil špeciálny typ výskumného nástroja – záznamový hárok s možnosťou voľného a čo najpodrobnejšieho zapísania vybraných situácií. Záznamový hárok dopĺňali dva krátke dotazníky pre identifikačné údaje. Prvý obsahoval batériu otázok, ktoré sa týkali rôznych charakteristík konkrétneho sídla bydliska: okrem typu sídla zachytával vzdialenosť od domovskej obce a okresných centier, bariéry medzi sídlom a domovskou obcou, základnú infraštruktúru v obci a v marginalizovanom osídlení, priestorovú vzdialenosť základného vybavenia a služieb, možnosti dopravy a prítomnosť komunitných centier a pomáhajúcich MVO v sídle. Druhý dotazník obsahoval charakteristiky domácnosti rozčlenené do piatich okruhov: sledoval sa typ domácnosti podľa pracovnej aktivity a zloženia rodiny; obydlie podľa typu, životných podmienok a oficiálneho statusu; veľkosť obydlija a jeho vlastnícky status; vybavenie domácnosti základnou infraštruktúrou; a napokon zloženie domácnosti podľa jednotlivých statusov každého z členov domácnosti.

Kombináciou týchto troch výskumných nástrojov sa vytvorila možnosť sledovať aspoň rámcové rozdiely medzi jednotlivými skupinami rómskych domácností z vylúčených osídlení. Výskumná aktivita tak získala podobu kombinovaného výskumu: kvalitatívny výskum sa prepájal s istou možnosťou kvantifikácie – vzájomného porovnávania jednotlivých skupín rómskych domácností vymedzených znakmi charakterizujúcimi osídlenie alebo domácnosť.

Výskumnú vzorku tvorili aj v prípade tejto výskumnej aktivity rómske domácnosti žijúce vo vylúčených sídlach rôzneho typu: v segregovaných osadách, v sídlach separovaných na okraji obcí a v koncentrovaných osídleniach v rámci obcí. Z jedného vylúčeného sídla sa vybrala iba jedna typická

domácnosť, len vo výnimočných prípadoch dve domácnosti (ak išlo o osídlenie z hľadiska životných podmienok nehomogénne).

Veľkosť vzorky sa stanovila arbitrárne na 200 výberových jednotiek, z toho jednu skupinu tvorili domácnosti zaradené do monitoringu príjmov, výdavkov a spotreby vybraných druhov potravín (záznamový hárok situačných účtov a identifikačné dotazníky sa pridávali k háрку pre monitoring pohybu financií a spotreby potravín), rovnaký počet mali tvoriť domácnosti z ďalších marginalizovaných rómskych osídlení.¹ Dôvodom takéhoto riešenia bola jednak snaha o vytvorenie možnosti prepojenia údajov a informácií z monitoringu príjmov, výdavkov a spotreby potravín s informáciami zo situačných účtov (finančné možnosti projektu umožňovali veľmi nákladný finančný a spotrebný monitoring v uvedených 100 domácnostiach); druhým dôvodom bolo úsilie zachytiť každodenné situácie a spôsoby stravovania v čo možno najširšom okruhu vylúčených rómskych osídlení (preto sa pristúpilo k rozšíreniu o rovnaký počet výberových jednotiek).

Väčšina zberu dát za túto výskumnú aktivitu prebehla v roku 2011 v priebehu mesiaca august (44,3 %) a september (46,9 %), ako stanovoval projektový plán pre terénne práce. Počas októbra sa uskutočnilo doplnenie chýbajúcich domácností (8,8 %), pri ktorom sa zohľadňovali regióny Slovenska: uprednostnili sa geografické oblasti, ktoré zostali výskumne nepokryté; dôraz sa pritom dával na regióny východného Slovenska.

V konečnom dôsledku sa podarilo zozbierať 192 záznamových hárkov od rómskych domácností

bývajúcich vo vylúčených osídleniach. Z toho 100 predstavovali domácnosti z monitoringu príjmov, výdavkov a vybranej spotreby a 92 tvorili domácnosti z ďalších marginalizovaných rómskych osídlení.² Do analýzy vybraných každodenných situácií postúpili všetky zozbierané záznamové hárky reprezentujúce tri typy vylúčených osídlení, nakoľko pri kontrole sa nezistili závažnejšie pochybenia pri ich vyplnení. Jediným nedostatkom bolo, že nie každá domácnosť uviedla odpoveď za všetky sledované situácie; počet analyzovaných prípadov za jednotlivé situácie sa preto svojou početnosťou odlišuje – analýza sa zakladala iba na odpovedajúcich domácnostiach.

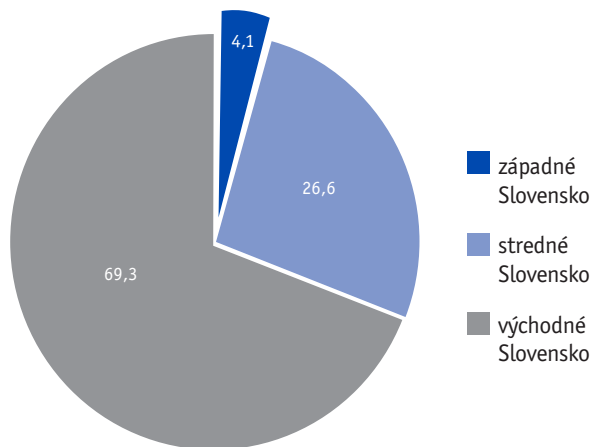
Predkladaná správa je rozčlenená podľa jednotlivých sledovaných druhov. Po základnom popise súboru začína využívaním a dostupnosťou zdravotnej starostlivosti a skúsenosťami s prístupom zdravotného personálu, pokračuje popisom bývania a možnosťami a druhmi úprav obydlia a prehľadom zadlženosti rómskych domácností. Nasleduje kapitola venovaná stravovaniu – ponúka pohľad na jedálničky z rôznych uhlov pohľadu a z rôznych aspektov, špeciálnym výstupom je zbierka receptov obľúbených alebo najčastejšie varených jedál. Kapitolu uzatvára prezentácia potrieb a túžob v perspektíve rodiny a v perspektíve obývaného sídla.

1.3. Zloženie skúmaných domácností z marginalizovaných rómskych osídlení podľa základných triediacich znakov³

Podľa rozmiestnenia v geografickom priestore sa konečných 192 domácností, ktoré sa analyzovali

- 1 Výber 100 domácností, ktoré boli súčasťou monitoringu príjmov, výdavkov a spotreby, sa uskutočnil na základe kvót stanovených na základe výsledkov kvantitatívneho zisťovania o životných podmienkach rómskych domácností z roku 2010 (UNDP, 2012), ktorý bol súčasťou tohto projektu. Výber rozšíreného súboru 100 doplnujúcich domácností bol vecou náhody (nie v zmysle náhodného výberu). Spolupracovníci a spolupracovníčky mali v okolí svojej príjmovo monitorovanej domácnosti vyhľadať ďalšie vylúčené rómske komunity, ktoré ešte neboli výskumne pokryté, a v nich typickú domácnosť. Prihliadalo sa tiež k územnému rozloženiu: cieľom totiž bolo rozšíriť výskum do ďalších nepokrytých regiónov v záujme získania konečného súboru rómskych domácností z čo najširšieho okruhu priestorovo vylúčených komunít.
- 2 Do celkového plánovaného počtu 200 tak chýbalo osem záznamových hárkov; ich dozberanie nebolo možné z časových dôvodov (zber dát sa musel ku koncu októbra ukončiť, aby zachytával informácie z relatívne rovnakého obdobia, čo sa týka celospoločenských podmienok a legislatívneho vymedzenia).
- 3 Popis súboru nemá v tomto prípade charakter kontroly jeho reprezentativity; slúži výlučne na prezentáciu zastúpenia jednotlivých skupín domácností vo vytvorenom súbore. Analýza pri popise konečného súboru rómskych domácností z vylúčených osídlení uvádza, napriek jeho malej početnosti, percentuálne hodnoty aj v desiatinných číslach; pri meritórnych témach sa už zaokrúhľuje na celé číslo. Pripomeňme, že cieľom výskumnej aktivity bolo zaznamenať čo najpodrobnejšie priebeh a riešenie jednotlivých situácií, nie ich kvantitatívne meranie. Uvádzané číselné hodnoty slúžia výlučne na komparatívne účely (porovnanie rozdielov medzi rôzne vymedzenými skupinami rómskych domácností), rozhodne nevytvádzajú o kvantitatívnom rozsahu danej hodnoty znaku vo vylúčených rómskych komunitách.

Graf 1:
Zloženie súboru 192 rómskych domácností podľa regiónu (v %)

Poznámka: Celkovo pre výber domácností pre túto výskumnú aktivitu neboli stanovené kvóty podľa tohto znaku.

v rámci tejto výskumnej aktivity, vyznačovalo najvyšším zastúpením východného Slovenska v porovnaní so západnejšími časťami územia.⁴ Celkový súbor pre výskum situačných účtov rómskych domácností z vylúčených osídlení pozostával zo 69,3 % jednotiek reprezentujúcich východoslovenský región (graf 1), pričom Košický kraj z toho tvoril 40,1 % a Prešovský kraj 29,2 %. Stredné Slovensko bolo v súbore domácností zastúpené 26,6 % (Banskobystrický kraj) a západné Slovensko 4,1 % (Trnavský a Nitriansky kraj).

Výskumný súbor rómskych domácností reprezentujúcich vylúčené osídlenia pokrýval spolu 25 okresov Slovenska. Z nich 3 okresy administratívne spadali do územia západného Slovenska, 9 okresov zastupovalo stredoslovenský región a za región východoslovenský to bolo 13

okresov. Čo sa týka konkrétnych sídiel, v konečnom súbore boli domácnosti zo 132 vylúčených rómskych osídlení (v prípade osídlení s veľkým rozdielom v životných podmienkach skupín domácností obývajúcich dané sídlo sa mohli vybrať dve typické domácnosti). Západné Slovensko z toho reprezentovalo 6 osídlení, stredné Slovensko 38 osídlení a východné 88 osídlení (zoznam osídlení uvádza príloha).

Podľa typu priestorovej segregácie sídla bývania bol súbor 192 analyzovaných domácností v rámci výskumu situačných účtov rozložený tiež pomerne rovnomerne, podobne ako pri predchádzajúcich dvoch výskumných aktivitách. Na základe zaradenia anketárov a anketárok⁵ pripadalo na segregované osady 30,2 % skúmaných domácností, ďalších 39,6 % bolo zo separovaných osídlení na okraji obce a zvyšných 30,2 % skúmaných rómskych domácností patrilo miestom bydliska ku koncentrovaným sídlam v rámci obce (graf 2).

Vzdialenosť od domovskej obce sa za segregované a separované osídlenia pohybovala od 200 metrov do 5 kilometrov. Najčastejšie sa pri nich vyskytovala vzdialenosť 1 kilometer (viac ako 18 % celku skúmaných domácností), potom 0,5 kilometra (takmer 15 %) a za tým vzdialenosť 2 km (približne jedna desatina skúmaného súboru). Priemerná vzdialenosť od domovskej obce vychádzala za sídla označené ako segregované osady 1,65 km a za sídla separované na okraji obce 1,09 km.

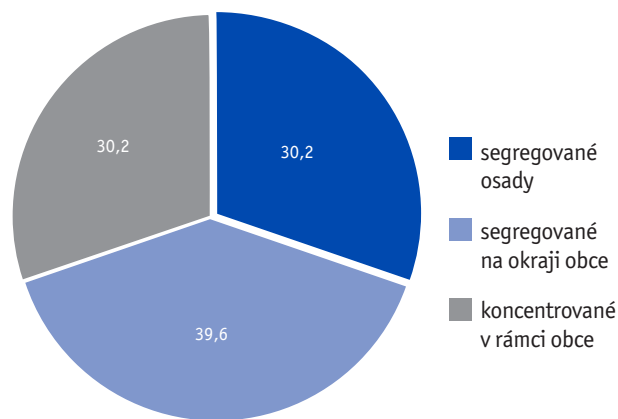
V štruktúre skúmaných rómskych domácností z vylúčených osídlení mali podľa prítomnosti pracujúceho člena alebo členov výraznú prevahu domácnosti bez pracovnej aktivity. Ako vidieť z grafu 3.3, podiel domácností bez pracujúceho člena tvoril 79,2 % a podiel domácností aspoň s jedným pracujúcim členom bol 20,8 %. Z nich bolo najviac

⁴ Je to výsledok predovšetkým reálneho rozloženia marginalizovaných rómskych osídlení na území Slovenska, ako aj výskumnej preferencie pokryť primárne pri dovýbere osídlení chýbajúce regióny vo východoslovenských krajoch.

⁵ Anketári zaradovali navštívené sídla do jednotlivých typov bývania podľa subjektívneho uváženia, nemali k dispozícii presne stanovené a špecifikované kritériá zaradenia.

takých domácností, kde pracoval iba jeden člen – dosiahli takmer 16 %, domácností s dvomi

Graf 2:
Zloženie súboru 192 rómskych domácností podľa typu bývania (v %)

Poznámka: Celkovo pre výber domácností pre túto výskumnú aktivitu neboli stanovené kvóty podľa tohto znaku.

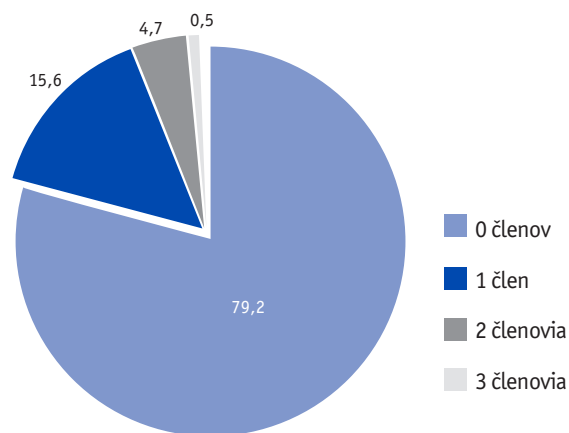
pracujúcimi členmi bolo menej ako 5 %; domácnosti s tromi pracujúcimi členmi získali v celkovom súbore iba 0,5 %.

Aj v prípade tohto súboru s priestorovou segregáciou sa podiel domácností s pracujúcim členom znižoval: medzi segregovanými tvorili takmer 90 %, za koncentrované domácnosti menej ako 70 %. Pri vyjadrení cez priemerný počet pracujúcich členov na domácnosť vychádzali rozdiely nasledovne: 0,12 pracujúcich za domácnosti žijúce segregovane; 0,25 za separovaných na okraji obce; a 0,43 za domácnosti žijúce v sídlach koncentrovaných v rámci obce.

Vo vzťahu k zaznamenávaným situáciám bežného života môže k rozdielom prispievať veľkosť a zloženie domácnosti. Vo výskume sa sledovali cez celkový počet členov, ako aj cez počet detí rôzneho vymedzenia. Reálny počet osôb, z ktorých sa

domácnosť skladala, vychádzal veľmi rôznych – od 1 člena až po 19 členov žijúcich v jednom obydľí. Najpočetnejšou kategóriou boli v konečnom súbore domácnosti s piatimi členmi (25,5 %), za ktorou

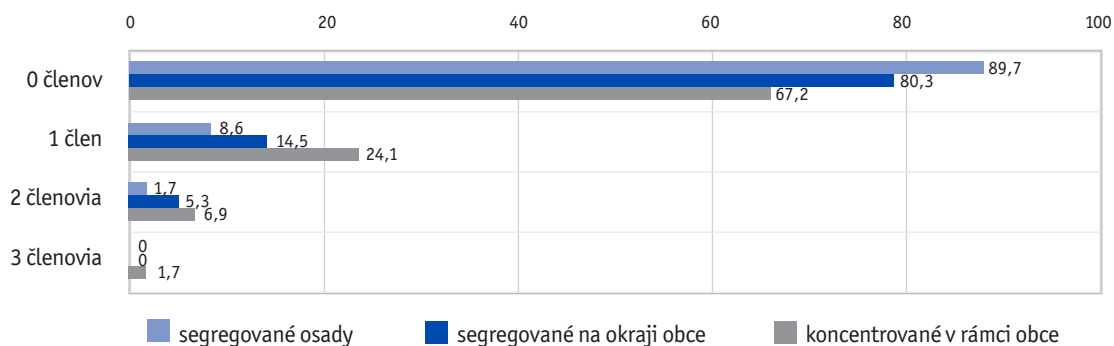
Graf 3:
Zloženie súboru 192 rómskych domácností podľa počtu pracujúcich členov (v %)

Poznámka: Celkovo pre výber domácností pre túto výskumnú aktivitu neboli stanovené kvóty podľa tohto znaku.

nasledovali domácnosti so štyrmi členmi (19,8 %), a potom so siedmimi členmi (14,1 %). Okolo jednej desatiny súboru tvorili ešte domácnosti so šiestimi a s tromi členmi, ostatné veľkosti boli zastúpené pomenej (graf 5). Spolu domácností s 1-2 členmi bolo necelých 8 %; na druhej strane domácnosti s osem a viac členmi dosiahli takmer 12 %. Priemerný počet členov na jednu skúmanú domácnosť vychádzal 5,4 osôb, medzi domácnosťami na základe typu bývania väčšie rozdiely neboli, len u separovaných na okraji obce sa zaznamenal mierne zvýšený priemer (5,7 členov oproti 5,2 členov za segregovaných a koncentrovaných).

Ako sa uvádza v časti 2 tejto záverečnej správy, počet detí žijúcich v domácnosti sa v realizovaných výskumných aktivitách špecifikoval rôznym

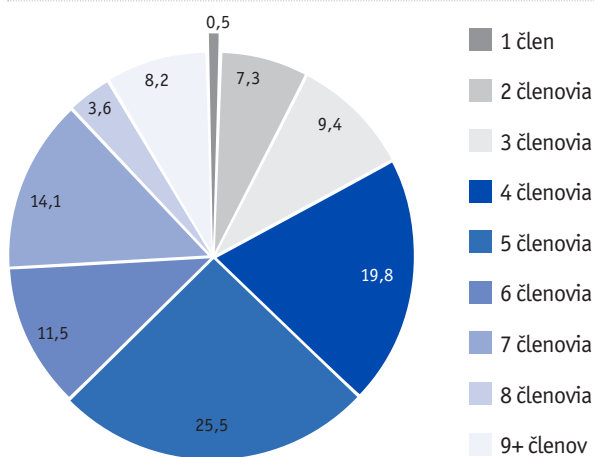
Graf 4:**Počet pracujúcich členov domácnosti podľa typu bývania (v %)**

Poznámka: Domácnosti s 2+ pracujúcimi členmi tvorili iba 5,2 % celkového súboru.

spôsobom. Sledoval sa nie len celkový počet detí, ale aj počet maloletých detí (deti v predškolskom veku), počet študujúcich detí a celkový počet závislých detí (maloleté a študujúce deti spolu).

V konečnom súbore bol celkový počet detí v domácnosti (t.j. počet detí bez ohľadu na status

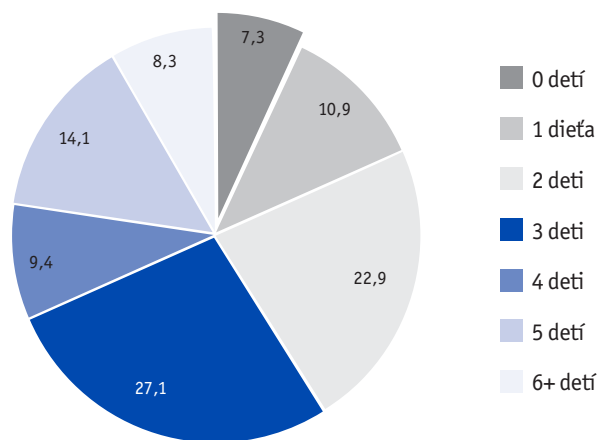
vo vzťahu k príprave na povolanie – nie len predškoláci a študujúci, ale aj deti s ukončenou školskou dochádzkou do 25 rokov, ak nezaložili vlastnú rodinnú jednotku) veľmi rôznej, pohyboval sa od žiadneho dieťaťa až po 11 detí (graf 6). Najčastejšou kategóriou boli tri deti v jednej domácnosti (vyše 27 % skúmaného súboru domácností); druhou najpočetnejšou skupinou boli domácnosti s dvomi deťmi (takmer 23 %) a treťou domácnosti s piatimi deťmi (vyše 14 %). Domácnosti bez detí získali podiel 7,3 % a na druhej strane domácnosti s viac ako piatimi deťmi 8,3 %. V priemere pripadalo na jednu domácnosť 3,1 detí, najviac za separovaných na okraji obce (3,2 detí) a najmenej za domácnosti žijúce v rámci obce (2,9 detí).

Graf 5:**Zloženie súboru 192 rómskych domácností podľa počtu členov (v %)**

Poznámka: Celkovo pre výber domácností pre túto výskumnú aktivitu neboli stanovené kvóty podľa tohto znaku.

Podľa počtu maloletých detí 45,8 % domácností zaradených do analýzy situačných účtov nemalo ani jedno takéto dieťa, 26,6 % skúmaných domácností malo jedno maloleté dieťa, 14,6 % dve maloleté deti a v 13 % domácnostiach boli tri a viac maloletých detí (tabuľka 1). V priemere pripadalo na domácnosť takmer presne jedno maloleté dieťa, najviac v segregovaných osadách a separovaných osídleniach (1,2 a 1,1 maloletých detí), za domácnosti žijúce koncentrovane v rámci obce bol priemer nižší (0,7 maloletých detí).

Graf 6:
Zloženie súboru 192 rómskych domácností podľa celkového počtu detí (v %)

Poznámka: Celkovo pre výber domácností pre túto výskumnú aktivitu neboli stanovené kvóty podľa tohto znaku.

Prítomnosť študujúcich detí medzi členmi domácnosti rozčlenilo skúmaný súbor na necelú tretinu bez študujúceho dieťaťa a viac ako dve tretiny aspoň s jedným študujúcim dieťaťom. V štruktúre súboru domácností prevážila na základe počtu študujúcich detí, ktoré navštevovali základnú školu alebo vyššie stupne vzdelávania, skupina s dvomi študujúcimi deťmi s 26 %, za nimi nasledovali domácnosti s tromi študujúcimi deťmi s podielom 17,7 % a domácnosti s jedným takýmto

dieťaťom dosiahli necelých 15 %. Viac ako tri študujúce deti malo spolu takmer 10 % skúmaného súboru domácností. Priemerný počet študujúcich detí na jednu domácnosť bol za celý súbor 1,7 detí; najmenší vyšiel za segregované osady (1,6 detí) a najvyšší za separovaných na okraji obce (1,8 detí).

Väčšina skúmaných domácností kombinovala maloleté a študujúce deti; súhrnný počet závislých detí v domácnosti vychádzal od 1 do 11 detí, pričom bez závislého dieťaťa celkom bolo 15,1 % súboru. Najvyššie zastúpenie mali v rámci skúmaného súboru domácnosti s 3 závislými deťmi (takmer 28 %) a domácnosti s dvomi závislými deťmi (cca 23 %), 4 závislé deti malo 12 % domácností a 5 a viac závislých detí cez 14 % domácností. Priemer závislých detí na domácnosť dosiahol za celkový skúmaný súbor 2,7 detí; najviac za domácnosti separované na okraji obce (2,9 detí) a najmenej za žijúce koncentrovane v rámci obce (2,3 detí). Za domácnosti zo segregovaných osád vychádzal priemerný počet závislých detí 2,7 na jednu domácnosť.

Analýza využíva pri hľadaní rozdielov medzi domácnosťami aj ďalšie triediace znaky podľa kontextu jednotlivých sledovaných situácií, ako napríklad priestorová príslušnosť k obci, vzdialenosť od detského alebo všeobecného lekára, typ obydli a jeho veľkosť a iné. Zloženie súboru na základe týchto charakteristík sa v texte uvádza priebežne pri ich použití.

Tabuľka 1:
Zloženie súboru 192 rómskych domácností podľa počtu detí rôzneho vymedzenia (v %)

	Maloleté deti	Študujúce deti	Závislé deti spolu
0 detí	45,8	31,8	15,1
1 dieťa	26,6	14,6	8,3
2 deti	14,6	26,0	22,9
3 deti	8,9	17,7	27,6
4 deti	3,1	6,3	12,0
5 a viac detí	1,0	3,6	14,1
Spolu	100,0	100,0	100,0

Poznámka: Celkovo pre výber domácností pre túto výskumnú aktivitu neboli stanovené kvóty podľa týchto znakov.

2. LEKÁRSKA STAROSTLIVOSŤ: POTREBA, DOSTUPNOSŤ A PRÍSTUP

Správa o životných podmienkach rómskych domácností na Slovensku 2010 (UNDP, 2012), ktorá je prvým výstupom tohto projektu, konštatovala vyšší výskyt chronických ochorení v rómskej populácii v porovnaní so všeobecnou populáciou v geografickej blízkosti rómskych komunít so zvyšujúcim sa vekom: hoci za najmladšiu generáciu sa zaznamenala približne rovnaká úroveň, u strednej a staršej generácie bolo chronických ochorení viac v rámci rómskej populácie. Správa založená na kvantitatívnom dotazníkovom prieskume zároveň zaznamenala približne rovnaký výskyt bežných ochorení v rómskej i všeobecnej populácii, vyhľadanie lekára pri takomto zdravotnom probléme ale bolo podstatne menej časté za rómsky podsúbor – obzvlášť medzi domácnosťami žijúcimi v segregovanom a separovanom prostredí. A medzi dôvodmi nenávštevia lekára sa objavovalo u oboch porovnávaných skupín subjektívne presvedčenie, že to nebolo potrebné, a vyčkávanie na samovoľné zlepšenie zdravotného problému, u rómskej populácie ale aj skutočnosť, že si návštevu lekára nemohli dovoliť z finančných alebo ešte iných dôvodov. Kým vyhýbanie sa návšteve lekára pri bežnom ochorení bolo u rómskej i všeobecnej populácie spôsobené prevažne „prirodzenou“ snahou o zvládnutie problému vlastnými silami, u rómskej populácie vstupovali do tohto rozhodovania omnoho častejšie finančné a iné obmedzenia. Ako sa zároveň ukázalo, v rámci rómskej populácie bolo tiež frekventovanejšie nevybratie si predpísaných liekov, čo sa smerom k segregovaným komunitám prehlbovalo; pričom veľmi častým dôvodom bol opäť nedostatok peňazí (UNDP, 2012, s. 77-87).

Zistený vyšší výskyt chronických ochorení, nižšia miera navštevovania lekára a silnejšie bariéry v dostupnosti lekárskej starostlivosti u rómskej

populácie, špeciálne jej priestorovo vylúčených segmentov, boli dostatočným dôvodom pre aspiráciu na hlbšie poznanie práve tejto stránky života vo vylúčených komunitách. Využívanie a dostupnosť lekárskej starostlivosti sa preto zaradili medzi situácie sledované v rámci rozšírených výskumných aktivít kvalitatívneho charakteru. Konkrétne sa situačná analýza špecifikovala na poslednú návštevu u lekára, za ktorú sa zisťovalo, aké konkrétne podoby môže nadobúdať vo vylúčených rómskych komunitách. Do záznamového hárku vpisovali spolupracovníci či spolupracovníčky zabezpečujúci kontakt s respondentkými domácnosťami čo najpodrobnejšie príbeh poslednej návštevy u lekára. V príbehu mali popísať, ktorý člen rodiny bol naposledy u lekára a s akým zdravotným problémom, spôsob dopravy k lekárovi, vybratie prípadných predpísaných liekov v lekárni, celkové vynaložené prostriedky súvisiace s návštevou lekára, prístup zdravotníckeho personálu a zabezpečenie opatrovania ostatných detí počas návštevy lekára.

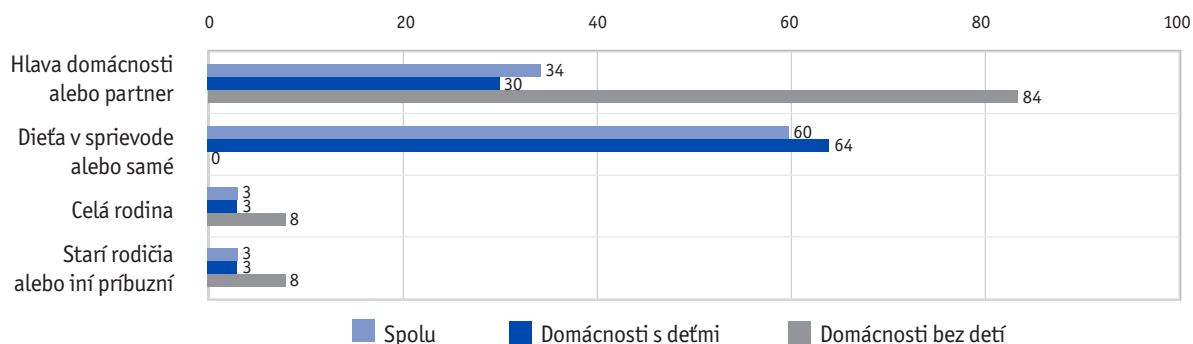
2.1. Ktorý člen rodiny a s akým zdravotným problémom navštívil lekára⁶

Spolu sa podarilo zaznamenať 184 popisov poslednej návštevy u lekára, 8 respondentských domácností tento svoj príbeh neuviedlo. Podľa zistených prípadov členovia skúmaných rómskych domácností z marginalizovaných osídlení najčastejšie navštívili lekára, keď na vyšetrenie sprevádzali dieťa. Zo všetkých uvedených situácií za poslednú návštevu lekára bolo ochorenie dieťaťa dôvodom u 57 % prípadov; ďalšie 3 % zozbieraných príbehov sa venovalo situácii, keď lekára navštívilo dieťa vyššieho veku samotné; rovnaké 3 % príbehov

6 Prípomeňme poznámku z úvodnej časti: z charakteru výskumu vyplýva, že uvádzané číselné hodnoty slúžia výlučne na komparatívne účely – na porovnanie rozdielov medzi rôzne vymedzenými skupinami rómskych vylúčených domácností, rozhodne nevypovedajú o kvantitatívnom rozsahu danej hodnoty znaku vo vylúčených rómskych komunitách.

Graf 7:

Posledná návšteva u lekára podľa člena domácnosti potrebujúceho túto službu a typu domácnosti (v %)

Poznámka: V rámci zaznamenaných príbehov poslednej návštevy u lekára ($n = 184$) tvorili domácnosti s deťmi 93 % a domácnosti bez detí 7 %.

popisovalo spoločnú návštevu celej rodiny u lekára alebo poskytlo všeobecné vyjadrenie o skúsenosti s lekárskou starostlivosťou za celú rodinu. Čiže celkovo sa viac ako tri pätiny zistených situácií s vyhľadáním zdravotných služieb úplne alebo čiastočne dotýkalo pacientov detí. Podiel takých návštev, keď k lekárovi išla so svojim zdravotným problémom hlava domácnosti alebo partner či partnerka, dosiahol len jednu tretinu (34 %) všetkých zaznamenaných situácií, v zostávajúcich 3 % príbehov lekára navštívili starí rodičia alebo ešte iní členovia domácnosti.

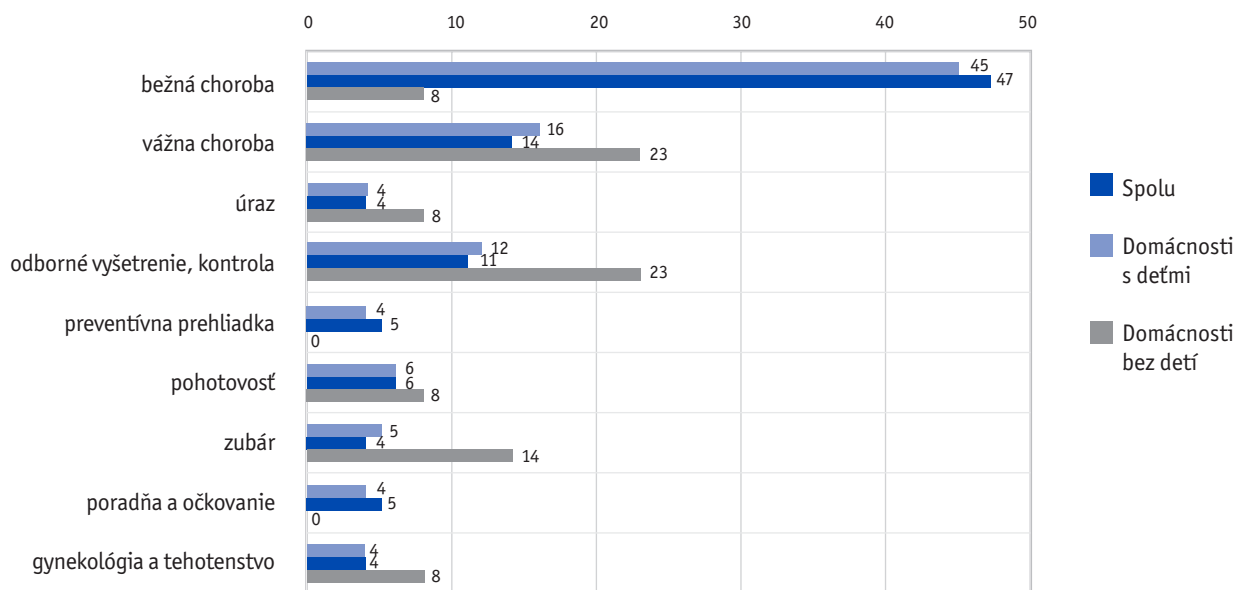
Ako naznačilo porovnanie skupiny domácností s deťmi a bez detí, za domácnosti s deťmi bol podiel návštev u lekára s detským pacientom ešte vyšší, dospelí členovia takýchto vylúčených rómskych domácností (s dieťaťom) navštívili lekára so svojim vlastným zdravotným problémom ešte zriedkavejšie ako bol výsledok za celkový súbor zaznamenaných prípadov. Na zistenom výsledku sa popri vyššej pravdepodobnosti (pri vyššom počte detí ako dospelých členov v domácnosti existuje vyššia pravdepodobnosť, že zaznamenávaná posledná návšteva u lekára bude práve s dieťaťom) podieľa aj uprednostňovanie vyhľadania lekárskej starostlivosti v prípade zdravotného problému dieťaťa. Viaceré

zaznamenané príbehy takúto preferenciu uviedli explicitne:

Nejako dospelí nechodíme k lekárovi, nepamätáme sa, kedy sme boli naposledy. Jaj, keď som rodila Gabiku, ale na vyšetrenie nechodíme. Cez zimu viackrát chodím s deťmi k pani doktorke, v lete to je menej. Chodíme autobusom, tam a späť je to 1,70 euro. Na lekárku ani na pani sestričku nemôžem nič zlé povedať.

No chvála bohu, už dávno sme nemuseli k lekárovi. Muž vôbec nechodí: keď je aj chorý, hovorí, že to prejde. S deťmi častejšie chodím, ale väčšinou na jar. Veľa krát idem autom so švagrom – vyjde to lacnejšie ako autobus. Sestrička je veľmi milá, poznám ju už dávnejšie.

Podľa dôvodu návštevy lekára sa celkovo zistila pomerne široká škála bežných i vážnejších ochorení. Najčastejšie sa v odpovediach vyskytli bežné ochorenia ako prechladnutie alebo teploty, prípadne problémy so zažívacím traktom (bolesti brucha, hnačky, zvracanie), ktoré získali 45 % z celku zistených situácií. Zostávajúcich 55 % bolo rozdelených medzi vážnejšie choroby a odborné či kontrolné vyšetrenia, išlo o návštevy pohotovosti alebo zubára, ďalej sa objavili úrazy, preventívne prehliadky, návštevy poradní alebo očkovanie, prípadne gynekologické problémy či vyšetrenia.

Graf 8:**Posledná návšteva u lekára podľa dôvodu a typu domácnosti (v %)**

Poznámka: V rámci zaznamenaných príbehov poslednej návštevy u lekára ($n = 184$) tvorili domácnosti s deťmi 93 % a domácnosti bez detí 7 %.

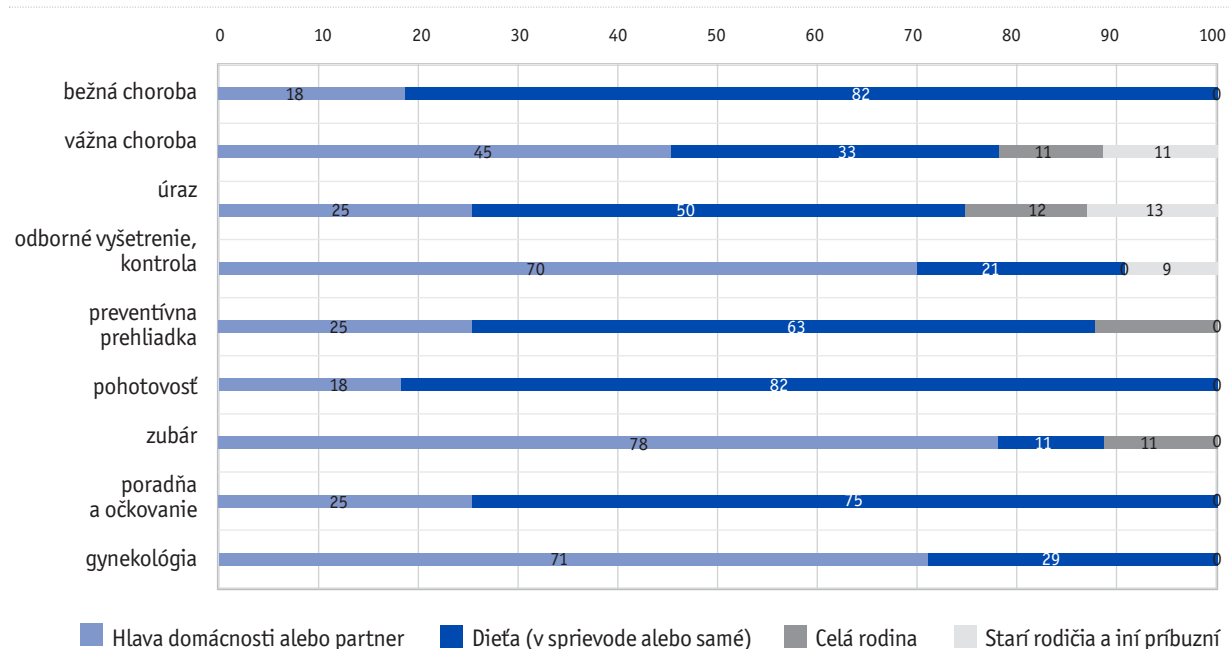
Vzájomné porovnávanie jednotlivých skupín domácností ukázalo, že bežné ochorenie bolo oveľa častejším dôvodom poslednej návštevy lekára za domácnosti s deťmi, vylúčené rómske domácnosti bez detí s takýmito bežnými ochoreniami k lekárovi nechodia vôbec alebo iba vo výnimočných prípadoch. Na druhej strane vážnejšie ochorenie a rôzne odborné vyšetrenia spojené s kontrolou vývoja zdravotného stavu boli zasa omnoho častejšie na strane domácností bez detí: kým celkovo získali podiel 16 % (vážna choroba) a 12 % (odborné či kontrolné vyšetrenie), za domácnosti bez detí ich podiel narástol na dvojnásobok (spolu až na 46 %). Podobný trend sa prejavil aj pri návštevách zubára – oveľa viac mala posledná návšteva lekára podobu zubného ošetrenia v prípade domácností bez detí, než bol výsledok za domácnosti s deťmi (14 % ku 4 %). Úrazy a návštevy pohotovosti boli tiež častejšie na strane domácností bez detí, rozdiel však pri týchto dôvodoch vyhľadania lekárskej pomoci nebol

tak markantný. Preventívne prehliadky sa, podobne ako návštevy poradní a očkovanie, týkali zasa výlučne iba domácností s deťmi.

Uprednostňovanie detí v prípade bežných ochorení a preventívnych prehliadok alebo očkovacieho režimu naznačuje aj porovnanie dôvodov návštevy lekára podľa dotknutej osoby – pacienta. Zo všetkých príbehov poslednej návštevy lekára s bežným ochorením išlo o dospelého člena alebo členku domácnosti iba u necelých pätiny prípadov, vo viac ako štyroch pätinách boli pacientmi deti. Podobné proporcie sa objavili aj pri návštevách poradní a očkovaní (75 % s deťmi) alebo pri preventívnych prehliadkach (63 % s deťmi), pri chorých deťoch tiež častejšie skúmané domácnosti navštívili pohotovosť (82 %). Na druhej strane odborné a kontrolné vyšetrenia, ako aj vážne ochorenia a ošetrenia u zubára, sa týkali častejšie dospelých členov ako detí (od 50 % do 75 %).

Graf 9:

Posledná návšteva u lekára podľa dôvodu a osoby, ktorá návštevu absolvovala (v %)

Poznámka: Zloženie zaznamenaných prípadov poslednej návštevy lekára podľa osoby, ktorá návštevu absolvovala pozri v grafe 7.

Podľa druhu ochorenia, pri ktorom vyhľadali vylúčené rómske domácnosti naposledy lekársku pomoc, sa v prípade detí veľmi často uvádzalo prechladnutie alebo chrípka či angína, teda ochorenia dýchacích ciest.⁷ Avšak vo vylúčených rómskych domácnostiach sa pomerne často vyskytovali aj zažívacie problémy: bolesti brucha, hnačky alebo zvracanie sa v prípade detských pacientov sú v tomto prostredí rozšírené, resp. sú dôvodom rozhodnutia pre návštevu lekára. Z vážnejších ochorení sa pri detských pacientoch objavovali vrodené choroby a potreba kontroly ich vývoja, infekčné ochorenia ako napríklad žltáčka, ale aj onkologického ochorenia dieťaťa so značnými dopadmi na finančnú situáciu rodiny. Objavil sa aj

príbeh, pri ktorom bol zdravotný problém dieťaťa následok hladu:

Dcéra (deväť rokov) bola hospitalizovaná v nemocnici, pretože odpadla. Prišla pre ňu sanitka, bola hospitalizovaná tri dni. Zistilo sa, že odpadla, pretože ráno nejedla, no pádom vznikol slabý otras mozgu. Po prepustení údajne nedostala žiadne lieky, v nemocnici platili 10 euro. Domov šla s matkou autobusom, ostatné deti zatiaľ stráži babka (ďalšie štyri deti od 5 do 16 rokov). Správanie sestričiek a lekárov bolo údajne normálne.

Čo sa týka dospelých členov vylúčených rómskych domácností, tí s bežným prechladnutím alebo zažívacími problémami lekársku pomoc veľmi často nevyhľadávajú; ich dôvodom návštevy lekára sú

⁷ Podrobnejšie o dôvodoch návštevy lekára pozri prílohu ku kapitole 2

dlhodobejšie a vážnejšie ochorenia, najčastejšie napríklad srdcovo-cievne choroby a vysoký krvný tlak,⁸ potom ochorenia pohybového ústrojenstva, cukrovka alebo ešte úrazy rôzneho druhu.

Porovnávaná medzi skupinami vylúčených rómskych domácností v rámci tejto empirickej sondy potvrdzujú zistenia známe z iných výskumov a monitoringov realizovaných v marginalizovaných rómskych komunitách. Dospelí obyvatelia vylúčených rómskych komunít s bežnými chorobami k lekárovi chodia iba zriedkavo, málo tiež absolvujú preventívne prehliadky.⁹ Ak lekára navštívia so svojim problémom, je to skôr pri vážnejších ochoreniach alebo keď sú nositeľmi choroby dlhodobejšieho charakteru, ktoré si vyžaduje pravidelné odborné vyšetrenia a opakované kontroly zdravotného stavu. Častejším dôvodom vyhľadania lekára dospelými pacientmi boli tiež bolesti zubov a samozrejme gynekologické vyšetrenia. S bežnými chorobami dospelí členovia vylúčených rómskych domácností lekársku starostlivosť vyhľadajú iba zriedkavo, no lekára navštívia, ak sú nositeľmi bežných ochorení detí.¹⁰

Ignorovanie bežných zdravotných problémov a preventívnych prehliadok sa vo všeobecnosti môže z hľadiska dôsledkov prejavovať na zhoršenom zdravotnom stave a viesť ku vzniku chronických či

dlhodobých ochorení. Sledovanie ich výskytu v jednotlivých skupinách obyvateľstva takúto väzbu naznačuje – vo vylúčených rómskych komunitách sa za staršie skupiny veku zistilo rozšírenie chronických ochorení v podstatne väčšom rozsahu (UNDP, 2012, s. 78). Z druhého hľadiska, podľa príčin takéhoto prístupu k vlastnému zdraviu, sa do centra pozornosti posúva otázka dostupnosti zdravotnej starostlivosti pre niektoré skupiny obyvateľstva. Okrem subjektívnych príčin špecifikovaných ako „nezodpovedný prístup k vlastnému zdraviu“¹¹ môže byť rezignácia na konzultácie a kontrolu zdravotného stavu odborníkmi výsledkom nedostupnosti alebo zhoršenej dostupnosti takýchto služieb.

Správy a analýzy venované zisťovaniu zdravotného stavu a dostupnosti zdravotnej starostlivosti poukázali jednak na sťažnosť priestorovú dostupnosť zdravotníckych zariadení pre obyvateľov niektorých vylúčených osídlení, ale aj na problémovú finančnú dostupnosť zdravotnej starostlivosti – výber liekov a poplatkov za liečenie a na cestovné, ako aj na obmedzenia vyplývajúce z potreby zabezpečenia starostlivosti o ostatné deti počas návštevy lekára. Zaznamenané empirické prípady popisujúce poslednú návštevu u lekára naznačili, že za každú z uvedených bariér sa objavila časť obyvateľov vylúčených rómskych komunít, pre ktorú daný aspekt

8 Na vysoký výskyt srdcovo-cievnych ochorení v rómskej populácii upozorňujú aj viaceré iné zdroje, okrem citovaných zdravotníckych správ napríklad aj lekári priamo z terénu. Ako sa uvádza v článku „Zdravie Rómov – katastrofa“ ktorý uverejnilo SME 12. 12. 2008 si všeobecný lekár z Kežmarku robí štatistiku ochorení a príčin úmrtia svojich pacientov, podľa ktorých: „Až 43 percent tvoria problémy obehového systému. Dôvodom je konzumácia jedál s vysokým obsahom živočišných tukov, zvýšený výskyt nadváhy a obezity, fajčenie a rezignácia Rómov na návštevu lekára“ (viac pozri na: <http://primar.sme.sk/c/4220164/zdravie-romov-katastrofa.html#ixzz2DzGYoQGG>).

9 Pozri napríklad *Hodnotiacia správa o výsledkoch 1. etapy Programu podpory zdravia znevýhodnenej rómskej komunity za roky 2007 – 2008* (Bratislava, Úrad verejného zdravotníctva SR 2008, s. 11); *Program podpory zdravia znevýhodnených komunít na Slovensku na roky 2009 – 2015* (Bratislava, Úrad verejného zdravotníctva SR 2009, s. 9); UNDP, 2012; ETP Slovensko, 2009; a veľa ďalších. Na tento problém poukázali aj hlbkové rozhovory s predstaviteľmi rôznych pomáhajúcich profesií realizované v rámci tohto projektu.

10 Preferencie zdravotného ošetrovania v prípade detí potvrdil aj výskum neziskovej organizácie *Quo Vadis* zo stredného Slovenska mapujúci situáciu rómskych žien (*Obraz...*, 2012). Podľa empirických zistení tohto výskumu vedie zlá ekonomická situácia v mnohých prípadoch k rezignácii rómskych žien na lekárske ošetrovanie. Keď nemôžu pre nedostatok peňazí v domácnosti vybrať predpísané lieky, návštevu u lekára považovali za zbytočnú; ako ale zároveň viaceré z rómskych žien zdôrazňovali, s deťmi sa usilujú lekára navštíviť vždy, keď to potrebujú. Za všetky aspoň dve vyjadrenia: „Stáva sa, áno. Dakedy ani na lieky nieto, je to tak. Čo sa týka nás (dospelých – pozn. aut.), tak načo pôjdem, keď nemám. Ale keď to dieťa, tak k tomu lekárovi, už aj skade, tak na tie lieky zoženiete! Ale my už na seba potom... (nezamestnaná rómska žena so SOU a štyrmi deťmi, mesto – separované prostredie).“ „...a dosť často (nie sú financie na lekára – pozn. aut.). Alebo sa nejde k lekárovi, pretože načo, keď recept nevyberiem?! A opäť je to zase aj povinnosť, pocitovo vlastne žena znesie strašne veľa a radšej nech sa jej nič neujde, nech ona je chorá, ako dieťa alebo muž.“ (rómska žena stredného veku s VŠ pracujúca v oblasti MVO, mestské separované prostredie).

11 Takéto správanie médiami alebo zdravotnými správami prezentované ako „nezodpovedný prístup k vlastnému zdraviu“ je ale vo svojej podstate taktiež dôsledkom objektívnych, vonkajších faktorov. Spomeňme aspoň niektoré: prenechanie zodpovednosti za vlastné zdravie zo strany spoločnosti na jednotlivca alebo jeho rodinu bez ohľadu na individuálne predpoklady pre naplnenie takejto kompetencie; nedostatočná informovanosť niektorých skupín obyvateľstva ohľadne starostlivosti o svoje zdravie; nedostatok informácií o službách zdravotnej starostlivosti; malý priestor pre informovanú voľbu; nedostatky v prevencii a zdravotnej výchove a podobne.

dostupnosti lekárskej starostlivosti predstavoval väčší alebo menší problém.

2.2. Priestorová vzdialenosť zdravotných služieb a stratégie jej prekonávania

Skúmané rómske domácnosti z vylúčených komunít rôzneho typu sa diferencovali už podľa vzdialenosti k základnej lekárskej starostlivosti, pohotovosť a nemocnica boli pre mnohých z nich ešte vzdialenejšie. Len približne štvrtina domácností mala základnú lekársku starostlivosť, detského či obvodného lekára a zubára, vo vzdialenosti menšej ako jeden kilometer, najväčšia časť (45 až 50 %) ju mala v rozmedzí od jedného do päť kilometrov, pre viac ako pätinu skúmaných vylúčených domácností bola vzdialená viac ako päť kilometrov. Návšteva lekára teda predpokladala pri veľkej časti vylúčených domácností prekonať istú priestorovú vzdialenosť, a to nie len pri osídleniach mimo intravilánu obce; niekedy bola lekárska starostlivosť vzdialená aj v rámci mesta (domácnosti z komunít ležiacich na území obce alebo mesta tvorili 39 % všetkých zaznamenaných prípadov návštevy lekára).

Čo sa týka spôsobu dopravy na lekárske vyšetrenie, z celkového súboru zaznamenaných príbehov poslednej návštevy u lekára využilo 43 % pri vyhľadaní lekárskeho ošetrenia verejnú dopravu a takmer tri pätiny (57 %) lekára navštívilo nejakým iným spôsobom. Z nich presne jedna tretina išla k lekárovi pešo, ďalších 19 % sa dopravilo autom, pričom častejšie to bolo iné ako vlastné auto. Z ostatných spôsobov sa ešte v príbehoch spomínalo privolanie rýchlej zdravotnej pomoci (RZP), prípadne

doprava k lekárovi bicyklom. Používaný spôsob dopravy však primárne závisel od priestorovej vzdialenosti zdravotných zariadení od miesta bydliska – vylúčeného osídlenia. Ako ukazuje graf 3.9, za marginalizované sídla ležiace v istej vzdialenosti od domovskej obce vychádzal zvýšený podiel peších návštev u lekára a menej využívania verejnej dopravy, častejšie uvádzali za posledný zdravotný problém v domácnosti privolanie rýchlej zdravotnej pomoci.

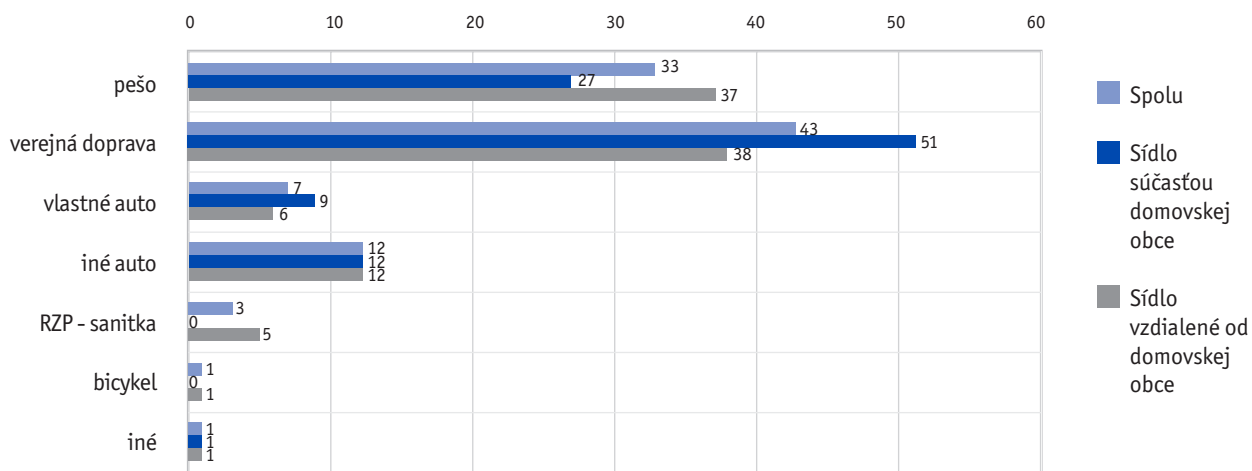
Podrobnejší pohľad na zistené príbehy návštevy lekára naznačil ešte väčšie rozdiely vo využívaných spôsoboch dopravenia sa k lekárovi podľa vzdialenosti od lekára. Ak bolo osobou, ktorá potrebovala zdravotnú starostlivosť dieťa, spôsob dopravy sa značne líšil podľa vzdialenosti od detského lekára. Pri vzdialenosti detského lekára od miesta bydliska menšej ako jeden kilometer išlo k lekárovi pešo až 59 % zaznamenaných prípadov, verejnú dopravu využilo 36 % z nich a dopravu iným ako vlastným autom 5 %. Pri vzdialenosti detského lekára od bydliska v rozsahu medzi 1 – 5 km sa situácia so spôsobom dopravy podstatnejšie zmenila. Na jednej strane ubudlo peších návštev lekára, hoci 44 % prípadov aj pri tejto vyššej vzdialenosti išlo k detskému lekárovi pešo; na druhej strane viac sa využívali osobné automobily na dopravenie sa s deťmi k lekárovi; podiel verejnej dopravy zostal približne rovnaký (a závisel pravdepodobne od dostupnosti verejnej dopravy k miestu bydliska). Ak bol detský lekár vzdialený od vylúčeného sídla viac ako 5 km, už sa nevyskytli prípady nevyužívania dopravných prostriedkov a navštívenia lekára na vlastných nohách: za daných podmienok dominovala verejná

Tabuľka 2:

Zloženie súboru rómskych domácností podľa vzdialenosti základných lekárskejších služieb (v %)

	Do 1 km	1 – 5 km	Viac ako 5 km
Detský lekár	26	45	29
Obvodný lekár	28	50	22
Zubár	26	45	29

Poznámka: V rámci zaznamenaných príbehov poslednej návštevy u lekára (n = 184) tvorili domácnosti z komunít, ktoré boli súčasťou domovskej obce či mesta 39 % a domácnosti obývajúce sídla v istej vzdialenosti od domovskej obce 61 %.

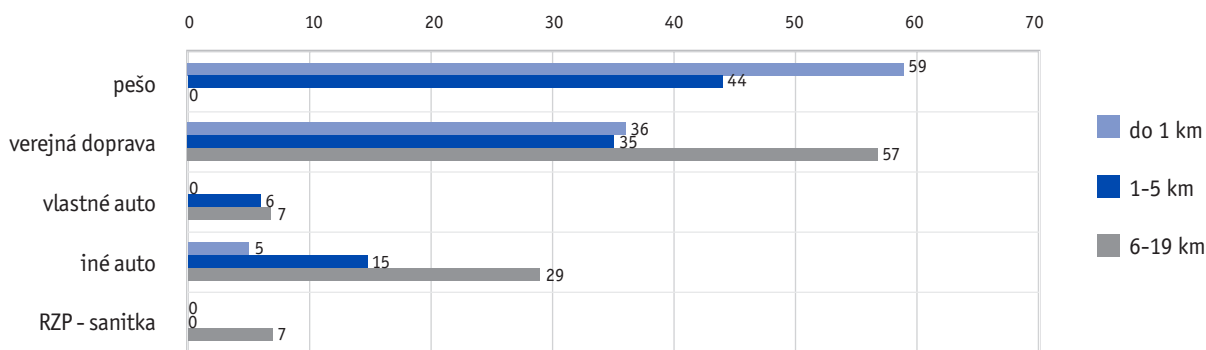
Graf 9:**Posledná návšteva u lekára podľa spôsobu dopravy a vzdialenosti od obce (v %)**

Poznámka: V rámci zaznamenaných príbehov poslednej návštevy u lekára (n = 184) tvorili domácnosti z komunit, ktoré boli súčasťou domovskej obce 39 % a domácnosti obývajúce sídla v istej vzdialenosti od domovskej obce 61 %.

doprava a výrazne vzrástol podiel dopravenia dieťaťa k lekárovi autom niekoho iného, ako aj privolanie rýchlej zdravotnej pomoci k detskému pacientovi.

Podobne aj pri návšteve dospelého člena domácnosti u lekára sa spôsob dopravy menil podľa vzdialenosti

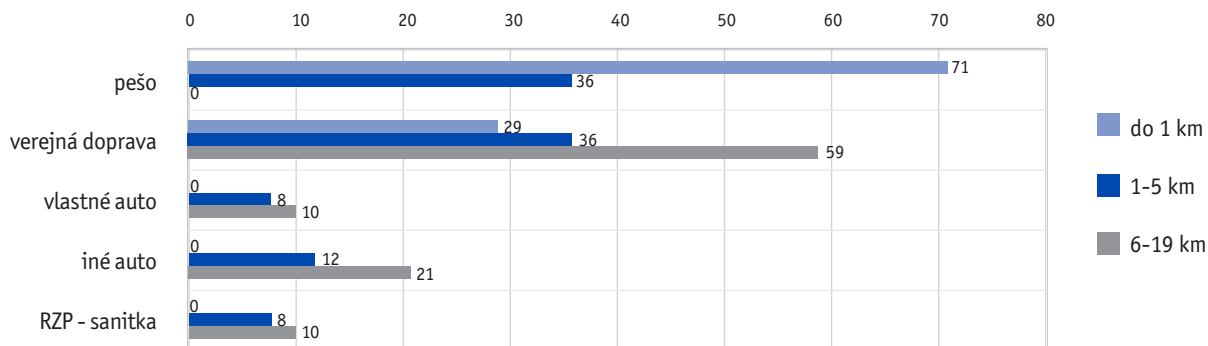
všeobecného lekára. U skupiny vzdialenej od obvodného lekára menej ako jeden kilometer dominovali pešie návštevy lekára, prípadne ešte cesta verejnou dopravou, ostatné spôsoby dopravenia sa na ošetrovanie sa nevyskytovali vôbec. Pri vzdialenejšej základnej lekárskej starostlivosti

Graf 10:**Posledná návšteva dieťaťa u lekára podľa spôsobu dopravy a vzdialenosti od detského lekára (v %)**

Poznámka: V rámci zaznamenaných príbehov poslednej návštevy detského pacienta u lekára tvorili domácnosti vzdialené od detského lekára menej ako jeden kilometer 26 %, od jedného do 5 km 45 % a nad 5 km 29 %.

Graf 11:

Posledná návšteva dospelého člena domácnosti u lekára podľa spôsobu dopravy a vzdialenosti od obvodného lekára (v %)

Poznámka: V rámci zaznamenaných príbehov poslednej návštevy dospelého člena u lekára tvorili domácnosti vzdialené od detského lekára menej ako jeden kilometer 28 %, od jedného do 5 km 50 % a nad 5 km 22 %.

pribúdalo okrem využívania verejnej dopravy aj osobných automobilov a privolania RZP.

Už jednoduché porovnanie na základe priestorovej vzdialenosti lekárskej starostlivosti (základnej – pri vážnejších alebo odbornejších zákrokoch predpokladajúcich špecializovanú lekársku pomoc alebo nemocničné zariadenie bola lekárska starostlivosť ešte vzdialenejšia) od miesta bydliska poukázalo na problémy v dostupnosti zdravotnej starostlivosti pre obyvateľov sídiel priestorovo vzdialených. Vzdialená zdravotná starostlivosť je problémom hlavne pre tie osídlenia, ktoré nemajú v blízkosti verejnú dopravu. Na prekonanie vzdialenosti používajú domácnosti rôzne stratégie – podľa závažnosti zdravotného problému, finančnej situácie domácnosti i ostatných okolností života rodiny.

Zaznamenané príbehy návštevy detského lekára zo sídla vzdialeného viac ako kilometer mali rôznu podobu. Už zabezpečenie povinného očkovania alebo prehliadky môže znamenať pri absencii verejnej dopravy zo sídla alebo pri nedostatku finančných prostriedkov na cestovné niekoľko kilometrov pešej cesty k lekárovi a naspäť. A okrem prekonávania vzdialenosti je nezriedka potrebné

zabezpečiť starostlivosť o ostatné deti v domácnosti – musia cestu absolvovať spolu s matkou alebo zostať v starostlivosti náhradnej osoby:

U lekára boli naposledy na očkovanie s dieťaťom. Matka šla do susednej obce k lekárovi peši (4 km). Keďže dieťa nebolo choré, očkovanie prebehlo v poriadku a bolo bezplatné. K lekárovi vzala aj staršie dieťa, nemala ho pri kom nechať.

Dvanásťročná dcéra sa dostavila v doprovode matky na predvolanie obvodnej lekárky na prehliadku. Išli peši (1,5 km), neplatili u lekára nič. Návšteva prebiehala bez problémov, ostatné deti (tri deti vo veku 11, 9 a 5 rokov) zostali doma s najstarším súrodencom (šestnásťročná dcéra).

Pešiu návštevu lekára vzdialeného niekoľko kilometrov však nezriedka absolvujú aj choré deti z vylúčených osídlení, nie len deti plniace si povinné prehliadky alebo povinné očkovanie. Dlhú pešiu cestu za lekársym ošetrením poznajú aj matky obývajúce okrajové časti veľkých miest. Hoci v takomto prípade je lekárska starostlivosť v rámci domovskej obce, pri veľkom meste môže znamenať niekoľko kilometrovú túru za lekárskou starostlivosťou z okrajových častí obývaných rómami do zdravotníckeho zariadenia. Taký bol aj príbeh matky trojmesačného bábätko so

zápalom priedušiek alebo dvanásťročného dieťaťa s horúčkami a kašľom:

Sestra bola s malým trojmesačným bábätkom na pohotovosti – malo zápal priedušiek. Sestra prišla na pohotovosť do nemocnice peši (vyše 3 km v rámci mesta) a za vyšetrenie zaplatila 2 euro. V ten deň vybrali v lekárni predpísané tabletky za 7 euro, boli to dva sirupy. Sestrička sa pýtala na malého, aký je tlstý, čo mu chutí jesť, koľko má mesiacov – bola milá. Doktorku nespomenuli, matku dieťaťa sprevádzala k lekárovi sestra.

Matka šla s dvanásťročnou dcérou k lekárovi peši, autobus je príliš drahý (z okrajovej časti krajského mesta do centra). Mala horúčky a kašeľ. Platili jedine za lieky – cca 7 euro. Niekedy chodí s dcérou k lekárke aj otec. Správanie personálu bolo príjemné.

Viacere príbehy popisovali niekoľko kilometrovú pešiu cestu k lekárovi zo segregovanej osady do domovskej alebo susednej obce. Napríklad s chorým synom, ktorý mal teploty a zvracal, museli prejsť štyri kilometre tam a naspäť; alebo absolvovať návštevu detského lekára zo separovaného sídla na okraji obce s tromi deťmi s teplotami, zvracaním a bolesťami brucha; ešte inú situáciu predstavuje cesta matky s malým dieťaťom v horúčkach zo segregovanej osady za lekárom do obce, keď ich doma čakali ďalší detskí členovia domácnosti. Terénny zber empirického materiálu prebiehal počas leta (august a september 2011), núka sa tu otázka, ako sa k lekárovi dostávajú choré deti z vylúčených komunít v zimných mesiacoch alebo za nepriaznivého počasia:

K lekárovi išli peši, je to asi 3-4 km. Chorý bol syn, mal teploty a zvracal. Za lieky platili 2 euro. Sestrička bola nervózna, lebo sa s ňou vadila jedna pani, lekárka bola normálna.

Troja synovia mali teploty, zvracanie a bolesti brucha. Návšteva lekára bola v sprievode matky a otca – doprava pešo (v rámci obce). Správanie lekára a zdravotnej sestry je primerané.

Najmladšia dcéra (dva roky) mala horúčky, matka s ňou išla k lekárovi pešo (sú to 4 kilometre; doma ešte tri maloleté deti). U lekára neplatila, za lieky 6 euro.

Najmladšia dcéra (dva roky) mala angínu, išla som s ňou peši (cca 3 km) ja matka (doma ešte dve ďalšie

maloleté deti). Platili len za lieky 5 euro, s ošetrením bola spokojná.

Niekedy nadobúda cesta za lekársnym ošetrením podobu osamelého putovania dieťaťa s bolestivým zranením alebo s inými zdravotnými problémami. Povinnosti starostlivosti o ostatné deti v domácnosti nedovoľujú dieťa k lekárovi sprevádzať:

Dcéra (dvadsať rokov) si zlomila ruku, k lekárovi šla peši (1,5 km zo sídla separovaného na okraji obce). Bolo to asi pred tromi mesiacmi. Nepamätá sa, koľko platila za ošetrenie. Mala sadru cca dva a pol mesiaca, návšteva u lekára prebiehala bez problémov.

Naposledy boli u lekára z dôvodu kožných vyrážok, ktoré mala najstaršia dcéra (šestnásť rokov). K lekárovi (3 km) išla pešo a sama, nakoľko matka nemala kde nechať ostatné deti (šesť detí od 14 rokov do 2 mesiacov). Bola jej predpísaná tinktúra v hodnote 2,50 euro, ktorú si aj vybrala. Správanie lekára a sestier bolo normálne.

Problémy s cestou k vzdialenému lekárovi sa samozrejme netýkajú iba detských pacientov, pešie cesty za lekársnym vyšetrením bez sprievodu absolvujú tiež dospelí členovia domácnosti pri vlastnom ochorení alebo zdravotnom probléme:

Mama: pred mesiacom som potrebovala ísť k doktorke, mala som zápal chrčtice, bolesti až v očiach. Sama som išla k doktorovi, peši na opačný koniec mesta (odhadom okolo 3 km). Predpísala mi tabletky za 5 euro (Veral, Dorsiflex), nič som neplatila u doktora – keď vyšetria, neplatíš vďaka bohu, iba keď ideš na pohotovosť platíš 2 euro. Deti boli doma s najstarším synom (dvadsaťročný syn, ďalších päť detí vo veku 16 až 5 rokov). Doktorí boli dobrí, na vyšetrenie som čakala asi hodinu, nemôžem sa tlačiť jak `olašskí`. Keď je chorý človek, musí stáť, olašskí nás predbiehajú, doktorke aj vynadali.

Štandardným spôsobom prekonávania vzdialenosti za lekársnym ošetrením je využívanie verejnej dopravy. V prípade vylúčených osídlení ju celkovo deklarovalo 43 % skúmaných prípadov, pri vzdialenosti väčšej ako päť kilometrov až 57 %. Predpokladom je, že medzi miestom bydliska a zdravotníckym zariadením verejná doprava premáva, čo nebol všeobecný jav (cez niektoré z

komunit doprava nepremáva a neležia ani v blízkosti dopravných trás). Aj pri existencii dopravy bol ale zo strany mnohých skúmaných domácností signalizovaný problém uhradiť cestovné, pri napätom finančnom rozpočte domácnosti bolo aj niekoľko centov či euro veľká záťaž, najmä pri opakovaných návštevách lekára alebo keď sa ochorenie vyskytne práve v období pred dávkami. Domácnosti si často museli na cestu k lekárovi požičať, objavilo sa aj cestovanie „na čierno“ bez cestovného lístka:

Jóžika (syn dvojročný) je chorý na priedušky, v tomto mesiaci sme boli v meste u lekárky (5 km) už druhý raz. Cez jesenné a zimné obdobie sme každý mesiac u lekárky. Keď nemáme na cestovné, tak požičieme od susedky (je gadžovka, ale ju máme radi, vždy nám pomáha) 4,20 euro tam a späť. Vždy čisto nosím syna k pani doktorke; sestrička, ale aj pani doktorka veľa krát nás pochváli (lieky cca 11,30 euro).

Naposledy bol u lekára najmladší syn (päťročný), ktorý je často chorý. K lekárovi šiel s matkou autobusom do mesta vzdialeného 8 km. Na autobus si požičali, keďže to bolo pred dávkami. Lekárka bola vraj milá. Za lekárske služby neplatili, za lieky by bolo veľa, tak ich nevybrali. Cesta ich stála 1,20 euro, domov sa dostali autobusom. Ostatné deti boli pri starých rodičoch a starších súrodencoch.

Naposledy sme boli u lekára s trinásťročnou dcérou, ktorá sa sťažovala na bolesti brucha. K lekárovi s ňou šla mama, išli autobusom MHD bez cestovného lístka, lebo nemali na lístok peniaze. S ostatnými deťmi ostala teta, lebo otec musel ísť na aktivačnú činnosť. Prehliadka u lekára prebiehala bez problémov. Dcére dali injekciu a predpísali jej nejaké lieky. Tie sme z lekárne nevybrali, lebo bolo treba doplatiť asi 5 euro a tie sme nemali. Bolesti nakoniec prešli.

Riešením nedostatku finančných prostriedkov na verejnú dopravu v prípade veľkej vzdialenosti miesta bydliska od zdravotných služieb sa stalo aj využitie bicykla. Viackilometrovú vzdialenosť za lekárske ošetrovaním zo segregovanej osady do susednej obce absolvovalo šesťročné choré dieťa takýmto dopravným prostriedkom bez matky, ktorá sa doma starala o päť ďalších súrodencov. Tento príbeh, podobne ako viacero ďalších (pozri Prílohu 2),

poukázal zároveň na problém opakovaných návštev u lekára. Choré dieťa musí vydržať nie len cestu k lekárovi a po vyšetrení naspäť, ale aj opakované prekonávanie vzdialenej starostlivosti pri postupnom liečení choroby a priebežných kontrolách jej vývoja:

Druh išiel s malou na bicykli (6 rokov), lebo sme nemali peniaze na cestovné (5 km). Už je zdravý. Nedáva nám lekár tabletky hneď, a potom musíme ísť naspäť.

Približne jedna pätina zaznamenaných návštev u lekára sa odohrala prostredníctvom osobného automobilu. Vlastné auto sa vo vylúčených osídleniach využíva len zriedkavo (7 % prípadov; pozri prílohu 3.2), zväčša išlo o auto vo vlastníctve inej domácnosti v rámci komunity. Používajú sa pritom dva základné spôsoby. Prvým je vzájomná susedská výpomoc pri doprave autom k lekárovi, ktorá sa v skúmanom prostredí vyskytla pomerne často. Návšteva lekára s vlastným zdravotným problémom sa spojila s cestou autom inej domácnosti do miesta určenia; navštívia lekára spoločne obidve domácnosti alebo sa za lekárom zvezú popri ceste majiteľov auta za nákupmi:

Posledne som bola u lekára asi pred pol rokom, keď syn mal horúčku. U lekárky som si počkala na poradie, táto ma vyšetrila, kde mi vysvetlila postup liečby a predpísala mi lieky. Neplatila som u nej nič, ani za cestovné, nakoľko ma tam aj späť zobral sused na motorovom vozidle, ktorý bol tiež u lekára. Lekárka aj zdravotný personál sa ku mne správali slušne, dcéru som mala zatiaľ u deda.

Dcéra (dva roky) bola prechladnutá – sople nie a zahlienenie. Návšteva lekára s matkou autom inej rodiny, ktorí išli na nákup potravín. Za cestu neplatila, za lieky zaplatila najprv 2 euro a o týždeň cca 3 euro. Výber liekov vlastný – odporúčaný rodinou. Cesta späť bola opäť autom s rodinou z osady. Ostatné deti boli doma samé (štyri deti medzi 17 až 2 rokmi). Návšteva u lekára – bezproblémové správanie.

Najmenší syn (ročný) mal vysoké horúčky. Išli sme k lekárovi autobusom (6 km). Cesta nás stála 3 euro, v lekárni sme platili 6 euro. Lekárka aj sestra sú veľmi zlaté, nemáme s nimi problémy. Naspäť sme sa dostali autom, zviezol nás známy, ešte sme išli 2 km pešo.

Druhý spôsob použitia cudzieho osobného auta na dopravu k lekárovi mal podobu platenej služby – za odvoz na vyšetrenie rodina majiteľovi auta zaplatila. Najímanie cudzieho auta skúmané domácnosti z vylúčených rómskych komunít používali pri absencii iných možností dopravy a v akútnych prípadoch, kedy bolo potrebné rýchle vyhľadanie lekárskej starostlivosti:

Naposledy bol chorý náš jedenásťročný syn. Mal teploty, museli sme s ním ísť poobede na pohotovosť. Za pohotovosť sme zaplatili 2 euro, za lieky od teploty a antibiotiká cez 8 euro. Na pohotovosť sme išli autom so susedom, jemu sme dali 8 euro. Lekár aj sestrička sa správali slušne, lekár mi vysvetlil, ako mu mám dávať lieky, ak by teplota neklesala, ako mu dať zábal. Sestrička malému zmerala teplotu, vypytovala sa, či sa mu páči v škole, či má dobrých kamarátov.

Päťročný syn po bodnutí hmyzom opuchol. Na pohotovosť do mesta (5 km) išla so synom matka, odviezol ich sused za 10 euro, nakoľko bol víkend a autobus stojí pri osade podľa toho, ak niekto vystupuje. Poplatok za pohotovosť bol 2 euro. Po ošetrovaní v nedeľu recept vybrali až v pondelok: dali 3,40 euro za mastičku. K pediatrii išli v pondelok, a aj do lekárne, znova autom za 15 euro - do okresného mesta (25 km). Bol problém so spojom, a aj preto, aby bola načas doma, lebo kojí (doma má päť detí od 6 rokov do 9 mesiacov). Nakoľko uviedla, že bodnutý bol v piatok, tak matka dostala krik, aby prv prišla k nej, pediatričke, nie rýchlo do nemocnice.

V takýchto prípadoch „najatia si auta“ sú nezriedka náklady na cestovné pomerne vysoké, respondenti však toto riešenie vyhodnotili ako lacnejšie než odvoz sanitkou alebo taxíkom. Pri nedostatku finančných prostriedkov má tento spôsob dopravy k lekárovi dôsledky v podobe ďalšieho zadĺženia rodiny či narušenia rozpočtu určeného na zakúpenie potravín. Objavil sa aj prípad, keď sa náklady za odvoz automobilom zo susedstva museli napríklad odpracovať:

Kontrolné vyšetrenie u neurológa – matka s ročným synom, ktorý sa narodil predčasne s hmotnosťou 1,5 kg cisárskym rezom. Cesta do vzdialenejšieho mesta na vyšetrenie stála autom 30 euro, poplatok za vyšetrenie u neurológa 4 euro (za ultrazvuk). S deťmi bol doma otec (ďalšie štyri deti od 4 do 12 rokov), ktorý

nemohol odísť na brigádu, a tak prišiel o zárobok 10 euro za celý deň (plus strava a cigarety).

Asi pred tromi mesiacmi náš desaťročný syn (ešte majú trinásťročného syna) spadol na dvore a porezal si čelo. Krvácal veľmi, a preto bolo treba s ním ísť na pohotovosť do okresného mesta (17 km). Peniaze na cestu a poplatok 2 euro u lekára sme nemali, preto muž išiel za miestnym úžerníkom. Ten ponúkol, že nás odvezie k lekárovi, išiel s ním muž, žena zostala doma. Chlapca na pohotovosti ošetrili bez väčších problémov, návšteva u lekára vtedy stála 30 euro, toľko si totiž v deň dávok inkasoval úžerník.

Ťažko zdravotne postihnutý dvojročný syn musel na kontrolné vyšetrenie do polikliniky vo vzdialenom meste k neurológovi (DMO). Rodina má bez auta problém cestovať (žijú v osade 2,5 km od obce, od okresného mesta 6 km), sanitka je drahšia ako taxík (cca 50 euro, taxi 30 euro, bez dokladu aj 20 euro). Súkromné auto stojí 10-15 euro. Vyšetrenie bolo na objednávku, tesne pred termínom dohodnutá pôžička od súkromnej osoby bola zamietnutá. Rodina bez finančných prostriedkov požiadala susedov s autom – otec odrobil pri dome (výkop základov pre nový plot). Za výkop mal 50 euro, za auto dali 10 euro; rodina si prílepšila. Termín stihli, personál polikliniky bez kritiky – super profesionálny prístup.

Niekedy je príbeh k poskytnutiu starostlivosti dlhý, keď návšteva u obvodného lekára nestačí a je potrebné absolvovať cestu za odborným vyšetrením vo vzdialenejšom meste. Problémom môže byť nepripravenosť na takúto situáciu – finančná alebo pre starostlivosť o ostatné deti v domácnosti:

Štvrté dieťa (dcéra päťročná) mala krivé ústa. Z osád do mesta som sa dostavila pešo (je to 2,5 km). Naša lekárka akurát mala dovolenku, iná doktorka nás ošetrila. Povedala, že dcéru musím zobrať do nemocnice do Košíc. Pýtala som sanitku, lebo nemala som peniaze, tak ona mi odpovedala, že to nie je také, že potrebujeme sanitku, aby som sa tam dostavila autobusom. Pohádala som sa s doktorkou a išla som zháňať peniaze. Susedka mi požičala 10 euro, a tak som odniesla dcéru do nemocnice. Na ostatné deti (má spolu šesť detí vo veku 1 až 10 rokov) mi dala pozor moja mama.

Hoci veľká časť skúmaných domácností z vylúčených osídlení nedeklarovala pri návšteve lekára problém

so vzdialenosťou alebo s jej prekonávaním, lekársku starostlivosť majú pomerne blízko alebo dokázali uhradiť cestovné bez konštatovania väčších problémov (viac pozri Prílohu 3.2), pre mnohé z nich je ale realitou vzdialená lekárska starostlivosť, čo im prináša ťažkosti rôzneho druhu. Pri značnej napätosti finančných rozpočtov sa domácnosti rozhodujú i u väčších vzdialenosti pre pešiu návštevu lekára, a to aj v prípade akútneho ochorenia dieťaťa alebo dospelého člena. Využitie verejnej dopravy je pre niektoré vylúčené sídla nedostupné vôbec (nefungujú pravidelné spoje) alebo návštevu lekára predražuje. V akútnych prípadoch sa domácnosti usilujú zabezpečiť náhradné spôsoby dopravy, akým je napríklad požiadanie o zavezenie osobným automobilom niekoho zo susedstva. Má podobu susedskej výpomoci, ale aj kupovanej služby, ktorá je v takomto prípade pomerne drahá. Kontrakty s majiteľom auta sú v situácii pod tlakom a v strese z potreby zdravotného ošetrenia nezriedka nevýhodné. Vedú k zadĺženiu domácnosti, keď si na cestovné musia požičať, uberajú z finančných prostriedkov pôvodne určených na potraviny alebo znamenajú „vecný záväzok“ v podobe odpracovania si nákladov spojených s dopravou k lekárovi.

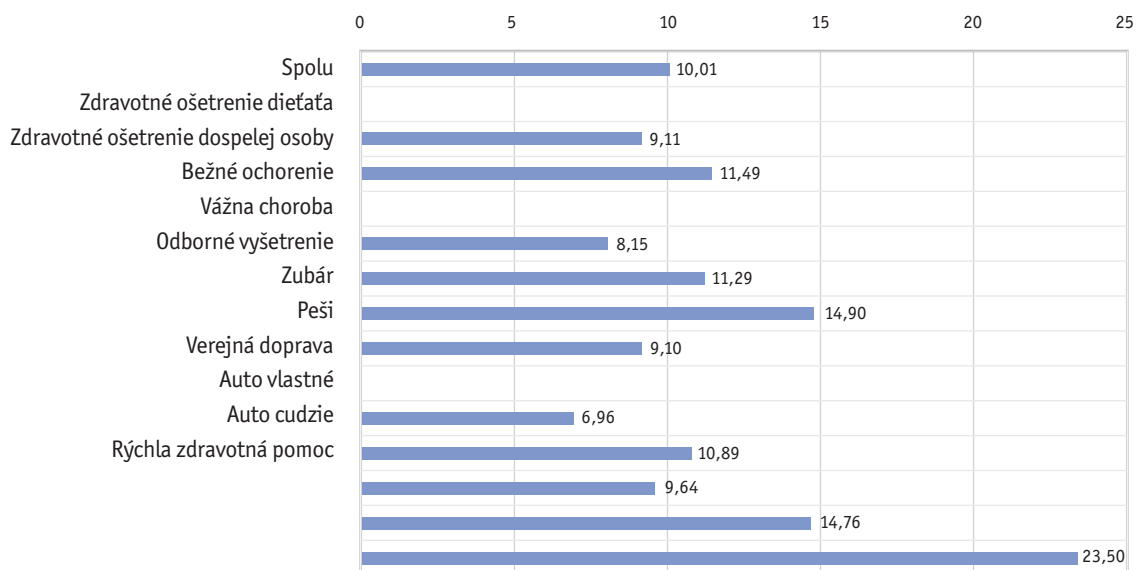
2.3. Finančná dostupnosť lekárskeho ošetrenia: celkové náklady a výber liekov

Previazanie lekárskej starostlivosti s finančnou situáciou domácností naznačuje už predchádzajúca časť venovaná priestorovej dostupnosti tejto verejnej služby, keď pri vzdialenosti lekára od miesta bydliska musia mnohé vylúčené rómske domácnosti na dopravu k lekárovi rezignovať vôbec a ísť k lekárovi pešo, alebo výdavky na cestovné zaťažujú rozpočet domácnosti inými spôsobmi. Monitoring príjmov a výdavkov ukázal značne napätý rozpočet pomerne veľkej časti vylúčených rómskych domácností v situácii odkázanosti na sociálne dávky.

Rozdiel celkovej mesačnej sumy príjmov a výdavkov bol zistený iba minimálny,¹² najhoršiu bilanciu zaznamenali domácnosti bez pracovného príjmu, kde bolo aspoň jedno maloleté dieťa a viacčlenné domácnosti. Navyše sa zistilo, že napätie rozpočtu domácnosti zvyšuje aj možnosť hospodárenia s finančnými prostriedkami počas mesiaca, keď prevažnú časť mesiaca domácnosti disponujú iba malou časťou svojich celkových mesačných príjmov. Nízke celkové príjmy zároveň znamenajú prežívanie väčšiny mesiaca s veľmi malými sumami disponibilných finančných prostriedkov. Za daných podmienok je rozhodovanie o spotrebe domácnosti značne obmedzené a môže byť ohrozené aj pokrytie základných potrieb či neočakávaných základných výdavkov, vrátane zabezpečenia nevyhnutnej zdravotnej starostlivosti. Mnohé zo zistených situácií zachytávajúcu poslednú návštevu u lekára problémy s finančnou dostupnosťou zdravotnej starostlivosti potvrdzujú.

Priemerná vynaložená celková suma za poslednú návštevu u lekára, ktorá zahŕňala poplatky za ošetrenie a lieky, vrátane výdavkov na cestovné, predstavovala sumu na úrovni 10 euro. Suma sa mierne líšila podľa chorej osoby a druhu zdravotného problému. Za ošetrenie detských pacientov bola mierne nižšia než za dospelých pacientov (cca o 2,50 euro), náklady za bežné ochorenia vychádzali lacnejšie ako ošetrenie u zubára alebo návšteva lekára z dôvodu vážnej choroby a odborných vyšetrení. Pri bežných ochoreniach, s ktorými navštevujú lekára deti, postačuje základná lekárska starostlivosť, ktorá je bližšie a je menej náročná na doplatky za lieky; v prípade odborných vyšetrení sa jednak lekárska starostlivosť vzdáľuje, čo zvyšuje finančné nároky na dopravu, no vyššie sú pri takýchto zdravotných problémoch aj nároky na dopĺňanie za lieky. Vynaložená suma sa podstatne odlišovala už pri porovnávaní spôsobu dopravy k lekárovi: najnižšia bola pri pešej návšteve lekára,

12 Priemerná suma mesačných príjmov na jednu domácnosť dosiahla 597,60 euro a suma výdavkov 552,99 euro; na jedného člena domácnosti išlo v priemere o sumu 112,75 euro príjmov ku 104,34 euro výdavkov.

Graf 12:**Priemerná suma vynaložená za poslednú návštevu u lekára podľa vybraných charakteristík (v %)**

Poznámka: V rámci zaznamenaných príbehov poslednej návštevy u lekára tvorili detskí pacienti 63 % a dospelí 27 %; podiel bežných ochorení predstavoval 45 % všetkých prípadov, návštevy s vážnou chorobou 16 %, odborné a kontrolné vyšetrenia 12 % a ošetrovanie u zubára 5 %.

na druhej strane sa dvoj- až trojnásobne zvyšovala pri prenajímaní cudzieho auta na cestu k lekárovi alebo pri privolaní rýchlej zdravotnej pomoci, za ktorou spravidla nasledoval pobyt v nemocničnom zariadení, ktorý zvyšoval výdavky na služby zdravotnej starostlivosti.

Celkovo sa vynaložená suma za poslednú návštevu u lekára značne diferencovala: pohybovala od nulových nákladov po 250 euro (poplatok za interrupciu), sumy nad 30 euro sa však vyskytli iba v ojedinelých prípadoch. Najčastejšie vychádzal finančný obnos 10 euro, nasledovala suma 12 euro, 20 euro a 6 euro.¹³ Hoci celkovo nejde o obzvlášť vysoké finančné výdavky na ošetrovanie, pre značnú časť vylúčených domácností znamenali aj tak

ťažkosti s ich uhradením. Viacero domácností sa posťažovalo vo všeobecnosti, že je to pre nich veľa a pociťujú tieto výdavky ako finančnú záťaž, najmä ak sa spája s návštevami vzdialenejších odborných vyšetrení alebo pri opakovaných zdravotných problémoch:

Naposledy som bola s najmladším synom u lekára niekedy v júni. Pani doktorka je veľmi milá, to nemôžem povedať. Keď musíme ísť do okresného mesta na odborné vyšetrenie na polikliniku, cestovné za mesiac okolo 12 euro, lieky 20 euro, čo je pre nás dosť.

Posledná návšteva u lekára bola v polovici septembra – u detského lekára. Išlo o opakovaný zápal priedušiek, zvýšená alergia na peľ. Návšteva prebiehala komunikatívne a bez problémov, matka chodí na

¹³ Priemerné mesačné výdavky na zdravotnú starostlivosť za všetkých členov domácnosti (definované cez lieky a ošetrovanie, nie dopravu) vyšli podľa monitoringu príjmov a výdavkov na úrovni 16 euro.

kontroly a vyšetrenia s deťmi. Cestovné ich stálo 3 euro tam a späť, výdavky na lieky 20 euro – a sú chorí dva krát do mesiaca! Maloleté dieťa zostalo doma s otcom.

Napätý finančný rozpočet niektorých domácností prináša situácie, keď zaplatenie za nevyhnutné lieky znamená obmedzovanie iných základných potrieb; redukuje finančné prostriedky určené na zabezpečenie stravovania – nemajú následne peniaze na potraviny:

Posledná návšteva bola na srdcovo-cievne ochorenie, cukrovka a hypertenzia. Za lekárom cestujú 4 km autobusom. Návšteva v ambulancii je kludná, sú spokojní. Lieky si vyberú, lebo nemôžu bez nich fungovať, potom nemajú na potraviny. Maloleté deti nemá, iba dospelé.

Naposledy mi zbilí syna v osade (šestnásť rokov) a potreboval lekársku pomoc. Dostal silný úder do hlavy a nosa. Chirurgická ambulancia ho poslala do krajského mesta. Akurát som sa vrátila z brigády, kde som dostala 10 euro. Susedovi som za tých 10 euro natankovala, aby nás odviezol do mesta. Tie peniaze som chcela využiť na stravu.

Sonda do posledných návštev u lekára v prostredí vylúčených osídlení zaznamenala viacero stratégií zabezpečenia chýbajúcich finančných prostriedkov na zdravotné ošetrovanie. K tým zriedkavejším patrilo „šetrenie na lekára“. Aj z malých príjmov si matky dokážu odložiť na predpokladané výdavky na zdravotné ošetrovanie, len aby si stále nemusela požičiavať:

Keď idem k lekárovi, idem peši alebo autobusom, deti stráži manžel... Deti majú bežné ochorenia – angína, kašeľ, priedušky (v domácnosti je jedenásť detí vo veku 15 až 2 roky). Keď nemám peniaze, požičia mi rodina. Posledne som bola u lekára s najmladšou dcérou, mala teploty a zápal priedušiek. Za lieky som platila 5,80 euro, mala som odložených 10 euro, nemusela som si požičať. V našej obci máme detského lekára, ktorý je veľmi dobrý. Deti ho majú radi, vždy im dá nejakú sladkosť a omalovánku pri ošetrovaní.

Bola som ja so synom - mal zapálené hrdlo. Boli sme v našej obci - pešo. Do ambulancie nás sestrička volala po poradí, no bielych po zaklopaní vzali hneď na vyšetrenie - zdalo sa mi to nespravodlivé. Predpísali mu lieky za 12 euro, mala som na ne, lebo si odkladám bokom peniaze na lieky.

Najčastejší spôsob, ako vylúčené rómske domácnosti prekonávajú deficit finančných prostriedkov potrebných na poplatky spojené s ošetrovaním u lekára, sú ale pôžičky. Požičiavanie na lekára bolo pomerne rozšírené, rodičia – spravidla matky – už dokázali pri štandardných ochoreniach svojich detí odhadnúť, akú sumu budú na ošetrovanie a lieky potrebovať:

K lekárovi bolo nutné zísť s dievčatkom, pretože malo teplotu. Rodičia šli s dievčatkom asi 1,5 km peši. Lekárka po dôkladnom vyšetrení ubezpečila rodičov, že to nie je vážne. Predpísané lieky bolo nutné uhradiť v sume 5,78 euro, na ktoré si rodičia museli požičať. Deti stráži susedka.

Naposledy som bola u lekára s mladšou dcérou (desať rokov), mala teploty; pila studenú malinovku a dostala angínu. Peniaze som nemala, musela som si požičať od rodiny. Požičala som si 10 euro, lieky stáli 6 euro. Na cestu som nemusela dať nič, lebo lekárka je u nás v obci (1 km). Je veľmi dobrá, milá k deťom, aj k našim rómskym.

S najmladším členom rodiny (päťročná dcéra) bolo nutné ísť k lekárovi, pretože bolesť bruška neustupovala. K lekárke s dieťaťom šla matka. Návšteva lekára prebiehala normálne. Cestu k lekárke absolvujú peši, pretože zdravotné stredisko sa nachádza neďaleko. Deti strážil otec rodiny (majú 10, 11 a 17 rokov). Na lieky si museli rodičia požičať 10 euro. U lekára a správanie sestričiek bolo normálne.

S najmenším chlapcom (osemnásť mesiacov) chodím k lekárke najčastejšie – zvykne kašľať; dostane teploty a už musíme ísť. Často sa stane, že nemám peniaze, vtedy si požičiam od rodiny tak 10 euro. Keď je chorý aj ten starší (štyri roky), že potrebujem lieky pre dvoch, požičiam si 15 euro. Naposledy som bola dnes s tým najmenším, toho štvorročného som zobrala so sebou. Doktorka je tu v obci, tak idem pešo (osada je vzdialená 1 km). Staršie deti (tri vo veku 8 až 15 rokov) boli v škole. Požičala som si od sestry 10 euro, za lieky som dala 5 euro, kúpila som čaj a cukor, aby som mala pre neho. Doktorku máme veľmi dobrú, pozná nás aj naše deti hocikedy aj po mene.

Peniaze na pokrytie nevyhnutných nákladov za ošetrovanie alebo na liečenie si domácnosti požičiavajú z rôznych zdrojov. Najčastejšie však vypomáhajú členovia širšej rodiny – sestra, svokra, ujo, ale

predovšetkým rodičia. Solidarita medzi príbuznými je pri ochorení veľmi intenzívna a na zabezpečení zdravotnej starostlivosti sa v rómskych komunitách podieľajú z veľkej časti príbuzenské siete. Už vyššie uvedené príbehy uvádzali okrem rodinných príslušníkov aj požičiavanie v rámci susedstva, vyskytol sa aj príbeh s pôžičkou od terénneho sociálneho pracovníka:

Boli sme tento mesiac u doktora s najmenším synom dvojročným, mal teploty. Išli sme obaja, ja aj manžel, deti ostali doma s najstaršou dcérou trinásťročnou (štyri deti vo veku 13 až 5 rokov). Išli sme pešo, nemali sme na autobus peniaze (2 km). Lieky sme vybrali vďaka svokre, ktorá nám potom požičala peniaze. Za lieky sme platili vyše 4 euro. Doktorka aj sestrička sa správali dobre, len komentovali, že nikdy nemáme peniaze na lieky.

Bola som so synom, ktorý má dva a pol roka u lekárky, mal teplotu a plakal v noci. S deťmi menšími bol manžel a staršia dcéra (tri ďalšie deti od 5 do 15 rokov). Doktorka bola normálna. Išla som do mesta k doktorke autobusom (jedna cesta 0,50 centov). Nemala som na lieky, tak som si požičala od sestry (10 euro).

V rodine bola naposledy chorá dcéra – mala chrípku. K lekárke sme išli pešo (2 km), pretože sme nemali práve na cestovné peniaze. Išla som s dcérou ja, jej matka. Lieky stáli 10 euro a museli sme si požičať od terénneho sociálneho pracovníka. Deti boli zatiaľ v mužom (dve deti 12 a 4 rokov).

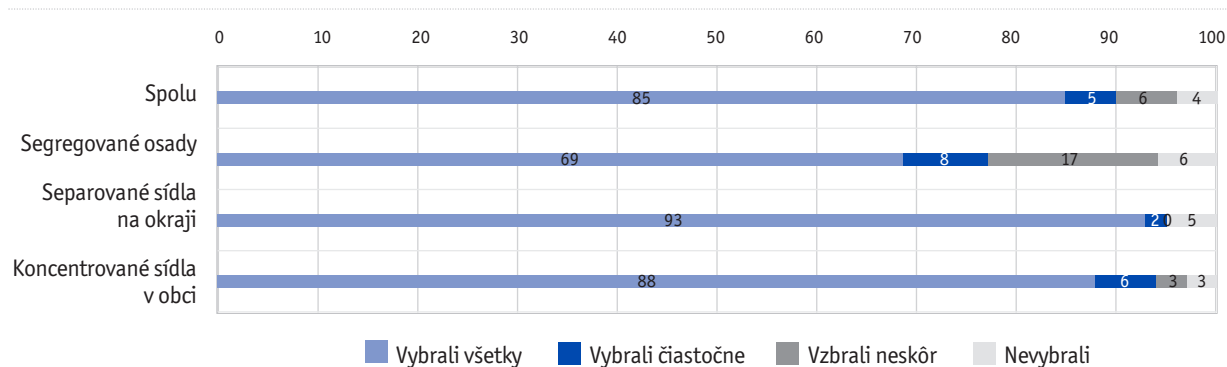
Posledný z uvádzaných spôsobov, ako sa rodina dostala k peniazom potrebným na pokrytie výdavkov na cestu k lekárovi a na zabezpečenie liekov, bolo využitie služieb záložne. Nákupy v tomto prípade rozšírili aj o ďalšie potrebné komodity pri liečení prechladnutia:

Dvojročné dieťa malo zápal priedušiek. Cestovné bolo 3 euro, lieky vybrali za 4 euro. Založili do záložne náušnice, dokúpili aj čaj a cukor.

Cesty k finančnému prekrytiu lekárskeho ošetrovania sú teda u skúmaných vylúčených domácností, ktoré majú nízky príjem alebo príjem nerovnomerne rozložený v čase (v priebehu mesiaca nemajú disponibilné finančné prostriedky vo výške pokrývajúcej finančné požiadavky ošetrovania a liečenia), rôzne. Popísané príbehy naznačili, že sú prevažne založené na aktivizácii širších príbuzenských sietí alebo na pôžičkách iného druhu – z iných zdrojov. Medzi príbehmi sa však nachádzali aj také, keď domácnosť prostriedky na lieky nedokázala zabezpečiť v aktuálnom stave potreby lekárskeho vyšetrenia a liečenia. Stávalo sa potom, že si vyzdvihli v lekární iba niektoré z predpísaných liekov, vybrali ich s časovým oneskorením (čo znamenalo nejaký čas bez liečenia vôbec alebo rezignáciu na podpornú liečbu) alebo sa predpísaných a potrebných liekov vzdali pre nedostatok finančných prostriedkov úplne.

Graf 13:

Posledné návštevy u lekára s predpísanými liekmi podľa ich zabezpečenia (v %)

V celkovom súbore zaznamenaných príbehov poslednej návštevy u lekára bolo 59 % takých zdravotných problémov, keď boli pacientovi nejaké lieky predpísané. Ako uvádza graf 13, spomedzi nich si vybralo všetky predpísané lieky 85 %; či už bez problémov alebo s pomocou pôžičky z rôzneho zdroja. Zostávajúcich 15 % domácností vo svojom príbehu signalizovalo pri výbere liekov nejaký problém. Časť domácností si lieky vybrala neskôr ako potrebovali alebo iba niektoré z nich, úplná rezignácia na predpísané lieky sa v rámci empirickej sondy zaznamenala na úrovni 4 %. Ako sa tiež pri rámcovom porovnávaní skupín ukázalo, problémy s vyberaním liekov načas a vo vyčerpávajúcom formáte signalizovali najviac obyvatelia segregovaných osád, kde zasahovali dvojnásobne viac prípadov domácností – takmer jednu tretinu.

Napriek celkovo deklarovanej preferencii návštevy lekára s detským pacientom nedokázali niektoré vylúčené domácnosti vybrať všetky lieky ani pri ochorení dieťaťa, alebo ich vyberali až s určitým časovým oneskorením, keď sa im podarilo zabezpečiť potrebné finančné prostriedky:

Bola som s malým synom (štyri roky) u doktorky, kašľal a mal horúčku v noci. Šla som do čakárne, bola som prvá, tak som čakala. Pár ľudí zobrala sestrička predomnou. V ambulancii sestrička sa smiala, že často chodím s deťmi a že sa nestarám o nich (spolu má tri deti vo veku 4, 9 a 11 rokov). Doktorka mi dala antibiotiká za 5 euro. Trebalo aj sirup, ale nemala som peniaze. Cestovala som autobusom (cca 1 euro).

Naposledy bol u lekára najmladší syn (päťročný), ktorý je často chorý. K lekárovi šiel s matkou autobusom do mesta vzdialeného 8 km. Na autobus si požičali, keďže to bolo pred dávkami. Lekárka bola vraj milá. Za lekárske služby neplatili, za lieky by bolo veľa, tak ich nevybrali. Cesta im stála 1,20 euro, domov sa dostali autobusom. Ostatné deti boli pri starých rodičoch a starších súrodencoch.

Naposledy sme boli u lekára s trinásťročnou dcérou, ktorá sa sťažovala na bolesti brucha. K lekárovi s ňou šla mama, išli autobusom MHD bez cestovného lístka, lebo nemali na lístok peniaze. S ostatnými deťmi ostala teta, lebo otec musel ísť na aktívnu činnosť. Prehliadka u lekára prebiehala bez problémov. Dcére

dali injekciu a predpísali jej nejaké lieky. Tie sme z lekárne nevybrali, lebo bolo treba doplatiť asi 5 euro a tie sme nemali. Bolesti nakoniec prešli.

Deväťročný syn často prechladne a má vysoké horúčky. Rodina často nemá finančné prostriedky na cestu do mesta na pohotovosť. Autom do mesta je to 10 euro, pohotovosť 2 euro, plus lieky. Ak idú k pediatrovi, tiež nie vždy majú na lieky.

Omnoho častejšie však boli situácie, keď si všetky potrebné lieky nedokázali zabezpečiť dospelí členovia domácnosti. Predovšetkým pravidelné výdavky za lieky pri dlhodobých ochoreniach, ktoré predpokladajú trvalé užívanie liekov v záujme stabilizácie zdravotného stavu, viedli k tomu, že vznikali obdobia, keď potrebnú liečbu takíto pacienti nemali k dispozícii. Životne potrebné lieky si dokázali zabezpečiť až neskôr, keď do domácnosti prišli nejaké ďalšie príjmy:

K lekárovi chodí pravidelne mama, lieči sa u očnej lekárky – má vysoký očný tlak. Vždy ôsmeho v mesiaci ide autobusom k nej. Príbeh je dobrý, lekárka mamku už pozná roky. Problém sú financie: keď mamka dostane recepty, nie vždy si ich vyberie.

Zdravotné problémy mám po psychickej stránke, cestovné a lieky za celý mesiac stoja 20 euro. Vždy lieky nemám – nedovolí mi to finančná situácia; ďalší člen rodiny je invalidný dôchodca. S lekárom sme spokojní.

Naposledy som bola u lekára so mnou: mám neliečený pruh, dva krát mi praskol. Bola som na kontrole v Košiciach. Keďže som mala v tele nejaký zápal, doktorka mi dala antibiotiká a odporúčala mi brať aj probiotiká, ale na tie som už nemala peniaze. Kúpila som iba antibiotiká za 10 euro. Správali sa ku mne dobre.

Posledná návšteva u lekára bolo na neurológii v Košiciach, moja manželka trpí poruchou spánku. Cestovala 28 km, za autobus platila 5 euro. Keďže ja pracujem, syna sme nechali u susedky, lebo ostatné deti boli v škole. Bola tam až do skorého večera. Za lieky sme mali platiť vyše 12 euro, čo sme vybrali len o pár dní, lebo vtedy sme nemali toľko peňazí pri sebe. Lekárska služba bola priemerná.

Nevybratie predpísaných liekov a ich neužívanie v potrebnej pravidelnosti alebo v akútnom stave

ochorenia sa môže prejavíť na zhoršení zdravotného stavu pacienta. Takéto dôsledky popisovali aj zaznamenané empirické príbehy. Neliečenie ochorenia skončilo napríklad hospitalizáciou v nemocnici s veľkými bolesťami alebo bolo potrebné privolať k nim rýchlu zdravotnú pomoc pri zhoršení ochorenia bez užívania liekov:

Naposledy bola žena u gynekológa. Do ordinácie išla pešo, vypísané lieky však nevedela vybrať, nakoľko stáli 16 euro. Nevedel jej nikto požičať, tak nakoniec sa dostala do nemocnice s veľkými kŕčmi. Liečila sa päť dní v nemocnici, kde zdravotný personál ju bral ako len Cigánku.

U lekára bola matka (stará mama), mala závraty. Tabletky na vysoký tlak nemala vybrané, pretože si nechcela požičiavať. Týždeň nebrala lieky, mala trpnutie tváre, záchranka jej pichla magnézium. Na druhý deň lieky vybrali.

Nedostatok finančných prostriedkov v rodinnom rozpočte domácností z vylúčených osídlení má za následok nie len čiastočné, odložené alebo žiadne vyberanie predpísaných liekov. Posledná návšteva u lekára zachytila aj problém finančnej nedostupnosti služieb reprodukčného zdravia. Rozhodnutie domácnosti pre ukončenie piateho tehotenstva v poradí nebolo možné zrealizovať, nakoľko rodina si nedokázala požičať sumu vo výške 250 euro, ktorú je potrebné za interrupciu zaplatiť. Napriek zlej ekonomickej situácii a vychovávaní štyroch detí v chudobe a nedostatku si rodičia museli nedobrovoľne ponechať aj piate dieťa, hoci zabezpečenie potrieb detí nezvládajú a robí im veľké problémy¹⁴:

Naposledy som bola chorá ja; to nie že choroba, ale bola som tehotná a chceli sme ísť na potrat (majú štyri deti vo veku 13 až 8 rokov). Bola som v druhom mesiaci. Peniaze sme nemali, mala som platiť 250 euro. Keďže nevedela som zohnať od nikadiaľ peniaze, tak som musela dieťa nechať. Teraz som v piatom mesiaci a po ôsmich rokoch budem zase rodič, hoci som už nechcela mať ďalšie dieťa v takej chudobe.

Finančná situácia vstupuje do procesu liečby členov domácností vylúčených osídlení aj iným spôsobom. Medzi príbehmi poslednej návštevy u lekára sa objavil aj prípad odmietnutia hospitalizácie v nemocnici kvôli problémom s financiami. Takým bol napríklad príbeh ženy, ktorej sa pobyt v nemocnici prekrýval s termínom vyplácania dávok. Keďže dlhovala peniaze, odmietla dlhšiu hospitalizáciu v nemocnici a odišla do domáceho liečenia (v podštandardných hygienických a priestorových podmienkach):

Minulý mesiac si príbuzná hlavy domácnosti (bývajú v jednej domácnosti dvaja starší ľudia) zlomila nohu. Do nemocnice bola odvezená rýchlou zdravotnou pomocou (RZP), kde zostala dva dni. Druhý deň išiel za ňou prenajatým autom odnieť potrebné veci a nejaké osobné, na čo všetko si musel požičať 30 euro, plus na odvoz do nemocnice 10 euro (4 km). V nemocnici nechcela ostať, nakoľko mala požičané peniaze a o tri dni mala mať vyplatenú dávku. Prijatá bola v piatok a v pondelok boli peniaze, takže v nedeľu v čase návštev bola prepustená do domáceho liečenia. PN mala od júna, tak až bude mať kontrolu, tak si to predĺži. Celkovo sa zadĺžila – oboch – sumou 80 euro.

Redukcia alebo čiastočná rezignácia na potrebnú lekársku starostlivosť problémy s finančnou dostupnosťou verejnej služby tohto typu nevyčerpávali. Niektoré skúmané domácnosti z vylúčených rómskych osídlení pre problémy s úhradami za lieky úplne rezignujú na lekársku starostlivosť. Vysvetlenie, že je zbytočné chodiť k lekárovi, ak domácnosť nemá na zaplatenie liekov, sa v rámci zaznamenaných situácií zopakovalo viac krát:

Veľa lekárovi nechodíme; nie že by sme neboli chorí, ale nevedeli sme vybrať lieky, potom načo?! Keď už z nás ide niekto k lekárovi, to som ja, stále kašlem. Otec mal s pľúcami niečo... No čo už, taký je život.

Podľa realizovaného kvalitatívneho výskumu sú v skúmanom vylúčenom prostredí problémy s finančným zabezpečením lekárskej starostlivosti

14 Šesťčlenná rodina býva v chatrči s jednou izbou bez kuchyne a kúpeľne, kde nemajú žiadne vybavenie – sú bez vody a kanalizácie, nemajú samostatné posteľe; obidvaja partneri sú nezamestnaní.

pomerne rozšírené. Bez nároku na akúkoľvek kvantifikáciu rozpočty mnohých skúmaných domácností nepostačovali na uhradenie potrebnej liečby, hoci celková suma potrebných nákladov za poslednú návštevu u lekára nebola v priemere nijako mimoriadne vysoká (okolo 10 euro). Pre značnú časť domácností zo skúmaného prostredia bol problém dať takýto výdavok z obmedzeného rozpočtu domácnosti. Ako zároveň zdôrazňovali, ich vynaloženie znamená obmedzenie v inej oblasti spotreby – prevažne z prostriedkov na stravovanie. Svedčí to o extrémne napätom rozpočte týchto rodín.

Rodiny, ktoré navštívili lekára, využívali viacero stratégií na zabezpečenie vyšetrenia a realizácie potrebnej liečby. Najrozšírenejšie bolo „aktuálne riešenie“, t. j. okamžité pôžičky potrebného finančného obnosu – prevažne od príslušníkov rodiny. Zdravotná starostlivosť o členov domácnosti (najmä o deti) sa tak vo vylúčených komunitách stáva vo veľkej miere spoločnou záležitosťou širších rodinných sietí.

Pri zlyhaní všetkých náhradných riešení na prefinancovanie potrebných liekov sa liečba k pacientom dostáva niekedy v obmedzenom rozsahu alebo neskôr ako je potrebné. Výskumne sa zaznamenali aj prípady, keď neriešenie ochorenia viedlo k prehĺbeniu či zhoršeniu zdravotného problému a k potrebe širšieho lekárskeho zásahu – v podobe hospitalizácie pri vygradovaní ochorenia alebo zásahu rýchlej zdravotnej pomoci. Nebolo tiež zriedkavým javom, že dospelí pacienti rezignovali na bežné lekárske ošetrovanie vôbec; ak si nevedia zabezpečiť lieky, považovali návštevu lekára za zbytočnú.

2.4. Sociálna dostupnosť lekárskej starostlivosti: opatera ostatných detí a prístup zdravotníckeho personálu

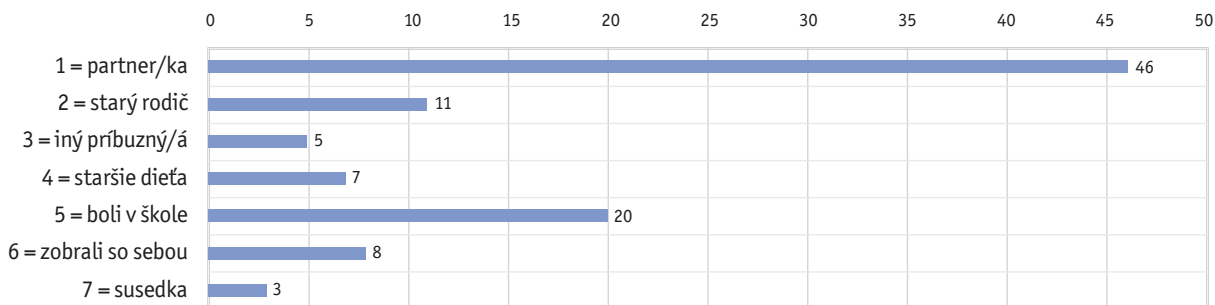
Okrem priestorovej a finančnej dostupnosti príbehy návštevy lekára s niektorým členom rámčujú aj možnosti zabezpečenia starostlivosti o ostatné deti v domácnosti. Vzhľadom na to, že aspoň jedno závislé dieťa malo až 85 % zaznamenaných prípadov domácností, z toho 54 % malo tri a viac závislých detí, otázka možnosti navštívenia lekára s niektorým z detí alebo s vlastným zdravotným problémom niektorého z rodičov, pri paralelnom zabezpečení starostlivosti o ostatné deti v domácnosti, sa stáva viac ako aktuálna.¹⁵ Povinnosti starostlivosti rodičovského páru sú v skúmanom prostredí nadštandarde široké, čo pri návšteve lekára znamená nie len riešiť samotnú návštevu s chorým členom, ale aj riešiť starostlivosť o zostávajúce deti v domácnosti.

Ako riešia rodiny starostlivosť o ostatné deti pri návšteve zdravotníckeho zariadenia s chorým dieťaťom alebo s niektorým z rodičovského páru naznačili už viaceré odcitované príbehy. Graf 14 naznačuje,¹⁶ že sú v podstate možné dve stratégie – okrem prípadov, ak boli deti v čase návštevy lekára v škole (20 % relevantných príbehov). Prvou stratégiou je, že dieťa zoberú k lekárovi spolu s pacientom – sprevádzajú na vyšetrenie svojho súrodenca alebo niektorého z rodičov. Takéto riešenia neboli veľmi časté, ale medzi príbehmi sa vyskytovali (tvorili 8 % prípadov s povinnosťou starostlivosti o ostatné deti). Niekedy to pre rodiča znamenalo prekonávať pomerne veľkú vzdialenosť k lekárovi peši nie len s chorým, ale aj s ďalším dieťaťom; inokedy sprevádzanie dieťaťa k lekárovi malo podobu návštevy vo večerných hodinách, kedy bol rodič popri svojom zdravotnom probléme zaťažený starostlivosťou a obavami o maloleté dieťa:

U lekára boli naposledy na očkovanie s dieťaťom. Matka šla do susednej obce k lekárovi peši (4 km). Keďže dieťa nebolo choré, očkovanie prebehlo v

15 Z konečného súboru malo aspoň jedno maloleté dieťa 54 % domácností, z toho dve a viac maloletých detí 30 %; aspoň jedno študujúce dieťa sa týkalo 68 % súboru, z toho tri a viac študujúcich detí malo 28 % skúmaných domácností. Priemerný počet závislých detí na jednu domácnosť vychádzal takmer tri deti (2,7 závislých detí, v segregovaných osadách 2,9 závislých detí).

16 V celkovom súbore príbehov návštevy lekára nemuselo riešiť starostlivosť o dieťa 46 % (domácnosť nemala deti, resp. ďalšie deti) alebo boli vo veku, keď sa o seba dokázali postarať samé), zvyšných 54 % nad starostlivosťou o deti pri odchode do zdravotníckeho zariadenia uvažovať muselo.

Graf 14:**Posledné návštevy u lekára vylúčených domácností s povinnosťou starostlivosti o ostatné deti podľa zabezpečenia starostlivosti (v %)**

Poznámka: Podiel prípadov s povinnosťou starostlivosti o ostatné deti predstavoval 54 % (n=104 jednotiek).

poriadku a bolo bezplatné. K lekárovi vzala aj staršie dieťa – nemala ho pri kom nechať.

Naposledy som bola dnes s tým najmenším (osemnásť mesiacov), toho štvorročného som zobrala so sebou. Doktorka je tu v obci, tak idem pešo (osada je vzdialená 1 km). Staršie deti (tri vo veku 8 až 15 rokov) boli v škole. Požičala som si od sestry 10 euro, za lieky som dala 5 euro, kúpila som čaj a cukor, aby som mala pre neho. Doktorku máme veľmi dobrú, pozná nás aj naše deti hocikedy aj po mene.

Obaja rodičia po fyzickom napadnutí na CT vyšetrenie, matka s hlavou po otrase mozgu mala nevoľnosť, musela so susedom na aute aj s rodinou ísť na pohotovosť do najbližšej nemocnice (20 km). Pohotovosť platili 2 euro, cesta autom 15 euro tam a späť. Nakoľko bolo 20,00 hodín, mala problém s čakáním, lebo päťročný syn chcel už dávno spať a pri otcovi nechcel zostať doma (majú ešte tri staršie deti).

Druhá stratégia riešenia starostlivosti popri návšteve lekára spočívala v ponechaní ďalšieho dieťaťa alebo detí v nejakej forme náhradnej starostlivosti. Prevažili medzi nimi prípady, keď deti zostali v starostlivosti druhého z partnerov – otca alebo matky (spolu 46 % relevantných prípadov); podľa toho, ktorý z nich riešil potrebné zdravotné ošetrenie:

Dcéra veľmi kašľala, cestovali autobusom za 1,10 euro. Išla s ňou mama; u lekára neplatili nič, v lekárni 2,80 euro. Deti strážil druh (majú spolu štyri deti vo veku 3 až 6 rokov).

S ročným synom boli na kontrole a očkovaní. Návšteva prebehla bez problémov, bola s dieťaťom matka autobusom (10 km). S ostatnými deťmi (štyri deti vo veku 8 až 3 roky) zostal otec rodiny.

Najmenší syn (ročný) mal zápal ucha. K lekárke som išla sama (pol km do obce), ostatné deti ustrážil manžel (ďalšie štyri deti vo veku 3 až 15 rokov). Išli sme peši, tak sme nič neplatili, ale v lekárni som zaplatila vyše 6 euro. Choroby nám stále znepriemňujú život, aj peňaženku. Aj doktorka, aj sestrička boli milé, ale vadilo mi, že som musela veľa čakať.

Matka bola so synom na vyšetrenie zápalu priedušiek (má štyri roky). Doprava bola autom so susedom za 5 euro (7 km); za vyšetrenie dali 2 euro a za lieky 7 euro. Ostatné deti (vek 7 a 5 rokov) boli s manželom.

Rodové roly v rómskych komunitách sú pomerne striktné oddelené, prevažujúci model rodiny sa zakladá na jednom živiteľovi – mužovi, rómskym ženám je určená domáca sféra.¹⁷ Niekedy potreba náhradnej starostlivosti v prípade návštevy hlavnej opatrovateľky u lekára znamená na jednej strane

zaangažovanie rómskych mužov do domácej starostlivosti, v striktno rozdelenom „rodovom svete“ to ale zároveň môže znamenať pre opatrujúceho rodiča stratu iných príležitostí, napríklad stratu možnosti priniesť nejaký pracovný príjem do rodiny:

...S deťmi bol doma otec (ďalšie štyri deti od 4 do 12 rokov), ktorý nemohol odísť na brigádu, a tak prišiel o zárobok 10 euro za celý deň (plus strava a cigarety).

V pozícii druhých náhradných opatrovateľov sa na základe empirických faktov ocitli starí rodičia (11 % relevantných prípadov návštevy lekára). Ak odchádza matka alebo otec k lekárovi, povinnosti starostlivosti preberá stará mama, zriedkavejšie aj starý otec:

Naposledy bola u lekára matka s dvojročnou dcérou kvôli pravidelnej prehliadke. Neboli jej zistené žiadne choroby. Cestovali autobusom za lekárom a platili 1,10 euro. O ostatné deti sa starala babka (ďalších šesť detí od 2 mesiacov do 20 rokov).

Bola som u lekára naposledy sama so sebou, nakoľko som tehotná. K lekárovi ma doviezol otec, lekárka ma vyšetrila a výsledky mi zapísala do tehotenskej knižky. Správala sa ku mne slušne a dala mi aj ďalšie rady, najmä na stravovanie. U lekárky za vyšetrenie som neplatila, a taktiež ani za cestovné, nakoľko otec nechcel. O deti počas návštevy lekárky sa starala moja mama (tri deti vo veku od 7 do 2 rokov).

Posledne som bola u lekára asi pred pol rokom, keď mal syn horúčku. U lekárky som si počkala na poradie, táto ma vyšetrila, kde mi vysvetlila postup liečby a predpísala mi lieky. Neplatila som u nej nič, ani za cestovné, nakoľko ma tam aj späť zobral sused na motorovom vozidle, ktorý bol tiež u lekára. Lekárka aj zdravotný personál sa ku mne správali slušne, dcéru som mala zatiaľ u deda.

Niekedy sú rodičia pri návšteve lekára so sebou alebo s niektorým z detí nútení prenechať starostlivosť o ďalšie deti na ich starších súrodencov. Takáto situácia môže prinášať isté ohrozenia, predovšetkým v tých prípadoch, ak je najstaršie dieťa relatívne nízkeho veku a napriek tomu má na starosť viacero mladších súrodencov:

Dvanásťročná dcéra sa dostavila v doprovode matky na predvolanie obvodnej lekárky na prehliadku. Išli peši

(1,5 km), neplatili u lekára nič. Návšteva prebiehala bez problémov, ostatné deti (tri deti vo veku 11, 9 a 5 rokov) zostali doma s najstarším súrodencom (šestnásťročná dcéra).

Boli sme tento mesiac u doktora s najmenším synom dvojročným, mal teploty. Išli sme obaja, ja aj manžel, deti ostali doma s najstaršou dcérou trinásťročnou (štyri deti vo veku 13 až 5 rokov). Išli sme pešo, nemali sme na autobus peniaze (2 km). Lieky sme vybrali vďaka svokre, ktorá nám potom požičala peniaze. Za lieky sme platili vyše 4 euro. Doktorka aj sestrička sa správali dobre, len komentovali, že nikdy nemáme peniaze na lieky.

Návšteva gynekológa – poradňa (tehotenstvo siedmy mesiac). K lekárovi som cestovala autobusom, sestričky sa správali ústretovo a milo, bola som spokojná. Deti boli so staršími súrodencami (štyri deti vo veku od 15 do 2 rokov).

Z iných príbuzných sa v zaznamenaných prípadoch poslednej návštevy u lekára vyskytovala v úlohe náhradnej opatrovateľky detí ešte teta alebo kmotra, v realite ale môže byť rôznorodosť širších rodinných sietí ešte podstatne pestrejšia. K riešeniu zaangažovať do starostlivosti o deti širšie príbuzenstvo dochádzalo vtedy, ak sa o deti nemohol postarať jeden z rodičov, napríklad keď návštevu u lekára absolvovali obidvaja rodičia spoločne alebo partner túto úlohu nemohol prebrať z dôvodu pracovnej angažovanosti. V takýchto prípadoch sa náhradnými opatrovateľkami stávali aj ženy zo susedstva:

Družka bola na gynekologickom vyšetrení (interrupcia); k lekárovi ju sprevádzal druh a suseda. Cestovali osobným autom, benzín vyšiel 10 euro. Platba za interrupciu bola 250 euro. Deti opatrovala kmotra (dve deti vo veku 10 a 8 rokov). Zdravotná starostlivosť bola výborná.

K lekárovi bolo nutné zísť s dievčatkou, pretože malo teplotu. Rodičia šli s dievčatkou asi 1,5 km peši. Lekárka po dôkladnom vyšetrení ubezpečila rodičov, že to nie je vážne. Predpísané lieky bolo nutné uhradiť – 5,78 euro, na ktoré si rodičia museli požičať. Deti strážila susedka.

Posledná návšteva u lekára bolo na neurológii v Košiciach, moja manželka trpí poruchou spánku. Cestovala 28 km, za autobus platila 5 euro. Keďže ja

pracujem, syna sme nechali u susedky, lebo ostatné deti boli v škole...

Medzi empirickými príbehmi sa zaznamenal aj prípad, kedy kvôli povinnostiam starostlivosti o deti kombinovanej so strachom detí z lekárskeho vyšetrenia rodina s deťmi na pravidelné prehliadky nechodí a u detského lekára sa objavuje len pri vážnejších zdravotných problémoch detí. Takým bol príklad ženy a jej partnera s neukončeným základným vzdelaním, ktorí majú osem detí a žijú v segregovanej osade vzdialenej približne jeden kilometer od domovskej obce vo veľmi zlých podmienkach bývania:¹⁸

Lekára navštevujú veľmi málo, deti majú strach pred injekciou (osem detí od 12 do 5 rokov). S lekárom komunikuje iba kvôli deťom, na poradne nechodí, iba v čase pôrodu. Preto je aj ťažká komunikácia s lekárom. Napriek tomu ich ošetrí a poskytnú im lekársku starostlivosť (z osady do obce vyše 1 km).

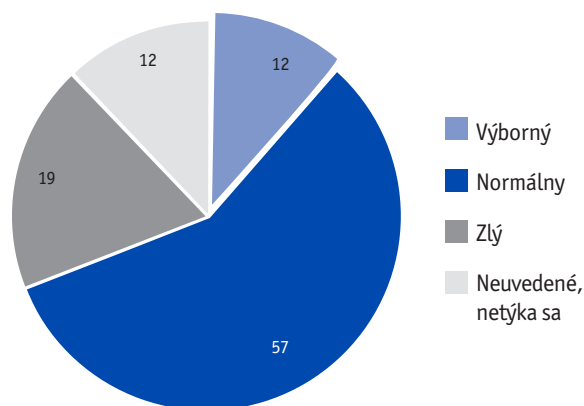
Na základe empirického materiálu sa ukázalo, že povinnosti starostlivosti o väčší počet detí v rámci domácnosti tiež prispievajú k obmedzeniam z hľadiska dostupnosti zdravotnej starostlivosti. Návštevy lekára v prípade veľkej časti domácností z vylúčených osídlení komplikuje či obmedzuje aj potreba zabezpečiť starostlivosť o ostatné deti v domácnosti. Potvrdila sa zároveň primárna úloha partnerov pri opatrovaní ostatných detí. Ak idú k lekárovi obidvaja rodičia alebo má druhý z partnerov iné povinnosti, ostatné deti sprevádzajú na vyšetrenie alebo sa do starostlivosti angažujú širšie rodinné a susedské siete. Zriedkavým nie sú ani prípady, keď povinnosti starostlivosti preberá najstarší zo súrodencov, niekedy ešte ďaleko pred dosiahnutím zodpovedajúceho veku.

Poslednou charakteristikou, ktorú mali respondentské domácnosti pri poslednej návšteve lekára popísať, boli skúsenosti s prístupom zdravotníckeho personálu. Ako sa ukázalo (graf 15), väčšina príbehov správanie lekárov a sestier

hodnotila ako normálne, bežné či bezproblémové, rovnaké ako k iným pacientom. Takýchto vyjadrení na adresu zdravotníkov bolo 57 %, ďalších 12 % konštatovalo dokonca vynikajúci či výborný prístup. Na druhej strane kritický hlas zaznel od necelej jednej pätiny skúmaných domácností (19 %), zvyšných 12 % svoj komentár k správaniu lekárov neuviedlo. Hodnotenie sa mierne odlišovalo podľa toho, či boli v danom prípade návštevníkmi zdravotného zariadenia deti alebo dospelí. Pri detských pacientoch sa častejšie vyskytovali výborné hodnotenia správania zdravotníkov, ale zároveň boli pri nich častejšie aj kritické komentáre (približne o 5 % viac kladných i záporných hodnotení), v prípade dospelých pacientov boli silnejšie zastúpené priemerné hodnotenia oceňujúce profesionalitu a bezproblémovosť správania.

Kladné hodnotenia detských lekárov rómski rodičia spájali s ľudským prístupom k svojmu dieťaťu, oceňovali komunikatívnosť lekára alebo sestričky,

Graf 15:
Hodnotenie prístupu
zdravotníckeho personálu (v %)

Poznámka: Z celku príbehov poslednej návštevy u lekára (n = 184 jednotiek).

keď deti pochvália, prípadne obdarujú sladkosťami alebo omaľovánkou, čo vytvára dobrý vzťah dieťaťa k lekárovi:

Naposledy som bola u lekára so starším synom (deväť rokov), mal zápal priedušiek. Peniaze som mala, nemusela som si požičať. Za lieky som dala 3 euro. Mladší syn bol s manželom doma, ktorý je na PN, staršie boli v škole (spolu päť detí). Lekár aj sestrička sú k nám veľmi dobrí, syna pochválil, že je poslušný, dostal aj sladkosť.

...V našej obci máme detského lekára, ktorý je veľmi dobrý. Deti ho majú radi, vždy im dá nejakú sladkosť a omaľovánku pri ošetrení.

Veľmi často zdôrazňovali pri dobrom hodnotení prístupu zdravotníkov dlhodobosť vzťahu, kedy lekári alebo sestričky rodinu poznajú roky, často ešte liečili ich v detskom veku. Oceňovali, ak deti poznajú po mene:

Posledná návšteva lekára sa uskutočnila 21.8.2011 s najmladšou dcérou – boľelo ju bruško. K lekárke šla matka s dieťaťom peši, pretože zdravotné stredisko sa nachádza neďaleko nich. Lekárka túto rodinu pozná roky, návšteva prebehla v príjemnej atmosfére. Za lieky zaplatili 4,15 euro. Domov sa dostali peši, ostatné deti strážil otec rodiny (veľké deti, 14 a 17 rokov).

Bola som tento mesiac s obidvoma deťmi, lebo mali horúčky a hnačky. Lekára máme tu v meste, tak som išla pešo. Za lieky som zaplatila 12,50 euro, ktoré som si vybrala, aby sa mi deti uzdravili. Lekár i sestrička nás už dlhodobo poznajú, sú k nám vždy dobrí.

Dcéra ochorela (desať rokov), šiel s ňou otec a matka sa starala o deti. Dcéra mala chrípku, k lekárovi šli autobusom. Cestovné tam a späť ich vyšlo na 10 euro, za lieky doplácali 5 euro. Sestrička ich pozná a podľa ich slov je to zlatá pani. Takže žiadne problémy nenastali.

...Doktorku máme veľmi dobrú, pozná nás aj naše deti hocikedy aj po mene.

S pozitívnym prístupom mali skúsenosť nie len od detských lekárov, vyskytlo sa tiež pri návšteve gynekologickej ambulancie alebo všeobecného lekára. Opäť bola dôvodom dobrého pocitu z návštevy zdravotníckeho zariadenia otvorená komunikácia zo strany personálu, pomoc pri

prekonávaní strachu z vyšetrenia a prejavení záujmu o vlastnú životnú situáciu:

Naposledy mala problém naša pätnásťročná dcéra. Zistili jej ochorenie vaječníkov a bolo potrebné vyšetrenie gynekologickou. Bolo to jej prvé vyšetrenie takéhoto typu, mala strach, aj keď s ňou bola matka. Lekárka aj sestrička sa k nej správali veľmi milo, posmeľovali ju, že sa nemusí báť, že bude všetko v poriadku. Cestovné stálo 2,20 euro kráť dva, za lieky sme platili 10 euro.

Mám vysoký tlak, beriem pravidelne lieky, takže svoju lekárku navštevujem pravidelne. Jej ambulancia je v obci, chodím k nej peši. Viem približne odhadnúť, koľko peňazí budem potrebovať mesačne na lieky, takže to si vždy na výplatu odložím. Lekárka ma pozná už dosť rokov, vždy sa popýta, čo mám nové, ako sa mi darí v práci, ako sa má rodina.

Viacerí z respondentov vo svojom hodnotení prístupu zdravotného personálu zdôrazňovali fakt, že k lekárovi vždy chodia čistí a slušne oblečení. Videli v tom prvý predpoklad priaznivého správania zo strany zdravotníkov, ale aj iných inštitúcií či verejnosti vôbec. Skryte, ale aj explicitne sa vo svojich vyjadreniach dištancovali od správania niektorých skupín svojho etnika, v čom videli dôvod negatívneho prístupu zo strany majority:

... Sestrička sa k nim chovala dobre, lebo oni chodia k lekárovi čistí a vyobliekaní.

...Vždy čisto nosím syna k pani doktorke, sestrička, ale aj pani doktorka veľa krát nás pochváli...

Matka šla s dcérou k lekárke, a to 21.8.2011 s bolesťami hlavy. Ich detská lekárka bola niekedy detskou lekárkou matky, takže návšteva prebiehala normálne, priateľsky. Za lieky zaplatili 2,87 euro, za lístky 1,50 euro. Ostatné deti strážil otec (dve deti). Všade sa vidí rozdiel v prístupe ostatných ľudí medzi čistotným Rómom a špinavým, či už ste na úrade, u lekára alebo v škole. Aspoň tu v meste majú ľudia radšej tých čistejších. Lekárka týchto dievčat ich berie ako seberovných, pretože rodinu pozná už niekoľko rokov.

Naposledy bola chorá menšia dcéra (15 rokov), mala angínu. Lekárka ordinuje v obci, za lieky sme platili vyše 10 euro. Lekárka aj sestrička sú milé, ale v čakárni je stále dusno a smrad.

...Doktori boli dobrí, na vyšetrenie som čakala asi hodinu, nemôžem sa tlačiť jak ´olašskí´. Keď je chorý človek, musí stať, olašskí nás predbiehajú, doktorke aj vynadali.

Pokiaľ ide o kritické hlasy na adresu zdravotného ošetrovania a správania personálu, tie sa dotýkali viacerých aspektov poskytovanej zdravotnej starostlivosti. Najčastejšie sa kritika spájala s dlhým čakaním u lekára na ošetrovanie, dokonca aj pri objednaní pacienta na určitý termín. Hoci nie vo všetkých prípadoch, ale nezriedka respondenti spájali svoje dlhé čakanie na ošetrovanie s predbiehaním a uprednostňovaním Nerómov pred Rómami. Vyjadrili silný pocit, že rómskych pacientov nechávajú čakať a ostatných volajú do ambulancie prednostne, prípadne poukazovali na odlišné správanie sestričky k pacientom z týchto dvoch skupín obyvateľstva. S dištancom majú rómske domácnosti skúsenosť aj zo strany ostatných pacientov v zdravotníckom zariadení:

Naposledy sme navštívili pohotovosť, keď si najmladší syn (osem rokov) zlomil ruku. Odviezol nás do okresného mesta sused (19 km), cesta nás stála 10 euro. Museli sme veľa čakať, lebo vtedy veľa sanitky dovážali chorých a opitých ľudí. Boli sme veľmi nahnevaní.

Druh navštívil lekára – bol objednaný na presnú hodinu a vôbec ho nezobrali, dlho čakal...

U lekára som sa stretol iba s takým problémom, že pri ošetrovaní uprednostňujú bielych pred Rómami. Rómovia v čakárni čakajú a bielych si volajú.

Pred týždňom mala dcérka horúčku. Prišli sme do čakárne, ľudia stále hľadajú, keď príde ´Cigán´. Išli sme pešo, nie je to ďaleko. Sestrička je stále nervózna, keď prídem s deťmi, ale keď idú predom mnou Nerómovia, tak sa aj usmeje. Lekár je celkom dobrý. Predpísal dcérke sirup od horúčky (4 euro) a kontrola o týždeň. Druh ostal doma s deťmi.

Viaceré empirické príbehy rozlišovali medzi správaním a prístupom zdravotnej sestry a lekára či lekárky. Opakovane komentovali nepríjemné a ukričané správanie sestričky na rozdiel od lekárky, priamu súvislosť takéhoto jej správania so svojou etnickou príslušnosťou ale vo výpovedi neuvádzali:

Cestovné k lekárke ich nestálo nič, osada je blízko nemocnice. Sestrička je stále ukričaná, lekárka je dobrá. Boli s najmenším dieťaťom, ktoré malo teplotu a kašľalo (má päť rokov). Za lieky platili 4 euro.

Dcéra je tehotná, išla na poradňu pre tehotné. Sestrička je tam veľmi nepríjemná, uvažuje, že si vymení gynekológa. Išla autobusom, cesta ju stála 2 euro.

K negatívnym pocitom z návštevy zdravotníckeho zariadenia prispievalo u rómskych matiek aj jednoduché napomenutie zo strany zdravotného personálu, že nechodia s deťmi k lekárovi na preventívne vyšetrenia pravidelne a načas:

Preventívne vyšetrenie dieťaťa; s dieťaťom išla matka – stálo ich to 3 euro. Sestrička bola trochu podráždená, keďže mala byť na prehliadke skôr.

Kontrolná prehliadka dieťaťa (tri roky, ešte majú dve deti vo veku 1 rok), šla s ním matka. Vyšlo ju to na 4 euro, u lekára nič neplatili. Sestrička i lekárka ich napomenula, že treba chodiť pravidelne.

Pocity krivdy z nedostatočnej starostlivosti sa objavujú aj popri celkovom ocenení práce lekárov. Našli sa v príbehu vážneho ochorenia dieťaťa, keď otec veľmi pozitívne hodnotil správanie lekárov v danej situácii, ktorí sú ochotní vysvetliť postup liečby a dodávať nádej pacientovi i jeho rodičom. Napriek presvedčeniu o dobrej starostlivosti prichádzajú u rodiča pocity ukričenia a nespravodlivosti, ak sa personál nestíha venovať všetkým pacientom. Previazanie s etnickou príslušnosťou rodiny však rozprávanie nenaznačilo:

Máme dvadsaťpäťročného syna chorého na leukémiu krvi. Často je hospitalizovaný v Košiciach – berie chemoterapiu; aj tento mesiac je v nemocnici. Jeho zdravotný stav sa zhoršil. Lekári mu pomáhajú, veria, že po chemoterapii, ktorú teraz berie, sa mu stav zlepší. Čakáme na darcu kostnej drene. Lekári sú ochotní mne aj jemu vysvetliť všetko, čo nevieme, čomu nerozumieme. Žiaľ, niekedy sa stane, že sestričky nestačia pomáhať všetkým pacientom, ktorí ich potrebujú. Vtedy to cítim ako krivdu, že môj syn je tam sám a ja mu nemôžem pomôcť. Jeho choroba nás stojí veľmi veľa, už sme sa aj zadlžili. Rodina nám pomáha, vždy sú ochotní nám požičať.

Avšak odlišný prístup zo strany zdravotníckeho personálu na základe etnicity sa medzi zistenými

príbehmi poslednej návštevy lekára zaznamenal – a viac krát. Niektorí z respondentov sa s takýmto nerovným zaobchádzaním stretli napríklad pri návšteve pohotovosti. Podľa ich vlastného presvedčenia sa k nim lekári správali zle a nepríjemne z dôvodu príslušnosti k rómskemu etniku. A takéto správanie pociťovali od prvého kontaktu, ak bola príslušnosť k rómskej národnosti viditeľná, alebo zaregistrovali zmenu správania zo strany lekára, keď príslušnosť identifikoval na základe priezviska:

Muž dostal astmatický záchvat, išli sme na pohotovosť, platili sme 2,50 euro. Druh zostal v nemocnici, na cestu naspäť som nemala peniaze. Tak som zostala v meste u sestry. Doktori sa správali zle, hneď keď zbadali, že sme Čigáni.

14.9.2011 mi chlapec (syn – tri roky) dostal vysoké horúčky, tak som sa v noci o 20,30 hod. vybrala na pohotovosť aj so synom v kočiku pešo. Skoro hodinu som tam čakala na lekára, lebo bol za pacientom doma. Prvý kontakt s lekárom bol príjemný, kým som nepovedala naše meno. Po tejto informácii povedal, že on nie je detský lekár, takže mám ísť na pohotovosť do väčšieho mesta, čo je 24 km.

Svojej etnickej príslušnosti prisudzovali rómske ženy aj prípady odmietnutia ich pobytu v nemocnici spolu s chorým hospitalizovaným dieťaťom. Napriek všetkým snahám a prosbám zostať spolu s dieťaťom zo strany zariadenia im to nedovolili. Oficiálnym dôvodom bol nedostatok miesta, ako ale ženy uvádzali, iným matkám to umožnené bolo. Situáciu si vyhodnotili ako diskrimináciu, pri diskusiách o presadenie pobytu sa stretli s nadávkami a rasizmom:

Najmenší syn (štyri roky) mal silnú hnačku a potreboval hospitalizáciu. Boli sme veľmi nahnevaní na lekárku aj na sestričku, lebo som s ním nemohla ostať v nemocnici, hoci syn veľmi plakal. Núkali sme peniaze, ale márne. Že vraj nemali miesto, potom sme sa dozvedeli, že Nerómku prijali s malou na to isté oddelenie. To bola diskriminácia.

Naposledy mi bolo choré druhé dieťa (osemročný syn, ešte má dvanásťročného syna a dvojročnú dcéru). Mal žltáčku, bolo ho treba hospitalizovať v krajskom meste. Nemali sme peniaze, tak som požiadala od strýka 20

euro na dopravu autom. Chcela som tam ostať s ním, aby som sa o neho postarala, ale nedovolili mi. Pohádala som sa so sestričkou, ktorá bola veľmi protivná a rasistka, nadávala mi do špinavcov. Ostatné deti som nechala zatiaľ u susedov.

Množstvo ponižujúcich a nespravodlivých pocitov bolo založených na stigmatizácii, s ktorou sa mnohé respondenské domácnosti stretli aj na pôde zdravotníckych zariadení. Zažili prípady sociálneho predsudku voči svojej osobe, keď im boli pripisované rôzne negatívne vlastnosti vychádzajúce zo stereotypizácie rómskej menšiny. Išlo o „nálepkovanie“ negatívnymi charakteristikami, ktoré sa v spoločnosti spájajú s Rómami. Podľa skúseností viacerých domácností z vylúčených osídlení nadobúdali rôznu podobu.

Jedna z rómskych matiek bola personálom nemocnice obviňovaná, že si zo zariadenia robí „úschovňu“ pre deti, pritom má dcéru nositeľkou choroby, ktorá si vyžaduje hospitalizáciu na nemocničnom oddelení. Musel sa jej zastať jej detský lekár. Iná skúsenosť hovorí o návšteve obvodného lekára s vysokým tlakom, pri ktorom sa lekárka najprv pýtala na požitie alkoholu. Pocity hanby a poníženia zažila aj rómska matka, ktorá prišla so synom, ktorému sa objavili vyrážky, k pediatričke, a tá sa ako prvé spýtala, či nemajú doma blchy. Nie veľmi príjemne sa cítili aj rómski rodičia, ktorých sa na pohotovosti s dieťaťom s horúčkami sestra pred ostatnými pacientmi spýtala, či majú na poplatok za ošetrovanie, pričom ostatným pacientom túto otázku nekládla.

Moja najmladšia dcéra býva často chorá. V nemocnici na lôžkovom oddelení som viackrát zažila, že zvyšoval personál na mňa hlas, že si robím z oddelenia úschovňu. Náš obvodný pediater si ma však zastal, lebo vie, že nezanedbávam starostlivosť o svoje deti. Určite je teraz oveľa lepšie, ako nás doprevádza sociálna pracovníčka. Vtedy si voči nám Rómom toľko nedovolia.

Manželka mala vysoký tlak, bola s ňou dcéra. Doktorka sa jej najprv spýtala, koľko toho vypila, zmerali tlak a dali injekciu. To bolo všetko, boli sme u nás v dedine (k lekárovi vyše pol km).

Tu u nás som bola so synom u doktorky, lebo sa mu na nohách a bruchu objavili vyrážky. Doktorka mi dala tekutý púder, stál okolo 1,50 euro. Pýtala sa ma, či nemáme blchy, urazila som sa.

Naposledy sme boli u lekára koncom júna s našou desaťročnou dcérou (majú ešte jedno mladšie dieťa päťročné a 3 staršie vo veku 15 až 22 rokov), ktorá mala teploty. Ja s manželkou a dcérou sme išli vlastným autom do krajského mesta na pohotovosť, lebo to bola sobota. S ostatnými deťmi boli mladší súrodenci. Benzín ma stal 4 euro (15 km do mesta), 2 euro sme platili u lekára a asi 4 euro stála medicína, ktorú dcére predpísala lekárka. Vyšetrenie prebehlo normálne, ale nepáčilo sa nám, že sestrička sa nás opýtala pred ostatnými pacientmi, či máme dve euro na poplatok u lekára, lebo nás neošetrí, a pritom ostatných sa nepýtala. Na toto ošetrenie sme si požičali 20 euro.

Za určitý dôsledok negatívnej stigmatizácie možno považovať aj strach rómskych obyvateľov z privolania rýchlej zdravotnej pomoci. Obávajú sa obvinenia zo zneužitia záchranky, čo má za následok rozšírený mýtus o neodôvodnenom privolávaní lekárskej služby tohto druhu do rómskych komunít. Na sťažený prístup k vzdialenej lekárskej starostlivosti z vylúčených osídlení a horší zdravotný stav sa pri jeho šírení zabúda. Ukázalo sa, že u niektorých obyvateľov rómskych komunít sa vytvorili zábrany pri slobodnom rozhodovaní o privolaní rýchlej pomoci, nakoľko sa obávajú finančného postihu z neoprávneného zavolania:

Stará mama (šesťdesiatštyri rokov) odpadla – omdlela počas štyroch hodín tri krát. Privolali rýchlu zdravotnú pomoc, ktorá nezistila žiadnu zmenu zdravotného stavu. Počas spisovania záznamu lekára odpadla opätovne, zistili kolísavý tlak a podozrenie na cukrovku. Následne bola hospitalizovaná v nemocnici v okresnom meste vzdialenom 15 km ako odkázaná na inzulín. V prípade, že RZP by nezistila zdravotný problém, dcéra by znášala následky zo zneužitia RZP s finančnou ujmu.

Hodnotenia prístupu zdravotníckeho personálu vyzneli na základe empirickej sondy do posledných návštev u lekára pre zdravotníkov pomerne priaznivo. Väčšina rómskych pacientov sa pri tejto verejnej službe stretla so štandardným prístupom, časť dokonca s veľmi dobrým, výskum ale zároveň poukázal

aj na existenciu nepriaznivých zážitkov a pocitov z tejto oblasti verejnej sféry. Dobré pocity a skúsenosti majú rómske domácnosti prevažne u lekárov, s ktorými majú dlhodobý kontakt a vytvorili si vzťah vzájomnej dôvery a rešpektovania, s odlišným zaobchádzaním alebo rasizmom sa viac stretávajú v cudzom, vzdialenejšom prostredí, keď musia navštíviť nemocnicu alebo pohotovosť vo väčšom meste. Nezriedka sa pri poskytovaní zdravotných služieb stretávajú so stigmatizujúcim označením spojeným s príslušnosťou k rómskej menšine, ktoré sa asociovalo s negatívnymi stereotypnými predstavami o zanedbávaní starostlivosti o deti, alkoholizmom, nečistotou a zlými hygienickými pomermi, alebo aj s neuhrádzaním povinných poplatkov za ošetrenie alebo zneužívaním rýchlej zdravotnej pomoci. Členovia rómskych domácností z vylúčených osídlení sa stretli pri návšteve lekára s odmietnutím či dištancom zo strany personálu i ostatných pacientov, s predsudkami i diskrimináciou, ako aj s verbálnymi útokmi. Do istej miery môžu takéto negatívne skúsenosti s prístupom zo strany zdravotného personálu pôsobiť ako bariéry dostupnosti zdravotných služieb.

Zhrnutie zistení:

Situačná analýza naznačila, že v rómskych komunitách je uprednostňovaná lekárska starostlivosť o deti pred dospelými. Dospelí členovia domácnosti navštevujú lekára až pri závažnejších ochoreniach (srdcovo-cievne ochorenia, choroby pohybového ústrojenstva), s bežnými chorobami k lekárovi nechodia. Medzi časté ochorenia rómskych detí patria popri prechladnutí a ochoreniach dýchacích ciest aj poruchy tráviaceho systému ako sú bolesti brucha a hnačky. Preventívne prehliadky a očkovanie sú takmer výlučnou záležitosťou detí.

Zobierané prípady poslednej návštevy u lekára tiež naznačili viacero bariér v prístupe k lekárskej starostlivosti u značnej časti marginalizovaných rómskych komunít. Už samotná priestorová exklúzia zakladá problémy s dostupnosťou lekárskej starostlivosti. Väčšina zaznamenaných prípadov mala štandardné lekárske služby relatívne vzdialené, či je to detský alebo obvodný lekár, v prípade dostupnosti

pohotovosti alebo nemocničného a odborného ošetrovania či vyšetrenia sa vzdialenosť zdravotnej starostlivosti ešte prehľbuje.

Na prekonanie tejto vzdialenosti musia rodiny z vylúčených osídlení vynakladať špeciálne úsilie. V podmienkach zlej finančnej situácie mnohých vylúčených rómskych domácností nie sú zriedkavé pešie návštevy lekára – prekonávajú cestu niekoľkých kilometrov aj s chorým dieťaťom alebo pri vlastnom ochorení. Vlastný dopravný prostriedok má k dispozícii iba málokto z vylúčených domácností, pomerne frekventovanou stratégiou je využívanie osobného automobilu niekoho zo susedstva. Takáto cesta k lekárovi je buď sprievodnou aktivitou cesty majiteľa dopravného prostriedku do vzdialeného sídla, alebo si auto domácnosť najíma pre účely urgentnej návštevy lekára. Vtedy si na úhradu nákladov požičiavajú, objavili sa aj prípady úžery alebo odpracovania si dlžných finančných prostriedkov za dopravu. Problémom pri návšteve lekára je pre domácnosti z vylúčených osídlení aj verejná doprava: pre niektoré sídla totiž nie je dostupná permanentne, alebo si ju domácnosti nemôžu dovoliť z finančných dôvodov.

Priestorové obmedzenia v dostupnosti lekárskej starostlivosti ale problémy marginalizovaných komunití nevyčerpávajú. Zlá ekonomická situácia komplikuje dostupnosť a kvalitu starostlivosti pre mnohé z týchto domácností. Nie len na dopravu k lekárovi, ale ani na poplatky a predpísané lieky nevyhádzajú finančné prostriedky, čo núti rodiny požičiavať si alebo vedie k rezignácii a obmedzeniu potrebnej liečby, resp. k nedostupnosti niektorých služieb, napríklad služieb reprodukčného zdravia.

Veľké rozšírenie pôžičiek v skúmanom prostredí na pokrytie základnej lekárskej starostlivosti poukázalo na zapojenie širších rodinných i susedských sietí do riešenia konkrétnych zdravotných problémov, predovšetkým u detí. Siete sa angažujú pri doprave

a finančnom pokrytí cestovného, a tiež pri zabezpečení potrebných liekov a liečby. A širšie rodinné siete v skúmanom prostredí fungujú aj pri zabezpečení starostlivosti o ostatné deti v domácnosti pri návšteve lekára. Nedostatok finančných prostriedkov a absencia mnohých verejných služieb podporuje spoluprácu rodinných a komunitných sietí na prekonanie existujúcich bariér a obmedzení v prístupe k zdravotnej starostlivosti. Sily jednej domácnosti na tento typ sociálnej integrácie v mnohých prípadoch nestačia, musia sa aktívovať príbuzenské a komunitné siete. U istej skupiny vylúčených domácností však nedostatok vedie k rezignácii na štandardnú podobu zdravotnej starostlivosti.

Popri priestorovej vzdialenosti a finančných ťažkostiach poukázala situačná analýza aj na obmedzenia sociálnej dostupnosti zdravotných služieb. Prístup k zdravotným službám členov domácností z vylúčených komunití komplikujú povinnosti starostlivosti o ostatné deti v domácnosti. Svoj negatívny vplyv tu majú aj diskriminačné zážitky, s ktorými sa istá časť skúmaných domácností pri návšteve zdravotníckych zariadení stretáva.

Zistené veľké problémy vylúčených domácností prevažne odkázaných na sociálne dávky pri finančnom pokrytí dopravy k lekárovi a zdravotných služieb vrátane zabezpečenia liekov indikuje otázku, či by sa celý systém podpory zdravotnej starostlivosti ľudí v hmotnej núdzi nemal vystavať úplne iným spôsobom, než je dvojeurový príspevok na zdravotnú starostlivosť k dávke v hmotnej núdzi.¹⁹ Ak má spoločnosť skutočný záujem na zlepšení zdravotného stavu všetkých svojich obyvateľov a na zabezpečení práva na zdravotnú starostlivosť, ktoré patrí k základným ľudským právam a stanovuje ho aj Ústava SR, zistená situácia s problémami v priestorovej, finančnej a sociálnej dostupnosti zdravotných služieb značných skupín obyvateľstva nabáda verejnú politiku k zodpovednej intervencii.

19 Bližšie pozri na: <http://www.employment.gov.sk/prispevok-na-zdravotnu-starostlivost.html>.

Príloha ku kapitole 2: Posledná návšteva u lekára

NÁVŠTEVA DIEŤAŤA U LEKÁRA

Bezproblémová návšteva u lekára:

Moja dcérka mala chrípku, išla som s ňou ja matka, išli sme pešo (detská lekárka v obci). Mám príjemnú doktorku, tak nemáme problém. Vybrala som jej lieky.

Desaťmesačný syn ťažko dýchal, doktorka mu dala recept na sirup za 15 euro, ktorý som vybrala ten deň. Lekárka bola milá.

K lekárovi išli autom s dieťaťom, bolo prechladnuté. Auto majú vlastné, na benzín dali asi 3 euro. Lekárka predpísala lieky, za ktoré doplácali 2 euro. Správanie zdravotného personálu normálne.

Bolí sme u lekára, lebo dcéra mala zápal mandlí a veľké horúčky. Ostatné deti (štyri deti vo veku 18 až 8 rokov) zostali s otcom doma. Lekári sú k nám vždy zhovievaví, ako aj sestričky. Lieky ma stáli 12 euro, lebo som kúpila už do zásoby aj pre ostatné deti (ďalšie štyri). Išli sme autobusom (7 km cca za 2 euro).

Naposledy bola dcéra chorá, išla som s ňou ja matka a všetko prebiehalo dobre. Necestovali sme, lebo máme blízko k doktorke.

U lekára sme boli asi pred mesiacom s jedenásťročným synom. K lekárovi s ním išla mama do obce, kde máme lekára (1,2 km). Syn mal cez noc teploty a kašľal. U lekára návšteva prebiehala bez väčších problémov, správanie lekára bolo v norme. Prezrel chlapca a predpísal mu medicínu. Za recept sme platili 4,20 euro.

Ošetrovanie lekára potrebovala dcéra, ktorá kašľala. Išla s ňou jej matka k obvodnému lekárovi do susednej obce (7 km), pričom šli autobusom. Dcére zistili zápal priedušiek, boli jej predpísané lieky v hodnote 7 euro, ktoré vybrali. Návšteva prebiehala normálne, správanie normálne.

Dcéra veľmi kašľala, cestovali autobusom za 1,10 euro. Išla s ňou mama; u lekára neplatili nič, v lekární 2,80 euro. Deti strážil druh (majú spolu štyri deti vo veku 3 až 6 rokov).

S dieťaťom (šestnásť rokov), kašľal – prechladnutie. Návšteva prebiehala normálne. Náklady u lekára a v lekární nemali, išli tam aj spať autom, tankovanie za 5 euro.

Chrípka, šla s dcérou mama (desaťročná, majú ešte tri deti vo veku 3 až 9 rokov). Lekárku majú v obci, sestrička bola celkom milá.

K lekárovi išli vlastným autom, chorý bol mladší syn (desať rokov), mal teploty a kašľal. Za lieky platili 5 euro. Správanie sestričky bolo normálne, chodí tam už roky.

Naposledy som bola u lekára so starším synom (deväť rokov), mal zápal priedušiek. Peniaze som mala, nemusela som si požičať. Za lieky som dala 3 euro. Mladší syn bol s manželom doma, ktorý je na PN, staršie boli v škole (spolu päť detí). Lekár aj sestrička sú k nám veľmi dobrí, syna pochválil, že je poslušný, dostal aj sladkosť.

Dcéra ochorela (desať rokov), šiel s ňou otec a matka sa starala o deti. Dcéra mala chrípku, k lekárovi šli autobusom. Cestovné tam a späť ich vyšlo na 10 euro, za lieky doplácali 5 euro. Sestrička ich pozná a podľa ich slov je to zlatá pani. Takže žiadne problémy nenastali.

Vo februári návšteva lekára s matkou – dcéra mala chrípku. Cestovali do okresného mesta autom (20 km), cesta stála 10 euro. U lekára neplatili nič, návšteva prebehla v poriadku, správanie lekára aj sestričky bolo normálne.

Áno, pred týždňom som bola s deťmi (dve deti, 6 a 8 rokov) u lekára, mali chrípku. Za lieky som dala okolo 30 euro, so správaním lekára a sestričiek nemám problém.

Malý syn (šesť rokov) mal zápal hrdla. Cestovali sme lekárovi do mesta (13 km), cesta nás stála 5 euro. Vybrali sme lieky a platili sme 4,80 euro. Lekár aj sestrička boli milí a podľa mňa sme dostali dobré lieky, pretože už večer nemal horúčky.

Matka bola so synom na vyšetrenie zápalu priedušiek (štyri roky). Doprava bola autom so susedom za 5 euro (7 km); za vyšetrenie dali 2 euro a za lieky 7 euro. Ostatné deti (vek 7 a 5 rokov) boli s manželom.

Matka šla s dcérou k lekáre, a to 21.8.2011 s bolesťami hlavy. Ich detská lekárka bola niekedy detskou lekárkou matky, takže návšteva prebiehala normálne, priateľsky. Za lieky zaplatili 2,87 euro, za lístky 1,50 euro. Ostatné deti strážil otec (dve deti). Všade sa vidí rozdiel v prístupe ostatných ľudí medzi čistotným Rómom a špinavým, či už ste na úrade, u lekára alebo v škole. Aspoň tu v meste majú ľudia radšej tých čistejších. Lekárka týchto dievčat ich berie ako seberovných, pretože rodinu pozná už niekoľko rokov.

Poslednú návštevu lekára absolvovala matka s dvoma dcérami z dôvodu kašľa a preventívnej prehliadky. K lekárovi cestovali autobusom (takmer 11 km), pričom jedna cesta ich stála 1,40 euro (1 celý a 2 polovičné lístky). Správanie lekára a sestier bolo normálne. Neplatili žiadny poplatok, za lieky doplácali 7 euro. Tretiu dcéru doma strážil manžel.

Naposledy bola u lekára matka s dvojročnou dcérou kvôli pravidelnej prehliadke. Neboli jej zistené žiadne choroby. Cestovali autobusom za lekárom a platili 1,10 euro. O ostatné deti sa starala babka (ďalších šesť detí od 2 mesiacov do 20 rokov).

Pravidelná kontrola s deťmi (tri deti vo veku 1, 2 a 3 roky). Deti nie sú choré, návšteva prebiehala bez problémov. Cestovala s deťmi matka autom jej brata. S trojročným synom ostal doma otec detí. Doteraz sa nestretli so žiadnymi nepríjemnosťami.

Naposledy sme boli u lekára s najmladšou dcérkou (päť rokov) na pohotovosť v našom meste. Prvý deň som s malou išla sama a pešo. Lekár ju vyšetrl, jeho správanie bolo dobré. Bolo vidno, že si plní svoje povinnosti, aj sestrička bola milá. Dcéрке určil diagnózu – nachladená. Lenže na druhý deň sa stav zhoršil, tak som so svojou švagrinou a jej manželom išla na aute znova na pohotovosť, bolo už šesť hodín podvečer. Náklady na lekára a všetko s tým spojené ma vyšli na 10 euro.

K lekárovi išla matka s najmladšou dcérou (štyri roky), mala zvýšenú teplotu a kašeľ. K lekárke (cca 6 km) išli autom so susedou, ktorá má auto a šoféruje, za cestu dala 5 euro. Za lieky zaplatila spolu 6 euro. S deťmi ostal manžel (štyri deti 12 až 5 rokov). Sestrička sa k nim chovala dobre, lebo oni chodia k lekárovi čistiť a vyobliekať.

Dcéra (dva roky) bola prechladnutá, sopleňenie a zahlienenie. Návšteva lekára s matkou autom inej rodiny, ktorí išli na nákup potravín. Za cestu neplatila, za lieky zaplatila najprv 2 euro a o týždeň cca 3 euro. Výber liekov vlastný – odporúčaný rodinou. Cesta späť bola opäť autom s rodinou z osady. Ostatné deti boli doma samé (štyri deti medzi 17 až 2 rokmi). Návšteva u lekára – bezproblémové správanie.

Dole do dediny išli autobusom (cestovné stojí 0,70 euro /dieťa 0,35 euro). Išla matka s dieťaťom - bežná detská choroba. Na lieky doplácali 6 euro. U lekárky sa k nim správajú slušne, keďže sa už poznajú. Domov sa vrátili tiež autobusom, v domácnosti bol zatiaľ manžel.

Ja, otec a mama, sme navštívili s našimi dcérami lekára, k lekárovi sme cestovali autom v doobedňajších hodinách. Dcéry mali príznaky angíny. Za ošetrovanie sme platili 7 euro a za lieky 12 euro. Lekár bol k nám príjemný, pozná našu rodinu už dlhšiu dobu. S dochádzkou k lekárovi nemáme problém, máme osobné auto.

Posledne som bola u lekára asi pred pol rokom, keď syn mal horúčku. U lekárky som si počkala na poradiť, táto ma vyšetrla, kde mi vysvetlila postup liečby a predpísala mi lieky. Neplatila som u nej nič, ani za cestovné, nakoľko ma tam aj späť zobral sused na motorovom vozidle, ktorý bol tiež u lekára. Lekárka aj zdravotný personál sa ku mne správali slušne, dcéru som mala zatiaľ u deda.

Maloletý syn bol chorý – kašeľ, teploty. K lekárovi s ním išla manželka, išli autobusom (1,60 euro), náklady na lieky 5,90 euro. Správanie bolo optimálne, pani doktorka nás dobre pozná, pretože aj ja som bol jej pacientom.

Syn mal angínu, išli sme autom obaja rodičia (majú jedno dieťa). Cestovné stálo 2 euro, v lekárni sme neplatili, len za recept 3 euro. S návštevou sme boli spokojní.

Traja synovia mali teploty, zvracanie a bolesti brucha. Návšteva lekára bola v sprievode matky a otca, doprava pešo (v rámci obce). Správanie lekára a zdravotnej sestry je primerané.

Asi pred týždňom návšteva detského lekára matky so synom (dvanásť rokov, ešte majú jednu dcéru jedenásťročnú). Mal žalúdočné problémy. Za cestovné pre dvoch autobusom platili 2 euro (4 km), za potvrdenie do žiackej knižky 1 euro a za predpísané lieky 13 euro. Správanie lekára a sestričky bolo dobré.

Bola som tento mesiac s obidvoma deťmi, lebo mali horúčky a hnačky. Lekára máme tu v meste, tak som išla pešo. Za lieky som zaplatila 12,50 euro, ktoré som si vybrala, aby sa mi deti uzdravili. Lekár i sestrička nás už dlhodobo poznajú, sú k nám vždy dobrí.

So synom nemajú nejaké takéto vážne starosti, že by museli často navštevovať lekára. Detská lekárka pozná túto rodinu už dlhé roky. Správanie lekárky je veľmi dobré.

Posledná návšteva bola asi ešte niekedy v júni, syna bolelo brucho. Lieky zakúpili za 3,70 euro. Posledná návšteva lekára sa uskutočnila 21.8.2011 s najmladšou dcérou – bolelo ju bruško. K lekárke šla matka s dieťaťom peši, pretože zdravotné stredisko sa nachádza neďaleko nich. Lekárka túto rodinu pozná roky, návšteva prebehla v príjemnej atmosfére. Za lieky zaplatili 4,15 euro. Domov sa dostali peši, ostatné deti strážil otec rodiny (veľké deti, 14 a 17 rokov).

Posledná návšteva sa udiala z dôvodu synových žalúdočných problémov (jedenásť rokov), preto išli na odborné vyšetrenie do okresného mesta (21 km). Išli osobným autom tam aj naspäť (cestovné asi 10 euro). Išiel otec aj švagor. Správanie lekára a sestier bolo normálne; za prehladku zaplatili 2 euro, nedostali žiadny recept. Druhé, mladšie dieťa strážila manželka.

Naposledy mi bol chorý najmladší syn (tri roky má), mal hnačku. Pani doktorka mu napísala tabletky v sume 12 euro. Ešte dobre, že vtedy sme mali podporu, a bez problémov som mohla tabletky vybrať. Naša doktorka a sestrička sú veľmi príjemné, ešte som nemala s nimi nedorozumenie.

Naposledy mi bol chorý syn, bolelo ho bruško. Povedali, že asi bude mať slepé črevo, tak som s ním musela ísť na vyšetrenie do Košíc. Keďže máme auto, tak nebol problém tam ísť. Natankovala som za 6 euro. Chvalabohu nebolo to slepé črevo, len bol nafúknutý. Napísali mu tabletky, čo som aj vybrala, platila som okolo 8 euro.

Syna očkovali proti žltacke. So zdravotníkmi máme dobré skúsenosti. Išla som pešo – lekár je tu v meste.

Naposledy som bola u lekára s najmladšou dcérou (desať rokov), ktorá trpí chronickým ochorením obličiek. Boli sme na kontrole u nášho detského lekára. Zobrali jej krv a moč, nestálo ma to nič, akurát cestovné na autobus 1,60 euro. Naš pán doktor ju veľmi dobre pozná, lieči ju už dlhé roky – od malička.

Naposledy boli s mladším synom na vyšetrenie s pruhom, matka aj otec. Cestovné bolo 2 euro, bez liekov, u lekára neplatili. S vyšetrením boli spokojní.

Naposledy potreboval ošetrovanie lekára najmladší, desaťmesačný syn. Desať dní bol hospitalizovaný v nemocnici, pretože mal opakovaný zápal stredného ucha. Spolu s ním bola matka. Najprv však boli na pohotovosti, kde platili poplatok 2 euro. Tam i späť platili cestovné 1,50 euro. Nedostali predpísané žiadne lieky. Správanie sestričiek aj lekárov bolo normálne.

Naposledy mala problém naša pätnásťročná dcéra. Zistili jej ochorenie vaječníkov a bolo potrebné vyšetrenie gynekologičkou. Bolo to jej prvé vyšetrenie takéhoto typu, mala strach, aj keď s ňou bola matka. Lekárka aj sestrička sa k nej správali veľmi milo, posmeľovali ju, že sa nemusí báť, že bude všetko v poriadku. Cestovné stálo 2,20 euro krátko dva, za lieky sme platili 10 euro.

Najstarší syn (dvadsať rokov) šiel k zubárovi; šiel sám, za cestovné platil spolu 7 euro a u zubára 10 euro.

No chvála bohu, už dávno sme nemuseli k lekárovi. Muž vôbec nechodí, keď je aj chorý, hovorí, že to prejde. S deťmi častejšie chodím, ale väčšinou na jar. Veľa krát idem autom so švagrom, vyjde to lacnejšie ako autobus. Sestrička je veľmi milá, poznám ju už dávnejšie.

Nejako dospeli nechodíme k lekárovi, nepamätáme sa, kedy sme boli naposledy. Jaj, keď som rodila Gabiku, ale na vyšetrenie nechodíme. Cez zimu viackrát chodím s deťmi k pani doktorke, v lete to je naopak. Chodíme autobusom, tam a späť je to 1,70 euro. Na lekárku ani na pani sestričku nemôžem nič zlé povedať.

Dcéra (deväť rokov) bola hospitalizovaná v nemocnici, pretože odpadla. Prišla pre ňu sanitka, bola hospitalizovaná tri dni. Zistilo sa, že odpadla, pretože ráno nejedla, no pádom vznikol slabý otras mozgu. Po prepustení údajne nedostala žiadne lieky, v nemocnici platili 10 euro. Domov šla s matkou autobusom, ostatné deti zatiaľ stráži babka (ďalšie štyri deti od 5 do 16 rokov). Správanie sestričiek a lekárov bolo normálne.

Problémová návšteva u lekára – sťažená priestorová dostupnosť:

Neboli sme u doktora už dva mesiace. Deti boli zatiaľ zdravé. Chodíme autobusom alebo peši (8 km), keď nemáme peniaze. S deťmi ostane muž doma. Doktor sa chová ku nám dobre, ale niekedy kričí, že neprídem s deťmi na očkovanie načas.

U lekára boli naposledy na očkovanie s dieťaťom. Matka šla do susednej obce k lekárovi peši (4 km). Keďže dieťa nebolo choré, očkovanie prebehlo v poriadku a bolo bezplatné. K lekárovi vzala aj staršie dieťa – nemala ho pri kom nechať.

Najmladšia dcéra mala horúčky, matka s ňou išla k lekárovi pešo (sú to 4 kilometre). U lekára neplatila, za lieky 6 euro.

K lekárovi išli peši, je to asi 3-4 km. Chorý bol syn, mal teploty a zvracal. Za lieky platili 2 euro. Sestrička bola nervózna, lebo sa s ňou vadila jedna pani, lekárka bola normálna.

Najmladšia dcéra (dva roky) mala angínu, išla som s ňou peši (cca 3 km) ja matka. Platili len za lieky 5 euro, s ošetrením bola spokojná.

Dcéra (dvadsať rokov) si zlomila ruku, k lekárovi šla peši. Bolo to asi pred tromi mesiacmi. Nepamätá sa, koľko platila za ošetrenie. Mala sadru cca dva a pol mesiaca, návšteva u lekára prebiehala bez problémov.

Naposledy boli u lekára z dôvodu kožných vyrážok, ktoré mala najstaršia dcéra (šestnásť rokov). K lekárovi (3 km) išla pešo a sama, nakoľko matka nemala kde nechať ostatné deti (šesť detí od 14 rokov do 2 mesiacov). Bola jej predpísaná tinktúra v hodnote 2,50 euro, ktorú si aj vybrala. Správanie lekára a sestier bolo normálne.

Matka šla s dvanásťročnou dcérou k lekárovi peši, autobus je príliš drahý (z okrajovej časti krajského mesta do centra). Mala horúčky a kašeľ. Platili jedine za lieky – cca 7 euro. Niekedy chodí s dcérou k lekáre aj otec. Správanie personálu bolo príjemné.

Najmenší syn (ročný) mal vysoké horúčky. Išli sme k lekárovi autobusom (6 km). Cesta nás stála 3 euro, v lekárni sme platili 6 euro. Lekárka aj sestra sú veľmi zlaté, nemáme s nimi problémy. Naspäť sme sa dostali autom, zviezol nás známy, ešte sme išli 2 km pešo.

Dvanásťročná dcéra sa dostavila v doprovode matky na predvolanie obvodnej lekárky na prehliadku. Išli peši (1,5 km), neplatili u lekára nič. Návšteva prebiehala bez problémov, ostatné deti (tri deti vo veku 11, 9 a 5 rokov) zostali doma s najstarším súrodencom (šestnásťročná dcéra).

Dcéra kašľala (šesť rokov), bola s ňou mama pešo (z osady do obce asi 1,5 km), za lieky dali 3,50 euro. Druhá dcéra (1 rok) bola doma s otcom.

Správanie sestričky normálne, bez problémov.

Preventívna prehliadka u detského lekára, s dieťaťom šla matka. Sestrička aj lekárka sú milé, za cestu nič neplatili (peši z osady vzdialenej 1,2 km).

Sestra bola s malým trojmesačným bábätkom na pohotovosti – mal zápal priedušiek. Sestra prišla na pohotovosť do nemocnice peši (vyše 3 km v rámci mesta) a za vyšetrenie zaplatila 2 eurá. V ten deň vybrali v lekárni predpísané tabletky za 7 euro, boli to dva sirupy. Sestrička sa pýtala na malého, aký je tlstý, čo mu chutí jesť, koľko má mesiacov - bola milá. Doktoru nespomenuli, matku dieťaťa sprievádzala sestra.

Päťročný syn po bodnutí hmyzom opuchol. Na pohotovosť do mesta (5 km) išla so synom matka – odviezol ich sused za 10 euro, nakoľko bol víkend a autobus stojí pri osade podľa toho, ak niekto vystupuje. Poplatok za pohotovosť bol 2 euro. Po ošetrení v nedeľu recept vybrali až v pondelok, dali 3,40 euro za masťku. K pediatrii išli v pondelok, a aj do lekárne, znova autom za 15 euro, do okresného mesta (25 km). Bol problém so spojom, a aj preto, aby bola načas doma, lebo kojí. Nakoľko uviedla, že bodnutý bol v piatok, tak matka dostala kriku, aby prv prišla k nej, pediatričke, nie rýchlo do nemocnice (doma má päť detí od 6 rokov do 9 mesiacov).

Trináročná dcéra mala vysoké teploty, bolesti brucha a hlavy. Nik nevedel, čo jej je, tak zavolali suseda s autom, aby šli na pohotovosť do nemocnice v meste (5 km). Dcéra bola hospitalizovaná, nakoniec sa prejavilo, že má ženské problémy (menzes).

Naposledy bol chorý náš jedenásťročný syn. Mal teploty, museli sme s ním ísť poobede na pohotovosť. Za pohotovosť sme zaplatili 2 euro, za lieky od teploty a antibiotiká cez 8 euro. Na pohotovosť sme išli autom so susedom, jemu sme dali 8 euro. Lekár aj sestrička sa správali slušne, lekár mi vysvetlil, ako mu mám dávať lieky, ak by teplota neklesala, ako mu dať zábal. Sestrička malému zmerala teplotu, vypýtala sa, či sa mu páči v škole, či má dobrých kamarátov.

Ťažko zdravotne postihnutý dvojročný syn musel na kontrolné vyšetrenie do polikliniky vo vzdialenom meste k neurológovi (DMO). Rodina má bez auta problém cestovať (žijú v osade 2,5 km od obce, od okresného mesta 6 km), sanitka je drahšia ako taxík (cca 50 euro, taxi 30 euro, bez dokladu aj 20 euro). Súkromné auto stojí 10-15 euro. Vyšetrenie bolo na objednávku, tesne pred termínom dohodnutá pôžička od súkromnej osoby bola zamietnutá. Rodina bez finančných prostriedkov požiadala susedov s autom - otec odrobil pri dome (výkop základov pre nový plot). Za výkop mal 50 euro, za auto dali 10 euro – rodina si priplesšila. Termín stihli, personál polikliniky bez kritiky, super profesionálny prístup.

Člen rodiny, najmladší syn (dvanásť rokov), išiel na kontrolné vyšetrenie s otcom. Má rásztep podnebia po plastickej chirurgii a deformáciu uší. Dali si budík na 5,00 hod., o 6,00 išiel autobus a o 6,40 vlak do Košíc. Celkové náklady na cestu stáli 30 euro tam a späť. Mal dostať ušnú protézu, ale nebol objednaný na predoperačné vyšetrenie.

S ročným synom boli na kontrole a očkovaní. Návšteva prebehla bez problémov, bola s dieťaťom matka autobusom (10 km). S ostatnými deťmi (štyri deti vo veku 8 až 3 roky) zostal otec rodiny.

Návšteva u lekára je veľmi slabá, chodia iba s deťmi – zápal priedušiek, infekčné ochorenia, hnačky. Návšteva prebiehala v norme, za lieky a náklady na cestovné mali vo výške 20 euro (lekár je v meste vzdialenom 15 km). Správanie lekára je v norme, takisto sestričiek.

Druh išiel s malou na bicykli (šesť rokov), lebo sme nemali peniaze na cestovné (5 km). Už je zdravá. Nedáva nám lekár tabletky hneď, a potom musíme ísť naspäť.

Lekára navštevujú veľmi málo, deti majú strach pred injekciou (osem detí od 12 do 5 rokov). S lekárom komunikuje iba kvôli deťom, na poradne nechodí, iba v čase pôrodu. Preto je aj ťažká komunikácia s lekárom; napriek tomu ich ošetria a poskytnú im lekársku starostlivosť (z osady do obce vyše 1 km).

Problémová návšteva lekára – správanie voči pacientom:

Moja najmladšia dcéra býva často chorá. V nemocnici na lôžkovom oddelení som viackrát zažila, že zvyšoval personál na mňa hlas, že si robím z oddelenia úschovňu. Náš obvodný pediater si ma však zastal, lebo vie, že nezanedbávam starostlivosť o svoje deti. Určite je teraz oveľa lepšie, ako nás doprevádza sociálna pracovníčka. Vtedy si voči nám Rómom toľko nedovoľia.

Najmenší syn (štyri roky) mal silnú hnačku a potreboval hospitalizáciu. Boli sme veľmi nahnevaní na lekárku aj na sestričku, lebo som s ním nemohla ostať v nemocnici, hoci syn veľmi plakal. Núkali sme peniaze, ale márne. Že vraj nemali miesto, potom sme sa dozvedeli, že Nerómku prijali s malou na to isté oddelenie. To bola diskriminácia.

Naposledy mi bolo choré druhé dieťa (osemročný syn, ešte má dvanásťročného syna a dvojročnú dcéru). Mal žltáčku, bolo ho treba hospitalizovať v krajskom meste. Nemali sme peniaze, tak som požiadala od strýka 20 euro na dopravu autom. Chcela som tam ostať s ním, aby som sa o neho postarala, ale nedovolili mi. Pohádala som sa so sestričkou, ktorá bola veľmi protivná a rasistka, nadávala mi do špinavcov. Ostatné deti som nechala zatiaľ u susedov.

Pred mesiacom, bola som u lekára so synom – mal teplotu a odmietal jesť. Mám dobré vzťahy s lekárom, aj sa porozprávame o čomkoľvek. Chodíme pešo, máme to 600 metrov od paneláku. Dal mi prášok na žalúdok a sirup od horúčky. Druh ostal pri dcére doma. Skúsenosti: raz je to v pohode, inokedy ignorujú, záleží ktorý lekár má službu.

Pred týždňom mala dcérka horúčku. Prišli sme do čakárne, ľudia stále hľadajú, keď príde "Čigán". Išli sme pešo, nie je to ďaleko. Sestrička je stále nervózna, keď prídem s deťmi, ale keď idú predom mnou Nerómovia, tak sa aj usmeje. Lekár je celkom dobrý. Predpisal dcérke sirup od horúčky (4 euro) a kontrola o týždeň. Druh ostal doma s deťmi.

14.9.2011 mi chlapec (syn – tri roky) dostal vysoké horúčky, tak som sa v noci o 20,30 hod. vybrala na pohotovosť aj so synom v kočíku pešo. Skoro hodinu som tam čakala na lekára, lebo bol za pacientom doma. Prvý kontakt s lekárom bol príjemný, kým som nepovedala naše meno. Po tejto informácii povedal, že on nie je detský lekár, takže mám ísť na pohotovosť do väčšieho mesta, čo je 24 km.

Naposledy sme navštívili pohotovosť, keď si najmladší syn (osem rokov) zlomil ruku. Odviezol nás do okresného mesta sused (19 km), cesta nás stála 10 euro. Museli sme veľa čakať, lebo vtedy veľa sanitky dovážali chorých a opitých ľudí. Boli sme veľmi nahnevaní.

Najmenší syn (ročný) mal zápal ucha. K lekárke som išla sama (pol km do obce), ostatné deti ustrážil manžel (ďalšie štyri deti vo veku 3 až 15 rokov). Išli sme peši, tak sme nič neplatili, ale v lekárni som zaplatila vyše 6 euro. Choroby stále nám znepríjemňujú život aj peňaženku. Aj doktorka, aj sestrička boli milé, ale vadilo mi, že som musela veľa čakať.

Bola som ja so synom – mal zapálené hrdlo. Boli sme v našej obci pešo. Do ambulancie nás sestrička volala po poradí, no bielych po zaklopaní vzali hneď na vyšetrenie, zdalo sa mi to nespravodlivé. Predpisali mi lieky za 12 euro, mala som na ne, lebo si odkladám bokom peniaze na lieky.

Naposledy boli s najmenším synom na poradni, ktorá prebiehala normálne. Potom boli tiež s najmenším synom, ktorý mal vysoké teploty – asi z očkovania. Zastupovala iná detská lekárka, jej sestra bola dosť nepríjemná kvôli tomu, že mali veľa pacientov.

Cestovné k lekárke ich nestálo nič, osada je blízko nemocnice. Sestrička je stále ukričaná, lekárka je dobrá. Boli s najmenším dieťaťom, ktoré malo teplotu a kašľalo (má päť rokov). Za lieky platili 4 euro.

Preventívne vyšetrenie dieťaťa; s dieťaťom išla matka – stálo ich to 3 euro. Sestrička bola trochu podráždená, keďže mala byť na prehládke skôr.

Kontrolná prehládka dieťaťa (tri roky, ešte majú dve deti vo veku 1 rok), šla s ním matka. Vyšlo ju to na 4 euro, u lekára nič neplatili. Sestrička i lekárka ich napomenula, že treba chodiť pravidelne.

K lekárke išli autobusom (2 euro). Bola chorá vnučka – vyšli na ňu pupence (má 1 rok). Mala aj zvýšenú teplotu. Sestrička kričala, že dieťa poštípali komáre. Za lieky platili 5 euro.

Dcéra je tehotná, išla na poradňu pre tehotné. Sestrička je tam veľmi nepríjemná, uvažuje, že si vymení gynekológa. Išla autobusom, cesta ju stála 2 euro.

Syn bol ošetrený na chirurgickej ambulancii, spadol a zlomil si malý prst. Lekár podľa mňa neošetril správne môjho syna, lebo ani nezaviazal nohu. Návšteva u lekára ma stála spolu s dopravou (cestovné, mastička a obvaz) cca 10 euro.

Návšteva zubára so synom. Prebiehala pokojne až dovtedy, kým pani doktorka nezačala vrtať kaz. Syna to veľmi bolelo, musela ho matka držať. Platila za plombu cca 10 euro, s ostatnými deťmi ostal manžel.

Tu u nás som bola so synom u doktorky, lebo sa mu na nohách a bruchu objavili vyrážky. Doktorka mi dala tekutý púder, stál okolo 1,50 euro. Pýtala sa ma, či nemáme blchy, urazila som sa.

Naposledy sme boli u lekára koncom júna s našou desaťročnou dcérou (majú ešte jedno mladšie dieťa päťročné a 3 staršie vo veku 15 až 22 rokov), ktorá mala teploty. Ja s manželkou a dcérou sme išli vlastným autom do krajského mesta na pohotovosť, lebo to bola sobota. S ostatnými deťmi boli mladší súrodenci. Benzín ma stal 4 euro (15 km do mesta), 2 euro sme platili u lekára a asi 4 euro stála medicína, ktorú dcére predpísala lekárka. Vyšetrenie prebehlo normálne, ale nepáčilo sa nám, že sestrička sa nás opýtala pred ostatnými pacientmi, či máme dve eurá na poplatok u lekára, lebo nás neošetrí, a pritom ostatných sa nepýtala. Na toto ošetrenie sme si požičali 20 euro.

Naposledy bola chorá menšia dcéra (15 rokov), mala angínu. Lekárka ordinuje v obci, za lieky sme platili vyše 10 euro. Lekárka aj sestrička sú milé, ale v čakárni je stále dusno a smrad.

Problémová návšteva lekára – nepostačujúce financie:

Bolí sme tento mesiac u doktora s najmenším synom dvojročným, mal teploty. Išli sme obaja, ja aj manžel, deti ostali doma s najstaršou dcérou trinásťročnou (štyri deti vo veku 13 až 5 rokov). Išli sme pešo, nemali sme na autobus peniaze (2 km). Lieky sme vybrali vďaka svokre, ktorá nám potom požičala peniaze. Za lieky sme platili vyše 4 euro. Doktorka aj sestrička sa správali dobre, len komentovali, že nikdy nemáme peniaze na lieky.

Asi pred tromi mesiacmi náš desaťročný syn (ešte majú trinásťročného syna) spadol na dvore a porezal si čelo. Krvácal veľmi, a preto bolo treba s ním ísť na pohotovosť do okresného mesta (17 km). Peniaze na cestu a poplatok 2 euro u lekára sme nemali, preto muž išiel za miestnym úžernikom. Ten ponúkol, že nás odvezie k lekárovi, išiel s ním muž, žena zostala doma. Chlapca na pohotovosti ošetrili bez väčších problémov, návšteva u lekára vtedy stála 30 euro, toľko si totiž v deň dávok inkasoval úžerník.

V rodine bola naposledy chorá dcéra – mala chrípku. K lekárke sme išli pešo (2 km), pretože sme nemali práve na cestovné peniaze. Išla som s dcérou ja, jej matka. Lieky stáli 10 euro a museli sme si požičať od terénneho sociálneho pracovníka. Deti boli zatiaľ s mužom (dve deti 12 a 4 rokov).

Štvrté dieťa (dcéra päťročná) mala krivé ústa. Z osád do mesta som sa dostavila pešo (je to 2,5 km). Naša lekárka akurát mala dovolenku, iná doktorka nás ošetrila. Povedala, že dcéru musím zobrať do nemocnice do Košíc. Pýtala som sanitku, lebo nemala som peniaze, tak ona mi odpovedala, že to nie je také, že potrebujeme sanitku, aby som sa tam dostavila autobusom. Pohádala som sa s doktorkou a išla som zháňať peniaze. Susedka mi požičala 10 euro, a tak som odniesla dcéru do nemocnice. Na ostatné deti (má spolu šesť detí vo veku 1 až 10 rokov) mi dala pozor moja mama.

Jóžika (syn dvojročný) je chorý na priedušky, v tomto mesiaci sme boli v meste u lekárky (5 km) už druhý raz. Cez jesenné a zimné obdobie sme každý mesiac u lekárky. Keď nemáme na cestovné, tak požičiame od susedky (je gadžovka, ale ju máme radi, vždy nám pomáha) 4,20 euro tam a späť. Vždy čisto nosím syna k pani doktorky, sestrička, ale aj pani doktorka veľa krát nás pochváli (lieky cca 11,30 euro).

Deväťročný syn často prechladne a má vysoké horúčky. Rodina často nemá finančné prostriedky na cestu do mesta na pohotovosť. Autom do mesta je 10 euro, pohotovosť 2 euro, plus lieky. Ak idú k pediátrovi, tiež nie vždy majú na lieky.

Musela som si požičať na cestu, lieky a išla som do mesta (19 km). Malá mala zápal hrdla. Vybrala som lieky a vrátila sa domov.

Posledná návšteva u lekára prebehla ešte v júli. Matka s chlapcom dochádza k lekárovi asi 20 minút autobusom v rámci mesta. Matka si musela požičať peniaze na autobus aj lieky. Chlapca bolelo hrdlo. Lekárka rodinu pozná už niekoľko rokov a návšteva prebehla v priateľskej atmosfére. Ostatné deti boli doma s najstarším súrodencom (spolu 5 detí od 8 do 21 rokov). Cestovné stálo 1,40 euro a lieky 4,70 euro.

K lekárovi bolo nutné zjásť s dievčatkou, pretože malo teplotu. Rodičia šli s dievčatkou asi 1,5 km peši. Lekárka po dôkladnom vyšetrení ubezpečila rodičov, že to nie je vážne. Predpísané lieky bolo nutné uhradiť – 5,78 euro, na ktoré si rodičia museli požičať. Deti stráži susedka.

Keď idem k lekárovi, idem peši alebo autobusom, deti stráži manžel. Posledne bol vážnejšie chorý manžel, bol na operácii s kolenom. Deti majú bežné ochorenia: angína, kašeľ, priedušky (v domácnosti je jedenásť detí vo veku 15 až 2 roky). Keď nemám peniaze, požičia mi rodina. Posledne som bola u lekára s najmladšou dcérou, mala teploty a zápal priedušiek. Za lieky som platila 5,80 euro, mala som odložených 10 euro, nemusela som si požičať. V našej obci máme detského lekára, ktorý je veľmi dobrý. Deti ho majú radi, vždy im dá nejakú sladkosť a omalovánku pri ošetrení.

Naposledy som bola s najmladším synom u lekára niekedy v júni. Pani doktorka je veľmi milá, to nemôžem povedať. Keď musíme ísť do okresného mesta na odborné vyšetrenie na polikliniku, cestovné za mesiac okolo 12 euro, lieky 20 euro, čo je pre nás dosť.

Posledná návšteva u lekára bola v polovici septembra u detského lekára. Išlo o opakovaný zápal priedušiek – zvýšená alergia na peľ. Návšteva prebiehala komunikatívne a bez problémov, matka chodí na kontroly a vyšetrenia s deťmi. Cestovné ich stálo 3 euro tam a späť, výdavky na lieky 10 euro – a sú chorí dva krát do mesiaca! Maloleté dieťa zostalo doma s otcom.

Naposledy mi zbili syna v osade (16 rokov) a potreboval lekársku pomoc. Dostal silný úder do hlavy a nosa. Chirurgická ambulancia ho poslala do krajského mesta. Akurát som sa vrátila z brigády, kde som dostala 10 euro. Susedovi som za tých 10 euro natankovala, aby nás odviezol do mesta. Tie peniaze som chcela využiť na stravu.

Kontrolné vyšetrenie u neurológa – matka s ročným synom, ktorý sa narodil predčasne s hmotnosťou 1,5 kg cisárskym rezom. Cesta do vzdialenejšieho mesta na vyšetrenie stála autom 30 euro, poplatok za vyšetrenie u neurológa 4 euro (za ultrazvuk). S deťmi bol doma otec (ďalšie 4 deti od 4 do 12 rokov), ktorý nemohol odísť na brigádu, a tak prišiel o zárobok 10 euro za celý deň (plus strava a cigarety).

Naposledy bol u lekára najmladší syn (päťročný), ktorý je často chorý. K lekárovi šiel s matkou autobusom do mesta vzdialeného 8 km. Na autobus si požičali, keďže to bolo pred dávkami. Lekárka bola vraj milá. Za lekárske služby neplatili, za lieky by bolo veľa, tak ich nevybrali. Cesta ich stála 1,20 euro, domov sa dostali autobusom. Ostatné deti boli pri starých rodičoch a starších súrodencoch.

Bola som so synom, ktorý má 2,5 roka u lekárky, mal teplotu a plakal v noci. S deťmi menšími bol manžel a staršia dcéra (tri ďalšie deti od 5 do 15 rokov). Doktorka bola normálna. Išla som do mesta k doktorke autobusom (jedna cesta 0,50 centov). Nemala som na lieky, tak som si požičala od sestry (10 euro).

Naposledy som bola u lekára s mladšou dcérou (desať rokov), mala teploty; pila studenú malinovku a dostala angínu. Peniaze som nemala, musela som si požičať od rodiny. Požičala som si 10 euro, lieky stáli 6 euro. Na cestu som nemusela dať nič, lebo lekárka je u nás v obci (1 km). Je veľmi dobrá, milá k deťom, aj k našim rómskym.

S najmenším chlapcom (osemnásť mesiacov) chodím k lekárke najčastejšie: zvykne kašľať, dostane teploty a už musíme ísť. Často sa stane, že nemám peniaze, vtedy si požičiam od rodiny tak 10 euro. Keď je chorý aj ten starší (štyri roky), že potrebujem lieky pre dvoch, požičiam si 15 euro. Naposledy som bola dnes s tým najmenším, toho štvorročného som zobrala so sebou. Doktorka je tu v obci, tak idem pešo (osada je vzdialená 1 km). Staršie deti (tri vo veku 8 až 15 rokov) boli v škole. Požičala som si od sestry 10 euro, za lieky som dala 5 euro, kúpila som čaj a cukor, aby som mala pre neho. Doktorku máme veľmi dobrú, pozná nás aj naše deti hocikedy aj po mene.

Naposledy sme boli u lekára s trinásťročnou dcérou, ktorá sa sťažovala na bolesti brucha. K lekárovi s ňou šla mama, išli autobusom MHD bez cestovného lístka, lebo nemali na lístok peniaze. S ostatnými deťmi ostala teta, lebo otec musel ísť na aktívnu činnosť. Prehliadka u lekára prebiehala bez problémov. Dcére dali injekciu a predpísali jej nejaké lieky. Tie sme z lekárne nevybrali, lebo bolo treba doplatiť asi 5 euro a tie sme nemali. Bolesti nakoniec prešli.

S najmladším členom rodiny (päťročná dcéra) bolo nutné ísť k lekárovi, pretože bolesť bruška neustupovala. K lekárke s dieťaťom šla matka. Návšteva lekára prebiehala normálne. Cestu k lekárke absolvujú peši, pretože zdravotné stredisko sa nachádza neďaleko. Deti strážil otec rodiny (10, 11 a 17 rokov). Na lieky si museli rodičia požičať 10 euro. U lekára a správanie sestričiek bolo normálne.

Dvojročné dieťa malo zápal priedušiek. Cestovné bolo 3 euro, lieky vybrali za 4 euro. Založili do záložne náušnice, dokúpili aj čaj a cukor.

Bola som s malým synom (štyri roky) u doktorky, kašlal a mal horúčku v noci. Šla som do čakárne, bola som prvá, tak som čakala. Pár ľudí zobrala sestrička predomnou. V ambulancii sestrička sa smiala, že často chodím s deťmi a že sa nestarám o nich (spolu má tri deti vo veku 4, 9 a 11 rokov). Doktorka mu dala antibiotiká za 5 euro. Trebalo aj sirup, ale nemala som peniaze. Cestovala som autobusom (cca 1 euro).

Máme dvadsaťpäťročného syna chorého na leukémiu krvi. Často je hospitalizovaný v Košiciach – berie chemoterapiu; aj tento mesiac je v nemocnici. Jeho zdravotný stav sa zhoršil. Lekári mu pomáhajú, veria, že po chemoterapii, ktorú teraz berie, sa mu stav zlepší. Čakáme na darcu kostnej drene. Lekári sú ochotní mne aj jemu vysvetliť všetko, čo nevieme, čomu nerozumieme. Žiaľ, niekedy sa stane, že sestričky nestačia pomáhať všetkým pacientom, ktorí ich potrebujú. Vtedy to cítim ako krivdu, že môj syn je tam sám a ja mu nemôžem pomôcť. Jeho choroba nás stojí veľmi veľa, už sme sa aj zadlžili. Rodina nám pomáha, vždy sú ochotní nám požičať.

NÁVŠTEVA DOSPELÉHO ČLENA DOMÁCNOSTI U LEKÁRA

Bezproblémová návšteva u lekára:

Manžel potreboval vyšetrenie na internom oddelení kvôli tlaku. Išiel autom s kamarátom, sprevádzala ho manželka. Neplatili za vyšetrenie, za lieky platili 6 euro. Deti boli v škole. Správanie personálu bolo v poriadku, nestretli sa s nepríjemnými osobami.

Mám vysoký tlak, beriem pravidelne lieky, takže svoju lekárku navštevujem pravidelne. Jej ambulancia je v obci, chodím k nej peši. Viem približne odhadnúť, koľko peňazi budem potrebovať mesačne na lieky, takže to si vždy na výplatu odložím. Lekárka ma pozná už dosť rokov, vždy sa popýta, čo mám nové, ako sa mi darí v práci, ako sa má rodina.

Naposledy bola chorá hlava domácnosti. Mala vysoký tlak, bola pri nej záchranka. Boli k nej veľmi milí.

Bola som u lekára so srdcom – kontroloval ma. Lieky ešte mám staré, tak som si kúpila vitamíny za 3 euro. Mám rada sestričku aj doktora, sú milí. Cestovné ma stálo 1,10 euro.

Otec išiel k lekárovi, mal vysoký tlak. Lieky ho vyšli okolo 20 euro; išiel autobusom, cesta ho vyšla 3 eurá.

Manžel mal problémy s tlakom – mal vysoký tlak. K lekárovi išiel pešo bez doprovodu (je v obci). Návšteva prebehla bežne, lieky stáli okolo 20 euro.

Posledná návšteva sa uskutočnila z dôvodu pravidelnej kontroly, ktorú potrebovala svokra žijúca s rodinou, ktorá má problémy so srdcom a tlakom. K lekárovi a späť sa dopravila autobusom a lístok stál 4 euro. Boli jej predpísané lieky v hodnote 15 euro, ktoré si vybrala. Návšteva prebehla normálne, správanie sestričky a lekára bolo normálne.

V septembri som bola u lekára ja, mám žalúdočné a psychické problémy. Išla som sama a peši, doplácala som za lieky 14 euro. Deti boli v škole, sestričku máme veľmi dobrú.

Naposledy navštívila lekára manželka asi pred mesiacom. Manželka sa dlhodobo lieči na zdravotné problémy – zvýšenie soli v krvi. Návšteva u lekára prebehla bez väčších problémov. K lekárovi do susednej obce (3 km) išiel s manželkou sused autom, cesta stála pohonné látky – 3 euro. Za lieky sme platili 5,60 euro. K lekárovi išiel aj manžel (majú len jedno dvadsaťštyriročné dieťa). Správanie sestričky a lekára bolo dobré, lebo nás poznajú.

Posledná návšteva lekára v mesiaci september na začiatku z dôvodu horúčky manželky. Cestovali sme od obvodného lekára na röntgenový snímok asi 1 km od sídla bývania. Na röntgene sa nezistilo nič zlé, tak nám obvodný lekár predpísal lieky na liečenie angíny. Pri návšteve sme nezaregistrovali žiadnu neochotu zo strany lekára. Za lieky sme platili 8 euro.

Manželka mala zápal priedušiek, k lekárovi išla do susednej obce autobusom (1,10 euro). U lekára neplatila, v lekárni 15 euro.

Manžel má cukrovku, bol na kontrole. Cestoval vlakom a MHD, spolu 2 euro. Správanie sestry a lekára bolo v poriadku.

Chorá bola matka hlavy rodiny; za cestu nedala nič, lekár je v obci. Mala črevné problémy, nedostala žiadne lieky, mala nasadenú prísnu diétu. Lekár a sestra boli v pohode.

Manžel bol pred tromi mesiacmi v susednej obci u obvodného lekára, bol na kontrole po operácii chrbtice. Správanie normálne, autobus ho stál 3,40 euro.

Naposledy bola chorá matka, mala veľké bolesti krčnej chrbtice. Obvodný lekár je v obci, takže cestovanie ju nestálo nič. Dostala lieky, za ktoré doplácala 4,50 euro. Keby jej lieky nepomohli, mala prísť na kontrolu a bola by odoslaná na odborné vyšetrenie do okresného mesta. Lieky jej zabrali, takže nešla na kontrolu. Správanie lekára a sestry bolo normálne.

U lekára bol asi pred dvomi týždňami otec – hlava rodiny. Má dlhodobý zdravotný problém s krížami, v ten deň mal silné bolesti, a preto s ním išiel k lekárovi jeho sused autom a manželka. Deti ostali samé (15 a 13 rokov). Prehliadka u lekára prebiehala bez problémov, správanie lekára a sestričky bolo v norme. Za lieky som platil 12,50 euro.

Manžel mal bolesti nôh, išiel do mesta autobusom za 5 euro. U lekára neplatil, masť na nohy stála 2,50 euro.

Otec rodiny mal v januári bolesti krížov, cestoval k lekárovi do mesta autobusom, jedna cesta 2,50 euro (14 km). Za lieky zaplatil 10 euro, všetko bolo v poriadku. Deti boli doma s matkou (už veľké: 13, 15 a 18 rokov).

Lekársku prehliadku potrebovala hlava rodiny (vdova vo veku 52 rokov), bolela ju chrbtica. Šla na autobuse, pričom cena lístku bola 0,55 euro. Návšteva u lekára prebehla normálne, správanie sestričiek a lekára normálne. Boli jej predpísané lieky v hodnote 6 euro, ktoré si vybrala.

29.7.2011 som mala zapálené nohy, išla som sama autobusom, platila som 0,40 euro. Za lieky som neplatila nič, lebo som nemusela vybrať lieky – chodila som k lekáre každý druhý deň a ona ma liečila. Domov som sa dostala mestskou dopravou a platila som 0,40 euro.

Koncom septembra mala matka bolesti v nohách a kĺboch, išla som s matkou ja ako dcéra. Dopravili sme sa pešo (pol km), lieky sme vybrali. Platí za ne aj 15 euro. Deti boli v škole, správanie sestričiek je mierne.

Pred mesiacom som bola na chirurgii, mala som problém s natiiahnutým svalom na ruke. Platila som za vyšetrenie 2 euro a za recept a masť 3,85 euro.

U lekára bola manželka na vyšetrení žľaz. K lekárovi išla sanitkou, cena za dopravu 2 euro, za vyšetrenie tiež 2 euro. Lieky vybrala v lekárni za 4 euro. So správaním lekára a sestier bola spokojná.

Naposledy som ja potrebovala ošetrovanie. K lekárovi som sa dostala autobusom. Išla som s manželom, keďže už nemáme malé deti a oni už majú svoje rodiny, nebol to problém. Lekárka aj sestričky boli milé. Cesta nás stála 3 euro, za lieky som dala 10 euro. Domov som sa dostala autobusom.

Obvodný lekár – prechladnutie, zapálené hrdlo. Návšteva u lekára prebehla dobre, aj komunikácia s ostatným lekárskeým personálom.

Návšteva u lekára bola 15.8.2011, bola som chorá – zápal hrdla. Išla som autobusom (15 km) a deti boli zatiaľ doma samé (tri deti vo veku 12 až 16 rokov). Mám veľké deti, nepotrebujú veľkú starostlivosť, vedia sa o seba postarať. Platila som vyše 10 euro a 2 euro na autobus. Pán doktor, ako aj sestrička, sa správali ku mne dobre, bez problémov.

Posledná návšteva u lekára bola v júli, problém mal otec rodiny – ťažké dýchanie a kašeľ. Cestoval k lekárovi sám (2 euro), boli mu predpísané lieky a sirup proti kašľu (5 euro). S deťmi ostala doma matka, návšteva u lekára prebiehala v pohode.

Návšteva manželky pri obvodnom lekárovi. Išla autobusom ráno o 7,30 hod., cestovný lístok stál 1,45 euro do Poltára. Lekár zistil príznaky chrípky, predpísal jej za 3,50 euro lieky. Deti boli doma, dcéra varila obed.

Družka bola na gynekologickom vyšetrení (interrupcia); k lekárovi ju sprevádzal druh a suseda. Cestovali osobným autom, benzín vyšiel 10 euro. Platba za interrupciu bola 250 euro. Deti opatrovala kmotra, zdravotná starostlivosť bola výborná.

Manželka bola na gynekologickom vyšetrení v okresnom meste (25 km). Išla sama autobusom. Mala bolesti v podbrušku, platila 5 euro za lieky. Správanie zdravotného personálu normálne.

Návšteva gynekológa – poradňa (tehotenstvo siedmy mesiac). K lekárovi som cestovala autobusom, sestričky sa správali ústretovo a milo, bola som spokojná. Deti boli so staršími súrodencami (štyri deti od 15 do 2 rokov).

Navštívila som gynekológa, pretože som si robila test, ktorý bol pozitívny. Mala som problémy s krvácaním, tak mi odporučil do nemocnice. Tam sa prišlo na to, že som potratila. Nestálo ma to nič, sestričky boli ku mne milé.

Bola som u lekára naposledy sama so sebou, nakoľko som tehotná. K lekárovi ma doviezol otec, lekárka ma vyšetřila a výsledky mi zapísala do tehotenskej knižky. Správala sa ku mne slušne a dala mi aj ďalšie rady, najmä na stravovanie. U lekárky za vyšetřenie som neplatila, a taktiež ani za cestovné, nakoľko otec nechcel. O deti počas návštevy lekárky sa starala moja mama (tri deti vo veku od 7 do 2 rokov).

Naposledy to bol pôrod dcéry (majú prvé dieťa, matka má 16 rokov a otec 19). Celkovo ich to vyšlo 6 euro, správanie sestričiek bolo veľmi dobré.

5.8. išiel muž rodiny na rehabilitačný pobyt (14 dní). Predtým bol na operácii chrbtice. Pobyt mal v Bardejove, kde sa dostal autobusom, jedna cesta stojí 0,85 euro. Počas pobytu ho prišla manželka viac krát navštíviť. Zo strany personálu nemôže povedať, že by sa k nemu správali nepriateľsky; naopak správali sa k nemu milo a ústretovo. Za lieky neplatil.

Stará mama (šesťdesiatštyri rokov) odpadla – omdlela počas 4 hodín tri krát. Privolali RZP, ktorá nezistila žiadnu zmenu zdravotného stavu. Počas spisovania záznamu lekára odpadla opätovne, zistili kolísavý tlak a podozrenie na cukrovku. Následne hospitalizovaná v nemocnici v okresnom meste vzdialenom 15 km ako odkázaná na inzulín. V prípade, že RZP nezistila zdravotný problém, dcéra by znášala následky zo zneužitia RZP s finančnou ujmom.

Preventívna prehliadka, neplatil som nič. Zmerali mi tlak, zobrali krv, poslali na pľúcnu. Správanie lekárky aj sestričky bolo vynikajúce, nikdy som s nimi žiaden problém nemal.

Preventívna prehliadka bezplatná, s deťmi ostal otec rodiny. Návšteva lekára prebiehala bez problémov.

Preventívna prehliadka u zubára, správanie bolo ako ku každému inému človeku. Dostal sa vlastným autom.

Návšteva u zubára – oprava zubnej protézy. K zubárovi v obci išiel pešo, za opravu zaplatil 20 euro. Sestrička bola milá.

Bola som u zubára – ťahal mi zub, pretože som mala bolesti. Umŕtvenie a ťahanie ma stálo 7 euro, plus som musela kúpiť tabletky proti bolesti. Som spokojná so zubárom, len je drahý. Cestovali sme autom, benzín stál asi 3 euro.

Mal bolesti zuba, tak išiel na pohotovosť, lebo s tou návštevou stále otáľal, bál sa. Keď už nemohol vydržať, bol nútený navštíviť zubára. Zaplatil poplatok (2 euro), správanie sestier normálne.

Problémová návšteva lekára – sťažená priestorová dostupnosť:

Približne pred dvomi týždňami návšteva lekára v susednej obci (cca 1,5 km). Dal predpísať matke lieky, za cestu nič neplatili, lebo išli peši, za potvrdenie do školy 1,60 euro. Predpísané lieky stáli 10 euro. Správanie sestričiek a lekára bolo uspokojivé.

Mama: pred mesiacom som potrebovala ísť k doktorke, mala som zápal chrbtice, bolesti až v očiach. Sama som išla k doktorovi, peši, na opačný koniec mesta (odhadom okolo 3 km). Predpísala mi tabletky za 5 euro (Veral, Dorsiflex), nič som neplatila u doktora - keď vyšetřia, neplatíš vďaka bohu, iba keď ideš na pohotovosť platíš 2 euro. Deti boli doma s najstarším synom. Doktori boli dobrí, na vyšetřenie som čakala asi hodinu, nemôžem sa tlačiť jak „olašskí“. Keď je chorý človek, musí stáť, olašskí nás predbiehajú, doktorke aj vynadali.

Chodíme k lekárovi 7 km do susednej dediny. Lieky dávame predpisovať mame, ktorá musí chodiť pravidelne na kardiologické lieky. Na kontroly nechodím, keď ma nevolajú, lieky mi zatiaľ pomáhajú. Na kontrolu by bolo treba ísť 39 km.

Problémová návšteva – správanie k pacientom:

Muž dostal astmatický záchvat, išli sme na pohotovosť, platili sme 2,50 euro. Druh zostal v nemocnici, na cestu naspäť som nemala peniaze. Tak som zostala v meste u sestry. Doktori sa správali zle, hneď keď zbadali, že sme cigáni.

Manželka mala vysoký tlak, bola s ňou dcéra. Doktorka sa jej najprv spýtala, koľko toho vypila, zmerali tlak a dali injekciu. To bolo všetko, boli sme u nás v dedine (k lekárovi vyše pol km).

Druh navštívil lekára – bol objednaný na presnú hodinu a vôbec ho nezobrali, dlho čakal. Cestovné stálo 3 euro a lieky 9 euro.

U lekára som sa stretol iba s takým problémom, že pri ošetření uprednostňujú bielych pred Rómami. Rómovia v čakárni čakajú a bielych si volajú.

Bolí na úrazovke v Trebišove (20 km), manželka si vytkla nohu. Sestrička bola nepríjemná, nebrala ľudí podľa poradia, ale ako sa jej chcelo. Čakali sme vyše troch hodín. Lekár bol dobrý. Manželka mala výron, dostala dlahu (2 euro).

Prehliadka u očného lekára; cena za autobus 2 euro. Sestrička bola dosť nepríjemná, ale ona je nepríjemná ku každému.

Pri zbere čerešní som spadol z vysokého stromu a zlomil si ruku. Dobrý známy ma priviezol na pohotovosť na chirurgiu do okresného mesta (31 km). Za odvoz som platil iba po sociálnych dávkach 10 euro. Sestrička nebola drzá, ale všeobecný lekár bol nepríjemný. Deti zatiaľ postrážila svokra (päť detí od 1 roka do 18 rokov).

Manželka bola na pravidelnej kontrole u endokrinológa v okresnom meste (15 km). Bola vlastným autom, sama šoféruje (asi 10 euro). Lekár bol dobrý, sestra bola nepríjemná. Za lieky neplatila, akurát za recept 0,17 euro.

Posledná návšteva lekára bola u zubára. Musel som si požičať 5 euro k zubárovi za ošetřenie a 1,50 euro na cestovné autobusom (5 km vzdialené mesto). Kvôli dlhodobému boleniu zuba som sa rozhodol dať si ho opraviť. Veľmi som sa bál zubára, nevie psychicky pripraviť pacienta, ako keby čím skôr sa chcel zbaviť.

Problémová návšteva – nedostatočné financie:

Naposledy bola žena u gynekológa. Do ordinácie išla pešo, vypísané lieky však nevedela vybrať, nakoľko stáli 16 euro. Nevedel jej nikto požičať, tak nakoniec sa dostala do nemocnice s veľkými kŕčmi. Liečila sa päť dní v nemocnici, kde zdravotný personál ju bral ako len cigánku.

U lekára bola aj matka (stará mama), mala závraty. Tabletky na vysoký tlak nemala vybrané, pretože si nechcela požičovať. Týždeň nebrala lieky, mala trpnutie tváre, záchranka jej pichla magnézium. Na druhý deň lieky vybrali.

K lekárovi chodí pravidelne mama, lieči sa u očnej lekárky – má vysoký očný tlak. Vždy ôsmeho v mesiaci ide autobusom k nej. Priebeh je dobrý, lekárka mamku už pozná roky. Problém sú financie – keď mamka dostane recepty, nie vždy si ich vyberie.

Zdravotné problémy mám po psychickej stránke, cestovné a lieky za celý mesiac stoja 20 euro. Vždy lieky nemám – nedovolí mi to finančná situácia; ďalší člen rodiny je invalidný dôchodca. S lekárom sme spokojní.

Posledná návšteva u lekára: internista, ortopédia, neurológia. Komunikácia s lekárom a ďalším personálom dobrá. Lieky doplácá v sume 30 euro, cestovanie autobusom. Požičal si od príbuzných na cestu.

Hlava rodiny mal bolesti zubov, za ošetrovanie zaplatil 10 euro – musel si požičať od príbuzných. Správali sa k nemu ľudsky, ale musel veľa čakať (autobus stál dva krát 1,20 euro).

Posledná návšteva u lekára bolo na neurológii v Košiciach. Moja manželka trpí poruchou spánku. Cestovala 28 km, za autobus platila 5 euro. Keďže ja pracujem, syna sme nechali u susedky, lebo ostatné deti boli v škole. Bola tam až do skorého večera. Za lieky sme mali platiť vyše 12 euro, čo sme vybrali len o pár dní, lebo vtedy sme nemali toľko peňazí pri sebe. Lekárska služba bola priemerná.

Otec rodiny si vyklbil rameno, k lekárovi musel ísť sám pre finančné problémy. Od ošetrojúceho lekára cestoval k chirurgovi, potom do krajského mesta na hospitalizáciu, ktorá trvala 10 dní, aby nemusel operovať. Celkové náklady dosiahli 70 euro, na lekárov sa nesťažovali.

Návšteva u diabetologičky a internistu; návšteva prebehla v poriadku, akurát poplatky za lieky sú vysoké – v sume 20 euro. K lekárovi chodím peši (vyše 1 km), je to pol hodina cesty, nevyužívam MHD.

Manžel je cukrovkár, ale ešte v menšom; ale je problém, čoho sa rodina obáva z dôvodu zvýšenia finančných nákladov, lebo mu predpokladajú, že bude musieť používať injekčné liečenie, a to bude drahšie na financie. Cukrovka stúpa. Správanie lekárov je u nás priateľské a profesionálne. Manžel cestuje k lekárovi 17 km autobusom, suma je 2,20 euro za lístok.

Naposledy som bola u lekára so mnou – mám neliečený pruh, dva krát mi praskol. Bola som na kontrole v Košiciach. Keďže som mala v tele nejaký zápal, doktorka mi dala antibiotiká, odporúčala mi brať aj probiotiká, ale na tie som už nemala peniaze. Kúpila som iba antibiotiká za 10 euro. Správali sa ku mne dobre.

Nemám zdravotné problémy, ale s návštevami u lekára nemám zlé skúsenosti. Ani keď boli deti malé som nemala problémy, snažila som sa stále poslúchať rady lekárov. Zvykla som kupovať lieky od bolesti priamo v lekárni, ale je to stále väčšia položka z môjho príjmu.

Posledná návšteva bola na srdcovo-cievne ochorenie, cukrovka a hypertenzia. Za lekárom cestujú 4 km autobusom. Návšteva v ambulancii je kludná, sú spokojní. Lieky si vyberú, lebo nemôžu bez nich fungovať, potom nemajú na potraviny. Maloleté deti nemá, iba dospelé.

Minulý mesiac si príbuzná hlavy domácnosti (bývajú v jednej domácnosti dvaja starší ľudia) zlomila nohu. Do nemocnice bola odvezená RZP, kde zostala dva dni. Druhý deň išiel za ňou prenajatým autom odniesť potrebné veci a nejaké osobné, na čo všetko si musel požičať 30 euro, plus na odvoz do nemocnice 10 euro (4 km). V nemocnici nechcela ostať, nakoľko mala požičané peniaze a o tri dni mala mať vyplatenú dávku. Prijatá bola v piatok a v pondelok peniaze, takže v nedeľu v čase návštev bola prepustená do domáceho liečenia. PN mala od júna, tak až bude mať kontrolu, tak si to predĺži. Celkovo sa zadĺžila – oboch – sumou 80 euro.

Naposledy som bola chorá ja, to nie že choroba, ale bola som tehotná a chceli sme ísť na potrat (majú štyri deti vo veku 13 až 8 rokov). Bola som v druhom mesiaci. Peniaze sme nemali, mala som platiť 250 euro. Keďže nevedela som zohnať od nikadiaľ peniaze, tak som musela dieťa nechať. Teraz som v piatom mesiaci a po ôsmich rokoch budem zase rodiť, hoci som už nechcela mať ďalšie dieťa v takej chudobe.

SPOLOČNÁ NÁVŠTEVA LEKÁRA A NEROZLIŠENÉ VŠEOBECNÉ ODPOVEDE

Bezproblémová návšteva lekára:

Posledná návšteva bola u praktického lekára obvodného – opakované návštevy manžela a manželky ohľadom kardiovaskulárnych ochorení. Komunikácia s lekárom priama, otvorená, bez problémov. Cesta a výdavky na lieky okolo 50 euro.

Pred dvomi týždňami sme navštívili s deťmi zubára. Všetci štyria sme mali preventívnu prehliadku. Zistili sme, že deti majú pravidelným čistením zubov chrup v dobrom stave; u nás nám zistili kazy, a tak nás zubár objednal na ošetrovanie. Žiadny problém sme nemali s lekárom, bol príjemný.

Lekárske ošetrovanie potrebovala matka s dcérou. Matka trpela kašľom a dcéra bolesťou zuba. Šli autobusom, pričom cesta stála 4 euro. U lekára matka neplatila nič, zistili jej zápal priedušiek a predpísali lieky v hodnote 3,50 euro, ktoré si vybrala a uživa. Dcéra za ošetrovanie u zubára platila 3 euro, domov šli opäť autobusom. Návšteva prebiehala normálne, ostatné deti strážila babka, ktorá je na dôchodku.

Žiadne problémy.

Návštevy u lekára v našej rodine zatiaľ prebiehajú bez problémov.

Problémová návšteva lekára:

Obaja rodičia po fyzickom napadnutí na CT vyšetrenie, matka s hlavou po otrase mozgu mala nevoľnosti, musela so susedom na aute aj s rodinou ísť na pohotovosť do najbližšej nemocnice (20 km). Pohotovosť platili 2 euro, cesta autom 15 euro tam a späť. Nakoľko bolo 20,00 hodín, mala problém s čakáním, lebo päťročný syn chcel už dávno spať a pri otcovi nechcel zostať doma (majú ešte tri staršie deti).

V rodine máme veľa invalidov a z toho dôvodu veľa chodíme k lekárovi. Cestovné je rozličné, lebo chodíme aj do najbližšieho či okresného mesta, aj do Bratislavy. My starší nevieme dobre po slovensky, ale málo sa u lekára dohovoríme, hlavne v Bratislave. Cestovné je mesačne približne 40 euro.

Rodina nenavštevuje lekára

Žiadne návštevy.

Nespomína si, dávno sme neboli u lekára (v domácnosti majú dvoch dospelých synov - 29 a 26 rokov).

Veľa lekárovi nechodíme; nie že by sme neboli chorí, ale nevedeli sme vybrať lieky, potom načo. Keď už z nás ide niekto k lekárovi, to som ja, stále kašľem. Otec mal s pľúcami niečo... Nno čo už, taký je život.

Za posledný rok nikto z nás nebol u lekára, nepamätám sa, kedy to bolo (majú tri malé deti od 11 do 7 rokov). Lekárka s nami jedná slušne, cestovné neplatíme, lebo tam chodíme peši (je to tu v obci).

3. BÝVANIE A MOŽNOSTI ÚPRAVY OBYDLIA

Motto:

„Viděl jsem v romských osadách na Spiši poprvé lidi, kteří žijí v podmínkách horších než hospodářská zvířata.“ (Milan Daniel, reportáž z rómskej osady na Slovensku, rok 2011).

Bývanie patrí k najzákladnejším potrebám a podmienkam života; podmienky bývania sú všeobecne považované za kľúčový indikátor životnej úrovne obyvateľstva krajiny. Nedostatok bývania alebo problémy v jeho kvalite majú úplne najzásadnejšie dopady na životy jednotlivcov a rodín. Poloha bydliska a kvalita obydla výrazným spôsobom určujú možnosti rozvoja jednotlivca i jeho širšej integrácie do rôznych oblastí verejnej sféry. Pri otázke bývania sa vo všeobecnosti sledujú dve základné polohy či dimenzie. Je to jednak priestorové umiestnenie miesta bydliska – marginalizácia a segregácia miesta bývania; na strane druhej sú to charakteristiky samotného obydla – druh a technické vybavenie domu alebo bytu, jeho veľkosť a obývanie a podobne. Keďže táto empirická sonda sa venuje špeciálne vylúčeným osídleniam, výskumnú pozornosť preto sústredila na samotné obydle a jeho kvalitu. Jej cieľom bolo zachytiť a priblížiť podmienky bývania domácností vo vylúčených osídleniach, ako ich zachytávajú štandardné zisťovania (napr. EU SILC či iné výskumy životných podmienok domácností), a tento pohľad rozšíriť o rôzne stránky poslednej úpravy obydla, čo môže o kvalite bývania vypovedať podrobnejšie a s istým vývojovým trendom.

Napriek prednostnému zameraniu na status a kvalitu obydla pripomeňme stručne v úvode časti o bývaní

základné súvislosti a poznatky, ktoré sú v jeho kontexte zamlčaným predpokladom – čo znamená priestorová segregácia alebo separácia miesta bývania pre život jeho obyvateľov. Už samotné priestorové vylúčenie obývaného sídla predstavuje totiž obrovský problém a má zásadné dopady na kvalitu života a úspešné zapojenie do spoločnosti. Segregované miesto bydliska prináša jeho obyvateľom množstvo obmedzení a prekážok v zabezpečení základného behu života, o podobe štandardných aktivít zabezpečenia a sebarozvoja nehovoriac. Výsledky výskumov hovoria o „lepkavosti“ takéhoto prostredia bývania; zaraďujú ho medzi tie podmienky života, ktoré je iba veľmi ťažké prekonať vlastnými silami; z individuálneho pohľadu konštatujú, že na prekonanie tejto bariéry veľkej časti domácností nestačí ani úsilie niekoľkých generácií (*Obraz...*, 2012).

Hlavné problémy priestorovej segregácie či separácie na základe etnicity sa podľa výskumov dajú zhrnúť do niekoľkých bodov. Predovšetkým segregácia miesta bydliska so sebou prináša obrovský problém, ktorou je vzdialenosť. Obyvateľom takýchto osídlení sa vzdávajú školy a vzdelávanie,²⁰ pracovné miesta, možnosti participácie v ďalších oblastiach verejného života i verejné služby, vrátane zdravotných služieb, ako popísala predchádzajúca kapitola. Pri etnickej segregácii miesta bydliska sa tiež zdôrazňuje, že predstavuje riziko pre priaznivý vývoj detí i ostatných obyvateľov, so segregáciou sa strácajú pozitívne vzory v okolí, a zároveň prispieva k šíreniu tých negatívnych. Z časového hľadiska má segregácia za posledné obdobie tendenciu napredovať veľmi rýchlo – zmeny v regiónoch sú viditeľné dokonca

20 Napríklad kvalitatívny výskum neziskovej organizácie Quo vadis *Obraz rómskej ženy* zaznamenal viacero výpovedí rómskych žien zo segregovaného prostredia na strednom Slovensku, pre ktoré sa vzdialenosť strednej školy od bydliska stala prekážkou ich ďalšieho štúdia, resp. je prekážkou štúdia ich detí (*Obraz...*, 2012): „...bola som na maturite asi rok... Potom sa nám škola zrušila celá, tak sme museli ísť do XY (vzdialenejšie mesto od bydliska), financie som nemala na cestovné, lebo mami v tom čase mama zomrela, tak som poberala iba sirotské, tak som nemohla dochádzať... som to nechala...“; „...dost často sa rozhodovalo o tom, ako je to ďaleko, rodičia sa báli, keď je to ďaleko... Tak sa hľadalo to, čo je domáce, čo je najbližšie... teraz už je to veľmi špatné, tieto školy tu zanikli, a preto nám strašne veľa (rómskych) detí zostáva doma... dost detí nejde do žiadnej školy...“.

v priebehu individuálneho života; k segregácii prispieva množstvo rôznorodých stratégií a postupov.²¹ Dôsledky segregácie alebo separácie miesta bydliska na základe etnicity sú veľmi rôznorodé a predstavujú široké spektrum problémových situácií, dostať sa z takéhoto prostredia zostáva často iba v rovine túžob.²²

Uvedené (aj ďalšie) „všeobecné“ problémy a dopady vylúčeného miesta bydliska sú pre objekt výskumu tejto empirickej sondy spoločným kontextom, keďže usiluje o hlbšie poznanie životnej situácie práve obyvateľov rôznych typov vylúčených osídlení na Slovensku. Ako sa konštatuje vyššie, popri samotnej vylúčenosti miesta bydliska môžu vážnu prekážku kvalitnej integrácie do spoločnosti predstavovať aj podmienky bývania súvisiace so samotným domom alebo bytom. Mnohé výskumy empiricky doložili, že s priestorovým vylúčením sa zhoršuje aj kvalita obydlií – segregované osady majú významne viac nekvalitných obydlií, s horšou alebo vôbec žiadnou technickou infraštruktúrou a vybavením (UNDP, 2006, 2012; Mušinka ed., 2012; Scheffel, 2009). Zlé podmienky v obydlií pôsobia demotivačne a deaktivujú vo vzťahu k širšej spoločenskej integrácii: sú náročnejšie na prácu a čas pri zabezpečení základného chodu domácnosti a jedným z dôsledkov je strata motivácie pre sebarozvoj, vzdelávanie a podobne. Tiež prehustenosť obydlií znižuje kvalitu bývania jeho obyvateľov, vedie nie len k strate súkromia, ale negatívne obmedzuje aj podmienky pre vykonávanie činností posilňujúcich predpoklady úspešného ekonomického a sociálneho

zapojenia do spoločnosti (napríklad pre vzdelávanie, pracovné uplatnenie, využívanie služieb a podobne).

Podmienky bývania spojené s konkrétnym obydliím sa dajú posudzovať z veľmi rôznych uhlov pohľadu, od zisťovania finančnej dostupnosti bytu, cez kvalitu obydlií z hľadiska vonkajších a vnútorných charakteristík alebo preľudnenosť bytu, až po nedoplatky na bývaní či energiách a podobne. Na základe analýzy existujúcich poznatkov sa do záznamového hárku vybrali tie znaky, ktoré sú rozhodujúce pri vylúčených komunitách. V rámci empirickej sondy sa zisťoval druh domu či bytu a jeho oficiálny status, subjektívne hodnotenie bývania, veľkosť obydlií a počet bývajúcich osôb i technická infraštruktúra v obydlií, ako napríklad prístup k vode a energiám rôzneho druhu, napojenie na kanalizáciu, spôsoby kúrenia a varenia, dostupnosť funkčnej kúpeľne a WC, ako aj dostupnosť samostatnej postele pre každého člena domácnosti. Aký obraz vyšiel podľa týchto indikátorov kvality bývania vo vylúčených rómskych osídleniach na základe analýzy 192 typických domácností reprezentujúcich 131 vylúčených osídlení prezentuje nasledujúca kapitola.

3.1. Druh obydlií, jeho status a hodnotenie podmienok bývania²³

Empirické údaje z vylúčených rómskych komunít upozorňujú opakovane na nízku kvalitu bývania domácností žijúcich v takomto prostredí. Napríklad

21 V posledných rokoch sa vo vzťahu k segregácii či separácii rómskej populácie uvádzajú najmä: túžba členov mnohopočetných rómskych domácností po samostatnom bývaní a finančná dostupnosť bývania práve v segregovaných častiach miest a obcí; bytová politika na lokálnej úrovni, ktorá výstavbu sociálnych bytov smeruje mimo intravilán obcí; odkupovanie bytov od rómskych zadlžených rodín a ich následné presťahovanie do okrajových častí miest; rušenie sídlisk či obytných domov a presťahovanie neplatičov „na okraj“, absolútna absencia možnosti samostatného bývania vo vylúčených sídlach po založení rodiny, ktorá núti rodiny generácie detí postaviť si príbytok na čierne, aby získali isté súkromie pre svoju rodinnú jednotku a dostali sa z preplnených rodičovských obydlií (Obraz..., 2012; Mušinka, 2012; Mušinka ed., 2012; Mušinka – Benč (eds.), 2011; UNDP, 2012; Scheffel, 2009).

22 Opäť môžu ako príklad poslúžiť výpovede rómskych žien z Banskobystrického kraja z citovaného výskumu, keď sa medzi všeobecnými predstavami o budúcnosti svojich detí často opakovalo zo strany žien bývajúcich v segregovaných osadách želanie, aby sa dostali „preč zo súčasného prostredia“: „...dostať sa do lepšieho prostredia než som bola ja...“; „A čo by som chcela vysnívať pre obidve (deti)... prišla by som si... pokiaľ nebudú dospelé, že sa v inom prostredí ocitnú... Mojim najväčším snom by bolo, aby sa stadiaľ oni dvaja dostali preč...“; „...mám chlapčeka a čo by som chcela, aby sa trochu mal lepšie ako ja tam, kde bývam... aby tam nebol, aby som s ním išla voláke inde bývať...“ (Obraz..., 2012).

23 Prípomeňme poznámku z úvodnej časti: z charakteru výskumu vyplýva, že uvádzané číselné hodnoty slúžia výlučne na komparatívne účely – na porovnanie rozdielov medzi rôzne vymedzenými skupinami rómskych vylúčených domácností, rozhodne nevytvádzajú o kvantitatívnom rozsahu danej hodnoty znaku vo vylúčených rómskych komunitách.

Tabuľka 3:**Rómske domácnosti z vylúčených osídlení podľa typu bývania a druhu obydľia (v %)**

Druh obydľia	Segregované osady	Separované na okraji obce	Koncentrované v rámci obce	Spolu
Murovaný dom (spolu)	48	49	72	56
Bytový dom (spolu)	17	38	26	28
Neštandardné druhy príbytkov*	35	13	2	16
Spolu	100	100	100	100

Poznámka: *Do kategórie „neštandardné príbytky“ patrili: drevený dom, chatrč, unimobunka, resp. iný príbytok neurčený na bývanie.

Správa o životných podmienkach rómskych domácností konštatuje zvýšený výskyt nekvalitných druhov obydľia bez najzákladnejšieho vybavenia, ktoré ďaleko zaostáva za bežným štandardom bývania, obzvlášť v segregovaných osadách. *Správa* za rok 2010 hovorí celkovo o 16 % neštandardných príbytkov²⁴ za rómske domácnosti vôbec, a tento podiel sa v segregovanom prostredí zvýšil nad 30 % (UNDP, 2012). Ako ukazuje tabuľka 3, táto empirická sonda výsledky do značnej miery kvantitatívne kopíruje. Navyše ale použité výskumné metódy (vrstvenie údajov o domovskej obci a vybranej domácnosti) a rozšírenie o príbeh poslednej úpravy obydľia dávajú zároveň v porovnaní s klasickým dotazníkovým šetrením možnosť pozrieť sa na jednotlivé aspekty bývania podrobnejšie a v prepojení na obecnú infraštruktúru.

Konečný súbor 192 rómskych domácností zo 131 vylúčených osídlení mal podľa druhu obydľia rôznorodé zloženie. Najpočetnejšie boli murované domy (spolu 56 %), domácnosti obývajúce byt v bytových domoch (čínžiaky) tvorili 28 % a na neštandardné príbytky pripadalo spolu 16 %: drevený dom 3 %, chatrč 10 %, unimobunka, príbytok neurčený na bývanie a iný druh obydľia po 1 %). Rozdiely v „bytovom fonde“ boli ale za jednotlivé typy bývania, od segregovaných osád po sídla koncentrované v rámci obce či mesta, markantné. Neštandardné príbytky mali za skupinu domácností

obývajúcu segregované osady až 35 %; na druhej strane za rómske osídlenia koncentrované v rámci mesta alebo obce iba 2 %. Potvrdila sa teda omnoho vyššia koncentrácia neštandardných príbytkov v segregovanom prostredí.

Druh obydľia podľa vonkajších znakov, t. j. rozlíšenie na murovaný dom, byt v bytovke a neštandardný príbytok, však sám o sebe zďaleka nevypovedá o celkovej kvalite bytu alebo obývaného domu. Ako totiž ukázalo subjektívne hodnotenie „podmienok pre život“ vo svojom obydľí, aj v prípade murovaných domov a bytoviek sa podmienky bývania nezriedka konštatovali ako „zlé“ alebo „veľmi zlé“. Za skupinu domácností obývajúcich murovaný dom to bola jedna pätina negatívnych hodnotení a za skupinu domácností v bytovom dome dokonca viac ako jedna štvrtina. Platilo ale samozrejme, že pri neštandardných príbytkoch sa podmienky bývania klasifikovali ako „zlé“ a „veľmi zlé“ nepomerne viac – až 97 %; kladné hodnotenie sa pri neštandardných príbytkoch nevyskytlo vôbec, pričom za murované domy (rodinné i bytovky) dosiahlo jednu tretinu (tabuľka 4). Kým murované rodinné domy a bytovky sú vo vylúčených osídleniach rôznej kvality – od vynikajúcich až po veľmi zlé podmienky pre život, neštandardné príbytky sú takmer výlučne spojené s nevyhovujúcimi podmienkami.

Čo sa týka oficiálneho statusu obydľia, tri štvrtiny (76 %) konečného súboru skúmaných domácností

Tabuľka 4:

Rómske domácnosti z vylúčených osídlení podľa druhu obydľia a hodnotenia podmienok pre život (v %)

Hodnotenie obydľia	Murované domy spolu	Bytové domy spolu	Neštandardné príbytky*	Spolu
Kladné hodnotenie (vynikajúce a dobré)	32	31	0	26
Priemerné	48	43	3	40
Záporné hodnotenie (zlé a veľmi zlé)	20	26	97	34
Spolu	100	100	100	100

Poznámka: *Do kategórie „neštandardné príbytky“ patrili: drevený dom, chatrč, unimobunka, resp. iný príbytok neurčený na bývanie. V záznamovom hárku sa rozlišovali murované rodinné domy s jedným bytom a dvomi a viac bytmi, zvlášť sa zaznamenávali bytovky s počtom bytov do a nad 10; tabuľka uvádza údaje za ich súhrn.

malo obydľie oficiálne registrované, zostávajúca štvrtina uviedla, že ide o stavbu na čierne alebo ešte inú možnosť (24 %). Čierne stavby sa opäť spájali častejšie so segregovanými osadami (40 %); za sídla separované na okraji obce to bolo približne o polovicu menej a za sídla koncentrované v rámci obce až štyrikrát menej (tabuľka 5). Podľa druhu obydľia sa za nelegálne stavby označovali najmä neštandardné príbytky: viac ako 70 % z nich boli stavby na čierne, z murovaných domov to bolo približne 18 % a z bytoviek samozrejme žiadna. Ukázalo sa tiež, že práve stavby na čierne sa výrazne viac označovali ako bývanie so zlými až veľmi zlými podmienkami pre život. Spomedzi negatívnych hodnotení podmienok bývania tvorili čierne stavby takmer polovicu, z priemerných hodnotení necelú pätinu; na druhej strane v rámci kladných hodnotení podmienok bývania sa čierne stavby neobjavili vôbec.

Oficiálny status obydľia teda súvisí tak s typom vylúčeného sídla, ako aj s druhom obydľia a výrazne diferencuje celkové hodnotenie bývania. Čím hlbšie priestorové vylúčenie miesta bydliska, tým je výskyt neoficiálnych stavieb väčší; stavby na čierne majú

výrazne častejšie podobu obydľia z neštandardných materiálov – pri murovaných domoch sú vo vylúčených osídleniach menej frekventované; s čiernymi stavbami sa spája kritické hodnotenie podmienok pre život zo strany samotných obyvateľov obydľia. Neoficiálne stavby vznikajú ľahšie v segregovaných osadách, nejde pritom o domy štandardného typu a samotní obyvatelia takýchto príbytkov svoje podmienky pre život nevidia v pozitívnom svetle. Previazanie týchto aspektov naznačuje, že budovanie neštandardného príbytku v segregovanom prostredí je pre jeho obyvateľov východiskom z núdze, je to jediný spôsob, ako si dokázu v danej ekonomickej a sociálnej situácii zabezpečiť pre svoju rodinu „strechu nad hlavou“, čiže naplniť jednu z najzákladnejších podmienok pre život.²⁵

Iné proporcie medzi porovnávanými skupinami skúmaných domácností sa prejavili pri sledovaní vlastníckeho vzťahu k obývanému domu alebo bytu. Obydľie vo vlastníctve niektorého člena domácnosti bolo zriedkavejšie v priestorovo vylúčených sídlach: za skupinu domácností zo segregovaných a separovaných osídlení sa ako vlastník obydľia

25 Ako upozorňuje napríklad Z. Kusá, dostupnosť bytov má celkovo na Slovensku podpriemernú úroveň (Kusá, 2007). Kým v SR pripadá na tisíc obyvateľov 350 bytov, maastrichtské kritériá hovoria o štandarde 450 bytov a vo viacerých krajinách EÚ počet presahuje 500 bytov; deficit Slovenska voči špičke EÚ je tak 25 % až 30 %. Dostupnosť bývania je obmedzená aj po finančnej stránke. Keďže byty sa na Slovensku v druhom štvrtroku 2012 predávali v priemere za 1 256 euro za meter štvorcový, pre široké skupiny obyvateľov ostáva vlastné bývanie nesplniteľným snom. Na byt s rozlohou 60 metrov štvorcových je potrebných pri uvedenej cene asi 75 tisíc euro, pričom väčšina ľudí v krajine zarába menej, než je priemerný plat 750 euro v hrubom (čo je okolo 500 euro v čistom). Ak by jedinec nejedol, neodíval sa a každý mesiac odkladal na bývanie 500 euro, trvalo by mu šetrenie viac než 12 rokov. A v prípade skupín obyvateľstva v hmotnej núdzi, ktorí sú odkázaní výlučne na podporu zo systému sociálnych dávok, je aj takýto horizont nedostupný. Viac pozri na: http://m.tvnoviny.sk/bin/mobile/index.php?article_id=616777; alebo stránku Štatistického úradu SR: <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=26531>.

Tabuľka 5:**Rómske domácnosti z vylúčených osídlení podľa typu bývania a statusu obydľia (v %)**

	Segregované osady	Separované na okraji obce	Koncentrované v rámci obce	Spolu
Oficiálny status obydľia				
Oficiálna stavba	60	76	91	76
Čierna stavba a iné	40	24	9	24
Spôsob nadobudnutia obydľia				
Postavili	47	34	19	33
Kúpili	14	13	40	21
Dostali od obce	17	30	19	23
V podnájme	12	12	12	12
Iné*	10	11	10	11
Druh vlastníctva				
Vlastní člen obydľia či príbuzný	55	51	72	59
Vlastní iný súkromný subjekt	2	4	5	4
Vlastní obec	26	38	21	29
Iná možnosť	3	0	0	1
Nikto a neviem	14	7	2	7

Poznámka: *Možnosť „iné“ zahŕňa: zdedili, nelegálne sa nasťahovali, prišli po odsťahovanej rodine a iné (kúpili od železníc SR). Zloženie konečného súboru 192 domácností bolo podľa typu bývania v pomere: 30 % segregované osady (n = 58); 40 % separované na okraji (n = 76); a 30 % koncentrované v rámci obce (n = 58).

deklaroval člen domácnosti alebo iný príbuzný u viac ako polovice, podiel rodinných vlastníkov obydľia v koncentrovaných sídlach v rámci obce prekročil 70 %. Na druhej strane v segregovaných osadách boli frekventovanejšie odpovede „nikto obydľie nevlastní“ alebo „neviem vlastnícke pomery“ (14 % oproti 2 % za domácnosti koncentrované v rámci obce). Vlastníkom bytov v bytovkách boli obce, iné súkromné subjekty sa v pozícii vlastníka obydľia objavovali iba pomenej – spolu 5 %. Podľa druhu obydľia prevažovalo pri murovaných domoch vlastníctvo domácnosti a rodiny a pri neštandardných príbytkoch boli frekventovanejšie odpovede „nikto“ obydľie nevlastní a „neviem“. Vlastnícky vzťah k obydľiu bol tak najmenej jasný v prípade neštandardných príbytkov, ktoré sú častejšie v segregovaných osadách.

Medzi spôsobmi získania súčasného obydľia vo vylúčenom osídlení sa najčastejšie uvádzalo tzv. svojpomocné riešenie – celá jedna tretina konečného súboru domácností si obydľie postavila sama. Druhým spôsobom nadobudnutia aktuálneho bývania

sa stalo získanie bytu od obce s 23 % a ďalších 21 % si obydľie vo vylúčenom sídle zakúpilo. Ostatné možnosti nadobudnutia aktuálneho príbytku mali spolu 23 %: z toho 12 % skúmaných domácností žilo v podnájme, 7 % obydľie zdedilo po rodičoch a 4 % uviedli nelegálne nasťahovanie alebo zaujatie obydľia po odsťahovanej rodine, prípadne ešte odkúpenie obydľia od železníc SR.

Za jednotlivé typy bývania aj druhy obydľia sa spôsoby nadobudnutia domu či bytu dosť výrazne diferencovali. V segregovaných osadách si domácnosti svoje obydľie najčastejšie „postavili“ (47 %), druhá polovica bola viac – menej rovnomerne rozdelená medzi ostatné možnosti. Pri skupine domácností bývajúcich separovane na okraji obce mali častejší výskyt dva spôsoby nadobudnutia – obydľie si postavili sami s 34 % a dostali ho od obce s 30 %; kúpa, podnájom a iný spôsob získania bytu sa tu týkali každý približne jednej desatine skúmaných. Za skupinu domácností reprezentujúcich koncentrované sídla v rámci obce dosiahla najvyšší podiel kúpa obydľia (40 %), s veľkým odstupom

nasledovalo postavenie domu a pridelenie bytu od obce s necelou jednou pätinou, posledné dva spôsoby sa týkali približne 10 % týchto domácností.

Rozdiely medzi typmi osídlenia sú samozrejme dané aj druhom obydľia, ktorý spôsob nadobudnutia do značnej miery predurčuje. Spomedzi domácností bývajúcich v neštandardných príbytkoch si až 71 % toto obydľie postavili sami a ďalších 10 % využilo na jeho získanie iné neštandardné spôsoby ako nelegálne nasťahovanie a podobne, avšak aj medzi neštandardnými príbytkami sa našlo bývanie pridelené obcou (tvorili 16 % z nich), v podnájme bývalo v takomto obydľi 3 %. Obyvatelia bytoviek uvádzali logicky prevažne pridelenie bytu od obce (63 %) alebo podnájom (32 %), z ostatných spôsobov nadobudnutia sa vyskytlo už iba zakúpenie bytu (avšak iba 6 %). Murované domy si jeho aktuálni obyvatelia prevažne postavili alebo kúpili (každá z možností po 40 %), dom zdedilo 13 %, ostatné spôsoby získania takéhoto druhu bývania boli skôr len ojedinelé.

Spôsoby nadobudnutia obydľia vo vylúčenom osídlení sa na základe empirickej sondy zistili pomerne rôznorodé a odlišovali sa podľa typu sídla i podľa druhu obydľia. Môže to naznačovať, že postupy vedúce k segregácii či separácii bývania, ako sa spomínali vyššie, sú v realite tiež rôzne.

K segregácii alebo separácii dochádza kúpou obydľia vo vylúčenom prostredí, ďalej postavením si obydľia v takomto osídlení alebo zdedením po rodičoch, obsadením voľného príbytku, ale aj pridelením bývania od obce.

Domácnosti, ktoré svoje terajšie bývanie dostali od obce, sa vyskytovali vo všetkých troch typoch vylúčených osídlení. Najvyšší podiel mali v rámci separovaných sídiel na okraji obce, kde tento spôsob nadobudnutia obydľia získal 30 %, za koncentrované sídla v rámci obce to bolo 19 % a u segregovaných osád 17 %. Zastúpenie bytov pridelených obcou vo

všetkých troch typoch vylúčených osídlení sa potvrdilo aj z opačnej perspektívy: zo všetkých skúmaných domácností, ktoré deklarovali, že súčasné bývanie dostali od obce, bola viac ako polovica v sídlach separovaných na okraji, štvrtina v koncentrovaných osídleniach v rámci obce a necelá štvrtina v segregovaných osadách. Pritom išlo takmer výlučne o bytové domy – činžiaky, iné druhy obydľí pridelených od obce boli skôr ojedinelé.²⁶ Hoci konkrétne percentuálne podiely nie sú pri tomto type výskumu nijako relevantné, údaje naznačujú, že obce byty pre sociálne slabých umiestňujú nezriedka mimo svojho intravilánu – prevažne na okraji obcí; a mimo vnútorného územia obce stavajú predovšetkým bytovky.

Situácia z hľadiska druhu obydľia, spôsobov jeho nadobudnutia a vlastníckeho vzťahu k obydľiu sa zdá vo vylúčených osídleniach veľmi rôznorodá. Formálny status obývaného bytu či príbytku nebol pri mnohých skúmaných domácnostiach jednoznačný, čo už samo o sebe netvorí dobré východisko pre stabilitu bývania a kvalitu života domácností za týchto podmienok. Potvrdilo to napokon aj subjektívne hodnotenie podmienok bývania, ktoré vyšlo najnepriaznivejšie za segregované osady a neštandardné príbytky.

3.2. Kvalita obydľí podľa veľkostných charakteristík a technického vybavenia

Aktuálnu situáciu z hľadiska kvality obydľí vo vylúčených osídleniach môže priblížiť sledovanie kvantitatívnych parametrov obydľia a jeho technickej infraštruktúry. Z výskumov je známych viacero ukazovateľov poukazujúcich na kvalitu bývania, najzákladnejším je jeho veľkosť vymedzená počtom miestností. Do zisťovania sa z tejto dimenzie zaradil jednak celkový počet izieb, ako aj vybavenie obydľia kuchyňou a kúpeľňou.

26 Okrem bytoviek sa medzi nimi objavil napríklad murovaný dom, drevený dom, unimobunka, záhradný domček i starý kaštieľ.

Tabuľka 6:**Rómske domácnosti z vylúčených osídlení podľa typu bývania a znakov kvality obydľia (v %)**

	Segregované osady	Separované na okraji obce	Koncentrované v rámci obce	Spolu
Kuchyňa v obydľí				
Kuchyne 0	17	13	3	12
Kuchyne 1+	83	87	97	88
<i>Kuchyne – priemer na obydľie</i>	<i>0,84</i>	<i>0,89</i>	<i>1,03</i>	<i>0,92</i>
Izby v obydľí				
Izba 0	5	3	0	3
Izba 1	49	32	26	35
Izby 2	31	42	43	39
Izby 3	12	13	14	13
Izby 4+	3	10	17	10
<i>Izby – priemer na obydľie</i>	<i>1,59</i>	<i>2,04</i>	<i>2,31</i>	<i>1,99</i>
<i>Priemerný počet osôb na 1 izbu</i>	<i>3,80</i>	<i>3,37</i>	<i>2,76</i>	<i>3,31</i>
Kúpeľňa v obydľí				
Kúpeľne 0	47	28	22	32
Kúpeľne 1+	53	72	78	68
<i>Kúpeľne – priemer na obydľie</i>	<i>0,53</i>	<i>0,73</i>	<i>0,81</i>	<i>0,69</i>

Poznámka: Zloženie konečného súboru 192 domácností bolo podľa typu bývania v pomere: 30 % segregované osady (n = 58); 40 % separované na okraji (n = 76); a 30 % koncentrované v rámci obce (n = 58).

Ako uvádza tabuľka 6, medzi skúmanými domácnosťami z vylúčených osídlení sa nachádzali aj také, ktoré vo svojom obydľí nemali samostatnú kuchyňu. Celkovo ich bolo 12 %, pritom za skupinu zo segregovaných osád 17 %, v prípade koncentrovaných v rámci obce však iba 3 %. Kuchyne chýbali najmä v neštandardných príbytkoch: kým v bytovkách alebo murovaných domoch nemalo samostatnú kuchyňu 6 %, za neštandardné príbytky to bolo až 42 %. Zvýšený výskyt obydľí bez kuchyne sa zároveň viazal so zlým hodnotením podmienok bývania – tretina domácností s negatívnym hodnotením svojho bývania nemala samostatnú kuchyňu. Absolútna väčšina skúmaných domácností mala iba jednu kuchyňu, dve a viac kuchýň uviedli iba 3 % skúmaných. V priemere na jedno obydľie potom vychádzala necelá jedna kuchyňa: za obydľia v segregovaných osadách len 0,84 kuchyne na jedno obydľie a za koncentrované v rámci obce 1,03 kuchyne na obydľie.

Ešte horšie vyznela bytová situácia rómskych domácností z vylúčených osídlení pri sledovaní

prítomnosti a počtu kúpeľní. Samostatnú kúpeľňu nemala v obydľí takmer celá jedna tretina skúmaných domácností. Najviac „bez kúpeľňových“ obydľí bolo v segregovaných osadách, kde sa ich podiel priblížil až k jednej polovici; v prípade separovaných a koncentrovaných osídlení to bolo 1,5- až 2-krát menej. Bez kúpeľne boli opäť predovšetkým neštandardné príbytky – chatrče: kúpeľňu nemalo až 97 % z nich a iba 3 % áno. Pri bytoch v činžiakoch bol pomer opačný: 96 % malo kúpeľňu a 4 % nie. Murované domy boli z tohto hľadiska rôznorodejšie, bez kúpeľne bolo 27 % z nich a aspoň jednu kúpeľňu malo 73 %. V priemernom vyjadrení vychádzalo na jedno obydľie zo segregovaných osád 0,53 kúpeľne, za obydľia separované na okraji obce 0,73 a za koncentrované v rámci obce 0,81 kúpeľne na obydľie.

Podľa medzinárodných komparácií sa za jednu z kľúčových charakteristík posudzovania kvality a podmienok bývania považuje tiež dostupnosť dostatočného priestoru v obydľí. Na jej sledovanie sa používajú viaceré jednoduché i zložené indikátory,

jedným z nich je miera preľudnenia domácností.²⁷ Vyjadruje percentuálny podiel ľudí žijúcich v preľudnenom obydľí, ktoré je vymedzené počtom dostupných miestností v domácnosti a veľkosťou domácnosti, prípadne ešte ďalšími charakteristikami rodiny alebo jej členov a členiek.

Ako naznačila empirická sonda, situácia bývania domácností z vylúčených osídlení nevychádzala veľmi priaznivo ani podľa počtu izieb na obydľie, opäť špeciálne pri segregovaných osadách. Spolu až 54 % zo skupiny reprezentujúcej vo výskume segregované osady nemalo žiadnu alebo iba jednu izbu, za skupinu separovaných domácností to bolo 35 % a za koncentrovaných v rámci obce 26 %. Vo všetkých troch vylúčených prostrediach bol podiel jednoizbových obydľí oproti bežnému štandardu v krajine vysoký, za segregované osady však vyšiel mimoriadne nepriaznivý. Názorne to ukázali aj priemery: priemerný počet izieb na jedno obydľie predstavoval za skupinu segregovaných 1,59; v prípade separovaných to bolo 2,04; a za koncentrovaných v rámci obce 2,31 izieb na obydľie. Na druhej strane počet osôb na jednu izbu vychádzal za skupinu domácností bývajúcich v segregovaných osadách 3,80; v separovaných sídlach to bolo 3,37 a za koncentrovaných v rámci obce 2,76 osôb na jednu izbu. Všetky uvedené ukazovatele teda naznačujú vysokú preľudnenosť obydľí vo vylúčených osídleniach.

Ešte iný pohľad na preľudnenosť ponúka celkový počet miestností v obydľí a počet členov domácnosti. Spolu až 11 % skúmaných domácností žilo iba v jednej miestnosti (kuchyňa alebo izba), ďalších 30 % žilo v obydľí s dvomi miestnosťami a 35 % v obydľí s tromi miestnosťami. Spolu 76 % z celku skúmaných domácností malo obydľie s tromi a menej miestnosťami. Pritom počet osôb v obydľiach s takýmto menším počtom miestností bol veľmi rôzny – pohyboval sa od 2 do 19 osôb. Preľudnenosť potom nadobúdala v realite vylúčených osídlení aj takúto podobu:

Štvorgeneračná rodina (dvaja rodičia a ich deti s partnermi i bez partnerov a vnuci) s 19 ľuďmi v obydľí s dvomi izbami bez samostatnej kuchyne a kúpeľne, z toho 14 dospelých a 5 závislých detí (1 študujúce a 4 maloleté deti).

Štvorgeneračná rodina (dvaja rodičia a ich deti s partnermi a vnukmi) s 10 ľuďmi v dvojizbovom byte v činžiake, z toho 6 detí (3 študujúce a 3 maloleté deti).

Jednorodičovská rodina (matka s deťmi) s 9 ľuďmi žijúca v chatrči s jednou miestnosťou bez kuchyne a kúpeľne, z toho 8 detí (6 študujúcich a 2 maloleté deti).

Dvojrodičovská rodina (dvaja rodičia a deti) s 8 ľuďmi v jednoizbovom byte s kuchyňou a kúpeľňou, z toho 6 detí (3 študujúce a 3 maloleté deti).

Štvorgeneračná rodina (dvaja rodičia a ich deti s partnermi a vnukmi) s 11 ľuďmi v dvojizbovom byte v činžiake, z toho 6 detí (4 s ukončenou školskou dochádzkou a 2 maloleté deti).

Trojgeneračná rodina (rodičia, starý rodič a deti) s 12 ľuďmi v chatrči s dvomi izbami a kuchyňou, ale bez kúpeľne, z toho 7 detí (3 s ukončenou školskou dochádzkou, 1 študujúce a 3 maloleté deti).

Dvojrodičovská rodina (dvaja rodičia a deti) s 10 ľuďmi v chatrči s jednou izbou bez kuchyne a kúpeľne, z toho 8 detí (7 študujúcich a 1 maloleté dieťa).

Štvorgeneračná rodina (dvaja rodičia a ich deti s partnermi a vnukmi) so 17 ľuďmi v trojizbovom byte v činžiake, z toho 11 detí (7 študujúcich a 4 maloleté deti).

Štvorgeneračná rodina (dvaja rodičia a ich deti s partnermi a vnukmi) s 15 ľuďmi v dvojizbovom byte v činžiake, z toho 9 detí (3 študujúce a 6 maloletých detí).

Podobných príbehov extrémneho preľudnenia zaznamenalo vylúčené prostredie podstatne viac. Už tento priestorový aspekt vypovedá o extrémnej nekvalite bývania mnohých domácností z vylúčených

27 Miera preľudnenosti obydľí na Slovensku bola podľa údajov EU SILC z roku 2010 jedna z najvyšších v EÚ (vyše 40 %; priemer EU-27 bol 17,7 %; najnižšiu malo Holandsko s 2,2 % a najvyššiu Lotyšsko s 57,1 %). Za populáciu v riziku chudoby bola miera preľudnenia ešte podstatne vyššia – a to takmer o 20 % (web SÚ SR).

Tabuľka 7:**Rómske domácnosti z vylúčených osídlení podľa typu bývania a znakov kvality obydľia (v %)**

	Segregované osady	Separované na okraji obce	Koncentrované v rámci obce	Spolu
Domáce hospodárenie				
Pestuje zeleninu	5	11	24	13
Chová domáce zvieratá	5	8	14	9
Technické vybavenie bytu				
Pitná voda z vodovodu	45	60	67	58
Kanalizácia napojená	29	49	36	39
Kanalizácia – žumpa	16	13	35	20
Elektrina – oficiálna a funguje	66	86	93	82
Elektrina – prípojka na čierno	12	7	0	6
Plynová prípojka – funguje	9	20	36	21
Teplota štandardné*	9	32	41	28
Teplota z pece na tuhé palivo	83	61	48	64
Varenie štandardné*	10	33	53	32
Varenia na tuhé palivo	90	67	47	68
Likvidácia odpadu – odvoz	71	83	86	80
Likvidácia odpadu – iné	29	17	14	20
Posteľ pre každého	45	61	69	58
Toaleta štandardná	36	54	57	50
Kúpanie štandardné	45	55	72	57

Poznámka: *V kategórii „teplota štandardné“ je zarátané centrálné kúrenie, radiátory na bojler a gamatky, t.j. všetky spôsoby vykurovania bez kúrenia na tuhé palivo; podobné členenie sa v tabuľke uplatnilo aj pri spôsobe varenia (štandardné spôsoby a varenie na tuhé palivo).

osídlení. A ďalšie charakteristiky kvality bývania ju ešte ďalej výrazne znižujú. Ukázali to mnohé výskumy a reportáže z vylúčených rómskych osídlení, ktoré zaznamenali najmä obrovské nedostatky v technickej infraštruktúre obydľia (UNDP, 2006, 2012; Mušínska, 2012; Scheffel, 2009; viaceré čísla časopisu *Plus 7 dní* a veľa ďalších zdrojov). A nie inak tomu bolo v rámci tejto výskumnej aktivity. Aj tu sa zaznamenala veľká časť skúmaných domácností, ktoré nemali vo svojom obydľi dostupnú pitnú vodu z funkčného vodovodu, neboli napojené na kanalizáciu a nemali ani vlastnú žumpu, objavila sa skupina domácností bez elektrickej energie vôbec alebo boli napojení na čierno, plynovú prípojku mala vo svojom obydľi iba zanedbateľná skupina, poväčšine kúrili a varili na tuhé palivo, často aj v bytovkách, mali problémy s fungujúcim WC a kúpeľňou. Pestovaniu zeleniny a chovu domácich zvierat sa venovala iba jedna desatina skúmaných

domácností a v segregovaných osadách to bolo ešte o polovicu menej (tabuľka 7).

Porovnanie medzi jednotlivými skupinami rómskych domácností definovaných na základe typu bývania potvrdilo, že s prehľbovaním priestorového vylúčenia sa situácia zhoršovala – za jednotlivé druhy štandardnej bytovej infraštruktúry mali situáciu najhoršiu segregované osady. Viac ako polovica z nich nemala k dispozícii pitnú vodu dostupnú z vodovodu, nebola napojená na kanalizáciu ani na žumpu,²⁸ nemala nijakú formu štandardného kúpania (pri štandardnej toalete bol deficit ešte vyšší),²⁹ rovnaký podiel domácností dokonca nemal ani samostatnú posteľ pre každého člena domácnosti.³⁰ Na plynovú prípojku bolo napojených iba skutočné minimum týchto domácností (ani nie 10 %), podobne ako minimum z nich používalo štandardné zdroje tepla a varenia. Elektrinu tu nemala viac ako pätina

skúmaných domácností a takmer tretine chýbal odpad likvidovaný zberom a odvozom prostredníctvom kontajnerov.

Bez základného technického vybavenia zostávajú rómske domácnosti z vylúčených osídlení často krát aj vtedy, keď v sídle či domovskej obci daná infraštruktúra je zavedená. Z komparácie infraštruktúry v mieste bydliska a vybavenia konkrétnej domácnosti sa ukázalo pomerne veľké zaostávanie v jednotlivých položkách. Tak napríklad vodovod v sídle bývania uviedlo 76 % skúmaných domácností, ale vo svojej domácnosti malo zavedený vodovod len 58 % (z toho na verejnú vodovodnú sieť bolo napojených 55 % a 3 % mali vodovod zo záhrady alebo z vlastnej studne). Prejavilo sa teda zaostávanie vylúčených domácností v napojenosti na vodovod o 20 % za možnosťami konkrétneho osídlenia. Pri kanalizácii bol rozdiel na úrovni okolo 10 %, keď sa zavedenie kanalizácie v sídle bývania týkalo 50 % skúmaných domácností, ale svoje obydlie malo na kanalizáciu napojených 39 % z nich. Podobne rozvod elektriny patril do infraštruktúry sídla bydliska 96 % konečného súboru domácností, vo svojom obydlí malo oficiálnu a fungujúcu prípojku na elektrinu 82 % (4 % mali sítě oficiálnu prípojku, ale nefungujúcu a na druhej strane 6 % domácností uviedlo prípojku na čierne). Vybavenie elektrinou vo vylúčených domácnostiach zaostávalo za možnosťami konkrétneho osídlenia o výše 10 %.

Zaostávanie domácností zo segregovaných osád bolo ešte podstatne vyššie, a to tak v možnostiach konkrétneho osídlenia, ako aj vo vybavenosti domácností za štandardom sídla bydliska. Kým zo všetkých skúmaných domácností malo vodovod v sídle 76 % a napojených na verejný vodovod bolo 55 %, za segregované osídlenia to bolo s vodovodom v sídle 60 % a v domácnosti 45 %. Kanalizáciu malo v sídle bývania menej ako 40 % segregovaných osídlení (priemer za celok skúmaných vylúčených domácností bol 50 %), obydlie napojené na kanalizáciu malo len 29 % (prítom celkovo to bolo 39 %). Rozvod elektriny malo v segregovanom sídle bydliska 93 % (za všetky vylúčené osídlenia 96 %), oficiálnu a fungujúcu prípojku v obydlí malo 66 % skúmaných domácností zo segregovaných osád (v priemere za celok skúmaných to bolo 82 %). Hoci konkrétne uvádzané percentá rozhodne nevytvádzajú o reálnej situácii s vybavenosťou vo vylúčených osídleniach, zachytené rozdiely medzi skupinami domácností naznačujú diferencovanú situáciu v rámci nich. Empirická sonda opätovne a detailne ukázala, že rómske domácnosti z vylúčených osídlení obývajú často krát nekvalitné obydlia, pričom situácia vychádza najhoršia za segregované osady. V segregovaných osadách sa nie len koncentrujú neštandardné príbytky – chatrče, často sú a zostávajú bez najzákladnejšieho vybavenia.

Problémy s obydliím sa ale objavovali vo všetkých troch vylúčených prostrediach, v každom sa nachádzali domácnosti obývajúce obydlia

- 28 Pre plastickejšiu predstavu o životných a hygienických pomeroch v segregovaných osadách uvádzame frekvenciu výskytu neštandardných možností. Percentuálne podiely ale rozhodne nevytvádzajú o situácii za obyvateľov rómskych osád na Slovensku – takéto údaje môže poskytnúť iba mapovanie takýchto osídlení, ktoré sa takmer po desaťročí zopakuje koncom roku 2012 (*Atlas rómskych komunit na Slovensku*). Spomedzi domácností reprezentujúcich 58 segregovaných osád malo 55 % iný zdroj pitnej vody než vodovod: 19 % používalo verejnú studňu alebo vodovodný vývod či hydrant v sídle, 12 % studňu vo dvore, 9 % bralo pitnú vodu z obydlia príbuzných, 7 % si kupovalo fľaškovú vodu na pitie, 5 % využívalo prameň a 3 % potok alebo rieku (posledné dve možnosti sa za separované a koncentrované sídla nevyskytli vôbec, pri ostatných neštandardných zdrojoch pitnej vody bol zaznamenaný menší výskyt v porovnaní so segregovanými osadami). Pri absencii napojenia na kanalizáciu a vlastnej zumpy (spolu 55 % domácností zo segregovaných osád) väčšina uviedla, že odpadovú vodu vyliievajú do okolia (29 %), prípadne do latríny (2 %) alebo odtékajú do potoka (2 %), zostávajúcich 22 % len konštatovalo absenciu kanalizácie bez vysvetlenia likvidácie odpadovej vody.
- 29 Opäť uvedme podrobnejšie parametre za neštandardne vybavené domácnosti zo segregovaných osád. Na kúpanie používali domácnosti, ktorým chýbalo napojenie na tečúcu vodu, najčastejšie lavór alebo vedro (40 %; v ostatných dvoch vylúčených prostrediach bol takýto spôsob „kúpania“ o polovicu až jednu tretinu menej frekventovaný), nasledovala vaňa alebo kaďa bez napojenia na tečúcu vodu (14 %), a potom ešte potok alebo rieka (2 %). Až 64 % tejto skupiny domácností deklarovalo neštandardnú toaletu; najčastejšie išlo o latrínu vo dvore (36 %), „do okolia“ uviedlo 14 %, verejnú latrínu v sídle využívalo 9 %, objavilo sa ešte splachovacie WC bez tečúcej vody a misa či vedro (2 % a 3 %); za koncentrované sídla v rámci obcí sa posledné štyri možnosti nevyskytovali, namiesto toho pribudlo obydlie príbuzných či susedov.
- 30 Samostatnú posteľ pre každého člena nemalo spolu 55 % skúmaných segregovaných domácností, najčastejší počet osôb na jednu posteľ tvorili dvaja ľudia (29 %) a potom traja ľudia (17 %), ale počet osôb – hlavne detí – predstavoval aj vyšší počet (štyri až šesť detí na jednu posteľ malo spolu 9 % skúmaných domácností zo segregovaných osád).

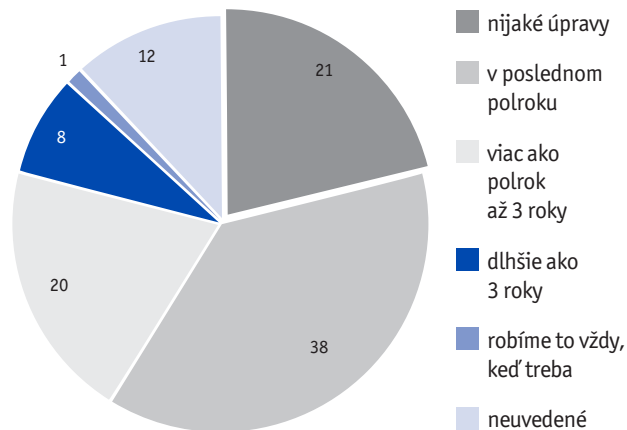
nezodpovedajúce kvalitatívnym kritériám, či už išlo o veľkosť domu alebo bytu, jeho preľudnenosť alebo nedostatky v základnom technickom vybavení. Neboli zriedkavé prípady, keď sa jednotlivé nedostatky vzájomne kombinovali – preľudnenosť s poddimenzovaným technickým vybavením a podobne. Kvalita bývania mnohých domácností z vylúčených osídlení vykázala značné nedostatky a výrazné zaostávanie za bežným štandardom bývania na Slovensku.³¹

3.3. Úpravy obydľia: druhy opráv a vynaložené náklady

Každé obydľie si vyžaduje pravidelnejšiu údržbu alebo úpravy či opravy – v záujme udržania existujúceho stavu alebo v záujme zlepšenia kvality bývania. Ako sa uvádza v predchádzajúcej časti, mnohé obydľia z vylúčených osídlení nesú viaceré znaky nekvality – až extrémnej, čo potrebu údržby a úprav obydľia ešte viac zvyšuje. Medzi situácie, ktoré sa v rámci empirickej sondy do vylúčených osídlení zaznamenávali, sa preto zaradil voľný popis poslednej úpravy obydľia. Zachytávané situácie mali popri druhu realizovanej úpravy obydľia uvádzať aj obdobie, kedy bola vykonaná, kto ju urobil a aká suma finančných prostriedkov sa na jej vykonanie vynaložila.

Podľa zozbieraných dát bolo v konečnom skúmanom súbore 21 % takých domácností, ktoré nerobili za posledné obdobie žiadnu úpravu svojho obydľia, zostávajúce štyri pätiny nejakú renovačnú aktivitu v rámci svojej domácnosti uskutočnili. Časovo medzi nimi prevažovali úpravy z posledného pol roka (takmer 40 %), ďalších 20 % sa vykonalo za posledné tri roky a necelých 10 % sa odohralo pred viac ako tromi rokmi. Vo viac ako jednej desatine situácií sa čas opravy obydľia nešpecifikoval. Domácnosti bez

Graf 16:
Kedy domácnosť robila naposledy úpravu obydľia (v %)

Poznámka: Graf uvádza percentuálne podiely z celkového konečného súboru 192 domácností reprezentujúcich 131 vylúčených sídiel.

vykonaných úprav domu alebo bytu boli o tretinu viac zastúpené v skupine žijúcich v koncentrovaných sídlach v rámci obce, kde predstavovali 27 %, oproti tomu v segregovaných a separovaných sídlach to bolo 19 %. V porovnaní s dvomi vylúčenejšími skupinami boli u koncentrovaných v rámci obce častejšie „staršie“ úpravy obydľia: takmer dva krát viac sa ich posledná úprava obydľia týkala obdobia pred dvoch až troch rokov, v segregovaných a separovaných domácnostiach sa zasa viac uvádzali opravy nie staršie ako pol roka (rozdiel približne o 15 %). Môže to znamenať, že menej kvalitné obydľia s vysokým podielom neštandardných príbytkov v priestorovo segregovaných a separovaných osídleniach vyžadujú viac a častejšie intervencie do stavu obydľia.

³¹ Podľa údajov zo sčítania v roku 2001 bolo na vodovod napojených 92,9 % trvale obývaných domov (68,5 % na verejnú sieť), nejaký druh kanalizácie malo 86 % (28,7 % verejnú sieť a 57,3 % septik). Počet obytných miestností na jedného bývajúceho predstavoval 1 miestnosť, na jeden trvale obývaný byt pripadalo 3,18 osôb; podiel trvale obývaných bytov s jednou miestnosťou predstavoval za celok SR 7,4 % a s dvomi izbami 19,7 %; počet obytných miestností na jeden byt vychádzal 3,21 miestnosti (pričom za izbu sa ráčala miestnosť s plochou väčšou ako 8 metrov štvorcových). Hodnoty jednotlivých ukazovateľov za skúmané vylúčené osídlenia ďaleko zaostávajú za priemerom pred desaťročia, a dá sa predpokladať, že zaostávanie sa vo viacerých aspektoch k roku 2011 ešte prehĺbilo (údaje z cenzu 2011 neboli ešte za modul bývania k dispozícii).

Pomerne vysoký podiel domácností, ktoré žiadne úpravy svojho obydlija za posledné roky nerobili, nastoľuje otázku po dôvodoch. Na základe voľného popisu sa dali identifikovať štyri základné okruhy dôvodov rezignácie na údržbu alebo vylepšovanie obydlija. Prvým z nich bol relatívne dobrý stav domu alebo bytu, ktorý si nijaké zásahy nevyžadoval:

Ide v podstate o novší príbytok, v poslednej dobe nebolo potrebné nič opravovať. Naposledy po dažďoch, aby zabránili noseniu blata do príbytku, vysypali pred vchod kamienky, ktoré nazmetali okolo hlavnej cesty. /murovaný dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 1km

Za posledné obdobie sme nič neopravovali, bývame v novostavbe. /byt v menšej bytovke, segregované sídlo vzdialené od domovskej obce 3 km

Tento rok sme nemali žiadne úpravy ani opravy, dom máme v poriadku. /murovaný dvojdom, sídlo koncentrované v rámci obce

Neboli s obydľím v poslednej dobe žiadne problémy. /chatrč, segregované sídlo vzdialené od domovskej obce 1 km

Druhým dôvodom, prečo domácnosť z vylúčeného osídlenia neuskutočnila za posledné obdobie nijaké opravy v obydľi, bol vlastnícky vzťah k obývanému príbytku. Hoci by aj obydlie úpravy potrebovalo, keďže bývajú v prenajatom byte alebo v podnájme, opravy či úpravy obydlija nie sú oprávnení vykonávať. Takáto argumentácia sa spájala s bytmi v bytových domoch, ale aj s murovanými rodinnými domami, z hľadiska typu osídlenia sa objavoval v rôznych vylúčených prostrediach:

Sme v podnájme – nemalujeme, pretože tečie strecha a sú mapy. /byt v menšej bytovke, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 3 km

Bývame v bytovke a nič si nemôžeme dovoliť; sme zadĺžení, sme radi, že máme kde bývať. /byt vo väčšej bytovke, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 0,5 km

Dom nie je náš (patrí obci), takže úpravy veľmi nevieme urobiť, hoci by sme potrebovali. Nemáme na to ani finančné prostriedky. /murovaný dom, sídlo koncentrované v rámci obce

Bývam u rodičov a nerozhodujem, kedy sa čo urobí, aj keď by som chcela. /murovaný dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 0,5 km

Ďalší dôvod, ktorý sa v odpovediach respondentských domácností objavoval opakovane, bol veľmi zlý stav príbytku, ktorý marí každú snahu o zlepšenie podmienok bývania. Podobné argumenty uvádzali výlučne obyvatelia chatrčí, t. j. príbytkov z rôznych materiálov. Podľa typu osídlenia išlo o domácnosti zo segregovaných osád i separovaných sídiel na okraji obce:

Nerobíme na dome nič, lebo to dom ani nie je (chatrč bez akejkoľvek infraštruktúry), len keď je niečo veľmi súrne. /chatrč, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 1 km

Náš príbytok je vo veľmi zlom stave (chatrč bez vybavenia i elektriny), na opravu nemáme peniaze. Ale máme prísľub od starostu, že ak bude mať voľný byt alebo dom, tak ho dostaneme. /chatrč, segregované sídlo vzdialené od domovskej obce 0,5 km

Nerobíme žiadne úpravy na dome, lebo ledva naša chatrč stojí. Potrebovali by sme úplne nové bývanie, aspoň unimobunku. /chatrč, segregované sídlo vzdialené od domovskej obce 1 km

Najčastejšie sa ale medzi príčinami nerobenia žiadnej údržby alebo úprav obydlija za posledné obdobie uvádzali finančné prekážky. Mnohé zo skúmaných domácností mali taký napätý rodinný rozpočet, že im na zveľaďovanie a udržiavanie obydlija nezostávali finančné prostriedky. Finančná nedostupnosť údržby obydlija bola všeobecná – uvádzali ju tak domácnosti obývajúce byty v bytových domoch, ako aj obyvatelia murovaných rodinných domov alebo neštandardných príbytkov. A všeobecná bola tiež na základe typu osídlenia: finančnú nedostupnosť poznali domácnosti zo segregovaného i separovaného vylúčeného prostredia, ale aj domácnosti žijúce koncentrovane v rámci obce. Niektorí respondenti nedostatok finančných prostriedkov na opravy obydlija iba skonštatovali, iní zvolili širšie vysvetlenie. Hovorili o svojich plánoch alebo potrebných rekonštrukciách, na ktoré im nevychádza, respektíve o dezolátnom

stave obydľia, ktorého riešenie však nie je v ich finančných možnostiach. Pri tejto príležitosti niektoré z domácností zdôraznili, že im ekonomická situácia umožňuje iba holé prežitie, majú finančné prostriedky iba na potraviny a lieky, pokrytie úprav na dome či byte je nad ich možnosti:

Na dome už dávno nič nerobili, lebo nemajú peniaze. /murovaný dom, sídlo koncentrované v rámci obce

Úpravy na dome nerobia z dôvodu nedostatku financií. /murovaný dom, sídlo koncentrované v rámci obce

Už dávno sme nič nerobili okolo domu, žijeme iba zo sociálnych dávok a na nič iné nám nestačí. /murovaný dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 1 km

Náš dom by veľmi potreboval opravu (jednoizbový bez kúpelne, vybavenie slabé), žiaľ, financie na to nemáme. Plánujeme zaviesť vodu od susedov, aspoň do kuchyne. A potom by sme si urobili kúpeľňu. /murovaný dom, sídlo koncentrované v rámci obce

Potrebovali by sme si zrekonštruovať celý dom (zlé podmienky, nemajú elektrinu ani vodu, bez kúpelne a je to jedna izba a kuchyňa), ale nemáme na to financie. /murovaný dom, sídlo koncentrované v rámci obce

Pre existenčné problémy nemôžu si dovoliť ani zámku na dvere do bytu kúpiť; ani vymaľovať, ani zaskliť okná. /byt vo väčšej bytovke, segregované sídlo vzdialené od domovskej obce 2,5 km

Z hľadiska slabej ekonomickej situácie sme dom neopravovali najmenej 20 rokov. Je v dezolátnom stave, strecha sa rozpadá. /murovaný dom, sídlo koncentrované v rámci obce

Strecha sa nám rúca, ale nemáme peniaze na nič, ledva žijeme. Ešte že nemáme deti! /murovaný dom, sídlo koncentrované v rámci obce

Úpravy na dome nerobia, nedochádza im, sú radi, že majú na lieky a potraviny. /murovaný dom, sídlo koncentrované v rámci obce

Nedostatok financií mi nedovoľuje opravy a renováciu môjho obydľia. Bývam na svoje pomery, ako mi

vystačuje (bývajú v chatrči s dvomi izbami spolu 12 ľudí). Na opravu či úpravu si vyžobrujú od majetnejších. /chatrč, sídlo koncentrované v rámci obce

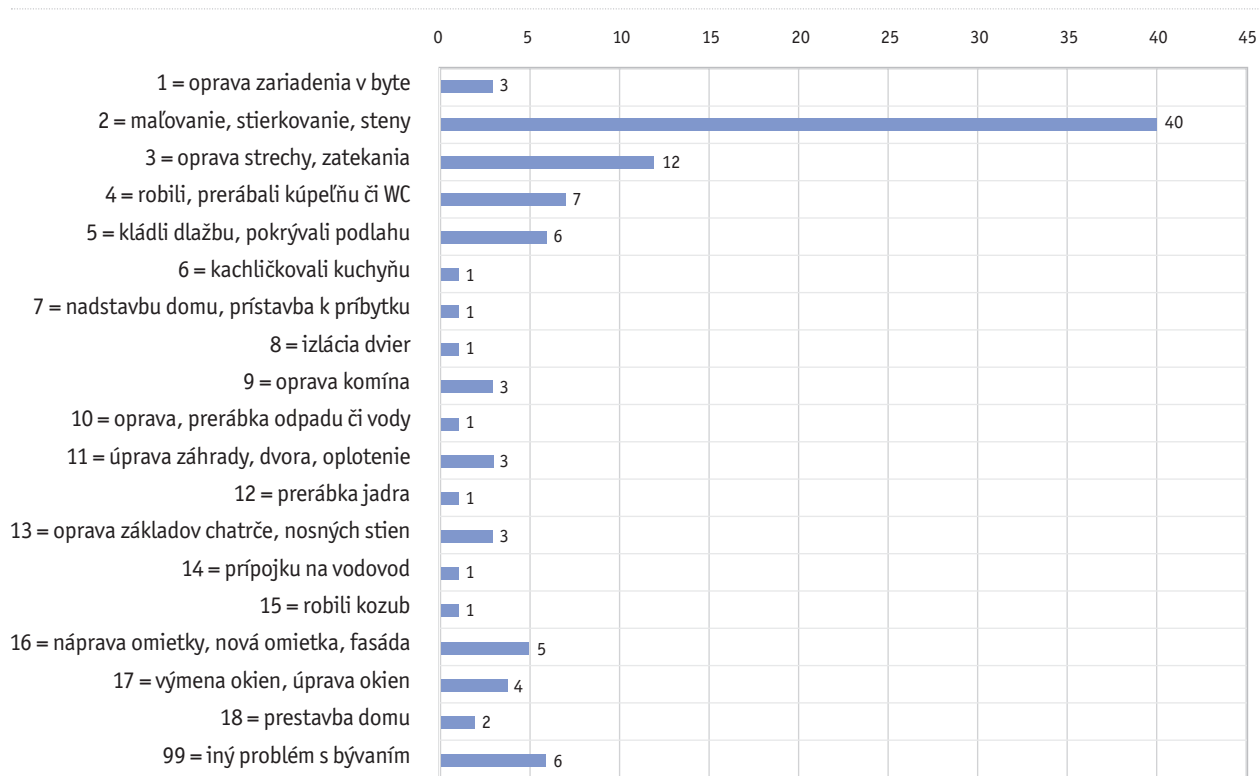
Zlá finančná situácia, mentálny postih, zlá starostlivosť o obydľie (chatrč), snažia sa prežiť zo dňa na deň. /chatrč, segregované sídlo vzdialené od domovskej obce 1 km

Príčiny rezignácie na udržiavanie a opravy obydľia sú vo vylúčenom prostredí pomerne rôznorodé:³² od dôvodu spočívajúcom v dobrom stave obydľia, ktorý nevyžaduje opravy; cez vlastnícky vzťah domácnosti k bytu alebo domu – ako podnájomníci opravy realizovať nemôžu; ďalej dezolátny stav obydľia, pri ktorom domácnosť na akékoľvek úpravy rezignovala; až po obmedzené finančné možnosti domácnosti, ktoré úpravy obydľia prakticky negujú. Napriek tejto rôznorodosti bola ale najsilnejším dôvodom finančná nedostupnosť zveľaďovania bývania. Vysvetlenie dôvodov nerealizácie údržby obydľia priblížilo prostredníctvom viacerých príbehov aj reálny stav niektorých obydľí vo vylúčených osídleniach. Konkrétne nadobúdali podobu rozpadávajúcej sa strechy, rozbitých okien, nefungujúceho uzamykania obydľia, nedostupnosti vody v domácnosti a veľa iných deprivačných aspektov.

Väčšina skúmaných domácností (takmer štyri pätiny) nejakú intervenciu do súčasného obydľia za bližšie neurčené „posledné obdobie“ urobila. Ako približuje graf 16, jediná frekventovaná činnosť týkajúca sa úpravy obydľia bolo maľovanie – bolo obsahom až 40 % uskutočnených zásahov do obydľia. S veľkým odstupom (s 12 %) nasledovali opravy strechy, a potom prerábanie kúpeľne alebo WC a oprava či pokládka podlahy. Hromadnejšie sa ešte vyskytli rekonštrukcie omietky a úprava či oprava okien, ostatné druhy zásahov do obydľia ako prístavby či nadstavby, kachličkovanie, oprava zariadenia v byte, oprava komína, prerábanie odpadu či vody, oprava základov či omietky domu a podobne, by sa dali klasifikovať skôr ako zriedkavejšie úpravy.

Graf 17:

Posledné úpravy obydľia vo vylúčených domácnostiach podľa druhu (v %)

Poznámka: Graf uvádza percentuálne podiely z celku uvedených situácií poslednej úpravy obydľia (n = 151).

Z grafu je zároveň zrejmé, že prevažovali úpravy udržiavacieho charakteru; pohľad cez líniu udržiavanie obydľia verus zlepšovanie kvality bývania ukázal dominanciu údržby nad zvyšovaním štandardu bývania. Celkovo malo viac ako 70 % popísaných situácií úprav obydľia charakter udržiavania existujúceho stavu bývania a iba necelá tretina by sa dala vyhodnotiť ako zásadnejšie či trvalejšie zlepšenie kvality bývania. Tak udržiavacie, ako aj zlepšovacie úpravy obydľia mali v realite pomerne rôznorodú podobu.

Medzi úpravy zlepšujúce výraznejším spôsobom celkovú kvalitu bývania sa zaradila napríklad zásadnejšia prestavba alebo výstavba domu či príbytku. Empirická sonda v takejto polohe zachytila

pozitívne príklady širšej rekonštrukcie obydľia s efektom výrazného zlepšenia podmienok bývania s pomocou pôžičkového programu ETP Slovensko, ale aj príbeh svojpomocnej výstavby neštandardného príbytku – chatrče:

Svoj dom som stavala svojpomocne z nasporených peňazí, z "Včielky" a stavebného sporenia. Po vyčerpaní som bola zapojená do sporiaceho programu IDIA, ktoré zabezpečovalo ETP Slovensko. Potom som pokračovala v mikropôžičkovom programe, kde som zobrala bezúročnú pôžičku, ktorú teraz splácam. Som rada, že mám kde bývať, nakoľko dom je zakrytý a mám ho vybavený na bývanie. /murovaný dom, separované sídlo bez uvedenej vzdialenosti od domovskej obce

Zatekala mi strecha, bolo potrebné upraviť kúpeľňu a WC. Riešila som to mikropôžičkou cez ETP Slovensko v

sume 1 160 euro. Z uvedených peňazí som kúpila materiál, kde som upravila podlahy, zrekonštruovala kúpeľňu s WC a chcem urobiť aj výmenu strešnej krytiny. Uvedené práce sme si vykonali sami. /murovaný dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 0,4 km

U nás prebiehala rekonštrukcia izieb z mikropôžičky, ktorú poskytlo ETP Slovensko. Podarilo sa nám spríjemniť naše bývanie: vymenili sme podlahy, vymaľovali izby, zrekonštruovali kúpeľňu. /murovaný dom, sídlo koncentrované v rámci obce

Pred tromi rokmi sme si stavali domček, pri stavbe chatrče nám pomáhala celá rodina, no už si nepamätáme sumu, ktorá bola vynaložená pri stavbe. /chatrč, separované sídlo bez uvedenej vzdialenosti od domovskej obce

K väčším úpravám zlepšujúcim kvalitu obydľia sa dajú zaradiť aj nadstavby alebo prístavby k súčasnému domu či príbytku, ktoré taktiež nadobúdali rozličnú podobu. Na jednej strane to bolo napríklad radikálnejšie zväčšovanie obytného priestoru v rodinnom dome pristavením ďalšieho poschodia, na strane druhej išlo trebárs o prístavbu predsieni k unimobunke, aby domácnosť zabránila únikom tepla z unimobunky:

Robili sme nadstavbu, zatiaľ nás to vyšlo na 1 500 euro, ale ešte sme neskončili. Robí to manžel, jeho brat a môj otec. Robia to už druhý mesiac. /murovaný dom, segregované sídlo vzdialené od domovskej obce 1 km

Bývajú v unimobunke, takže to je veľmi zložitá, sú tam natesnení (dvaja rodičia, štyri deti vo veku 22 až 13 rokov, plus vnuk od najstaršej dcéry). Naposledy si tam pristavili predsieň, že by im v zime neunikalo teplo. Za použité kvádre dali 50 euro, kúpili cement, piesok a vápno mali zadarmo (za prácu – manžel pracoval v dedine a namiesto peňazí mu dali materiál). Stavali si to sami. /unimobunka, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 0,2 km

K väčším kvalitatívnym zmenám aktuálneho obydľia, ktoré priniesli zásadnejšie zlepšenie podmienok bývania pre jeho obyvateľov, sa dá zaradiť aj prerábanie kúpeľne alebo WC v dome, napojenie domácnosti na verejný vodovod, pokladanie dlažby

v dome, alebo ešte prestavba vnútorného priestoru bytu, zatepľovanie domu alebo výmena okien:

Robili si kúpeľňu svojpomocne počas troch mesiacov, na materiál minuli cca 1 200 euro. /murovaný dom, separované sídlo na okraji bez uvedenej vzdialenosti od domovskej obce

Naposledy sme rekonštruovali kúpeľňu. Vybrali sme 1 000 euro pôžičku, čo po 42 euro mesačne vraciam. Kúpili sme vaňu, WC, dlažbu, obkladačky a automatickú práčku. Pri práci nám pomáhal môj otec a švagor, už je to dokončené. /väčší rodinný dom, koncentrované sídlo v rámci obce

Mali sme problém s vodou, bolo jej málo v studni. Nedávno im dali prípojku na obecnú vodu, ktorú si napojili do domu. Robili to svojpomocne, rodina pomáhala. /murovaný dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 0,5 km

Pokládka dlažby a zatepľovanie sklenou vatou. Robili si to sami, za materiál dali asi 800 euro. /murovaný dom, separované sídlo na okraji bez uvedenej vzdialenosti od domovskej obce

Prerábali sme pred dvomi mesiacmi jadro bytu z dôvodu zväčšenia priestoru obývačky. Úpravu som robil sám, sám som aj vysekal múr a zaťahoval okraje a vymaľoval. Náklady na rekonštrukciu vyšli na 180 euro. Obývačka je zväčšená o otvorený priestor z kuchyne. /menšia bytovka, koncentrované sídlo v rámci obce

Otepľovali celý dom, zobrali si pôžičku 5 000 euro (babka na svoj dôchodok). Mali majstrov z dediny, ešte to nie je ukončené. Chcú dať novú fasádu – nevedia, či to stihnú, podľa toho, aké bude počasie. /murovaný dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 2 km

Pred tromi rokmi sme robili rekonštrukciu na dome, vonkajšiu omietku sme opravili. Sami sme to nevedeli opraviť, to robili odborníci. Práca s materiálom, už si veľmi nepamätám, ale okolo 700 euro. /murovaný dom, koncentrované sídlo v rámci obce

Výmena troch okien drevených za plastové z dôvodu, že netesnili a drevo bolo rokmi poškodené, už sa nedalo obnoviť. Tri kusy okien s kompletnou ponukou stáli 890 euro (v cene je demontáž, montáž, úprava omietky a žalúzie). Nakoľko v banke sme neuspeli, v nebankovke nám poskytli 1 000 euro. A v splátkach na 36 mesiacov po 40 euro nás vyjde na 1 450 euro.

Banka neposkytla financie, lebo príjem nedosahuje životné minimum na rodinu. Zvyšné peniaze boli investované na ošatenie pre deti, farby na vymalovanie – zhruba na tri izby 40 euro. /murovaný dom, koncentrované v rámci obce s uvedenou vzdialenosťou 1 km

Menili sme okná pred tromi rokmi, to sme ešte obaja pracovali. Zobrali pôžičku 2 000 euro, odvtedy nerobili žiadne úpravy. Vtedy aj maľovali všetky izby. /murovaný dom, koncentrované v rámci obce

Dokonca sa v sledovanom vylúčenom prostredí našli aj také úpravy vykonané v obydli, ktoré by sa dali charakterizovať ako nadštandardné či estetické. Bolo ním napríklad vybudovanie trávnik a altánku v záhrade, estetická úprava stropu, vybudovanie kozuba v dome alebo otepľovanie celého domu. Išlo ale o ojedinelé aktivity v rámci celkového súboru zaznamenaných príbehov:

V júli sme si dali do poriadku trávnatý povrch vo dvore, zasiali sme novú trávu a povalcovali. Vystavali sme z dreva nový altánok a drevený plot. Materiál aj s prácou nás stáli 2 500 euro. Pomáhal mi bratranec – stolár a manželka počas víkendov. /murovaný dom, koncentrované sídlo v rámci obce s uvedenou vzdialenosťou 1 km

Poslednou úpravou bola estetická úprava stropu. Nakúpili polystyrénové gazety, farbu a lepidlo, čo ich vyšlo asi na 150 euro. Úpravu vykonal samostatne manžel spolu s príbuznými, trvala dva dni. /väčší bytový dom, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 1,4 km

Pred dvomi rokmi dávali do domu kozub, manžel si robil skoro všetko sám, pomáhal mu jeho brat. Zobrali si na to pôžičku 2 000 euro. /väčší rodinný dom, segregované sídlo vzdialené od domovskej obce 2 km

Otepľovali celý dom, zobrali si pôžičku 5 000 euro (babka na svoj dôchodok). Mali majstrov z dediny, ešte to nie je ukončené. Chcú dať novú fasádu – nevedia, či to stihnú, podľa toho, aké bude počasie. /murovaný dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 2 km

Väčšie úpravy vyššieho štandardu boli zároveň finančne náročnejšie a často znamenali zadĺženie domácnosti – bez pôžičiek by ich uskutočniť nedokázali. A to ani napriek skutočnosti, že si ich vykonávali členovia domácnosti sami, prípadne s pomocou rodinných príslušníkov. Niektoré domácnosti sa pri ich realizácii značne zadĺžili a teraz dlžobu splácajú, čo zároveň znamená, že sa týkali skôr príjmovovo silnejších domácností, keďže sa dostali k pôžičke väčšej sumy. Menej solventným rómskym rodinám sa to podarilo iba s pomocou mikropôžičkového fondu ETP Slovensko, inak je cesta k väčším úpravám znamenajúcim zmenu kvality obydli pre ne prakticky nedostupná, prípadne ich vedie k predraženým pôžičkám z nebankoviek.³³

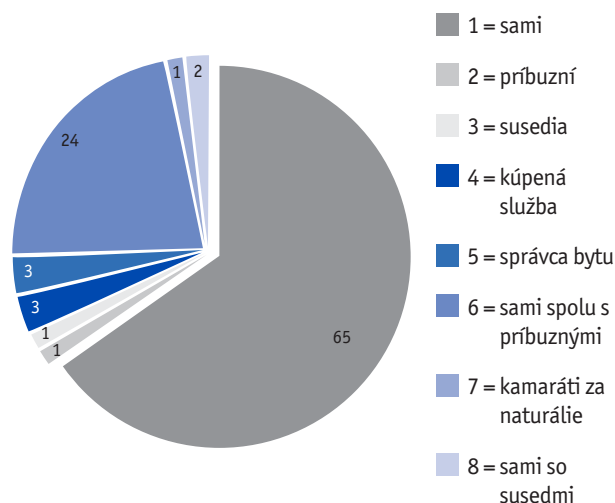
Opätovne ale zdôraznime, že náročnejšie úpravy typu zásadnej kvalitatívnej či estetickej zmeny obydli tvorili iba malú časť celého súboru zistených príbehov, výrazne prevažovali udržiavacie práce okolo obydli (resp. vyššie spomínaná akákoľvek absencia zásahov do bývania). Niektoré príbehy rozpor medzi potrebou zásadných opráv obydli, ktoré je v nepriaznivom až havarijnom stave, a zotrvávaním na udržiavacích úpravách, najmä v podobe vymalovania, vyjadrili explicitne. Za dôvod jednoznačne označili absolútny nedostatok financií, pre niektoré domácnosti boli aj náklady na maľovanie vo výške 20 euro vysoké. Hoci majú príbytok v zlom až veľmi zlom stave, dokážu ho iba pravidelne vymalovať, aby udržali aspoň základné hygienické podmienky a čistotu. Napriek zlým podmienkam bývania sa silný dôraz na maľovanie či „vylíčenie“ v určitých pravidelných intervaloch opakoval v jednotlivých príbehoch pomerne často:

Dalo by sa čo opraviť na dome, ale nemáme financie. Každý rok aspoň vymalujem, aspoň tie základné veci, aby sme nežili v špine (40 euro). /murovaný dom, koncentrované sídlo v rámci obce

Na opravu domu nám neostáva, sme radi, že máme elektrinu. Keby družku zobrali na aktivačné do dediny,

33 0 praxi nebankových subjektov v rómskych komunitách, ako ju popisovali terénni sociálni alebo komunitní pracovníci a pracovníčky.

Graf 18:
Kto robil úpravy obydľia (v %)

Poznámka: Graf uvádza percentuálne podiely z celku uvedených situácií poslednej úpravy obydľia (n = 151).

tak by sme viac dostali; slúbili, že až na jar. Cez leto sme kúpili Primalex a vymaľovali. /murovaný dom, separované sídlo na okraji vzdialené od domovskej obce 2 km

Strechu by sme mali už dávnejšie opraviť; škridle už mám, ale ostatné veci ešte nie. Vnútri, ako vidíš, vždy máme čistotu, raz do roka vymaľujeme, vlastne to robí manželka. Ona vždy hovorí, že ja to neviem robiť. Maľovanie vyjde na 40-45 euro. Čo by sme potrebovali súrne spraviť, je okolo 800-900 euro. /murovaný dom, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 2 km

Len nevyhnutné opravy vieme robiť z dávky. Vlni sme si vymaľovali, aj to je drahé (farba stojí 20 euro). Rada by som si obydľie opravila, je tam zima, fučí cez zlé okná a dvere, ale žiaľ, nemôžem si to dovoliť, tak len to plátame, ako vieme. /chatrč, separované sídlo na okraji vzdialené od domovskej obce 1 km

Nemali sme žiadne úpravy, hoci by sme potrebovali veľmi, ale stavebný materiál je pre nás veľmi drahý. Cez leto sme zlikvidovali smetisko, ktoré sme mali hneď za domom – vykopali sme veľkú jamu. /murovaný dom, koncentrované sídlo v rámci obce

Ďalším zaujímavým aspektom pri sledovaní úprav vykonaných v obydľi je ich zabezpečenie – či ide o svojpomocné vykonanie prác alebo verejnú či kúpenú službu. Kto robil úpravy v obydľi sa síce mierne odlišovalo podľa druhu domu či bytu, celkovo ale absolútne dominovala svojpomoc. Ako vidieť z grafu 18, popísané úpravy si robili domácnosti samé – niektorý jej člen alebo členovia (65 %), prípadne spolu so susedmi alebo príbuznými (26 %). Malý podiel ešte pripadal na situácie, keď pre domácnosť vykonala úpravu nejaká známa osoba – kamaráti, susedia alebo príbuzní (spolu 3 %). Kúpená služba bola v skúmanom vylúčenom prostredí veľmi zriedkavá, týkala sa iba 3 % zistených úprav obydľia; rovnaký bol aj podiel správcu bytu na opravách (3 %). Kúpená služba alebo oprava vykonaná správcom bytu (pri bývaní v bytovkách) sa vyskytli iba v sídlach koncentrovaných v rámci obce (12 %) a separovaných na okraji obce (7 %), segregované osady takúto službu nepoznali vôbec.

Podľa empirickej sondy rómske domácnosti z vylúčených osídlení úpravy obydľia buď nerobia vôbec, najčastejšie z finančných, ale aj iných dôvodov súvisiacich so stavom alebo vlastníckym statusom obydľia (cca jedna pätina konečného súboru), alebo si ich realizujú sami. Iba u malej skupiny zaznamenaných prípadov to bolo v spolupráci s členmi širšej rodiny či inými známymi. Platí to vo zvýšenej miere pre segregované osídlenia, kde je kupovaná služba takmer úplne neznáma.

Svojpomocné riešenie bolo teda veľmi rozšírené a týkalo sa maľovania, ako aj iných úprav obydľia. Konkrétne maľovanie bolo podľa príbehov výlučne svojpomocné, členovia domácnosti ho realizovali poväčšine vlastnými silami. Zaujímavým zistením bolo, že pomerne často vykonávali túto úpravu obydľia ženy, a to nie iba v domácnostiach, ktoré mali ženu ako samoživiteľku. Ako sa ukázalo z rozprávání, pomerne časté maľovanie v skúmaných domácnostiach si nezriedka vynucujú práve zlé bytové podmienky ako preľudnosť, varenie na

sporáku na tuhé palivo, zatekanie, vlhkosť a vytváranie plesní a podobne:³⁴

Naposledy sme maľovali. Maľovala som sama (žena), muž mi v domácnosti pomáha málo, má zdravotné problémy. Ja chodím do práce – doobeda na 4 hodiny. Teraz cez prázdniny v škôlke upratujeme, tak keď prídem domov, potrebujem si trošku oddýchnuť a až tak môžem robiť niečo doma. Preto mi maľovanie trvalo dva dni a upratovanie tiež dva dni. Stálo ma to 25 euro: Primalex 12 euro, farba na sokel 10 euro a čistiace potreby 3 euro. /väčší bytový dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 2 km

Maľovanie bytu – dve vedrá po 6 euro. Maľovala som sama, s upratovaním mi pomáhali deti. Maľujeme často, pretože v našom byte s nami žije ešte naša dospelá dcéra s rodinou a syn s družkou, spolu je nás 15 ľudí (dvojizbový byt v bytovke). /väčší bytový dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 2 km

Maľovala som naposledy kuchyňu. Bolo potrebné vymaľovať celý dom, ale na to nemám peniaze. Odkedy zomrel môj druh, žije sa nám ťažko, chýba v dome mužská pomoc. Maľovanie ma vyšlo približne na 8 euro za farbu, maľovala som sama, dievčatá mi pomáhali (dve dcéry vo veku 15 a 10 rokov). /murovaný dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 1 km

Pred dvomi mesiacmi bielili izbu, ktorá slúži ako obývačka i spálňa. Bolo potrebné kúpiť Primalex v hodnote približne 30 euro, náradie na maľovanie si požičali od príbuzných. Maľovali sami, práca postupovala bez problémov, no v súčasnosti sú steny opäť špinavé (v dome s tromi izbami bez kúpelne a vody bývajú deviaty, z toho je päť detí mladších ako 10 rokov). /murovaný dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 1 km

Za gaučom sme mali plesň, tak sme museli nastriekať stenu proti plesni a namaľovať ju znovu. Stálo to spolu asi 7 euro, robil to môj muž. /murovaný dom, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 0,5 km

Zozbierané úpravy obydľia však preukázali, že členovia skúmaných rómskych domácností z vylúčeného prostredia dokázali okrem maľovania urobiť svojpomocne mnohé iné úpravy obydľia.

Príbehy napríklad popisovali, ako si vyrobili dvere do chatrče alebo postavili dreváreň či opravili plot, ako riešili prepádajúcu sa podlahu v príbytku. Veľmi často sa svojpomocne úpravy obydľia týkali dôsledkov daždivého počasia – opravovali strechu na rôznych druhoch príbytkov, riešili zatekanie či utesňovanie okien v obydlí, riešili podmývanie základov chatrče a podobne. Niektoré z príbehov riešili zatekanie či podmývanie opakovane – po každom väčšom daždi:

Hlava rodiny spravila svojpomocne dvere do chatrče: kúpil závesky za 8 euro, drevo priniesol z lesa, drúky olúpал a pozbíjal dokopy. /chatrč, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 4 km

Stavba drevárne – budy z dreva na uskladnenie paliva, dreva na zimu do pece. Náklady 60 euro (materiál – dosky, odrezky z dreva, fólia, klince). /väčší rodinný dom, segregovaná osada vzdialená od obce 2 km

Opravovali sme pletivo okolo domu, bolo potrhané a chodili nám k dverám cudzie psy. Stálo to okolo 35 euro, robil to manžel a svokor; za jeden deň bola práca hotová. /murovaný dom, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 1,2 km

Opravovali dieru v podlahe – starý komín zasypaný pieskom a štrkom (bývajú v starom kaštieli v jednej izbe bez kuchyne a kúpelne a akéhokoľvek vybavenia, ani elektrina; je ich s deťmi šesť). Úpravy robili sami bez investícií. /starý kaštieľ, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 3,5 km

V júli 2011 vybielili miestnosť (bývajú v dome s jednou izbou a kuchyňou, bez kúpelne). A tiež opravili časť strechy, z boku nabili dosky. Kúpili odrezky z pily, vybrali lepšie dosky a použili ich na opravu. /murovaný dom, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 1,5 km

Opravovali naposledy strechu, nakúpili plechy v hodnote asi 100 euro, staré plechy odstránili a položili nové. Opravu si robili sami, strecha však stále zateká. /chatrč, segregovaná osada vzdialená od obce 1 km

Neopravujeme nič, lebo nemáme z čoho. Keď nám začne tiecť do chatrče, tak vtedy muž niečo zatesní

34 Viac popísaných príkladov svojpomocného maľovania bytu pozri v Prílohe ku kapitole 3.

(bývajú s piatimi deťmi v chatrči bez akejkoľvek infraštruktúry). /chatrč, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 0,5 km

Utesňovanie okien: pri poslednom ležaku zatekalo do obydľia cez prasklinu nad rámom okna (bývajú v kontajneri – záhradná chatka v jednej izbe bez kúpelne, elektriny i vody). Oprava prebiehala sklenárskym tmelom a novým náterom: 6 euro. /kontajner, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 0,5 km

Nakoľko bývame v osade a máme drevenú chatrč, stále sa pravidelne vyskytujú opravy obydľia, hlavne po daždivom počasí. Podteká mi voda pod základy domu, a tak to stále opravujem. Staviam oporné základy zo skál a cementu, ale stojí ma to aj 50 euro mesačne, tak sa opravuje len po daždi. /drevený dom, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 1km

Výkop po obvode príbytku (bývajú v príbytku neurčenom na bývanie, bez kúpelne a vody, s vypnutou elektrinou), aby pri väčšej búrke im netiekla voda cez príbytok, ale aby sa zbierala do odvodového okopu. Výkop kanála 20 x 20 cm po celom obvode, plus odbočka smerom ku kopcu, aby stekala. /príbytok neurčený na bývanie, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 0,5 km

Niektoré z úprav vykonávaných členmi domácnosti mali charakter kvalifikovanejších stavebných prác. Dokázali si sami vybetónovať podlahu a položiť plávajúcu podlahu, vybetónovať schody, opraviť dom po záplavách, rekonštruovať vonkajšie múry domu, ale napríklad aj spraviť omietku na dome. Možno z toho usudzovať, že v skúmanom prostredí je tento typ zručností pomerne rozšírený:

Menili podlahu v obývacej izbe, mali tam starú podlahu (drevené dyle), z ktorých vychádzali mravce. Museli tam dať betón, ktorý si urobili sami, za materiál dali okolo 100 euro. Potom tam dali plávajúcu podlahu, za ktorú platili 150 euro. /murovaný dom, koncentrované sídlo v rámci obce

Upravovali sme schody – vchod do domu, ktoré sa prelomili. Schody robil, zabetónoval manžel, pomáhal mu starší synovia (22 a 19 rokov). Kúpili sme cement, ktorý nás stál asi 20 euro, práce postupovali bez problémov a schody sú v poriadku. /murovaný dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 0,2 km

Minuloročné záplavy – pretekala strecha; premočený strop – museli maľovať, vymeniť poškodené škridle na streche, vymeniť plávajúcu podlahu. Všetko robili sami, dostali 300 euro (dotácia od štátu). /murovaný dom, koncentrované v rámci obce

Naposledy boli opravované vonkajšie múry domu, aby sa zabránilo moknutiu múra. Bolo potrebné kúpiť fóliu a kamennú drenáž približne za 400 euro. Opravu robila sama rodina, pričom si náradie požičali od obce. Oprava trvala jeden deň, no múr vlhne ďalej. /murovaný dom, separované sídlo na okraji bez uvedenej vzdialenosti od domovskej obce

Opadaná omietka na dome: kúpili cement, vápno, piesok mali doma. Robil si to majiteľ domu sám. /murovaný dom, koncentrované sídlo v rámci obce

Nie všetky skúmané domácnosti si s úpravou obydľia dokázali poradiť vlastnými silami a potrebovali pri tom menšiu alebo širšiu výpomoc. Tá nadobúdala veľmi rôznorodú podobu. Podľa konkrétnej osoby pomáhali najmä členovia širšej rodiny, ale aj známi, kamaráti alebo susedia. Čo sa týka formy pomoci, asi najčastejšie išlo o pomoc pracovní, t. j. člen rodiny vykonával úpravu obydľia za asistencie príbuzných alebo známych – švagra, svokra, bratov, dospelých detí, atď. V jednom z príbehov sa pomoc dospelých detí s prácami rozšírila o finančnú výpomoc. Rodina obyčajne pomáhala za stravu a nežiadala za prácu peniaze, pomoc kamaráta sa poriešila aj naturáliami:

Päť rokov dozadu otepľovali rodinný dom. Robili to svojpomocne s rodinou. Teraz sa chystajú vymeniť svojpomocne okná. /murovaný dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 0,5 km

V roku 2011 rekonštruovali kúpeľňu a toaletu. Svojpomocne, druh a blízka rodina. Zakúpili si stavebný materiál v hodnote 200 euro. Nepodarilo sa ešte úplne dokončiť – kvôli nedostatku finančných prostriedkov. /murovaný dom, separované sídlo na okraji vzdialené od domovskej obce 1 km

Naposledy asi pred týždňom som mala problémy s komínom, veľmi nám dymilo. Keď dostal manžel výplatu, dala som to opraviť. Opravu urobil manžel so švagrom, ale tehly a ostatné veci týkajúce sa komína ma vyšlo na 100 euro. /murovaný dom, koncentrované sídlo v rámci obce

Posledná úprava sa týkala vstupnej chodby, kde opadávala omietka. Pomáhal im švager, pričom asistoval manžel. Na opravu bolo potrebné zakúpiť cement, vápno, štrk a Primalex: spolu to stálo približne 60 euro. Múry bolo potrebné zbaviť pôvodnej omietky, vyrovnať steny maltou, oštukovať a ofilcovať. Nechali to vyschnúť, a potom zamaľovali. Chodba je opravená a v dobrom stave aj v súčasnosti. /murovaný dom, koncentrované sídlo v rámci obce

Museli sme opravovať strechu (bývajú v chatrči), lebo nám dnu zatekalo. Kúpili sme v bazáre plechy, veľkú gumenú plachtu a strechu opravil môj muž aj s jeho bratmi. Nestálo nás to veľa, asi tak 15-20 euro. /chatrč, separované sídlo na okraji vzdialené od domovskej obce 1 km

Naposledy sme vymaľovali byt, stálo nás to okolo 70 euro. Tie peniaze som zohnala tak, že každý mesiac som odložila po 20 euro. S prácou mi pomohli moji bratia, ktorí za prácu nežiadali platbu. /väčší rodinný dom, separované sídlo na okraji vzdialené od domovskej obce 2,5 km

Stierka na stenách – to bola naša posledná úprava v našom dome. Robili sme si ju sami, manžel a synovia. Synovia nám pomohli aj finančne, hoci už s nami nebývajú a majú svoje rodiny. Dali nám 100 euro, aby sme si to mohli dovoliť urobiť. Materiál s dopravou nás stál okolo 60 euro, k tomu ešte niečo na zjedenie, takže z tých 100 euro ani nezvyšilo. Za tri dni už bolo všetko urobené a v poriadku. /murovaný dom, separované sídlo na okraji vzdialené od domovskej obce 1 km

Naposledy sme kachličkovali stenu v kuchyni okolo sporáka a linky. Obkladačky som kúpil v akcii, neboli drahé (4,50 euro za meter štvorcový). Kúpil som 5 m², lepidlo, špárovačku – všetko ma to vyšlo približne na 40 euro. Robil mi to kamarát, za robotu nechcel zobrať nič, tak som sa s ním vyrovnal v naturáliách – kúpil som mu vrece zemiakov. /väčší bytový dom, koncentrované sídlo v rámci obce

Výpomoc sa poskytovala aj vo forme zapožičania pracovných nástrojov, darovania potrebného materiálu na úpravu obydľia alebo jeho poskytnutím výmenou za inú službu. Člen rodiny napríklad získal materiál od ľudí v susedstve, kde vypomáha s rôznymi prácami okolo záhrady alebo pri stavebných úpravách. Zväčša uvádzali rýľovanie, ručné kopanie, pomoc s betónovaním a podobne:

Suseda ich vytopila asi pred pol rokom, bolo potrebné vymaľovať kuchyňu aj chodbu. Suseda im prispela 10 euro. Oni si zakúpili farbu, valec na maľovanie; štetce a ostatné si zohnali od rodiny. Materiál, ktorý si zakúpili, stál 38 euro. Úpravu si robili sami, prišli pomôcť aj z rodiny. Práca šla veľmi dobre, teraz už je to v poriadku. /menší bytový dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 1 km

Po stálych dažďoch sme zistili, že musíme opraviť krytinu, dokúpiť a opraviť krytinu. Zatiaľ sme si od suseda napomohli so starou krytinou, ktorá je v dobrom stave. Môj brat mi napomohol pri výmene škridlíc, asi 100 kusov sme vymenili a už nám zatiaľ nezateká. Sused Neróm nám prisľúbil, že nám zoženie krytinu zdarma. /murovaný dom, koncentrované sídlo v rámci obce

Minulý týždeň sme v sobotu líčili, nemôžem v nedeľu, keď si mám kúpať deti. Líčila som, lebo tu bolo špinavé, nebol tu dobrý vzduch, keď som vstávala. Keď je ´bordel´, sa hanbíš. Sama som si líčila, najstarší syn (20 rokov), ktorý je doma, postával okolo šporáku, on by líčil aj do večera, mne to trvalo dve hodiny. Farbu som dostala od Dáši, čo tiež líčila. Nemám peniaze, čo tam budem ´šaliť´. Už bola polka minútá, pýtala som od nej, keď jej zostane, nech mi nechá. Bolo treba dať ďalej skrine, syn mi pomohol, susedia nepomáhali. Valček som mala ja, to som si od nikoho nepožičiavala. /unimobunka, separované sídlo na okraji bez uvedenej vzdialenosti od domovskej obce

Po veľkej víchrici nám vietor odniesol polovicu strechy. Materiál nemali, ani peniaze, tak si pomohli ako vedeli. Od príbuzných nazbierali plechy, dosky, sused im dal staré linoleum, a tak vedeli opraviť strechu, aby im nezatekalo do izby. (Bývajú v zlých podmienkach s tromi deťmi v dome bez kúpelne a s jednou izbou, bez vybavenia a elektriny.) /murovaný dom, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 0,5 km

Zatekanie strechy: pôvodné plechy boli prehrdzavené, a tak boli ako sito. Plechy zohnali zo zberných surovín za 10 euro, kde im predali po 0,60 za kilo. Otec to doviezol z mesta (cca 5 km) na vozíku požičanom od suseda, za požičanie vypil so susedom dve fľaše obľúbeného vína (Milenka). S výmenou plechu pomohol synovec za jedlo. Ostatný potrebný materiál, klince a drevo, dostali od Neróma, kde chodí druh na brigády – pomáha v záhrade a okolo domu (rýľovanie, ručné kopanie, betónovanie). /chatrč, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 2 km

Na jar maľovali svoj byt, vápno im dali ľudia, u ktorých pracoval otec rodiny – rýľoval záhradu. /väčší bytový dom, separované sídlo na okraji vzdialené od domovskej obce 0,5 km

Na jar pred veľkou nocou maľovali izby, všetky práce si robili sami. Za materiál nemuseli dať nič, lebo im vápno na maľovanie dala jedna pani, u ktorej otec rodiny pomáhal s kopaním a rýľovaním záhrady. /murovaný dom, separované sídlo na okraji vzdialené od domovskej obce 0,2 km

Ako uvádza graf 18, pri bývaní v bytových domoch sa vyskytovalo riešenie opravy či úpravy správcom bytov, hoci v malej miere. Aj v takomto prípade išlo o úpravy rôzneho druhu – zlepšujúce kvalitu bytu i udržiavacie. Z prvej skupiny to bolo zatepľovanie bytového domu alebo výmena okien, z druhej skupiny sa vyskytlo v odpovediach odstránenie závad v elektro- a vodoinštalácii, výmenu bytových dverí, poruchu bojlera, problémy s oknami alebo vytápanie pivnice. Príbehy zároveň naznačili, že nie vždy je prístup správcu bytu ústretový – domácnosti sa stretávajú aj s odmietaním pri hlásení problému či požadovaní opravy:

V celej bytovke vymenili okná. Nás to stojí viac pri platení mesačného nájomného: zvýšili nám o 50 euro mesačne. Okrem toho by sme si veľmi radi vymenili vchodové dvere, nakoľko veľmi zle sa zatvárajú. /menší bytový dom, koncentrované sídlo v rámci obce

Zatepľovali nám panelák, dávali plastové okná. Opravu robilo mesto. Máme to celkom pekné, nesťažujem sa. /väčší bytový dom, koncentrované sídlo v rámci obce

Mali sme zateplenie paneláku, ale stále nám nejde svetlo na chodbe. Úpravu paneláku financovalo mesto, teda správca bytovky. /väčší bytový dom, koncentrované sídlo v rámci obce

Úpravy v obydlí: WC nesplachovalo, elektrické vypínače nefungovali, vodná kuchynská batéria pokazená... Obrátili sme sa s problémami na správcu bytu, s ktorým sme sa dohodli na spoločnom odstránení závad v byte. /väčší bytový dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 1 km

Niektu nám vyrazil dvere na byte a museli nám dať nové. Bol poškodený zámok a nedalo sa zamknúť, dvere boli celé dolámané. Páchatel sa nezistil. Bolo treba vynoviť dvere – ohlásili sme to domovníkovi a za tri dni nám priniesli nové dvere. Museli sme si ich zaplatiť – 30 euro; správkyňa nám to dala do nájmu. Neohlasovalo sa to na políciu. Za tri hodiny to bolo vymenené, prišiel domovník a dvaja majstri, sami spravili dvere. Dvere boli trochu dlhé, preto museli spíliť spodok. Napojili sa na našu elektrinu. Teraz už dvere dobre fungujú, ale niekedy sa zle zatvárajú. Nám aj u susedov sa to stalo pravidelne, ale nikdy sa nenašiel páchatel. /menší bytový dom, separované sídlo bez uvedenej vzdialenosti od domovskej obce

Porucha bojlera, z ktorého voda vytopila byt, spôsobila poslednú úpravu v domácnosti. Vodu zastavil manžel, bolo treba všetko vybavenie domácnosti povynášať von a nechať uschnúť. Bojler prišiel opraviť odborník a opravu zaplatila obec z fondu opráv, na ktorý prispievajú každý mesiac. /menší bytový dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 0,5 km

Mám problém s plastovými oknami (bývajú v bytovke), nedajú sa mi otvoriť. Volala som už aj mesto, ale si robili srandu zo mňa. /väčší bytový dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 0,5 km

Vytápa nám v bytovke pivnice, upozornila som na to zamestnancov XY (názov firmy spravujúcej byty – pozn. aut.), ktorí to odkladali. Po niekoľkých návštevách sa mi podarilo ich posúniť, a tak sa na tom pracuje. /väčší bytový dom, separované sídlo bez uvedenej vzdialenosti od domovskej obce

V prostredí vylúčených rómskych komunít sa pri bývaní a jeho úpravách ukázala pomerne široká miera spolupatričnosti a rodinnej či širšej komunitnej výpomoci.³⁵ Pozitívny príklad susedskej svojpomoci sa objavil i pri bývaní v bytovke, keď si susedia spolu a na vlastné náklady vymaľovali vonkajšie steny. Empirická sonda však zaznamenala jediný takýto pozitívny príklad; na druhej strane sa ale vyskytovali aj kritické hlasy k spolubývajúcim – nechcú upratovať vchodové priestory, treba ich napomínať, robia neporiadok okolo bytovky a brigádam sa vyhýbajú:

Asi pred mesiacom sme spoločne s ostatnými susedmi vymaľovali vonkajšie steny našej bytovky; robili sme si to sami, každého to stálo okolo 20 euro. /menší bytový dom, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 3 km

Problém je s upratovaním vo vchodoch (bytovka), treba ľudí napomínať. Keď začnem ja, potom sa pridajú. /väčší bytový dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 0,5 km

U nás to je celkovo zlé, pred panelákom sú smeti a nemáme opravenú bytovku. Keď prší, tak zateká a musíme utierať podlahy. Keď má byť brigáda, im sa nechce a jeden človek nespraví nič. Stade len odísť, ale nemáme kam. /väčší bytový dom, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 2 km

Vyrozprávané príbehy poslednej úpravy obydla vo vylúčených rómskych osídleniach ukázali, že prevažuje údržba obydla ako maľovanie a opravy strechy či zariadenia nad úpravami, ktoré zásadnejším spôsobom zlepšujú kvalitu, štandard obydla. Vo vylúčených osídleniach je pre mnohé domácnosti finančne nedostupná už základná údržba bytu alebo domu. Absolútnu väčšinu úprav obydla si skúmané domácnosti robia svojpomocne (vedia urobiť mnohé z týchto činností), prípadne ešte za pomoci príbuzných a známych alebo s pomocou darov a výmeny prác (odpracovanie materiálu), platené služby využívajú len ojedinele.³⁶

Zistené situácie tiež naznačili, že značnej časti týchto domácností na bývaní záleží; pri nedostatku financií na väčšie úpravy sa snažia udržať aspoň pravidelné maľovanie; časť domácností však z finančného nedostatku na túto činnosť rezignovala. Ani uskutočnené úpravy v súčasnom obydli nesignalizujú za posledné obdobie nejaký silnejší trend k zlepšovaniu existujúceho stavu

bývania vo vylúčených osídleniach. Skôr sa vylepšujú práve tie lepšie obydla, posuny zo zlých podmienok k štandardu patrili k tým málo frekventovaným.

Zhrnutie:

Ako sa ukázalo, u domácností z vylúčených komunít sa – okrem dôsledkov samotného priestorového vylúčenia bydliska, ktoré sú v mnohých prípadoch fatálne, je ich veľa a majú negatívny vplyv na možnosti integrácie do jednotlivých oblastí verejnej sféry – do obrazu ich životných podmienok pridáva bývanie v nekvalitnom obydli, ktoré často komplikuje hygienickú situáciu domácností.

Aj táto empirická sonda potvrdila zistenia z kvantitatívnych výskumov: omnoho vyššiu koncentráciu neštandardných príbytkov v segregovanom prostredí. Podľa subjektívneho hodnotenia sú murované rodinné domy a bytovky vo vylúčených osídleniach rôznej kvality – od vynikajúcich až po veľmi zlé pre život, neštandardné príbytky sa takmer výlučne spájali s nevyhovujúcimi podmienkami. Sledovanie oficiálneho statusu obydla tiež naznačilo, že čím je priestorové vylúčenie miesta bydliska hlbšie, tým je výskyt neoficiálnych stavieb vyšší. Zároveň stavby na čierno majú výrazne častejšie podobu obydla z neštandardných materiálov, v prípade murovaných domov sú vo vylúčených osídleniach menej frekventované. S čiernymi stavbami, ktoré majú najčastejšie podobu neštandardných príbytkov v segregovaných, prípadne separovaných osídleniach, sa silno viažu kritické názory na hodnotenie podmienok pre život zo strany obyvateľov takéhoto obydla.

Neoficiálne stavby vznikajú ľahšie v segregovaných osadách, nejde pritom o domy štandardného typu

³⁶ Nakoľko išlo o veľmi rôznorodé úpravy obydla, zásadnejšieho i udržiavacieho charakteru, ktoré si vyžadovali rôzne druhy materiálu, hoci si ich domácnosti robili prevažne samé, vynaložené sumy pokrývali pomerne širokú škálu. Pohybovali sa od 0 do 5 tisíc euro, 16 % súboru pri oprave finančné náklady neuviedlo. Najčastejšie uvádzanou sumou bolo 20 euro, a potom 40 euro a 60 euro. Priemerná suma vynaložená na úpravu obydla dosiahla za všetky druhy opráv 214, 67 euro, najmenej finančných prostriedkov vynaložili domácnosti zo sídiel separovaných na okraji obce (126,28 euro), veľmi podobá suma vyšla za segregované osady (136,75 euro), najvyšší výdavok úprava predstavovala pre domácnosti koncentrované v rámci obce, kde to bolo až trikrát viac (444,65 euro). Samozrejme, že do konečnej sumy intervencije zásadným spôsobom druh opravy: najvyššia suma vyšla pri prestavbe domu (1 160 euro) a budovaní kozuba (2 000 euro), najnižšia pri oprave základov chatrče (27 euro). Priemerná suma za maľovanie dosiahla výšku 31,11 euro

a samotní obyvatelia takýchto príbytkov svoje podmienky pre život nevidia v pozitívnom svetle. Previazanie týchto troch aspektov indikuje, že budovanie neštandardného príbytku v segregovanom prostredí je pre jeho obyvateľov východiskom z núdze. Je to pre mnohé chudobné domácnosti z vylúčeného prostredia jediný spôsob, ako si dokážu v danej finančnej a sociálnej situácii zabezpečiť „strechu nad hlavou“ a naplniť tak jednu z najzákladnejších podmienok pre život.

Spôsoby nadobudnutia obydli sa aj na základe výskumu zistili pomerne odlišné podľa typu sídla a druhu obydli. Znamená to, že postupy vedúce k etnickej segregácii či separácii bývania sú v realite rôzne. Dochádza k nim kúpou obydli vo vylúčenom prostredí, ďalej postavením si obydli v takomto osídlení alebo zdedením domu, obsadením voľného príbytku, ale aj pridelením bývania od obce. Domácnosti, ktoré svoje terajšie bývanie dostali od obce, sa vyskytovali vo všetkých troch typoch vylúčených osídlení, najvyšší podiel mali v rámci separovaných sídiel na okraji obce. Zistenia naznačujú, že samosprávy byty pre sociálne slabých nezriedka umiestňujú mimo obec.

Situácia z hľadiska druhu obydli, spôsobov jeho nadobudnutia a vlastníckeho vzťahu k obydliu sa zdá vo vylúčených osídleniach veľmi rôznorodá. Pri mnohých skúmaných domácnostiach nebol jednoznačný formálny status obývaného bytu či príbytku, čo už samé o sebe netvorí dobré východisko pre stabilitu bývania a kvalitu života členov domácností. Vypovedá o tom aj subjektívne hodnotenie podmienok bývania, ktoré vyšlo najnepriaznivejšie za segregované osady a neštandardné príbytky.

Empirická sonda opätovne a detailne ukázala, že rómske domácnosti z vylúčených osídlení obývajú často krát nekvalitné obydli, pričom situácia vychádza najhoršia za segregované osady.

V segregovaných osadách sa nie len koncentrujú neštandardné príbytky – chatrče, často sú a zostávajú bez najzákladnejšieho vybavenia. Problémy s obydli sa ale objavovali vo všetkých troch vylúčených prostrediach, v každom sa našli domácnosti obývajúce obydli nezodpovedajúce kritériám kvality, či už išlo o veľkosť príbytku, jeho preľudnenosť alebo nedostatky v základnom technickom vybavení. Neboli zriedkavé prípady, keď sa nedostatky vzájomne kombinovali, napríklad preľudnenosť s poddimenzovaným technickým vybavením, atď. Kvalita bývania mnohých domácností z vylúčených osídlení vykazovala značné deficity a výrazné zaostávanie za bežným štandardom bývania na Slovensku.

Väčšina krajín EÚ prijala nejaký typ bytovej politiky, ktorá má podporiť rozvoj bývania vôbec, jeho dostupnosť pre rôzne skupiny obyvateľstva a zabezpečiť istú kvalitu bývania definovanú cez minimálne štandardy. Mnohé z podmienok bývania zistených vo vylúčených osídleniach štandardom rozhodne nevyhovujú. Nedostupnosť vody v obydli a absencia kanalizácie, problémy s energiami i spôsoby vykurovania ďaleko zaostávajú za akýmkoľvek štandardom – aj minimálnym. Prehustenie bývania a obmedzený priestor redukovujú jeho obyvateľom šance na akýkoľvek rozvoj. Častý výskyt situácie, keď každý člen domácnosti nemá nie len svoju izbu, ale ani svoju posteľ, je alarmujúce.³⁷

Zaznamenané príbehy poslednej úpravy obydli poukázali na tri základné súvislosti: prevažuje údržba obydli nad zásadnejším zlepšením kvality obydli; pre mnohé domácnosti je finančne nedostupná aj základná údržba bytu alebo domu; absolútnu väčšinu úprav obydli si robia domácnosti svojpomocne, prípadne ešte za pomoci príbuzných a známych, platené služby využívajú len výnimočne. Ani posledné úpravy realizované v súčasnom obydli nenaznačili silnejší trend k zlepšovaniu existujúcej

kvality bývania vo vylúčených osídleniach, hoci pár pozitívnych zmien sa zaznamenalo.

Otázky týkajúce sa sociálneho bývania alebo integrácie zohrávajú v agende sociálnej politiky EÚ kľúčovú úlohu. *Charta základných práv Európskej únie* v hlave IV článok 34 uvádza: „S cieľom bojovať proti sociálnemu vylúčeniu a chudobe Únia uznáva a rešpektuje právo na sociálnu pomoc a pomoc pri bývaní s cieľom zabezpečiť dôstojnú existenciu všetkých osôb, ktoré nemajú dostatok prostriedkov, v súlade s právom Únie a vnútroštátnymi právnymi predpismi a praxou“ (*Charta...*, 2007). V súvislosti s bývaním majú hlavnú zodpovednosť ústredné vlády štátov, ktoré vyvíjajú vlastné politiky bývania. Slovensko čelí v tomto smere mnohým výzvam, napríklad ako obnoviť bytový fond, ako plánovať a riešiť rozširovanie miest či obcí, ako podporovať udržateľný rozvoj, ale aj ako pomáhať mladým a znevýhodneným skupinám. Mnohé domácnosti z vylúčených osídlení rozhodne k znevýhodneným skupinám patria, čo naznačili všetky sledované parametre kvality bývania. Zistenia volajú po zásadných opatreniach v záujme nápravy existujúceho stavu, obzvlášť s prihliadnutím k demografickému vývoju tejto časti populácie a k rastúcej potrebe bytov pre narastajúci trend počtu novozałożených mladých rodín a ich mizivými šancami na získanie samostatného bývania. V *Charte* vymedzené právo na dôstojnú existenciu u tejto skupiny minimálne „pokrivkáva“.

Jedným z najdôležitejších faktorov ovplyvňujúcich spôsob bývania rómskej populácie vo všeobecnosti je ich územné rozloženie, resp. miera ich koncentrácie v jednotlivých regiónoch. No neoddeliteľnou súčasťou ich bývania je aj charakter osídlenia – sídelné či urbanistické typy. Charakteristiky bývania Rómov podľa P. Navrátila sú na základe analýzy situácie v ČR nasledovné: koncentrácia rómskych obyvateľov v nevyhovujúcom, starom bytovom fonde v majetku štátu; segregačné praktiky obcí; nútená segregácia, nemožnosť prenajať si byt v inej lokalite z dôvodu častých rasových predsudkov nájomcov; vznik get; nelegálne obsadzovanie bytov, bývanie v bytoch bez nájomnej zmluvy (Navrátil, 2003, s. 124). Podľa zistení sa dá konštatovať, že na Slovensku nie len platia v plnej miere, dokonca je segregačných praktík ešte omnoho viac.

Príbehy posledných úprav obydlija priblížili nie len samotnú podobu, priebeh a okolnosti tejto situácie: prevaha udržiavania nad zvyšovaním štandardu obydlija, svojpomocné vykonanie úprav, rezignácia na úpravy). Podali zároveň silné svedectvo o rôznorodosti kvality bývania vo vylúčených komunitách, najmä o značnej deprivácii v bývaní rómskych domácností. EU SILC medzi ukazovateľmi deprivácie v bývaní sleduje nedostatok svetla a vlhko v byte, absenciu kúpelne a WC. Zistenia naznačili, že pre obydlija vo vylúčenom prostredí má tento typ deprivácie takú vyhranenú podobu, že by si vyžadovalo kombináciu vyššieho počtu a iných premenných popisujúcich stav bývania.

Príloha ku kapitole 3: Posledná úprava obydliá

TYP ÚPRAVY

Nič, nevie

Neopravujú obydliá – nízky príjem.

Bývame v bytovke a nič si nemôžeme dovoliť; sme zadlžení, sme radi, že máme kde bývať.

Pre existenčné problémy nemôžu si dovoliť ani zámku na dvere do bytu kúpiť; ani vymalovať, ani zaskliť okná.

Úpravu obydliá (bývajú v dvojizbovom byte s kúpeľňou, ktorý dostali od obce) vykonáva otec rodiny. A taktiež sa stará o to, aby bol byt udržiavaný a bol v poriadku.

Dlhodobu v byte nič neprerábali.

Žiadne.

Za posledné obdobie sme nič neopravovali, bývame v novostavbe.

Sme v podnájme – nemaľujeme, pretože tečie strecha a sú mapy.

Úpravy na dome nerobia z dôvodu nedostatku financií.

Strecha sa nám rúca, ale nemáme peniaze na nič, leďva žijeme. Ešte že nemáme deti.

Úpravy na dome nerobia, nedochádza im, sú radi, že majú na lieky a potraviny.

Už dlhšiu dobu sme v dome nerobili žiadne úpravy

Už sme dávno neopravovali nič na dome.

Zatiaľ žiadne (dom s jednou izbou a kúpeľňou a základným vybavením)

Žiadne.

V poslednej dobe žiadne úpravy.

Zatiaľ nič neprerábali (murovaný dom s 1 izbou a základným vybavením).

V obydli nebol prevádzkaný žiadne úpravy v poslednom období.

Na dome už dávno nič nerobili, lebo nemajú peniaze.

Dom nie je náš (patrí obci), takže úpravy veľmi nevieme urobiť, hoci by sme potrebovali. Nemáme na to ani finančné prostriedky.

Už dávno sme nič nerobili okolo domu, žijeme iba zo sociálnych dávok a na nič iné nám nestačí.

Náš dom by veľmi potreboval opravu (jednoizbový bez kúpelne, vybavenie slabé), žiaľ, financie na to nemáme. Plánujeme zaviesť vodu od susedov, aspoň do kuchyne. A potom by sme si urobili kúpeľňu.

Potrebovali by sme si zrekonštruovať celý dom (zlé podmienky, nemajú elektrinu ani vodu, bez kúpelne a je to jedna izba a kuchyňa), ale nemáme na to financie.

Z hľadiska slabej ekonomickej situácie sme dom neopravovali najmenej 20 rokov. Je v dezolátnom stave, strecha sa rozpadá.

Neopravovali sme, nemáme peniaze, ale bolo by treba: vymeniť vchodové dvere a vymalovať (stavba načierno, murovaný dom s dvomi izbami)..

Posledné dva roky sme nič na dome neopravovali, aj keď máme čo. Finančne nám to nevychádza, platíme veľa za elektrickú energiu. Zatiaľ bývame v dome u rodičov.

Bývam u rodičov a nerozhodujem, kedy sa čo urobí, aj keď by som chcela.

Íde v podstate o novší príbytok, v poslednej dobe nebolo potrebné nič opravovať. Naposledy po dažďoch, aby zabránili noseniu blata do príbytku, vysypali pred vchod kamienky, ktoré nazmetali okolo hlavnej cesty.

Tento rok sme nemali žiadne úpravy ani opravy, dom máme v poriadku.

Náš príbytok je vo veľmi zlom stave (chatrč bez vybavenia i elektriny), na opravu nemáme peniaze. Ale máme prísľub od starostu, že ak bude mať voľný byt alebo dom, tak ho dostaneme.

Nerobíme na dome nič, lebo to dom ani nie je (chatrč bez akejkoľvek infraštruktúry), len keď je niečo veľmi súrne.

Nerobíme žiadne úpravy na dome, lebo leďva naša chatrč stojí. Potrebovali by sme úplne nové bývanie, aspoň unimobunku.

Nedostatok financií mi nedovoľuje opravy a renováciu môjho obydliá. Bývam na svoje pomery, ako mi vystačuje (bývajú v chatrči s dvomi izbami spolu 12 ľudí). Na opravu či úpravu si vyžobru od majetnejších.

Zlá finančná situácia, mentálny postih, zlá starostlivosť o obydli (chatrč), snažia sa prežiť zo dňa na deň.

Neboli s obydli v poslednej dobe žiadne problémy.

1 Opravy zariadenia v byte:

Výmena vchodových dverí v júni tohto roku. Úpravu robili svojpomocne, na výmene sa podieľali všetci, ktorí bývajú v spoločnej domácnosti. Na celkovú výmenu prispeli takmer všetci: celkové náklady cca 270 euro.

Úpravy v obydli: WC nesplachovalo, elektrické vypínače nefungovali, vodná kuchynská batéria pokazená... Obrátili sme sa s problémami na správcu bytu, s ktorým sme sa dohodli na spoločnom odstránení závad v byte.

Niektu nám vyrazil dvere na byte a museli nám dať nové. Bol poškodený zámok a nedalo sa zamknúť, dvere boli celé dolámané. Pächateľ sa nezistil. Bolo treba vynoviť dvere – ohlásili sme to domovníkovi a za tri dni nám priniesli nové dvere. Museli sme si ich zaplatiť – 30 euro; správkynia nám to dala do nájmu. Neohlasovalo sa to na políciu. Za tri hodiny to bolo vymenené, prišiel domovník a dvaja majstri, sami spravili dvere. Dvere boli trochu dlhé, preto museli spíliť spodok. Napojili sa na našu elektrinu. Teraz už dvere dobre fungujú, ale niekedy sa zle zatvárajú. Nám aj u susedov sa to stalo pravidelne, ale nikdy sa nenašiel pächateľ.

Naposledy sme ešte so svojim manželom (aktuálne vdova s dvomi dospelými deťmi 25 a 22 rokov) upravovali našu izbu pred polrokom; sme si preložili nábytok.

Hlava rodiny spravila svojpomocne dvere do chatrče: kúpil závesky za 8 euro, drevo priniesol z lesa, drúky olúpala a pozbíjal dokopy.

2 Maľovanie, stierkovanie, steny:

V poslednom období sme maľovali - iba na bielo, farebne je to drahšie. Iné úpravy sme nerobili. Stálo nás to 5 euro, úpravu sme robili sami, svojpomocne.

Naposledy sme maľovali, maľovala som sama (žena), muž mi v domácnosti pomáha málo, má zdravotné problémy. Ja chodím do práce – doobeda na 4 hodiny. Teraz cez prázdniny v škôlke upratujeme, tak keď prídem domov, potrebujem si trochu oddýchnuť a až tak môžem robiť niečo doma. Preto mi maľovanie trvalo dva dni a upratovanie tiež dva dni. Stálo ma to 25 euro: Primalex 12 euro, farba na sokel 10 euro a čistiace potreby 3 euro.

Nedávno sme maľovali celý byt. Stálo ma to okolo 50 euro, čo som vydala za farby. Keďže môj manžel je šikovný, tak celý byt vymaľoval sám s mojou pomocou.

Bolo nutné maľovať, pretože sa na stenách aj po maľovaní vyskytujú pukliny (bytový dom). Maľoval otec rodiny sám, nakúpila sa farba a stierka; stierka zakryje pukliny a je to lacnejšie. Materiál bol zakúpený v hodnote 17,90 euro a je to už v poriadku.

Úpravy nerobia, iba keď si vymaľujú byt.

Maľovanie bytu – dve vedrá po 6 euro. Maľovala som sama, s upratovaním mi pomáhali deti. Maľujeme často, pretože v našom byte s nami žije ešte naša dospelá dcéra s rodinou a syn s družkou, spolu je nás 15 ľudí (majú dvojizbový byt v bytovke).

Na jar maľovali svoj byt, vápno im dali ľudia, u ktorých pracoval otec rodiny - rýľoval záhradu.

Poslednou úpravou bola estetická úprava stropu. Nakúpili polystyrénové gazety, farbu a lepidlo, čo ich vyšlo asi na 150 euro. Úpravu vykonal samostatne manžel spolu s príbuznými, trvala dva dni.

Posledná úprava bola asi pred dvomi rokmi, v kuchyni a kúpelni sa vytvárala plesen a steny boli tiež špinavé. Úpravu obydli uskutočnil najstarší syn (21 rokov), je vyučený v takomto odbore. Nakúpili sa farby, sadra, valec na maľovanie – asi za 27 euro. Práca postupovala rýchlo, ale dnes je potrebné opäť vymaľovať, vytvára sa plesen.

Suseda ich vytopila asi pred pol rokom, bolo potrebné vymaľovať kuchyňu aj chodbu. Suseda im prispela 10 euro. Oni si zakúpili farbu, valec na maľovanie; štetce a ostatné si zohnali od rodiny. Materiál, ktorý si zakúpili, stál 38 euro. Úpravu si robili sami, prišli pomôcť aj z rodiny. Práca šla veľmi dobre, teraz už je to v poriadku.

Byt máme zariadený, maľbu som si vykonal sám pred polrokom, materiál som si kúpil za 10 euro.

Maľovali izby: materiál (40 euro) kupovali sami, práce robili muž a žena spoločne. Už je to v poriadku, maľovali kvôli tomu, že mali zadymené steny.

Poslednou úpravou bolo maľovanie izby. Bolo potrebné zakúpiť farbu a štetec, spolu asi za 15 euro. Maľovanie prebiehalo dobre a pracovali na ňom členovia rodiny, trvalo jeden deň. Stena je ešte stále čistá.

Keďže bývame v obecnom nájomnom byte iba tri roky, nie sú potrebné žiadne úpravy, iba maľovanie. Maľovali sme v auguste, kúpili sme si už farebné namiešanú farbu, zaplatili sme za ňu asi 20 euro.

Bývame v byte iba dva a pol roka, opravy nepotrebuje. Iba sme teraz v lete maľovali, maľoval syn, pomáhala mu staršia dcéra. Nestálo nás to tak veľa, farba asi 20 euro.

Tak naposledy sme si vymaľovali obidve izby (bytový dom), na podlahu nemáme peniaze. Manžel sám vymaľoval, stálo nás to 25 euro.

U nás tohto roku sme maľovali celý byt, svojpomocne; za farbu zaplatili cca 40 euro.

Obydlie, byt sme nerekonštruovali, nemáme financie; v lete sme len vymaľovali izby.

Maľovanie izieb svojpomocné, za vlastné peniaze.

Bývame v podnájme, veľké opravy nerobíme. Každý rok na jar vymaľujeme. Dobré by bolo mať vlastný dom.

Dalo by sa čo opraviť na dome, ale nemáme financie. Každý rok aspoň vymaľujem, aspoň tie základné veci, aby sme nežili v špine (40 euro).

Maľovali kuchyňu a spálni.

Maľovali izby, robili si to sami. Kúpili Primalex a náradie na maľovanie, dokopy zaplatili asi 15 euro. Už si presne nepamätá, lebo to bolo minulý rok v lete.

V apríli maľovali, robili to svojpomocne – manželka. Spolu ich to stálo 18 euro: Primalex 15 euro a štetka na maľovanie 3 euro.

Každé dva roky maľujú, naposledy v auguste. Robia to sami, materiál stojí asi 17 euro.

Posledná úprava bola pred tromi rokmi, keď sme maľovali. Maľoval sám manžel, ale teraz by sme potrebovali opraviť strechu, ale nemáme na to finančné prostriedky.

Svojpomocné maľovanie izieb, pomohla rodina. Za Primalex dali 13 euro a za farbu 3 euro.

Pred dvomi mesiacmi bielili izbu, ktorá slúži ako obývačka i spálňa. Bolo potrebné kúpiť Primalex v hodnote približne 30 euro, náradie na maľovanie si požičali od príbuzných. Maľovali sami, práca postupovala bez problémov, no v súčasnosti sú steny opäť špinavé (v dome s tromi izbami bez kúpelne a vody bývajú deviat, z toho je päť detí mladších ako 10 rokov).

Nejakú veľkú úpravu sme nerobili 3-4 roky. Jaj, pred dvomi rokmi sme vymaľovali, nebolo to drahé, robili sme na bielo všetko, stálo to okolo 23 euro.

Pred rokom maľovali všetky izby, robili si to sami, za vápno dali 5 euro.

Maľovala som naposledy kuchyňu. Bolo potrebné vymaľovať celý dom, ale na to nemám peniaze. Odkedy zomrel môj druh, žije sa nám ťažko, chýba v dome mužská pomoc. Maľovanie ma vyšlo približne na 8 euro za farbu, maľovala som sama, dievčatá mi pomáhali (dve dcéry vo veku 15 a 10 rokov).

Maľovali sme v lete, ja som kúpila farbu a štetce a muž vymaľoval; stálo nás to asi 20 euro.

Minulý mesiac maľovali zvnútra. Nábytok vynesli pred dom, izbu vyzametali, omietli pavučinu. Za farbu zaplatili cca 20 euro. Pri vynášaní nábytku a následne do domu im pomáhala rodina, vymaľovali si sami.

V auguste maľovali svojpomocne kuchyňu a izby (bývajú v dome s dvomi izbami a kúpelňou). Zakúpili Primalex v hodnote 15 euro.

Naposledy sme maľovali obývačku, vyšlo to okolo 100 euro

Malí problémy so stenami, preto potrebovali maľovať. Maľovali sami, spolu za farby dali okolo 50 euro.

Za gaučom sme mali plesň, tak sme museli nastriekať stenu proti plesni a namaľovať ju znovu. Stálo to spolu asi 7 euro, robil to môj muž.

20.8.2011 sme maľovali všetky tri izby, pomáhal nám rodinný člen. Stálo nás to 40 euro, dom mám čistý a v poriadku.

V auguste sme maľovali steny v izbách. Nakúpil som farbu do dvoch miestností za 30 euro a k tomu za 7 euro štetku na maľovanie. Sám som začal maľovať po druhýkrát, predtým sme platili maliara.

Toto leto sme maľovali, pri maľovaní nám pomáhal syn a nevesta. Za farby sme zaplatili približne 18 euro. Maľovali sme všetky tri izby a chodbu.

Maľovali sme v lete, prišli pomôcť synovci. Za tri izby a chodbu sme zaplatili 30 euro. Trvalo to asi tri dni.

Na opravu domu nám neostáva, sme radi, že máme elektrinu. Keby družku zobrali na aktivačné do dediny, tak by sme viac dostali; sľúbili, že až na jar. Cez leto sme kúpili Primalex a vymaľovali.

Maľovanie kuchyne; kúpa Primalexu cca za 10 euro. Robili svojpomocne – maľoval otec rodiny.

Naposledy sme asi pred rokom maľovali izby v dome. Prácu vykonal muž – hlava rodiny. Náklady boli za nákup farieb, sadry, valčeka a štetcov cca 60 euro.

Asi pred veľkou nocou sme maľovali obývačku. Maľoval ju muž so synmi (18 a 15 rokov), stálo nás to asi 20 euro.

Strechu by sme mali už dávnejšie opraviť; škridle už mám, ale ostatné veci ešte nie. Vnútri, ako vidíš, vždy máme čistotu, raz do roka vymaľujeme, vlastne to robí manželka. Ona vždy hovorí, že ja to neviem robiť. Maľovanie vyjde na 40-45 euro. Čo by sme potrebovali súrne spraviť, je okolo 800-900 euro.

Nemá času opravovať vlastný dom, lebo si musí zarábať na živobytie (žije sám). Na dome je stále čo robiť, asi pred tromi rokmi si vymaľoval všetky izby na bielo. Keď sa niečo pošpiní, tak zamaľuje iba to miesto.

Úprava kuchyne a maľovanie; robili sme si to sami, stálo nás to 100 euro za materiál.

Naposledy môj manžel opravil jednu stenu v spálni: sieťka, lepidlo a stierka stáli asi 40 euro.

Stierka na stenách – to bola naša posledná úprava v našom dome. Robili sme si ju sami, manžel a synovia. Synovia nám pomohli aj finančne, hoci už s nami nebývajú a majú svoje rodiny. Dali nám 100 euro, aby sme si to mohli dovoliť urobiť. Materiál s dopravou nás stál okolo 60 euro, k tomu ešte niečo na zjedenie, takže z tých 100 euro ani nezvyšilo. Za tri dni už bolo všetko urobené a v poriadku.

Maľovali kuchyňu a izby – svojpomocne; farba stála 15 euro.

Prerábali kuchyňu, museli ju maľovať. Úpravu som riešil sám, musel som kúpiť farbu a štetce. S výsledkom som spokojný.

Opravu domu robili pred tromi rokmi, keď ho kúpili. Bolo to maľovanie; na výdavky si presne nepamätajú – farby a potrebné nástroje.

Naposledy sme vymaľovali byt, stálo nás to okolo 70 euro. Tie peniaze som zohnala tak, že každý mesiac som odložila po 20 euro. S prácou mi pomohli moji bratia, ktorí za prácu nežiadali platbu.

Na jar pred veľkou nocou maľovali izby, všetky práce si robili sami. Za materiál nemuseli dať nič, lebo im vápno na maľovanie dala jedna pani, u ktorej otec rodiny pomáhal s kopianím a rýľovaním záhrady.

Bolo to maľovanie izieb pred veľkou nocou. Maľovali sme kuchyňu a obývačku, maľoval manžel a pomáhal mu syn. Nakúpili sme farby, natierací valček a štetec: stálo to cca 30 euro. Práca prebiehala bez problémov.

Posledné úpravy v byte sa konali 20. júna, bolo nutné vymaľovať a zasadrovať miesta na niektorých častiach stien. Farba bola kupovaná biela, pretože je najlacnejšia, a sadra: cca 10 euro. Úpravu robil otec rodiny. Natierali sa aj rámy okien a dverí: lak stál 8,70 euro.

Izbu som maľovala naposledy. Na farby som potrebovala 30 euro, pomohol mi švagar zadarmo.

Len nevyhnutné opravy vieme robiť z dávky. Vlni sme si vymaľovali, aj to je drahé (farba stojí 20 euro). Rada by som si obydľie opravila, je tam zima, fučí cez zlé okná a dvere, ale žiaľ, nemôžem si to dovoliť, tak len to plátame, ako vieme.

Minulý týždeň sme v sobotu lícili, nemôžem v nedeľu, keď si mám kúpať deti. Lícila som, lebo tu bolo špinavé, nebol tu dobrý vzduch, keď som vstávala. Keď je ´bordel´, sa hanbíš. Sama som si lícila, najstarší syn (20 rokov), ktorý je doma, postával okolo šporáku, on by lícil aj do večera, mne to trvalo dve hodiny. Farbu som dostala od Dáši, čo tiež lícila. Nemám peniaze, čo tam budem ´šaliť´, už bola polka minútá. Pýtala som od nej, keď jej zostane, nech mi nechá. Bolo treba dať ďalej skrine, syn mi pomohol, susedia nepomáhali. Valček som mala ja, to som si od nikoho nepožičiavala.

Maľovanie izieb pred štyrmi mesiacmi, oprava fasády – maľovanie. Robili to svojpomocne s rodinou, farby stáli okolo 15 euro.

3 Oprava strechy, zatekania:

Po stálych dažďoch sme zistili, že musíme opraviť krytinu, dokúpiť a opraviť krytinu. Zatiaľ sme si od suseda napomohli so starou krytinou, ktorá je v dobrom stave. Môj brat mi napomohol pri výmene škridlíc, asi 100 kusov sme vymenili a už nám zatiaľ nezateká. Sused Neróm nám prisľúbil, že nám zoženie krytinu zdarma.

Oprava strechy vlastnou svojpomocou, len zopár škridiel

Zatekala nám strecha, opravili sme si to sami. Nekupovali sme nič, lebo materiál sme mali doma.

Zatekanie stropu – zatesnenie strechy. Robil som si to sám, materiál ma stál 190 euro. Takéto veci si robím sám, inak by som na to nemal financie.

V júli 2011 vybielili miestnosť (bývajú v dome s jednou izbou a kuchyňou, bez kúpelne). A tiež opravili časť strechy, z boku nabili dosky. Kúpili odrezky z píly, vybrali lepšie dosky a použili ich na opravu.

Úpravy okolo domu nerobili pre nedostatok financií, akurát zatekanie – opravili strechu. Malujú raz do roka, aj to iba jednu miestnosť, kde zateká.

Naposledy oprava strechy, pomáhala rodina. Nakúpili dreva na strechu a krytinu (samostatný murovaný dom s kúpeľňou a vybavením).

Po veľkej víchrici nám vietor odniesol polovicu strechy. Materiál nemali, ani peniaze, tak si pomohli ako vedeli. Od príbuzných nazbierali plechy, dosky, sused im dal staré linoleum, a tak vedeli opraviť strechu, aby im nezatekalo do izby. (Bývajú v zlých podmienkach s tromi deťmi v murovanom dome bez kúpelne a s jednou izbou, bez vybavenia a elektriny.)

Úprava strechy – zatekanie, cementová škridla po zime poškodená. Problém vznikol ešte v zime, museli kúpiť igelit, aby z vnútornej strany prekryli prasknutých 8 ks škridiel. Na trámy pribili igelit, ktorý odvádzal pretekajúcu vodu do časti mimo muriva. Náklady dosiahli 15 euro. K tomu obnova zatečeného stropu a steny: omietka (sadra a piesok) za 10 euro, maľovanie 15 euro, kúpa 8 ks krytiny od suseda 10 euro, odmena druhému susedovi za výmenu krytiny 5 euro. Celkové náklady dosiahli 60 euro.

Oprava kvôli zatekaniu: opravil to bytový podnik z fondu opráv (dvojizbový byt s kúpeľňou v bytovke vo vlastníctve obce).

Kupovali pred mesiacom novú fóliu (gumu) na strechu, stálo ich to 48 euro. Fóliu si natiahli a upevnili sami, pracoval na tom druh a svokor, ktorý pomáhal.

Opravovali naposledy strechu, nakúpili plechy v hodnote asi 100 euro, staré plechy odstránili a položili nové. Opravu si robili sami, strecha však stále zateká.

Zatekala nám strecha, posledná úprava obydľia bola teda jej oprava. Vykonali ju svojpomocne s príbuznými. Plechovina ich stála asi 280 euro. Problém zatekania je vyriešený, ale strecha ešte nie je úplne dokončená. Oprava trvala tri dni.

Posledná úprava obydľia spočívala v oprave strechy, ktorá zatekala. Oprava prebiehala svojpomocne, na deravé miesta nadložili kusy plechov a nepotrebnú PVC podlahy. Náklady na opravu žiadne.

Oprava strechy – zatekalo. Materiál manžel odpracoval u gadža, prácu robil manžel a pomáhali mu z rodiny. Maľovanie svojpomocne – 15 euo farby. Oprava stropu: sieťka, lepidlo, polystyrén, omietka (25-30 euro); december 2010.

Museli sme opravovať strechu (bývajú v chatrči), lebo nám dnu zatekalo. Kúpili sme v bazáre plechy, veľkú gumenú plachtu a strechu opravil môj muž aj s jeho bratmi. Nestálo nás to veľa, asi tak 15-20 euro.

Zatekanie strechy: pôvodné plechy boli prehrdzavené, a tak boli ako sito. Plechy zohnali zo zberných surovín za 10 euro, kde im predali po 0,60 za kilo. Otec to doviezol z mesta (cca 5 km) na vozíku požičanom od suseda, za požičanie vypil so susedom dve fľaše obľúbeného vína (Milenka). S výmenou plechu pomohol synovec za jedlo. Ostatný potrebný materiál, klince a drevo, dostali od Neróma, kde chodí druh na brigády – pomáha v záhrade a okolo domu (rýľovanie, ručné kopanie, betónovanie).

Neopravujeme nič, lebo nemáme z čoho. Keď nám začne tiecť do chatrče, tak vtedy muž niečo zatesní (bývajú s piatimi deťmi v chatrči bez akejkoľvek infraštruktúry).

4 Kúpeľňa či WC:

Robili si kúpeľňu svojpomocne počas troch mesiacov, na materiál minuli cca 1 200 euro.

Upravovali sme kúpeľňu, pomáhala mi rodina a známami, na úpravu sme si našetrieli.

Naposledy prerábali kúpeľňu; matka hlavy rodiny je pripútaná na lôžko (nechodiaca), dostali dotáciu od ÚPSVaR na opravu kúpelne, resp. na jej rekonštrukciu, aby v nej bola sprcha pre chorú mamu.

V roku 2011 rekonštruovali kúpeľňu a toaletu. Svojpomocne, druh a blízka rodina. Zakúpili si stavebný materiál v hodnote 200 euro. Nepodarilo sa ešte úplne dokončiť – kvôli nedostatku finančných problémov.

Naposledy sme rekonštruovali kúpeľňu. Vybrali sme 1 000 euro pôžičku, čo po 42 euro mesačne vraciam. Kúpili sme vaňu, WC, dlažbu, obkladačky a automatickú práčku. Pri práci nám pomáhal môj otec a švagor, už je to dokončené.

Naposledy vymieňali kúpeľňové rúry (potrubia) za nové. Úpravu vykonali svojpomocne – manžel s príbuznými. Materiál nekupovali, spolu s cementom ho dostali ako dar od starostu. Výmena trvala jeden deň.

Naposledy sme prerábali kúpeľňu a dávali sme do obývačky plávajúcu podlahu. Všetky úpravy sme robili sami.

Naposledy sme v našom byte prerábali kúpeľňu, úpravu nám zabezpečili naši známi s rodinou.

Pred dvomi rokmi sme robili kúrenie aj kúpeľňu, v poslednom čase sme v byte nič neupravovali.

5 Dlažba, podlaha:

Pokládka dlažby a zateplovanie sklenou vatou. Robili si to sami, za materiál dali asi 800 euro.

Menili podlahu v obývacej izbe, mali tam starú podlahu (drevené dyle), z ktorých vychádzali mravce. Museli tam dať betón, ktorý si urobili sami, za materiál dali okolo 100 euro. Potom tam dali plávajúcu podlahu, za ktorú platili 150 euro.

Maľovali sme a menili plávajúcu podlahu, lebo už bola stará. Tieto opravy nás stáli 250 euro.

Vymenili sme podlahu, pomáhali bratia. Postupne pomaly na tom pracovali, teraz je to v takom stave, ako má byť.

Pred štyrmi mesiacmi sme menili podlahu, staré linoleum sme menili za nové. Prácu vykonával muž, nové linoleum sme kúpili za 80 euro.

Upravovali sme schody – vchod do domu, ktoré sa prelomili. Schody robil, zabetónoval manžel, pomáhali mu starší synovia (22 a 19 rokov). Kúpili sme cement, ktorý nás stál asi 20 euro, prácu postupovali bez problémov a schody sú v poriadku.

Kúpa a svojpomocné uloženie plávajúcej podlahy.

V kuchyni bola na zemi guma (bytovka), ktorá už po určitých rokoch ostala popukaná a zničená. Bolo treba ju vymeniť. Materiál sa zakúpil v hodnote 29,45 euro, úpravu podlahy si robila rodina sama a uskutočnila sa v máji tohto roku.

6 Kachličkovanie kuchyne a pod.::

Naposledy sme kachličkovali stenu v kuchyni okolo sporáka a linky. Obkladačky som kúpil v akcii, neboli drahé – 4,50 euro za meter štvorcový. Kúpil som 5 M2, lepidlo, špárovačku – všetko ma to vyšlo na približne 40 euro. Robil mi to kamarát, za robotu nechcel zobrať nič, tak som sa s ním vyrovnal v naturáliách – kúpil som mu vrece zemiakov.

7 Nadstavbu, prístavbu:

Robili sme nadstavbu, zatiaľ nás to vyšlo na 1 500 euro, ale ešte sme neskončili. Robí to manžel, jeho brat a môj otec. Robíme to už druhý mesiac.

Bývajú v unimobunke, takže to je veľmi zložitá, sú tam natesnení (dvaja rodičia, štyri deti vo veku 22 až 13 rokov, a vnuk od najstaršej dcéry).

Naposledy si tam prístavili predsieň, že by im v zime neunikalo teplo. Za použité kvádre dali 50 euro, kúpili cement, piesok a vápno mali zadarmo (za prácu – manžel pracoval v dedine a namiesto peňazí mu dali materiál). Stavali si to sami.

8 Izolácia, dvere:

Manžel izoloval diery v prístavbe – v chodbe. Nebolo to drahé, okolo 20 euro sme za to dali. Kupovali sme trochu sklenej vaty.

9 Oprava komína, kúrenia:

Naposledy asi pred týždňom som mala problémy s komínom, veľmi nám dymilo. Keď dostal manžel výplatu, dala som to opraviť. Opravu urobil manžel so švagrom, ale tehly a ostatné veci týkajúce sa komína ma vyšlo na 100 euro.

Rodina žije v bytovom dome (dvojizbový byt, žijú v ňom traja ľudia, rodičia a dcéra), naposledy menili rúru do komína, prácu vykonali svojpomocne.

Úpravu obydľia plánujú na september – výmena dymovodov zo sporáka a vyspravenie šamotu v sporáku. Predpokladané náklady 50 euro: na materiál, náklady s dovozom. Odmeny za zmontovanie asi 30 euro; spolu 80 euro.

Opravovali diery v podlahe – starý komín zasypaný pieskom a štrkom (bývajú v starom kaštieli v jednej izbe bez kuchyne a kúpeľne a akéhokoľvek vybavenia, ani elektrina; je ich s deťmi šesť). Úpravy robili sami bez investícií.

10 Oprava či prerábka odpadu, vody:

Pred začiatkom roka sme mali problém s odpadom, a tak sme museli objednať firmu na prerazenie odpadu od nečistôt, lebo odpad bol zapchatý. Všetky odpadové rúry precistili krtkom, platili sme 60 euro za prácu a cestovné pre firmu 50 euro.

Riešili sme zatekanie – oprava kúpeľne, vlhká stena.

11 Úpravy záhrady, dvora, plotu:

V júli sme si dali do poriadku trávnatý povrch vo dvore, zasiali sme novú trávu a povalcovali. Vystavali sme z dreva nový altánok a drevený plot. Materiál aj s prácou nás stáli 2 500 euro. Pomáhal mi bratranec – solár a manželka počas víkendov.

Úprava dvora – robili sme ju samostatne vlastnými silami.

Opravovali sme pletivo okolo domu, bolo potrhane a chodili nám k dverám cudzie psy. Stálo to okolo 35 euro, robil to manžel a svokor; za jeden deň bola práca hotová.

Stavba drevárne – búdy z dreva na uskladnenie paliva, dreva na zimu do pece. Náklady 60 euro (materiál – dosky, odrezky z dreva, fólia, klince).

12 Prerábka jadra:

Prerábali sme pred dvomi mesiacmi jadro bytu z dôvodu zväčšenia priestoru obývačky. Úpravu som robil sám, sám som aj vysekal múr a zaťahoval okraje a vymaľoval. Náklady na rekonštrukciu ma vyšli na 180 euro. Obývačka je zväčšená o otvorený priestor z kuchyne.

13 Oprava základov, nových stien:

Dobudovali sme vypadnutú stenu.

Nakoľko bývame v osade a máme drevenú chatrč, stále sa pravidelne vyskytujú opravy obydľia, hlavne po daždivom počasi. Podteká mi voda pod základy domu, a tak to stále opravujem. Staviam oporné základy zo skál a cementu, ale stojí ma to aj 50 euro mesačne, tak sa opravuje len po daždi.

Opravovali sme naposledy chatrč. Príde zima a musíme dať chatrč do poriadku, aby sme nezmrzli. Z podpory sme dokúpili drevo a dali sme to do poriadku. Stálo nás to 60 euro. Brat a švager nám v tom pomáhali, je to už dokončené.

Výkop po obvode príbytku (bývajú v príbytku neurčenom na bývanie, bez kúpelne a vody, s vypnutou elektrinou), aby pri väčšej búrke im netiekla voda cez príbytok, ale aby sa zbierala do odvodového okopu. Výkop kanála 20 x 20 cm po celom obvode, plus odbočka smerom ku kopcu, aby stekala.

14 Prípojka na vodovod, voda:

Mali sme problém s vodou, bolo jej málo v studni. Nedávno im dali prípojku na obecnú vodu, ktorú si napojili do domu. Robili to svojpomocne, rodina pomáhala.

Výmena vodovodnej batérie a prívodnej pancierovej hadice, ktorá vytopila z ich prízemného bytu 24 m2 stropu v suteréne bytovky. Batéria s hadicou stáli 40 euro, materiál na opravu stropu: sadra 4 euro a Primalex 15 euro; cca 60 euro stála pancierová hadica na prívod vody.

15 Robili kozub:

Pred dvoma rokmi si dávali do domu kozub, manžel si robil skoro všetko sám, pomáhal mu jeho brat. Zobrali si na to pôžičku 2 000 euro.

16 Oprava omietky, nová omietka, fasáda:

Opadaná omietka na dome: kúpili cement, vápno, piesok mali doma. Robil si to majiteľ domu sám.

Posledná úprava sa týkala vstupnej chodby, kde opadávala omietka. Pomáhal im švager, pričom asistoval manžel. Na opravu bolo potrebné zakúpiť cement, vápno, štrk a Primalex: spolu to stálo približne 60 euro. Múry bolo potrebné zbaviť pôvodnej omietky, vyrovnať steny maltou, ošukovať a ofilcovať. Nechali to vyschnúť, a potom zamaľovali. Chodba je opravená a v dobrom stave aj v súčasnosti.

Otepľovali celý dom, zobrali si pôžičku 5 000 euro (babka na svoj dôchodok). Mali majstrov z dediny, ešte to nie je ukončené. Chcú dať novú fasádu – nevedia, či to stihnú, podľa toho, aké bude počasie.

Pred tromi rokmi sme robili rekonštrukciu na dome, vonkajšiu omietku sme opravili. Sami sme to nevedeli opraviť, to robili odborníci. Práca s materiálom, už si veľmi nepamätám, ale okolo 700 euro.

Naposledy boli opravované vonkajšie múry domu, aby sa zabránilo moknutiu múra. Bolo potrebné kúpiť fóliu a kamennú drenáž približne za 400 euro. Opravu robila sama rodina, pričom si náradie požičali od obce. Oprava trvala jeden deň, no múr vlhne ďalej.

Päť rokov dozadu otepľovali rodinný dom. Robili to svojpomocne s rodinou. Teraz sa chystajú vymeniť svojpomocne okná.

Asi pred mesiacom sme spoločne s ostatnými susedmi vymaľovali vonkajšie steny našej bytovky; robili sme si to sami, každého to stálo okolo 20 euro.

Oprava opadanej omietky a poškodenej omietky v časti vchodovej zárubne dverí. Hrubé omietnutie za 10 euro bez pucovky, plus maľovanie exteriéru zvyšným vápnom z omietky.

17 Výmena, oprava okien:

Výmena troch okien drevených za plastové z dôvodu, že netesnili a drevo bolo rokmi poškodené, už sa nedalo obnoviť. Tri kusy okien s kompletnou ponukou stáli 890 euro (v cene je demontáž, montáž, úprava omietky a žalúzie). Nakoľko v banke sme neuspeli, v nebankovke nám poskytli 1 000 euro. A v splátkach na 36 mesiacov po 40 euro nás vyjde na 1 450 euro. Banka neposkytla financie, lebo príjem nedosahuje životné minimum na rodinu. Zvyšné peniaze boli investované na ošatenie pre deti, farby na vymaľovanie – zhruba na tri izby 40 euro.

Menili sme okná pred tromi rokmi, to sme ešte obaja pracovali. Zobrali pôžičku 2 000 euro, odvtedy nerobili žiadne úpravy. Vtedy aj maľovali všetky izby.

V lete vymieňali okná a maľovali izby – spolu cca 150 euro. Robili to svojpomocne.

Výmena okien s pomocou rodiny (murovaný dom s dvomi izbami, kúpeľňou a základným vybavením). Financované z úspor (starší pár – obaja na dôchodku)..

V celej bytovke vymenili okná. Nás to stojí viac pri platení mesačného nájomného: zvýšili nám o 50 euro mesačne. Okrem toho by sme si veľmi radi vymenili vchodové dvere, nakoľko veľmi zle sa zatvárajú.

Utesňovanie okien: pri poslednom lejaku zatekalo do obydľia cez prasklinu nad rámom okna (bývajú v kontajneri – záhradná chatka v jednej izbe bez kúpelne, elektriny i vody). Oprava prebiehala sklenárskym tmelom a novým náterom: 6 euro.

18 Stavba, prestavba domu, príbytku:

Svoj dom som stavala svojpomocne z nasparených peňazí, z "Včielky" a stavebného sporenia. Po vyčerpaní som bola zapojená do sporiaceho programu IDIA, ktoré zabezpečovalo ETP Slovensko. Potom som pokračovala v mikropôžičkovom programe, kde som zobrala bezúročnú pôžičku, ktorú teraz splácam. Som rada, že mám kde bývať, nakoľko dom je zakrytý a mám ho vybavený na bývanie.

U nás prebiehala rekonštrukcia izieb z mikropôžičky, ktorú poskytlo ETP Slovensko. Podarilo sa nám spríjemniť naše bývanie: vymenili sme podlahy, vymaľovali izby, zrekonštruovali kúpeľňu.

Zatekala mi strecha, bolo potrebné upraviť kúpeľňu a WC. Riešila som to mikropôžičkou cez ETP Slovensko v sume 1 160 euro. Z uvedených peňazí som kúpila materiál, kde som upravila podlahy, zrekonštruoval kúpeľňu s WC a chcem urobiť aj výmenu strešnej krytiny. Uvedené práce sme si vykonali sami.

Pred tromi rokmi sme si stavali domček, pri stavbe chatrče nám pomáhala celá rodina, no už si nepamätáme sumu, ktorá bola vynaložená pri stavbe.

99 Iný problém:

Minuloročné záplavy – pretekala strecha; premočený strop – museli maľovať, vymeniť poškodené škridle na streche, vymeniť plávajúcu podlahu. Všetko robili sami, dostali 300 euro (dotácia od štátu).

Dreváreň vo dvore z kolov a dosák, mali sme z pily drevo.

Porucha bojlera, z ktorého voda vytopila byt, spôsobila poslednú úpravu v domácnosti. Vodu zastavil manžel, bolo treba všetko vybavenie domácnosti povynášať von a nechať uschnúť. Bojler prišiel opraviť odborník a opravu zaplatila obec z fondu opráv, na ktorý prispievajú každý mesiac.

Problém je s upratovaním vo vchodoch (bytovka), treba ľudí napomínať. Keď začnem ja, potom sa pridajú.

Mám problém s plastovými oknami (bývajú v bytovke), nedajú sa mi otvoriť. Volala som už aj mesto, ale si robili srandu zo mňa.

U nás to je celkovo zlé, pred panelákom sú smeti a nemáme opravenú bytovku. Keď prší, tak zateká a musíme utierať podlahy. Keď má byť brigáda, im sa nechce a jeden človek nespraví nič. Stade len odísť, ale nemáme kam.

Vytápa nám v bytovke pivnice, upozornila som na to zamestnancov XY (názov firmy spravujúcej byty – pozn. aut.), ktorí to odkladali. Po niekoľkých návštevách sa mi podarilo ich posúriť, a tak sa na tom pracuje.

Stavba oplotenia – materiál si kúpili a sami ho od základov postavili. V podstate pomáhala celá osada, niektorí v dobrom, iní v zlom.

Naposledy sme mali problém s elektrinou. Prišlo ročné vyúčtovanie a mali sme veľký nedoplatok. Tak som musela zobrať malú pôžičku 500 euro a vyplatiť elektrinu, aby deti neboli v tme. (Tie peniaze som dala susedovi, od ktorého mám elektrinu.)

Nemali sme žiadne úpravy, hoci by sme potrebovali veľmi, ale stavebný materiál je pre nás veľmi drahý. Cez leto sme zlikvidovali smetisko, ktoré sme mali hneď za domom. Vykopali sme veľkú jamu.

Zatepľovanie bytovky:

Zatepľovali nám panelák, dávali plastové okná. Opravu robilo mesto. Máme to celkom pekné, nestážujem sa.

Mali sme zateplenie paneláku, ale stále nám nejde svetlo na chodbe. Úpravu paneláku financovalo mesto, teda správca bytovky.

4. STRAVOVANIE: JEDÁLNIČKY A JEDLÁ Z RÔZNYCH UHLOV POHĽADU

O chudobe rómskych domácností vypovedajú empirické zisťovania kvantitatívneho i kvalitatívneho charakteru (UNDP, 2005, 2011, 2012; ...). Najvšeobecnejšie sa vymedzuje ako „stav charakterizujúci nedostatok základných životných prostriedkov a prístupu k službám. Jedinec, rodina alebo sociálna skupina nemôže z vlastných prostriedkov uspokojovať najnutnejšie životné potreby. Preto potrebuje pomoc od iných sociálnych útvarov (štát, obec, tretí sektor, charita a pod.). Chudoba je situácia, keď príjmy nepostačujú na krytie existenčného minima“ (Strieženec, 1996, s. 75). Podľa teórie i legislatívneho vymedzenia k „najnutnejším životným potrebám“ patrí okrem bývania a ošatenia aj stravovanie – zabezpečenie potravinami.

Práve spôsobom stravovania vo vylúčených osídleniach venovala situačná analýza pomerne veľkú pozornosť. Dôvody neboli iba ekonomické, ale aj empirické: podľa výsledkov kvantitatívneho výskumu z roku 2010 až 55 % rómskych domácností s deťmi zažilo situáciu, že skutočne nemali čo dať deťom jesť, pritom opakovane s ňou malo skúsenosť približne 46 %. V segregovanom prostredí sa úroveň extrémnej deprivácie ešte zvyšovala, keď celkovo absenciu jedla pre deti zažilo spolu vyše 61 % a opakovane približne polovica domácností z tohto prostredia (UNDP, 2012, s. 191).

Sociologické zistenia preukázali, že pre vylúčené komunity sú často charakteristické indikátory absolútnej chudoby. Teda okrem relatívnej chudoby týkajúcej sa pomeriavania so „životným štandardom obvyklým v danej spoločnosti“³⁸ deprivácia nadobúda

črty absolútnej chudoby spojenej s určitým „fyziologickým prahom, pod ktorým nie sú naplnené základné potreby nevyhnutné na udržanie samotnej existencie“, vrátane jedla (Filipová – Valná, 1995 s.119).

Chudoba a dlhodobá nezamestnanosť tu idú ruka v ruke: podľa literatúry sú chudobné skupiny obyvateľstva vystavené vyššiemu riziku dlhodobej nezamestnanosti a nezamestnanosť spätne posilňuje chudobu.³⁹ Obrovskú mieru nezamestnanosti a veľký podiel dlhodobej až veľmi dlhodobej nezamestnanosti u rómskej populácie, špeciálne žijúcej v priestorovo vylúčených osídleniach, takisto potvrdili viaceré kvantitatívne výskumy (UNDP, 2006, 2012),⁴⁰ k podobnému výsledku dospela aj táto empirická sonda. Spomedzi všetkých 192 skúmaných domácností zo 131 vylúčených osídlení bola osoba označená ako hlava domácnosti nezamestnaná až v 73 % (zamestnané hlavy domácnosti tvorili 13 % a na ostatné statusy pripadalo 14 %). Doba nezamestnanosti sa u nich pohybovala od 3 do 348 mesiacov, priemerná dĺžka nezamestnanosti dosiahla za aktuálne nezamestnané hlavy domácnosti 117,51 mesiacov, najviac za separovaných na okraji obce (125,92 mesiacov) a segregovaných (119,45 mesiacov), za koncentrovaných v rámci obce to bolo 101,62 mesiacov. Spolu až 79 % skúmaných domácností nemalo ani jedného pracujúceho člena (16 % malo jedného pracujúceho člena a iba 5 % dvoch a viac, spravidla ale išlo o zamestnanie neštandardné nie na základe dohody na dobu neurčitú, skôr brigády a náhodné práce).

38 Ktorá závisí na prerozdeľovaní prostriedkov a je zväčša spojená so vzdelaním a kvalifikáciou, zdravotnými návykmi, rodinným zázemím, výživou a bývaním, trávením voľného času a spoločenským postavením.

39 Pozri napríklad Mareš, 2002, s. 97.

40 Podľa výskumu UNDP z roku 2010 predstavovala miera zamestnanosti rómskej populácie 15-64 rokov rátaná metodikou VZPS 15,5 % a nezamestnanosti 84,4 %; za segregované osady len 13,5 % a 88,9 %; v prípade rómskych žien len 11 % a 75,1 %; z celku nezamestnaných rómskych obyvateľov starších ako 15 rokov bolo až 63,6 % nezamestnaných dlhšie ako jeden rok a 46,9 % dlhšie ako dva roky (UNDP, 2012, s. 140-152).

V skúmaných osídleniach máme teda do činenia s veľmi koncentrovanou a veľmi dlhodobou nezamestnanosťou, ktorá v priemere trvá takmer 10 rokov. V súvislosti s postavením dlhodobu nezamestnaných sa už oveľa skôr, pri kratšej dobe trvania nezamestnanosti, hovorí o anomickkej situácii a o deprivácii. Deprivácia nezamestnaných je spojená s ich vylúčením zo sociálnych vzťahov a s vylúčením z konzumu ako centrálnej aktivity modernej spoločnosti (Mareš, 2002, s.76). Podľa autora k sociálnym dôsledkom dlhohodobej nezamestnanosti pre jedincov patrí predovšetkým zníženie životnej úrovne, ale aj ďalšie dopady ako rast napätia v rodine a v iných medziľudských vzťahoch, depresia, strata motivácie a pocit bezmocnosti; zvýšené následky pociťuje aj spoločnosť.⁴¹

V skúmanom prostredí sa zistila tiež vysoká miera odkázanosti na sociálne dávky; v dôsledku vysokej miery nezamestnanosti v tomto prostredí predstavujú sociálne dávky dôležitý a často jediný zdroj príjmu pre mnohé rómske domácnosti (viac pozri kapitolu 2). Mnohí dlhodobu nezamestnaní respondenti z vylúčených osídlení sú odkázaní na dávky a príspevky v hmotnej núdzi a iné sociálne dávky. Stravovanie v priebehu mesiaca sa preto v mnohých domácnostiach z vylúčených osídlení často odvíja od plynutia sociálnych príjmov do domácnosti – iné je v čase pred príchodom dávok a iné po ich obdržaní. Akú konkrétnu podobu nadobúda v období pred dávkami, to bolo jedným z hlavných cieľov zaradenia jedálničkov do výskumu. Ďalšou otázkou bolo, akým smerom sa mení po sociálnych dávkach (resp. iných druhov príjmov).

4.1. Stravovanie pred sociálnymi dávkami a po nich⁴²

Úlohou spolupracovníkov bolo vypísať čo najpodrobnejšie do záznamového hárku, čo mali

dospelí členovia a deti na jedenie od raňajok až po večeru, v dvoch dňoch mesiaca: jeden spadal do obdobia pred dávkami a druhý po dávkach. Pri spracovaní sa sledoval počet jedál za deň, mäso, mliečne výrobky a ovocie na jedálnom lístku, ďalej sa hodnotila pestrosť jedálnička, kalorickosť a zdravá strava.

Ako sa ukázalo, v období pred dávkami prevažovali na jedálnom lístku domácností z vylúčených osídlení tri jedlá za deň. Tento počet denných jedál malo až 47 % jedálničkov pred dávkami, spravidla vynechávali desiatu a olovrant. Spolu 12 % denných menu pozostávalo iba z dvoch alebo jedného jedla za deň. Viac ako tri jedlá uviedlo pred dávkami spolu 41 %, z toho kompletný jedálničok malo len 13 %. S posunom k priestorovo vylúčeným osídleniam počet jedál ubúdala: zo skupiny domácností zo segregovaných osád pred dávkami viac ako tri jedlá za deň (bez ohľadu na ich kvalitu a zdravú výživu) len 31 %; v skupine separovaných na okraji obcí to bolo 46 % a v koncentrovaných v rámci obce 59 %.

V porovnaní s obdobím pred dávkami došlo v tomto smere po obdržaní dávok k posunu k viacerým jedlám za deň (tabuľka 8). Menej ako tri jedlá sa na jedálničku nevyskytli takmer vôbec, viac ako jedna tretina pozostávala z troch jedál za deň, na druhej strane pribudlo jedálničkov so štyrmi, ale najmä s piatimi jedlami (z 13 % na 32 %). Kým pred dávkami malo viac ako tri jedlá za deň 41 % zaznamenaných jedálnych lístkov vo vylúčených osídleniach, po dávkach to bolo až 63 %. Pri vzájomnom porovnaní dvoch jedálnych lístkov za konkrétne domácnosti sa ukázalo, že 56 % jedálničkov zostalo v rovnakom režime z hľadiska počtu jedál za deň a zostávajúcim 44 % sa počet jedál zvýšil. Spravidla v rovnakom režime zostali viacpočetné jedálničky: 28 % malo tri jedlá pred

41 Spomeňme zvýšené nároky na štátny rozpočet (dávky v nezamestnanosti a ďalšie podpory a sociálne služby, straty na neodvedených daniach a daňových úľavách), nárast sociálno-patologických javov, nestabilitu spoločnosti. (Mareš, 2002, s. 47).

42 Prípomene poznámku z úvodnej časti: z charakteru výskumu vyplýva, že uvádzané číselné hodnoty slúžia výlučne na komparatívne účely – na porovnanie rozdielov medzi rôzne vymedzenými skupinami rómskych vylúčených domácností, rozhodne nevypovedajú o kvantitatívnom rozsahu danej hodnoty znaku vo vylúčených rómskych komunitách.

Tabuľka 8:

Jedálničky rómskych domácností z vylúčených osídlení podľa počtu jedál za deň (v %)

	Obdobie pred dávkami	Obdobie po dávkach
1 jedlo	3	-
2 jedlá	9	1
3 jedlá	47	36
4 jedlá	28	31
5 jedál	13	32
Spolu	100	100

Poznámka: Svoj jedálniček pred dávkami a po dávkach uviedlo 191 skúmaných domácností.

dávkami i po nich, 16 % štyri jedlá pred dávkami i po nich a 12 % päť jedál.

Ako napríklad vyzerali jedálničky domácností pred sociálnymi dávkami, aj to, ako sa zmenil počet jedál po dávkach, približujú nasledovné príklady (viac pozri prílohu ku kapitole 4). Ako naznačujú, medzi domácnosťami s obmedzeným počtom jedál za deň boli tak osamelé páry bez detí, ako aj domácnosti so závislými deťmi. Jedálniček rodiny s deťmi pozostáva pred dávkami napríklad z toho, čo sa hlave rodiny podarí vymeniť za svoju prácu, z toho, že konzumujú existujúce zásoby potravín, resp. z jedného jedla, ktoré možno zostane aj na večeru:

Pred dávkami: Raňajky: -; Desiata: -; Obed: Jedlá zo zemiakov a múky: rodina nemá veľký rozdiel pred dávkami a po dávkach, nakoľko sú výrazne zadĺžení, žijú viac z toho, čo im ponúknu druhí. V období pred dávkami sa stravujú zo zásob zemiakov a múky.; Olovrant: -; Večera: -;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb, maslo, saláma, čaj, káva; Desiata: -; Obed: Zemiaky na rôznych spôsoboch – s kapustou, mliekom, cestovinami; Olovrant: -; Večera: - . (osamelý pár vo veku 40 a 41 rokov, obaja nezamestnaní, separované sídlo na okraji)

Pred dávkami: Raňajky: -; Desiata: -; Obed: Druh chodí po dedine pomáhať za jedlo, jeme to, čo donesie, ale vždy niečo donesie; Olovrant: -; Večera: -;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb, saláma, chlieb vo vajci; Desiata: Jogurt, banán; Obed: -; Olovrant: Slanina, cibuľa, horčica; Večera: Kura na šťave, ryža, uhorka. (trojgeneračná rodina – dvaja rodičia s deťmi a ich rodinami, spolu 7 ľudí, z toho 2

maloleté deti, nikto nepracuje, koncentrované sídlo v rámci obce)

Pred dávkami: Raňajky: Nič; Desiata: -; Obed: Fazuľová polievka, zemiaky; Olovrant: -; Večera: Čo ostalo z obeda;

/Po dávkach: Raňajky: Jogurt, chlieb, maslo, saláma; Desiata: Čo ostalo z raňajok; Obed: Kurča, zemiaky; Olovrant: -; Večera: Klobásy, chlieb. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia s deťmi, spolu 8 ľudí, z toho 3 študujúce a 3 maloleté deti, nikto nepracuje, segregovaná osada vzdialená 2,5 km od obce)

Iný aspekt, ktorý sa pri porovnávaní jedálnička domácností z vylúčených osídlení pri spracovaní odpovedí kontroloval, bola šírka výskytu jednotlivých potravinových zložiek. Zvlášť sa zaznamenávalo mäso a mäsové výrobky na stravnom lístku, ďalej mliečne výrobky a ovocie. U všetkých troch komodít sa používala rovnaká štvorstupňová škála: 1 = vôbec nie; 2 = minimálne; 3 = aspoň raz za deň; 4 = viac krát za deň.

Ako uvádza tabuľka 9, viac ako 60 % zachytených „preddávkových“ jedálničkov nepoznalo mäso a mäsové výrobky vôbec, ďalších 11 % skúmaných malo pred dávkami mäso len minimálne, napríklad v podobe salámy či podobných údenárskych výrobkov raz za deň. Aspoň raz za deň malo v jedálničku mäso 24 % skúmaných domácností a viac krát za deň iba 3 %. Čiže v období pred dávkami obsahoval jedálniček vylúčených rómskych domácností aspoň raz za deň mäso u 27 % zaznamenaných prípadov, za skupinu segregovaných domácností to bolo ešte menej – len

Tabuľka 9:**Jedálničky rómskych domácností z vylúčených osídlení podľa konzumácie mäsa (v %)**

	Obdobie pred dávkami	Obdobie po dávkach
1 = vôbec nie	61	5
2 = minimálne (saláma a pod.)	12	10
3 = aspoň raz za deň	24	63
4 = viac krát za deň	3	22
Spolu	100	100

Poznámka: Svoj jedálniček pred dávkami a po dávkach uviedlo 191 skúmaných domácností.

22 %; v skupine separovaných sa podiel zvýšil na 26 % a v rámci koncentrovaných sídiel vo vnútri obce na 33 %.

Pri mäse na jedálnom lístku sa zaznamenal výrazný rozdiel pri porovnaní dvoch období v mesiaci. V období po dávkach malo aspoň raz za deň mäso až 63 % skúmaných domácností a viac ako 22 % malo po dávkach mäso viac krát za deň. Spolu až 85 % jedálničkov uvádzalo mäso a mäsové výrobky raz a viac krát za deň (pred dávkami len 27 %), mäso ani po dávkach nemalo vôbec 5 % a v minimálnom rozsahu 10 %. Bezmäsitý jedálny lístok po dávkach vyzeral napríklad takto:

Pred dávkami: Raňajky: Rožky, párky; Desiata: -; Obed: Halušky; Olovrant: -; Večera: Chlieb vo vajci, čaj;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb s maslom a lekvárom, čaj; Desiata: Ovocie; Obed: Polievka, gója – zemiaky s cibuľkou; Olovrant: Jogurt, keks; Večera: Gója od obeda. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia s 1 dieťaťom vo veku 21 rokov, spolu 3 ľudia, z toho pracuje otec rodiny, separované sídlo na okraji obce vzdialené 1 km)

Pred dávkami: Raňajky: Rožky, párky; Desiata: Oškvarky s chlebom; Obed: Deti obedujú v školskej jedálni; Olovrant: -; Večera: Vyprázané zemiaky, čaj; /Po dávkach: Raňajky: Chlieb s maslom, saláma, čaj; Desiata: -; Obed: Deti – školská jedáleň; Olovrant: -; Večera: Hranolky, čaj, chlieb. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia s 3 deťmi, spolu 5 ľudí, z toho 3 deti – 2 ešte študujúce, nikto nepracuje, koncentrované sídlo v rámci obce)

Pred dávkami: Raňajky: Mlieko, čaj, chlieb s paštétou; Desiata: Dieťa v škole; doma nič; Obed: Zeleninová polievka, zeleninové rizoto, čaj; Olovrant: -; Večera: Zemiaková kaša, mlieko;

/Po dávkach: Nelíši sa. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia s deťmi, spolu 4 ľudia, z toho 2 maloleté deti, nikto nepracuje, segregovaná osada vzdialená 1,5 km od obce)

Z hľadiska absencie mliečnych výrobkov na jedálničku pred dávkami bola situácia približne rovnaká (tabuľka 10). 61 % zaznamenaných jedálničkov domácností z vylúčených osídlení neuvádzalo mlieko a mliečne výrobky pred dávkami

Tabuľka 10:**Jedálničky rómskych domácností z vylúčených osídlení podľa konzumácie mliečnych výrobkov (v %)**

	Obdobie pred dávkami	Obdobie po dávkach
1 = vôbec nie	61	48
2 = minimálne	31	28
3 = aspoň raz za deň	8	23
4 = viac krát za deň	-	1
Spolu	100	100

Poznámka: Svoj jedálniček pred dávkami a po dávkach uviedlo 191 skúmaných domácností.

takmer vôbec a 30 % iba minimálny výskyt. Spolu až vyše 90 % domácností nemalo v jedálnom lístku pred dávkami mlieko a mliečne výrobky vôbec alebo len minimálne, aspoň raz za deň ich uviedlo 8 % (opakovaný výskyt pri rôznych jedlách v priebehu dňa sa nezaznamenal vôbec).

Oproti tomu v jedálničkoch po dávkach mierne pribudlo konzumácie mlieka a mliečnych výrobkov: aspoň raz za deň ich uvádzala v „podávkovom“ jedálničku takmer jedna štvrtina zaznamenaných prípadov a ďalších 28 % konzumovalo mlieko aspoň v minimálnej miere. Objavil sa na ich stole jogurt, mlieko, syr, prípadne tvaroh alebo bryndza:

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb s masťou; Desiata: -; Obed: Fazuľová polievka s chlebom; Olovrant: -; Večera: Fazuľová polievka s chlebom - čo zostalo z obeda;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb, slivky, sirup; Desiata: -; Obed: Paradajková polievka, vyprážené mäso so zemiakmi; Olovrant: -; Večera: Čo zostalo z obeda, deti aj malý jogurt. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia s 2 maloletými deťmi, spolu 4 ľudia, nikto nepracuje, separované sídlo na okraji vzdialené 2 km)

Pred dávkami: Raňajky: Vianočka s kávou, bábo - mlieko; Desiata: -; Obed: Kuracia polievka a malinovka; Olovrant: -; Večera: Chlieb namočený vo vajci, bábo - mlieko;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb s paštétou a salámou, káva; Desiata: -; Obed: Kura na šťave s cestovinami; Olovrant: Párky s chlebom a kečupom; Večera: Koláč s tvarohom a mlieko. (trojgeneračná rodina – dvaja rodičia s deťmi a vnúčaťom, spolu 5 ľudí, z toho 1 maloleté dieťa, nikto nepracuje, separované sídlo na okraji obce bez uvedenej vzdialenosti)

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb s masťou; Desiata: -; Obed: Paradajková polievka, zemiaky na paprike; Olovrant: Čo ostalo z obeda; Večera: Chlebič vo vajičku, čaj;

/Po dávkach: Raňajky: Rohlíky so šunkou, káva; pre deti kakao; Desiata: Jogurt, keksík; Obed: Plnená paprika, buchty na pare; Olovrant: Ovocie, keksík; Večera: Pečená klobása. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia s 3 deťmi, z toho dve študujúce a 1 maloleté

dieťa, spolu 5 ľudí, nikto nepracuje, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 0,5 km)

Avšak takmer polovica skúmaných domácností z vylúčených osídlení ani po dávkach mliečne výrobky na jedálnom lístku neuvádzala.⁴³ Ako prezentujú nasledujúce príklady, boli medzi nimi nezriedka aj domácnosti, ktoré mali medzi svojimi členmi deti, aj maloleté deti:

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb vo vajičku; Desiata: Chlieb, paštéta, jablko; Obed: Slepý guláš; Olovrant: -; Večera: Obalená saláma, zemiak;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb, maslo, paštéta; Desiata: Chlieb, maslo, šunka; Obed: Polievka kuracia, pečené kura, zemiaková kaša; Olovrant: -; Večera: Chlieb, párky. (trojgeneračná rodina – dvaja rodičia s deťmi a starý rodič, spolu 7 ľudí, z toho 3 deti – 1 ešte študujúce a 2 maloleté, pracuje 1 člen domácnosti, koncentrované sídlo v rámci obce)

Pred dávkami: Raňajky: Rožok s maslom; Desiata: Rožky a keks - iba školopovinné deti, ostatní nič; Obed: Halušky; Olovrant: -; Večera: -;

/Po dávkach: Raňajky: Rožok so salámou; Desiata: Desiatu mávajú iba školopovinné deti - rožok a keks; Obed: Šalát a rezne; Olovrant: -; Večera: Saláma, klobása, chlieb. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia s deťmi, spolu 8 ľudí, z toho 4 deti ešte študujúce a 2 maloleté, nikto nepracuje, segregovaná osada vzdialená 1,5 km od obce)

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb s paštétovou pomazánkou; Desiata: -; Obed: Zeleninová polievka; Olovrant: -; Večera: Chlieb so salámou a čaj;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb s nátierkovou pomazánkou; Desiata: Paštétový chlieb; Obed: Vyprážené rezne s pyré, citrónová malinovka; Olovrant: Malé deti napolitánku a lízatká, staršie deti s mamou „čipsy“; Večera: Opäť vyprážené rezne s pyré – ako na obed. (jednorodičovská rodina – matka s deťmi, spolu 7 ľudí, z toho 3 deti ešte študujúce a 1 je maloleté, nikto nepracuje, separované sídlo na okraji obce bez uvedenej vzdialenosti)

Situácia s konzumáciou ovocia a zeleniny vyšla ešte nepriaznivejšia ako pri mäse a mliečnych výrobkoch.

43 Hoci jedálničky uvádzali maslo, išlo spravidla o pomazánku, pravé maslo sa v skúmanom prostredí kupovalo len zriedka.

Tabuľka 11:**Jedálničky rómskych domácností z vylúčených osídlení podľa konzumácie ovocia a zeleniny (v %)**

	Obdobie pred dávkami	Obdobie po dávkach
1 = vôbec nie	79	53
2 = minimálne	11	22
3 = aspoň raz za deň	9	24
4 = viac krát za deň	1	1
Spolu	100	100

Poznámka: Svoj jedálniček pred dávkami a po dávkach uviedlo 191 skúmaných domácností.

Pred dávkami neuviedlo vo svojom jedálničku ovocie alebo zeleninu vôbec až 79 % a 12 % ich malo v minimálnom rozsahu. Aspoň raz za deň a častejšie sa objavila iba u jednej desatiny skúmaných domácností (tabuľka 11).

Po dávkach malo ovocie a zeleninu na jedálnom lístku aspoň raz za deň a častejšie 25 % zaznamenaných jedálničkov a ďalších 22 % ich uviedlo aspoň v minimálnom rozsahu. Zároveň to ale znamená, že zostávajúcich 53 % domácností nekonzumovalo ovocie ani po dávkach. Konzumácia ovocia a zeleniny bola najmenej častá v segregovanom rómskom prostredí, kde až 60 % nekonzumovalo tento artikel ani po dávkach:

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb so šunkou; Desiata: -; Obed: Polievka mäsová, zemiaky; Olovrant: -; Večera: -;

/Po dávkach: Raňajky: Jogurt alebo puding, pečivo; Desiata: -; Obed: Rezne a zemiaky; Olovrant: -; Večera: Chlieb, maslo, saláma. (dvojgeneračná rodina – rodičia s deťmi, spolu 9 ľudí, z toho 7 detí, 6

študujúcich a 1 maloleté dieťa, nikto nepracuje, segregovaná osada vzdialená od obce 1 km)

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb s maslom; Desiata: -; Obed: Halušky s kapustou; Olovrant: -; Večera: Z obeda halušky;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb so salámou; Desiata: -; Obed: Pražené mäso so zemiakmi; Olovrant: -; Večera: Zvyšky z obeda. (trojgeneračná rodina – jeden rodič a deti s rodinami, spolu 9 ľudí, z toho 5 detí, 1 študujúce a 4 maloleté deti, nikto nepracuje, separované sídlo na okraji obce vzdialené 1 km)

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb s masťou; Desiata: -; Obed: Zemiaky na kyslo, lokše; Olovrant: -; Večera: To čo na obed;

/Po dávkach: Raňajky: Párky, chlieb, čaj; Desiata: -; Obed: Guláš, chlieb; Olovrant: -; Večera: To isté ako na obed. (manželský pár, spolu 2 ľudia, nikto nepracuje, koncentrované sídlo v rámci obce)

Okrem výskytu jednotlivých druhov potravín sa pri spracovávaní jedálnych lístkov sledovali aj iné

Tabuľka 12:**Jedálničky rómskych domácností z vylúčených osídlení podľa pestrosti zloženia (v %)**

	Obdobie pred dávkami	Obdobie po dávkach
1 = veľmi jednotvárna strava	22	1
2	27	6
3	32	33
4 = priemerná	13	37
5	3	13
6	2	8
7 = veľmi pestrá strava	1	2
Spolu	100	100

Poznámka: Svoj jedálniček pred dávkami a po dávkach uviedlo 191 skúmaných domácností.

charakteristiky dôležité pre posudzovanie kvality stravovania. Bola to pestrosť stravy, kalorickosť uvádzaných hlavných jedál a zdravé stravovanie, ktoré sa posudzovali ex post výskumníkmi na stupnici od 1 do 7 bodov. V prípade pestrosti stravy stupeň 1 znamenal veľmi jednotvárnú stravu, stupeň 7 veľmi pestré zloženie jedálňička a priemer vyjadroval stupeň 4.

Pri hodnotení pestrosti stravy pred dávkami sa 13 % zaznamenaných jedálňičkov zaradilo v priemernom stupni, rôznorodú stravu (stupeň 5-7) získalo len 6 % z nich. Zvyšných 80 % sa zaradilo v hodnotení pestrosti pod priemerom, pričom až 22 % jedálnych lístkov pozostávalo z veľmi jednotvárnej stravy (tabuľka 12). Po dávkach sa zvýšilo najmä zastúpenie priemerne pestrých jedálňičkov: a to z 13 % na 37 %. Výrazne ubudlo na jedálňičkoch po dávkach veľmi jednotvárnej stravy (zo 49 % na 7 %), vzrástlo aj veľmi pestrých jedálnych lístkov, ale nie príliš (z 3 % na 10 %).

Podľa typu vylúčeného osídlenia mali aj z hľadiska pestrosti svojich jedálňičkov prvenstvo segregované rómske osady – zaznamenali najmenej pestrú stravu. Po dávkach sa na prvých dvoch stupňoch jednotvárnosti stravy (stupeň 1 + 2) zaradilo 12 % jedálňičkov domácností zo segregovaných osád a na opačnom póle (stupeň 7 + 6) len 5 %; v skupine koncentrovaných v rámci obce bol vzájomný pomer opačný: 3 % jednotvárných a 12 % pestrých denných jedálňičkov.⁴⁴ Málo pestrá denná strava so slabou nutričnou hodnotou v čase pred dávkami sa ale vyskytovala vo všetkých troch vylúčených prostrediach, ako naznačujú nasledujúce príklady:

Pred dávkami: Raňajky: Polievka a marikľa – to je na celý deň;

/Po dávkach: Raňajky: Rožky, syr, saláma, maslo, paradajka; Desiata: Jogurt; Obed: Pečené kuracie stehná, zemiaková kaša, čalamáda; Olovrant: Ovocie; Večera: Cestovina so syrom a so zemiakmi, s kečupom.

(trojgeneračná rodina – dvaja rodičia s deťmi a ich rodinami, spolu 15 ľudí, z toho 3 študujúce a 6 maloletých detí, nikto nepracuje, separované sídlo na okraji vzdialené 2 km)

Pred dávkami: Raňajky: -; Desiata: -; Obed: Posúchy, polievka gulášová s dvoma zemiakmi a haluškami; Olovrant: -; Večera: Čo na obed – posúchy a gulášová polievka;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb, saláma, maslo; Desiata: -; Obed: Varené zemiaky, pečená uhorka, šalátová uhorka; Olovrant: -; Večera: Zvyšky z obeda.

(trojgeneračná rodina – dvaja rodičia, ich deti a starý rodič, spolu 6 ľudí, z toho 3 maloleté deti, nikto nepracuje, segregovaná osada vzdialené 2 km)

Pred dávkami: Raňajky: Káva a cigarety; Desiata: -; Obed: Chlieb s masťou; Olovrant: Káva; Večera: Zemiaky v šupke;

/Po dávkach: Raňajky: Šunka a rožky; Desiata: -; Obed: Kura na šťave plus humer – halušky; Olovrant: Malinovky, buchty; Večera: Hurka pečená s chlebom. (osamelý pár vo veku nad 50 rokov, obaja nezamestnaní, koncentrované sídlo v rámci obce)

Komentáre venované stravovaniu rómskych obyvateľov vo vylúčených komunitách sa často dotýkajú príliš kalorického stravovania na strane jednej a nezdravých stravovacích návykov na strane druhej.⁴⁵ Kalorickosť uvedených denných jedál sa hodnotila rovnako na sedem stupňovej škále, kde 1 znamenalo veľmi málo kalorická, ľahká strava a 7 naopak – veľmi kalorická, ťažká strava. Mala podobu vyprášaných jedál, ťažkých majonézových šalátov a podobne (tabuľka 13).

Pred dávkami sa takmer 40 % jedálňičkov z hľadiska kalorickej náročnosti dalo zaradiť do priemerného stupňa 4, nad priemerom bolo len 16 % jedálnych lístkov a pod priemerom spolu 45 % (veľmi málo kalorická strava 13 %). Po dávkach zostal podiel jedálňičkov vyhodnotených ako priemerne kalorické takmer rovnaký – na úrovni dvoch päťín; kde nastala zmena, to bol úbytok z ľahkých jedál a nárast jedál

44 V období pred dávkami bola „pestrosť“ jedálnych lístkov v segregovaných osadách nepomerne horšia – až 53 % mimoriadne jednotvárných jedálňičkov, u koncentrovaných to bolo 37 %.

45 Pozri napríklad citované správy Úradu verejného zdravotníctva o hygienickej a zdravotnej situácii v MRK.

Tabuľka 13:**Jedálničky rómskych domácností z vylúčených osídlení podľa kalorickosti jedál (v %)**

	Obdobie pred dávkami	Obdobie po dávkach
1 = málo kalorická strava	1	-
2	12	1
3	32	11
4 = priemerná	39	41
5	13	29
6	3	15
7 = veľmi kalorická strava	-	3
Spolu	100	100

Poznámka: Svoj jedálniček pred dávkami a po dávkach uviedlo 191 skúmaných domácností.

ťažších. Takmer polovica jedálničkov sa vyhodnotila v čase po dávkach ako kalorické až veľmi kalorické.⁴⁶ Nadpriemerný podiel málo kalorickej stravy na dennom jedálničku bol opäť u domácností v segregovaných osadách (pred dávkami až 17 % oproti 9 % v ostatných dvoch prostrediach), po dávkach tu vyšla nadpriemerne zasa veľmi kalorická strava (23 % oproti 15 % separovaných a koncentrovaných domácností). Príklady kalorických jedálničkov:

Pred dávkami: Raňajky: -; Desiata: Chlieb s maslom; Obed: Šošovicová polievka, halušky so zemiakmi; Olovrant: -; Večera: To isté čo na obed;

/Po dávkach: Raňajky: Jogurt, rohlík, keksík; Desiata: Chlieb so salámou, mlieko; Obed: Vyprášaný bravčový rezeň, šalát zemiakový, polievka kuracia; Olovrant: -; Večera: Pečené kurča so zemiakmi. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a ich deti, spolu 5 ľudí, z toho 2 študujúce a 1 maloleté dieťa, otec rodinu pracuje, koncentrované sídlo v rámci obce)

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb, maslo, káva, mlieko domáce, salám; Desiata: Čo na raňajky; Obed: Struková polievka, šišky s lekvárom; Olovrant: Polievka a šišky z obeda; Večera: Z obeda;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb, domáca pomazánka (mix ryby, saláma, vajička), čaj káva; dospelí - údený bôčik; Desiata: -; Obed: Polievka gulášová sáčková, grilovaný bôčik a zemiaky; Olovrant: Chlieb, salám,

maslo, ovocie - jablko; Večera: Hubová praženica (cibuľa, vajička), chlieb. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a ich deti, spolu 5 ľudí, z toho 3 študujúce deti, otec rodinu pracuje, koncentrované sídlo v rámci obce s uvedenou vzdialenosťou 1 km)

Pred dávkami: Raňajky: -; Desiata: Chlieb s maslom a voda so sirupom; Obed: Fazuľová polievka, cestovina so syrom; Olovrant: -; Večera: Polievka z obeda a chlieb;

/Po dávkach: Raňajky: Jogurt, rožky, mlieko, chlieb s kúpenou pomazánkou, suchý salám; Desiata: Keksy, malinovka; Obed: Kuracia polievka, vyprášaný karfiol, majonéza a zemiaky; Olovrant: Špekáčky, chlieb, horčica; Večera: Hranolky s majonézou.

(dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a jedno dieťa s ukončeným vzdelávaním vo veku 17 rokov, spolu 3 ľudia, nikto nepracuje, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 1,5 km)

Čo sa týka zdravého stravovania (zastúpenie kvalitnejšieho mäsa, ovocia a zeleniny spolu), veľmi nezdravým jedlám na dennom jedálnom lístku sa dávala hodnota 1 a veľmi zdravým hodnota 7. Ako ukazuje tabuľka 14, veľmi zdravé stravovanie pred dávkami nemala žiadna zo skúmaných domácností z vylúčených osídlení, celkovo nad priemerom z hľadiska zdravého stravovania sa zaradilo iba 5 % z nich. Pomerne málo bol pred dávkami naplnený aj stredný stupeň zdravého stravovania (17 %),

Tabuľka 14:

Jedálničky rómskych domácností z vylúčených osídlení podľa zdravého stravovania (v %)

	Obdobie pred dávkami	Obdobie po dávkach
1 = veľmi nezdravá strava	4	-
2	31	17
3	44	38
4 = priemerná	17	30
5	3	11
6	2	3
7 = veľmi zdravá strava	-	1
Spolu	100	100

Poznámka: Svoj jedálniček pred dávkami a po dávkach uviedlo 191 skúmaných domácností.

zostávajúcich takmer 80 % „preddávkových“ jedálničkov sa vyhodnotilo ako nezodpovedajúce zdravému stravovaniu.

Po dávkach síce pribudlo na jedálnych lístkoch priemerných (na 30 %) a zdravších jedál (na 15 %), ale 55 % jedálničkov sa ani po dávkach nezlučovalo so zdravým stravovaním. Prvenstvo rómskych osád sa udržalo aj pri tomto aspekte stravovania, keď sa až 45 % ich jedálničkov zaradilo k veľmi nezdravému stravovaniu, pričom u koncentrovaných to bolo 21 %. Príklady nezdravých jedálničkov sú vyššie uvedené viac krát, pripomeňme napríklad aj takéto:

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb s maslom a kečupom; Desiata: -; Obed: Hrachová polievka, halušky s kapustou; Olovrant: -; Večera: Chlieb s maslom a čajom;

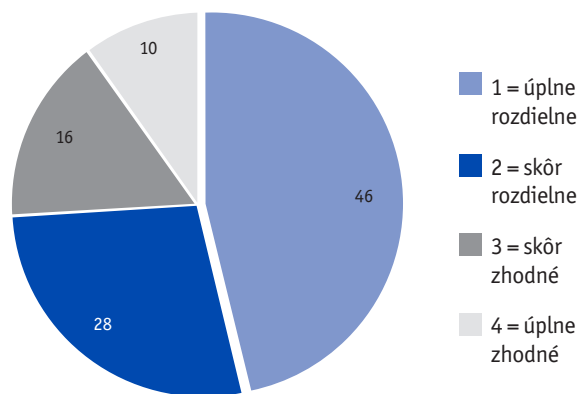
/Po dávkach: Raňajky: Párky s kečupom, chlieb; Desiata: -; Obed: Pečený bôčik, kyslá kapusta, knedľa; Olovrant: -; Večera: Zostatky z obeda – bôčik a kapusta s knedľou. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a ich deti, spolu 9 ľudí, z toho 7 detí - 3 ešte študujúce a 3 maloleté deti, nikto nepracuje, separované sídlo na okraji obce bez uvedenej vzdialenosti)

Pred dávkami: Raňajky: Posúchy - a tie jedia celý deň; /Po dávkach: Raňajky: Sladkosti, klobásy, rožky; Desiata: -; Obed: Krupicová polievka, údené rebrá, zemiaky; Olovrant: Polievka z obeda s chlebom; Večera: Polievka z obeda s chlebom. (štvorgeneračná rodina – dvaja rodičia a ich deti s rodinami a starý rodič, spolu 10 ľudí, z toho 5 detí - 2 ešte študujúce a 3 maloleté deti, nikto nepracuje, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 2,5 km)

Ako približuje graf 19, z porovnania jedálničkov domácností pred dávkami a po dávkach vyplynulo, že takmer tri štvrtiny z nich mali rozdielny jedálny lístok, z toho 46 % dokonca veľmi rozdielny. Na druhej strane skôr zhodný jedálny lístok sa zaznamenal približne u jednej štvrtiny, z toho jedna desatina domácností mala úplne zhodný jedálny lístok.

Zhodné jedálne lístky mali prevažne domácnosti, ktoré neboli odkázané na sociálne dávky a do

Graf 19:
Porovnanie jedálničky rómskych domácností z vylúčených osídlení pred dávkami a po nich (v %)

Poznámka: Svoj jedálniček pred dávkami a po dávkach uviedlo 191 skúmaných domácností.

domácnosti plynuli aj iné príjmy, na druhej strane to boli veľmi chudobné domácnosti, ktorým prísun sociálnych príjmov na radikálnejšiu zmenu denného stravovania nepostačuje. Čo sa týka prvej skupiny, dá sa hovoriť o štandardnom jedálničku pred dávkami i po nich, niektorí respondenti explicitne uviedli, že sa im stravovanie po dávkach nemení – varia približne rovnako alebo nepoberajú dávky a situácia sa tak nedala odlišiť:

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb a maslo; Desiata: Ovocie; Obed: Guláš; Olovrant: -; Večera: Chlieb, paštéta;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb, párky; Desiata: Ovocie; Obed: Fazuľová polievka, halušky s kyslou kapustou; Olovrant: -; Večera: Varené údené rebrá, chlieb. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a 1 študujúce dieťa, spolu 3 ľudia, nikto nepracuje, koncentrované sídlo v rámci obce)

Pred dávkami: Raňajky: Syr, vajička, maslo, čaj, kakao, chlieb; Desiata: Obložený chlieb so šunkou a salámou; Obed: Šošovicová polievka, knedle a svičková; Olovrant: Ovocie; Večera: Šošovicová polievka z obeda;

/Po dávkach: Raňajky: Opekané špekáčky, varené párky, chlieb, zelenina; Desiata: Hot-dog alebo obložená bageta e; Obed: Polievka a pečené kurča so zemiakovou kašou a kompótom; Olovrant: Ovocie; Večera: Topinky, hrianky s pomazánkou. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a 2 študujúce dieťa, spolu 4 ľudia, obidvaja rodičia pracujú, separované sídlo vzdialené od domovskej obce 2 km)

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb, šunka, syr, zelenina, čaj, jogurty; Desiata: Džús; Obed: Kuracia polievka, ryža, pečené kurča, zeleninový šalát, kofola; Olovrant: Makovník; Večera: Granadírsky pochod;

/Po dávkach: Raňajky: Pečivo (rožky, žemle), párky, zelenina, mlieko, syr; Desiata: Bageta; Obed: Kotlíkový guláš, chlieb, malinovka, puding; Olovrant: Jogurt a rožok; Večera: Francúzske zemiaky. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a 2 deti, z toho 1 študujúce a 1 maloleté, spolu 4 ľudia, nikto nepracuje, koncentrované sídlo v rámci obce)

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb, paštéta, maslo; Desiata: Rožok; Obed: Strukovinová polievka, čaj, chlieb; Olovrant: -; Večera: Hranolky s kečupom, čaj, chlieb;

/Po dávkach: Ich jedálniček sa po dávkach nemení. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a 8 detí, z toho

ešte 7 študuje, spolu 10 ľudí, nikto nepracuje, separované sídlo na okraji obce bez uvedenej vzdialenosti)

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb so salámou (maslom, vajičkom, paštétou), čaj a med; Desiata: Chlieb so šunkou a zeleninou; Obed: Zeleninová polievka, halušky s mäsom; Olovrant: -; Večera: Zemiaky s kyslým mliekom ieb;

/Po dávkach: Dávky nepoberajú - to isté. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a 1 študujúce dieťa, spolu 3 ľudia, 1 člen pracuje, separované sídlo na okraji obce bez uvedenej vzdialenosti)

Zhodný jedálniček pred dávkami i po nich uvádzali však aj veľmi chudobné rodiny. Vtedy mal podobu deficitného jedálnička v obidvoch porovnávaných obdobiach a ako vidieť, nezriedka skutočne pozostával z jedného teplého jedla – polievky denne:

Pred dávkami: Raňajky: Nemáme raňajky - len samotný chlieb; Desiata: -; Obed: Cestoviny alebo zemiaky; Olovrant: -; Večera: Chlieb alebo bokela (rómsky chlieb);

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb; Desiata: -; Obed: Cestoviny s mäsom alebo kurča so zemiakmi; Olovrant: -; Večera: Chlieb alebo žiadna večera. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a 3 deti, z toho 1 študujúce a 2 maloleté, spolu 5 ľudí, nikto nepracuje, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 0,5 km)

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb, masť, voda; Desiata: -; Obed: Šošovicová polievka, chlieb; Olovrant: -; Večera: Šošovicová polievka z obeda;

/Po dávkach: Raňajky: Paštéta, chlieb; Desiata: -; Obed: Makaróny s perkeltom; Olovrant: -; Večera: Káva, párky a chlieb. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a 1 dospelé dieťa vo veku 19 rokov, spolu 3 ľudia, nikto nepracuje, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 2 km)

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb a lekvár alebo maslo; Desiata: -; Obed: Zemiaky; Olovrant: -; Večera: Chlieb a maslo;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb a parizér saláma; Desiata: -; Obed: Zemiaky, údené kolená; Olovrant: -; Večera: Chlieb a obyčajné párky. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a 1 dospelé dieťa vo veku 19 rokov, spolu 3 ľudia, nikto nepracuje, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 2 km)

Pred dávkami: Raňajky: Pečivo, maslo, lekvár; Desiata: -; Obed: Zemiaková kaša s mäsom; Olovrant: -; Večera: Čo na obed - zemiaková kaša s mäsom;

/Po dávkach: To isté. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a deti s rodinami a vnukmi, spolu 12 ľudí, z toho 8 detí – 4 maloleté deti, nikto nepracuje, koncentrované v rámci obce)

Aj v rámci odlišných denných jedálnych lístkov v sledovaných dvoch obdobiach mesiaca empirická sonda zachytila pomerne veľkú rôznorodosť. Konkrétne mali podobu veľkej zmeny jedálnička, ako napríklad prechod od konzumácie rómskeho chleba a cestovín po celý deň, bez desiatej a olovrantu a prakticky aj bez večere, k vyprázaným rezňom a šalátu a štyrom až piatim jedlám za deň. Alebo zmena od chleba a omastených halušiek k maďarskému gulášu s knedľou a štyrom jedlám za deň. Prípadne ešte obrat od jedenia chleba vo vajci po celý deň k štyrom jedlám a pečenému kurčaťu (pozri aj viaceré príklady vyššie):

Pred dávkami: Raňajky: Čaj, marikľa; Desiata: -; Obed: Cestoviny s paradajkovým pretlakom; Olovrant: -; Večera: Čo sa zvýši;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb, rožky, závin, maslo, saláma, paradajka, paprika; Desiata: Keks, ovocie; Obed: Vyprázaný rezeň, šalát; Olovrant: Jogurt; Večera: Rožky, maslo, paradajka, paprika; čo zostane z obeda. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a ich deti, spolu 5 ľudí, z toho 3 študujúce deti, nikto nepracuje, separované sídlo na okraji vzdialené 2 km)

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb s maslom; Desiata: -; Obed: Halušky omastené; Olovrant: -; Večera: Chlieb s maslom, čaj;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb s nátierkovým maslom, lovecká saláma, kakao; Desiata: Jogurt; Obed: Maďarský guláš, knedľa; Olovrant: -; Večera: Párky. (trojgeneračná rodina – dvaja rodičia, ich deti a starý rodič, spolu 8 ľudí, z toho 5 detí – 4 ešte študujú, nikto nepracuje, separované sídlo na okraji obce vzdialené 1 km)

Pred dávkami: Raňajky: -; Desiata: -; Obed: Syn v škole paradajková polievka a halušky s kapustou; ostatní chlieb vo vajci; Olovrant: -; Večera: Chlieb vo vajci;

/Po dávkach: Raňajky: Saláma, zelenina, rožky, čaj; Desiata: Len deti - chlieb, maslo, saláma, zelenina;

Obed: Syn v škole (kyslá polievka a parené buchty); doma - kurací vývar, kura pečené so zemiakmi; Olovrant: -t; Večera: Pečená klobása, chlieb, horčica. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a dve deti, z toho 1 študujúce a 1 maloleté dieťa, spolu 4 ľudia, 1 člen pracuje, koncentrované v rámci obce)

Na druhej strane u niektorých domácností síce s príchodom dávok do rodinného rozpočtu k zmene jedálnička došlo, ale nebola až taká dramatická ako popisujú predchádzajúce príklady:

Pred dávkami: Raňajky: Káva, cigareta; Desiata: -; Obed: Halušky s lečom; Olovrant: -; Večera: Chlieb s maslom;

/Po dávkach: Raňajky: Saláma, chlieb, slanina; Desiata: -; Obed: Zeleninová polievka, pečené kura, zemiaková kaša; Olovrant: -; Večera: Zohrejeme, čo zvýšilo od obeda, resp. chlieb a saláma. (osamelý pár vo veku nad 45 rokov, obaja nezamestnaní, separované sídlo na okraji vzdialené 1 km)

Pred dávkami: Raňajky: Neraňajkuje; Desiata: Chlieb s maslom; Obed: Miešaná polievka, rebrá so zemiakmi; Olovrant: Chlieb s masťou; Večera: Suchý chlieb;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb s maslom; Desiata: Chlieb s maslom; Obed: Halušky s bryndzou; Olovrant: Chlieb s masťou; Večera: Chlieb s maslom. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a deti, z toho niektoré s partnerom, ale bez vnukov, spolu 6 ľudí, z toho 1 školopovinné a 1 maloleté dieťa, nikto nepracuje, separované sídlo na okraji vzdialené 0,5 km od obce)

Pred dávkami: Raňajky: Neraňajkuje; Desiata: Chlieb s maslom; Obed: Miešaná polievka, rebrá so zemiakmi; Olovrant: Chlieb s masťou; Večera: Suchý chlieb;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb s maslom; Desiata: Chlieb s maslom; Obed: Halušky s bryndzou; Olovrant: Chlieb s masťou; Večera: Chlieb s maslom. (dvojgeneračná rodina – dvaja rodičia a deti, z toho niektoré s partnerom, ale bez vnukov, spolu 6 ľudí, z toho 1 školopovinné a 1 maloleté dieťa, nikto nepracuje, separované sídlo na okraji vzdialené 0,5 km od obce)

Už niektoré predchádzajúce príklady jedálnych lístkov naznačili odlišné stravovanie detí a dospelých – viaceré domácnosti zdôrazňovali vo svojich odpovediach rozdiel v stravovaní detí a dospelých

členov domácnosti. Išlo jednak o uprednostňovanie stravovania detí, viacerí z respondentov podčiarkovali stravovanie detí v škole. Za všetky aspoň tieto príklady:

Pred dávkami: Raňajky: Zemiaková kaša z večere, voda; malej (má necelé 2 roky) niečo, čo je doma - snažíme sa mať aspoň 1 jogurt stále; Desiata: Desiatu si doma nerobíme; tí, čo robia si do práce berú chlieb s maslom a údenými rebrami; Obed: -; Olovrant: -; Večera: Údené rebrá, posúchy, voda z vodovodu;

/Po dávkach: Raňajky: Omeleta so šunkou, jogurt, chlieb, čaj; Desiata: Dieťa - malinovy, keksíky, ovocie; manžel a matka do práce - chlieb so šunkou, ovocie; Obed: -; Olovrant: Len dieťa - jogurt, sladkosti; Večera: Polievka zeleninová, mäso bravčové na šťave, zemiaková kaša. (trojgeneračná rodina - dvaja rodičia, dieťa a starý rodič, spolu 4 ľudia, z toho 1 maloleté dieťa, 2 členovia pracujú, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 3 km)

Pred dávkami: Raňajky: Chlieb vo vajci (deti), dospeli len kávu; Desiata: Chlieb, maslo (deti), dospeli nič; Obed: Polievka, kolienka s mäsom (deti v škole); Olovrant: Chlieb so salámou a maslom (deti); Večera: Zvyšky z obeda;

/Po dávkach: Raňajky: Jogurt a rožok (deti), dospeli len kávu; Desiata: Keksík, jablko, rožok s paštétou (deti); Obed: Šalát, rezeň, koláč (deti v škole); Olovrant: Ovocie (deti); Večera: Zemiaky, mäsko. (dvojgeneračná rodina - dvaja rodičia a deti, spolu 4 ľudia, z toho 2 školopovinné deti, nikto nepracuje, koncentrované sídlo v rámci obce)

Pred dávkami: Raňajky: -; Desiata: -; Obed: Syn v škole paradajková polievka a halušky s kapustou; ostatní chlieb vo vajci; Olovrant: Chlieb so salámou a maslom (deti); Večera: Chlieb vo vajci;

/Po dávkach: Raňajky: Saláma, zelenina, rožky, čaj; Desiata: Len deti - chlieb, maslo, saláma, zelenina; Obed: Syn v škole (kyslá polievka a parené buchty); doma - kurací vývar, kura pečené so zemiakmi; Olovrant: -; Večera: Pečená klobása, chlieb, horčica. (dvojgeneračná rodina - dvaja rodičia a deti, spolu 4 ľudia, z toho 1 školopovinné a jedno maloleté dieťa, jeden člen pracuje, koncentrované sídlo v rámci obce)

Pred dávkami: Raňajky: Deti - čaj s maslom; rodičia - čierna káva; Desiata: Deti v škole; doma - chlieb s maslom; Obed: Deti v škole; doma - zeleninová

polievka, granadír; Olovrant: Granadír; Večera: Polievka z obeda, maslo a chlieb, čaj;

/Po dávkach: Raňajky: Deti - kakao, rožok so syrom; dospeli - káva; Desiata: Deti - kakaový slimák, džús; doma - omeleta; Obed: Deti - v škole; zemiakový šalát, vyprážené rezne; Olovrant: Rezne s chlebom alebo so šalátom z obeda; Večera: Opekaná slanina; deti sladkosti. (dvojgeneračná rodina - dvaja rodičia a deti, spolu 7 ľudí, z toho 3 školopovinné a 1 maloleté dieťa, nikto nepracuje, koncentrované sídlo v rámci obce)

Posledná okolnosť, ktorú sa podarilo zaznamenať, bola istá sezónnosť stravovania. Nakoľko zber empirického materiálu prebiehal poväčšine v mesiacoch august a september, zaznamenali sa aj príbehy stravovania závislé od zberu húb. Či už išlo priamo o ich konzumáciu alebo posilnenie jedálnečka pred dávkami z peňazí získaných ich predajom:

Pred dávkami: Raňajky: Praženica z čerstvo nazberaných húb, mariška (posúchy); Desiata: -; Obed: Hubová polievka so sádzanými haluškami, varené zemiaky, vyprážené bedle; Olovrant: -; Večera: Pečené klobásy, sladkosti pre deti, a otec červené víno (Milenka) a cigarový tabák - za predané huby z lesa (8 euro);

/Po dávkach: Raňajky: Rožky, maslo, salám; Desiata: Keksy, rožky, limonáda; Obed: Grilované kuracie stehná, varené zemiaky, šalátová uhorka; Olovrant: Ako na obed; Večera: Ako na obed. (dvojgeneračná rodina - dvaja rodičia a 5 maloletých detí, spolu 7 ľudí (starý otec nebyva v domácnosti), nikto nepracuje, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 2 km)

Pred dávkami: Raňajky: Praženica z čerstvo nazbieraných húb z lesa, chlieb a čaj; Desiata: -; Obed: Hubová omáčka a cestovina; Olovrant: Ako na obed; Večera: Ako na obed;

/Po dávkach: Raňajky: Chlieb, maslo, klobásy; Desiata: -; Obed: Pečené klobásy, varené zemiaky; Olovrant: -; Večera: Mrazené parené buchty, čaj. (dvojgeneračná rodina - dvaja rodičia a 3 maloleté deti, spolu 5 ľudí, nikto nepracuje, segregovaná osada vzdialená od domovskej obce 2,5 km)

Na základe získaných príkladov jedálnych lístkov možno zhrnúť, že stravovanie rómskych domácností

z vylúčených osídlení nevyznelo celkovo ako obzvlášť kvalitné. Jedálničky pomerne veľkej časti z nich obsahovali pred dávkami malý počet jedál za deň, málo pestrú, jednotvárnú stravu, viac zameranú na múčne a zemiakové jedlá než na ovocie a zeleninu či mliečne výrobky. Objavili sa aj domácnosti, ktoré minimálne v období pred dávkami trpia nedostatkom jedla. Niekedy mal jedálniček skutočne podobu jedného teplého jedla za deň. Pred dávkami sa istá časť vylúčených domácností stravuje mimoriadne jednotvárne.

Po dávkach pestrosť stravy u väčšiny skúmaných domácností narastá, sú to ale z veľkej časti kalorické a mäsové jedlá, ktoré na jedálničku pribúdajú, zdravé stravovanie bolo zriedkavejšie. Pred dávkami nekvalitná, jednotvárná strava bez nutričnej hodnoty, po dávkach ťažká a kalorická – tak by sa dalo zhodnotiť stravovanie veľkej časti rómskych domácností z vylúčených komún.

Podľa varovaní lekárov konzumácia jedál s vysokým obsahom živočíšnych tukov vedie k zvýšenému výskytu nadváhy a obezity, ktoré majú za následok zdravotné problémy, predovšetkým problémy obehového systému.⁴⁷ Ak sa k tomu pridá fajčenie a rezignácia na návštevu lekára, ktorá vôbec nepatrila (predovšetkým za dospelých) medzi obyvateľmi vylúčených rómskych osídlení k zriedkavým prípadom,⁴⁸ môže to mať efekt v skoršej a vyššej úmrtnosti.

Podľa niektorých jedálničkov sa prejavili rozdiely v stravovaní detí a dospelých, ako aj detí navštevujúcich školu a zostávajúcich doma. U dospelých sa prejavili tendencie k preferencii stravovania detí, ktorým jedlo dávajú častejšie a iné druhy. Ako sa ale ukázalo, napríklad mliečne výrobky a ovocie nepribúdajú ani po dávkach vo všetkých vylúčených domácnostiach s deťmi. Druhý rozmer predstavuje zaznamenaný rozdiel v stravovaní detí navštevujúcich školu a ostatných členov. U

niektorých domácností zaznamenaný rozdiel v stravovaní školákov v porovnaní s tým, čo mali domáci (najmä pred dávkami – chýbajú desiata, menej zdravé jedlá), vyznieva program školského stravovania ako krok dobrým smerom.

Celkový pohľad na obidva jedálničky zároveň ukazuje, že po dávkach nenastáva žiadne veľké „hodovanie“. V podstate sa aspoň po dávkach jedálniček mnohých domácností stal iba štandardným: pribudne desiata alebo olovrant, doprajú deťom keksík, jogurt alebo ovocie, niektoré domácnosti si dovoľia obľúbené jedlo, dožičia si tak obľúbené mäso – skrátka sa dosýta najedia. Sonda nezachytávala, ktorý z dvoch jedálničkov v priebehu mesiaca prevažuje. Ako sa ale ukáže ďalej, domácnosti si obľúbené jedlo doprajú raz, maximálne dva krát do mesiaca, dokonca niektoré domácnosti iba na sviatočné príležitosti. S veľkou pravdepodobnosťou sa dá predpokladať, že sú to tie deficitnejšie „preddávkové“ jedálničky, ktoré sa v domácnosti uplatňujú dlhšie počas mesiaca. Hoci sa zistili módy stravovania pri sledovaní tohto aspektu rôzne, od trvalo deficitných až po trvalo štandardné, pomerne veľká skupina kombinuje v mesiaci dlhšie obdobie deficitného stravovania s „normálnym“ najedením sa po obdržaní príjmov – obzvlášť pri domácnostiach odkázaných výlučne na sociálne dávky. Viac na to poukáže porovnanie obľúbených a najčastejšie pripravovaných jedál.

4.2. Disparita medzi obľúbenými a najčastejšími jedlami

Ako konštatuje odborná literatúra, nezamestnanosť ovplyvňuje zásadným spôsobom nie len spoločenské inštitúcie a procesy a postavenie nezamestnaných jednotlivcov, prejavuje sa zákonite aj na ich sociálnom správaní. Čiže ak mení stratu zamestnania status človeka a jeho roly a vytvára pre neho anomickú situáciu, musí vyvolávať tiež jeho reakciu

47 Ako popisuje kapitola 2, práve tento druh ochorení patrí v skúmanom prostredí u dospelých k najrozšírenejším.

48 Tiež pozri viac v kapitole 2 tejto správy.

na takúto situáciu v podobe premyslených alebo intuitívnych životných stratégií; ich obsah býva ovplyvnený jednak kultúrne, ale aj dobou trvania nezamestnanosti (Mareš, 2002, s. 103).

K identifikovaným životným stratégiám sa pri dlhodobej nezamestnanosti radí aj „zdržovanie sa spotreby“ alebo „zrieknutie sa pôvodného rozsahu potrieb“,⁴⁹ vo vyhranených situáciách i v oblasti stravovania. Naznačila to už predchádzajúca časť, ktorá dokumentovala zdržovanie sa v spotrebe potravín v priebehu mesiaca podľa úrovne disponibilných finančných prostriedkov vo vylúčených domácnostiach.⁵⁰

A ďalší spôsob, ktorý dokáže naznačiť redukcii v spotrebe potravín, je porovnanie obľúbených a najčastejšie pripravovaných jedál. Dá sa predpokladať, že pri ideálnych ekonomických podmienkach, ktoré nenútiť k obmedzovaniu v jedle, bude domácnosť častejšie pripravovať obľúbené jedlá, resp. pri dlhodobejšom deficite jedla si aspoň po obdržaní istej sumy peňazí obľúbené jedlo pripraví. Zároveň podáva ďalšie svedectvo o kvalite stravovania v skúmanom vylúčenom prostredí. Pri obidvoch jedlách, najobľúbenejšom i najčastejšie pripravovanom, sa preto zaznamenával druh jedla, jeho kalorickosť a zdravé stravovanie.

Zo sledovaných druhov jedla vyšla aj z tohto porovnania veľká obľúbenosť mäsových jedál. Spolu až 57 % skúmaných domácností uviedlo medzi obľúbenými mäsové jedlo, z toho v 37 % prípadoch išlo o pokrm ťažký, z nekvalitného mäsa, ako napríklad vyprážené mäso, masťné mäso, údený bôčik a podobne. Približne o polovicu menej sa medzi obľúbenými jedlami uvádzalo kvalitnejšie mäso – dusené hovädzie, rôzne druhy kuracieho mäsa alebo veľmi zriedkavo ryby. Ako ďalšie v poradí sa medzi najobľúbenejšími jedlami rómskych domácností vo vylúčených sídlach umiestnili so 16 % rôzne

zemiakové pokrmy, či už to boli zemiaky na rôzne spôsoby, zemiakové halušky alebo placky, zemiaková gója, atď. S väčším odstupom a 8 % nasledovali múčne jedlá (buchty, rôzne druhy placiek, cigánsky chlieb (nazývaný rôznymi menami), šišky a podobne; a potom ryžové jedlá ako rizoto alebo plnený kapustný list (7 %). Ostatné druhy jedál získali medzi obľúbenými iba malé preferencie, išlo o husté polievky, ľahšie polievky či vývar, omáčky s knedľou, cestoviny, vyprážený syr a majonézový šalát. Zeleninové pokrmy sa medzi obľúbenými nevyskytli vôbec (tabuľka 15).

A čo varia rómske domácnosti z vylúčených osídlení najčastejšie? Tu sa ukázala podstatne odlišná štruktúra jedál oproti obľúbeným. Na prvom mieste sa umiestnili opäť mäsové jedlá, ale s podstatne nižšou frekvenciou než pri obľúbených. Získali spolu 28 %: nekvalitné mäso 15 % a kvalitnejšie 13 %. Druhým najčastejším jedlom boli opäť rôzne zemiakové pokrmy, ale s vyšším zastúpením ako u obľúbených (22 %). Ďalej sa už líšilo aj poradie jedál, nie len frekvencia: na treťom mieste boli múčne jedlá so 16 % a za nimi cestoviny na rôzne spôsoby s 15 %. Pomerne často ešte domácnosti pripravovali ako najčastejšie jedlo rôzne husté zapražané polievky, ostatné druhy boli opäť uvádzané v menšom rozsahu.

Zo vzájomného porovnania týchto dvoch jedál podľa druhu vyplynulo, že ich približná zhoda sa zaznamenala v 13 % prípadov a až u 87 % bolo obľúbené a najčastejšie jedlo odlišné. O aký rozdiel konkrétne išlo, ukazujú nasledujúce príklady. Ako už zo samotnej tabuľky vyplynulo, prevažne to bol u obľúbených jedál posun k mäsovým, hlavne kalorickým (ale nie len) mäsovým jedlám od zemiakových a múčných alebo od hustých polievok, ktoré sa varia najčastejšie. Medzi obľúbenými mäsovými jedlami dominovali v skúmanom prostredí

49 Okrem týchto dvoch stratégií sa napríklad spomína adaptácia bez zrieknutia (alternatívne spôsoby uspokojovania rovnakého rozsahu potrieb), zotrúvanie na pokusoch zaradiť sa do trhu práce a spoločnosti (hľadanie práce či zachovanie rituálov spojených so statusom nezamestnaného), rezignácia (upadnutie do sociálnej izolácie a apatie). Viac pozri Mareš, 2002, s. 104–105.

50 O plynutí príjmov do vylúčených rómskych domácností a ich disponibilite v priebehu mesiaca podrobnejšie informuje výskum UNDP zameraný na monitoring príjmov, výdavkov a spotreby. Ukázalo sa, že po veľkú časť mesiaca majú k dispozícii iba malú časť celkových mesačných príjmov domácností, pripomeňme, že v priemere nie veľmi vysokých.

Tabuľka 15:

Oblúbené a najčastejšie pripravované jedlá v rómskych domácnostiach z vylúčených osídlení podľa druhu (v %)

	Oblúbené jedlo	Najčastejšie jedlo
1 = mäso nekvalitné (vyprážené, mastné a pod.)	37	15
2 = mäso kvalitné (dusené hovädzie, kuracie, ryby)	20	13
3 = cestoviny	1	15
4 = zeleninové	-	2
5 = polievky nezdravé (husté, zapražené)	3	9
6 = polievky zdravé (zeleninové, ľahké)	2	4
7 = ryžové (rizoto, plnená kapusta)	7	3
8 = omáčky zapražené (s knedľou...)	2	1
9 = múčne jedlá – buchty, placky a pod.	8	16
10 = zemiakové – zemiaky, zemiakové halušky, placky a pod.	16	22
11 = vyprážený syr	3	-
12 = šalát s majonézou	1	-
Spolu	100	100

Poznámka: Svoje oblúbené i najčastejšie jedlo uviedlo 190 skúmaných domácností.

vyprážené rezne a majonézový šalát, pomerne často sa opakoval aj pečený bôčik, pečené kurča, maďarský či segedínsky guláš s knedľou, pašvare – údené rebrá, pečené stehná alebo sviečková omáčka s knedľou a mäsom a podobne. V porovnaní s nimi boli najčastejšie jedlá dosť odlišné, časté boli šošovicová alebo fazuľová polievka, halušky, rizoto, falošný guláš, granadír, posúchy či placky, pirohy alebo rómske jedlo gója (viac pozri prílohu 2 k časti 4). Najčastejšie pripravované jedlá sú finančne podstatne menej náročné a vyžadujú si veľký vklad ženskej práce. Takýto typ rozdielu medzi oblúbeným a najčastejším jedlom bol vlastný rómskym domácnostiam naprieč regiónmi Slovenska:

Oblúbené jedlo: Zemiakový šalát s vypráženým mäsom – deti by to jedli každý deň (4 a 2 roky). Palacinky – hlavne lekvárové; Najčastejšie jedlo: Hlavné jedlá si málokedy môžeme dovoliť; najčastejšie varím fazuľovú polievku s plackami alebo chlebom. /okres Nové Zámky

Oblúbené jedlo: Pečené kura s ryžou, Francúzske zemiaky; Najčastejšie jedlo: Husté polievky (fazuľová, šošovicová). /okres Zvolen

Oblúbené jedlo: Pečený bôčik, zemiaky. Pašvare – údené rebrá; Najčastejšie jedlo: Halušky s kyslou kapustou, Halušky s tvarohom. /okres Michalovce

Oblúbené jedlo: Manžel má rád mäso – hlavne bravčové rezne, Žena má rada pirohy so zemiakmi alebo lekvárom.; Najčastejšie jedlo: Najčastejšie varia (hlavne ak nie sú peniaze) opálené placky. /okres Gelnica

Oblúbené jedlo: Rezne, šalát. Bryndzové halušky; Najčastejšie jedlo: Kurací perkelt. Cestoviny s nejakou omáčkou a mäsom. /okres Košice - okolie

Oblúbené jedlo: Plnený bôčik pečený; Najčastejšie jedlo: Domáca fazuľová polievka. Kapustová polievka. /okres Trebišov

Oblúbené jedlo: Plnená kapusta; Najčastejšie jedlo: Najčastejšie robia lokše namiesto chleba, niekedy ich robia aj sladké. /okres Trebišov

Oblúbené jedlo: Bravčové rebrá, kapusta kyslá a kysnutá knedľa; Najčastejšie jedlo: Zemiakové lokše, najradšej ich majú omastené masťou, s čajom. /okres Trebišov

Oblúbené jedlo: Vyprážené mäso alebo syr, hranolky, tatárska omáčka; Najčastejšie jedlo: Falošná ryba s hranolkami. /okres Veľký Krtíš

Oblúbené jedlo: Segedínsky guláš s knedľou (naposledy pred 1. augustom); Najčastejšie jedlo: Zemiaky s kyslým mliekom. /okres Bardejov

Oblúbené jedlo: Zemiaky a pečené mäso (mali pred týždňom); Najčastejšie jedlo: Zapekané cestoviny. /okres Stará Ľubovňa

Oblúbené jedlo: Nemáme nič špeciálne oblúbené, ale najviac majú deti radi pečené kurča. Mäso a bokela; Najčastejšie jedlo: Bokela – robíme najčastejšie namiesto chleba. /okres Rimavská Sobota

Oblúbené jedlo: Sviečková s knedľou. Buchty na pare alebo palacinky – deti ľúbia; Najčastejšie jedlo: Polievky na kyslo. /okres Detva

Oblúbené jedlo: Pečený bôčik a zemiaky; Najčastejšie jedlo: Cestoviny. Strukoviny alebo zemiaková polievka. /okres Michalovce

Oblúbené jedlo: Vyprážené mäso so zemiakovým šalátom: vyprážené mäso varíme približne každú nedeľu, ale šalát len keď sú nejaké oslavy. Druhé oblúbené jedlo môžem spomenúť parené buchty.; Najčastejšie jedlo: Nevaríme nejakú špeciálnu, najčastejšie fazuľovú polievku s mäsom a langošom. /okres Levice

Oblúbené jedlo: Halušky so syrom. Rezne z hydinového mäsa (najčastejšie stehná) a zemiakový šalát; Najčastejšie jedlo: Cestoviny „na sucho“ (s olejom a hotovo, tiež s pretlakom alebo so zemiakmi, sáčkovou polievkou, omáčkou na cestoviny – podľa možnosti). Marikle – posúchy s olejom a cukrom, k tomu čaj; často je to celodenná strava. /okres Gelnica

Oblúbené jedlo: Rómske gulky s kyslou kapustou; Najčastejšie jedlo: Bodák – cigánsky chlieb. /okres Rimavská Sobota

Oblúbené jedlo: Zemiaky a rezeň, uhorky; Najčastejšie jedlo: Pirohy so syrom. /okres Rožňava

Nie vždy mal rozdiel oblúbeného a najčastejšieho pripravovaného jedla podobu mäsové verzus múčne či zemiakové jedlo, resp. hustá polievka. U veľmi chudobných domácností alebo u domácností s deťmi sa niekedy kombinovali obidve uvedené jedlá nemäsové, u lepšie situovaných naopak – obidve mäsové jedlá. Často sa medzi najčastejšími jedlami vyskytovali posúchy alebo lokše, ktoré majú v jednotlivých regiónoch iný názov a robia sa namiesto chleba. Jedna z domácností konštatovala snahu po obmieňaní jedálneho lístka, nedostatok financií však vedie k tomu, že obyčajne pripravujú

zemiakové jedlá. Po obdržaní potravinovej pomoci⁵¹ sa v jedálňičkách niektorých rómskych domácností konzumácia cestovín ešte posilnila:

Oblúbené jedlo: Šošovicový prívarok; Najčastejšie jedlo: Zemiakové placky. /okres Prešov

Oblúbené jedlo: Omastené halušky – varíme to 2-3-krát mesačne. Deti majú najradšej ryžu a zemiakovú kašu; Najčastejšie jedlo: Sódový koláč – robievam to aj miesto chleba. /okres Veľký Krtíš

Oblúbené jedlo: Manžel ľúbi len halušky – pripravujem ich s lečom, keď mám peniaze aj s mäsom; Najčastejšie jedlo: Gója – aj moje deti to mali veľmi radi. /okres Veľký Krtíš

Oblúbené jedlo: Najoblúbenejšie jedlo našej rodiny je perkelt halušky a bodák; Najčastejšie jedlo: Keby som mala možnosť, tak by som varila pre celú rodinu viac krát perkelt halušky, ale peniaze to nedovolia; tak najčastejšie varíme „bodák“ . /okres Levice

Oblúbené jedlo: Kyšky – plnené črevo, naposledy robili pred mesiacom; Najčastejšie jedlo: Halušky so syríkom. /okres Bardejov

Oblúbené jedlo: Placky zo zemiakov upečené na platni omastené masťou alebo plnené mletým mäsom; Najčastejšie jedlo: Najčastejšie sa varia špagety, ktoré majú deti najradšej s kečupom a posypané strúhaným syrom. /okres Prešov

Oblúbené jedlo: Góje – väčšina Rómov ich takto nazýva, v dnešnej dobe sa zmodernizovala aj rómska kuchyňa, také najviac špecifické sú plnené bravčové črevá (naposledy sme varili pred dvomi mesiacmi); Najčastejšie jedlo: Zemiakové placky. /okres Prešov

Oblúbené jedlo: Marikle s hubami; Najčastejšie jedlo: Halušky s kapustou alebo s tvarohom. /okres Košice - okolie

Oblúbené jedlo: Halušky s lečom a klobásou (naposledy sme varili minulý týždeň); Najčastejšie jedlo: Budák – cigánsky chlieb (pečieme často, keď nie sú peniaze). /okres Rimavská Sobota

Oblúbené jedlo: Gója – hurky plnené zemiakmi; Najčastejšie jedlo: Snažíme sa to meniť, ale často varíme zemiaky. /okres Revúca

*Oblúbené jedlo: Fazuľová polievka (pred týždňom).
Halušky s kapustou a slaninkou; Najčastejšie jedlo: Po
doručení potravinovej pomoci varia hlavne cestoviny
(koliienka, vretená) s kúskami mäsa. /okres Rožňava*

Výpovede respondentských domácností zároveň potvrdili, že oblúbené jedlá nie sú počas mesiaca vôbec frekventované. Na jedálničkoch sa vyskytujú obyčajne raz, zriedkavejšie dva krát za mesiac, spravidla po príchode väčšej sumy príjmov do rodinného rozpočtu. Niektoré domácnosti si oblúbené jedlo môžu dovoliť dokonca len pri sviatočnej príležitosti. Vysoká frekvencia prípravy najčastejšieho jedla vyplýva už z jeho samotného vymedzenia. Zaznamenalo sa u nich viacnásobné opakovanie v mesiaci, dokonca sa niekedy dostali do pozície takmer každodennej konzumácie. Veľmi častým jedlom sú posúchy či lokše pečené na platni – mnohé domácnosti ich konzumujú namiesto chleba, ktorý je pre mnohopočetné domácnosti príliš drahý potravinový artikel. Medzi výpovedami sa objavil aj odkaz, že rodina vie, aké jedlá sú chutné, ale si ich bez peňazí nemôžu dovoliť:

*Oblúbené jedlo: Vyprázaný rezeň, šalát alebo
zemiaková kaša – varíme to vždy po podpore;
Najčastejšie jedlo: Maďarský guláš s knedľou. /okres
Spišská Nová Ves*

*Oblúbené jedlo: Vyprázaný bravčový rezeň a zemiakový
šalát s majonézou – varím to vždy po výplate (ôsmeho
dňa v mesiaci); Najčastejšie jedlo: Placky „marikla“ s
kakaom a cukrom; alebo len omastené ješť miesto
chleba k slanine, klobáse, mäsu. Kuracie stehná s
cestovinou. /okres Spišská Nová Ves*

*Oblúbené jedlo: Pečené kurča a šalát (varím to vždy po
podpore); Najčastejšie jedlo: Gulky s kyslou kapustou.
Gója či marikla. /okres Spišská Nová Ves*

*Oblúbené jedlo: Pečené stehná so zemiakmi zapečené
v rúre (asi pred týždňom som to varila naposledy);
Najčastejšie jedlo: Halušky so zemiakmi. /okres Košice
- okolie*

*Oblúbené jedlo: Deti sú veľmi radi, keď máme na stole
vyprázaný syr a hranolky – môžeme si to dovoliť iba raz
za mesiac.; Najčastejšie jedlo: Perkelt halušky – lebo
to je najlacnejšie, iné si nemôžeme dovoliť. Prosím ťa,
napíš, že aj ja viem, čo je chutné, ale bez peňazí...
/okres Levice*

*Oblúbené jedlo: Kurča pečené v rúre so zemiakmi
v šupke – na začiatku mesiaca mali posledný krát.;
Najčastejšie jedlo: Halušky so syrom. /okres Levoča*

*Oblúbené jedlo: Varené klobásy – naposledy varili pred
týždňom.; Najčastejšie jedlo: Hadrimky – placky.
/okres Bardejov*

*Oblúbené jedlo: Vypražené kurča so zemiakmi –
naposledy som varila po dávkach tento mesiac.;
Najčastejšie jedlo: Placky zemiakové. /okres Košice -
okolie*

*Oblúbené jedlo: Gója (črevá naplnené zemiakmi);
Najčastejšie jedlo: Marikle – lokše. Pečú ich každý deň,
lebo nemajú peniaze na chleba, kupujú ráno akurát
polku chleba deťom na desiatu do ZŠ. /okres Bardejov*

*Oblúbené jedlo: Zemiakové gule s údeným a kyslou
kapustou – varili to asi pred dvomi týždňami.;
Najčastejšie jedlo: Palacinky – varia aspoň raz za
týždeň. /okres Bardejov*

*Oblúbené jedlo: Najviac by sme mali radi mäso
vyprázané, ale to si môžeme dovoliť mesačne raz.;
Najčastejšie jedlo: Polievky (fazuľová, šošovicová,
paradajková) s chlebom alebo plackami. /okres Nové
Zámky*

Situácie, keď si domácnosť často varí oblúbené jedlá, boli v skúmanom prostredí skôr zriedkavé. Môže si ich dovoliť domácnosť s lepšou finančnou situáciou (mäsové jedlo), alebo oblúbené jedlo nie je náročné, preto si ho môžu pripraviť častejšie aj za nepriaznivých ekonomických podmienok:

*Oblúbené jedlo: Stroganov – varím ho často, lebo chuti
všetkým (naposledy pred tromi dňami); Najčastejšie
jedlo: Stroganov. /okres Stará Ľubovňa*

*Oblúbené jedlo: Hádzané halušky s lečom. Halušky s
tvarohom; Najčastejšie jedlo: Halušky. /okres Veľký
Krtíš*

*Oblúbené jedlo: Varené párky, kečup a rožok;
Najčastejšie jedlo: Varené párky – deti to veľmi chcú.
/okres Krupina*

Do oblúbených, ale najmä do najčastejšie pripravovaných jedál vstupovala v čase výskumu letná sezóna. Ako sa ukázalo, domácnosti v lete obohacujú pestrosť svojej stravy – varia viac zeleninových jedál, keď je táto lacnejšia, prípadne hubových jedál, keď si ich môže domácnosť sama

nazbierať. Dá sa preto predpokladať, že v zimných mesiacoch je stravovanie v mnohých vylúčených komunitách ešte jednotvárnejšie a obsahuje ešte menej zeleniny:

Oblúbené jedlo: Hubová polievka (varia v priebehu augusta viac krát); Najčastejšie jedlo: Halušky s kapustou, zemiakmi alebo tvarohom . /okres Prešov

Oblúbené jedlo: Zemiakové placky – bandurečníky (po našom), naposledy sme to robili pred sociálnymi dávkami. Zemiaky sú lacné, ale aj syté.; Najčastejšie jedlo: Keďže je leto, najčastejšie sa varí lečo alebo huby s vajcom. /okres Prešov

Oblúbené jedlo: Gója (recept viď dotazník „Stravovanie V. Šariš“); Najčastejšie jedlo: Guláš s párkom a hubami. /okres Prešov

Oblúbené jedlo: Gója – varia to pravidelne aspoň raz v mesiaci, naposledy pred týždňom.; Najčastejšie jedlo: Teraz v lete jeme veľa zeleniny, ktorú si vypestujeme. Mali sme dosť cukety – robíme z nich placky. Lečo. /okres Bardejov

Oblúbené jedlo: Pečené rebrá bravčové s varenými zemiakmi a uhorkami alebo s červenou kapustou – pripravili ich naposledy niekedy po sociálnych dávkach.; Najčastejšie jedlo: V tomto období je zelenina lacnejšia, tak sa asi, ako vo väčšine rodín, konzumuje lečo, vyprázaný karfiol alebo patizón. /okres Prešov

Medzi skúmanými domácnosťami sa objavilo niekoľko málo takých, ktoré si pestovali nejaké plodiny alebo chovali domáce zvieratá.⁵² Vplyv tohto faktora na štruktúru stravovania nezabudli vo svojich odpovediach zdôrazniť. Čo si dopestujú, objavuje sa na jedálnom lístku častejšie:

Oblúbené jedlo: Pečené bravčové, zemiaková knedľa a červená kapusta; Najčastejšie jedlo: Teraz máme zemiaky zo záhrady, tak najviac varíme zemiakové lokše, zemiakovú babu – nalečníky. Majú dosť aj cukety, z ktorej robia placky. /okres Trebišov

Oblúbené jedlo: Zemiaková knedľa s červenou kapustou urobenou na sladkokyslo a pečené bravčové mäso (toto varia raz za mesiac). Zemiakový šalát a rezne (naposledy varili na veľkú noc).; Najčastejšie

jedlo: Najčastejšie varia fazuľu na rôzne spôsoby, lebo si ju sami vypestovali a majú jej dosť. Často pečú lokše, buď zemiakové alebo z múky. Synovia majú radi halušky s lečom a klobásou, tak aj to varia dosť často. Každú sobotu pečú kysnuté koláče – najčastejšie kysnuté rožky s lekvárom. /okres Trebišov

Oblúbené jedlo: Gója – to má najradšej, pripravuje mu to jeho mama, ktorá žije tiež v tej istej dedine.; Najčastejšie jedlo: Pestuje si zeleninu, tak často varí niečo so zemiakov; má vlastné mäso (pestuje prasatá). Väčšinou si navarí zeleninovú polievku, zemiaky pečené v rúre a k tomu si dá kečup. Mäsový vývar (keď má času), mäso z polievky si zapeče v rúre a k tomu si pripraví ryžu. Chodí často na fušky, takže teraz v lete sa stravuje dosť často u tých, pre ktorých pracuje (je murár). Obeduje u mamy, ktorej finančne pomáha. /okres Trebišov

Oblúbené jedlo: Majú vlastné mlieko a mäso (chovajú ošípané, kravy, kozy). Manžel má najradšej halušky s tvarohom a k tomu mäso z polievky. Deti majú najradšej špagety s mortadellou a k tomu kečup; Najčastejšie jedlo: Často varia halušky s tvarohom alebo pečú palacinky. Majú aj vlastné mäso, takže ho varia dosť často. Aspoň raz v týždni pečú langoše. /okres Trebišov

Oblúbené jedlo: Rodina chová ošípané, majú aj kozu, takže majú svoje mäso aj mlieko. Syn má najradšej palacinky s tvarohom; matka má rada všetko, nevyberá.; Najčastejšie jedlo: Najčastejšie varia zemiakové jedlá. Krupicová kaša alebo palacinky. /okres Bardejov

Ako ukazuje tabuľka 16, medzi oblúbenými jedlami skúmaných rómskych domácností prevažovali ťažké kalorické jedlá, ktoré uviedlo spolu až 64 % z nich, len 11 % má rado ľahšie jedlá a jedna štvrtina deklarovala medzi oblúbenými jedlami s priemernou kalorickou hodnotou. Na rozdiel od takejto štruktúry sa medzi najčastejšie pripravovanými pokrmami vo vylúčenom prostredí objavovali vo väčšom rozsahu menej kalorické jedlá (23 %), a tiež jedlá priemerne ťažké; podiel veľmi kalorických jedál sa pri sledovaní najčastejšie pripravovaných znížil takmer o 20 %, veľmi kalorických na 3 %.

Tabuľka 16:**Oblúbené a najčastejšie pripravované jedlá v rómskych domácnostiach z vylúčených osídlení podľa kalorickej hodnoty (v %)**

	Oblúbené jedlo	Najčastejšie jedlo
1 = málo kalorická strava	-	-
2	2	3
3	9	20
4 = priemerná	25	32
5	26	31
6	25	11
7 = veľmi kalorická strava	13	3
Spolu	100	100

Poznámka: Svoje oblúbené i najčastejšie jedlo uviedlo 190 skúmaných domácností.

Recipročne platí, že oblúbené jedlá sú v skúmanom prostredí zväčša nezdravé: uviedlo ich až 76 % a zdravých jedál bolo iba 6 %. Štruktúra najčastejšie pripravovaných jedál sa z pohľadu zdravého stravovania zmenila iba menej. Podiel nezdravých jedál zostal aj za najčastejšie pripravované pokrmy veľmi vysoký (70 %) a zdravých jedál dokonca ubudlo, zvýšilo sa len zastúpenie pokrmov z hľadiska zdravého stravovania priemerných. Veľmi zdravé jedlá s hodnotou 7 sa ani medzi oblúbenými a ani medzi najčastejšie pripravovanými nevyskytli vôbec.

Zo vzájomného porovnania oblúbeného a najčastejšie pripravovaného jedla vyplynulo, že väčšina rómskych domácností z vylúčených osídlení

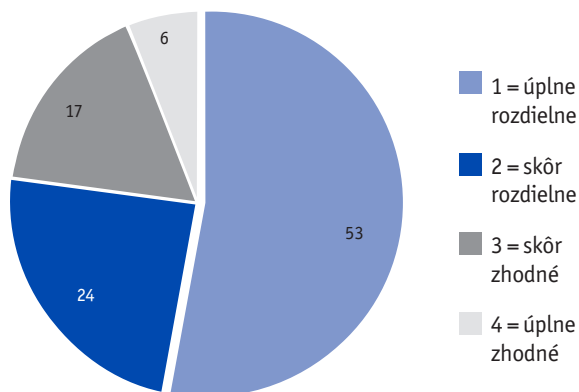
nemá zhodu v týchto dvoch porovnávaných jedlách. Úplná alebo čiastočná zhoda podľa všetkých troch sledovaných kritérií sa medzi nimi zistila u necelej štvrtiny skúmaných, až u 77 % sa tieto dve jedlá líšili, úplne rozdielne boli u viac ako polovice z nich. Disproporcija narastala predovšetkým v segregovaných osadách, kde oblúbené a najčastejšie jedlo bolo úplne rozdielne až v 66 % prípadoch domácností, v rámci separovaných na okraji úplný rozdiel dosiahol 53 % a medzi koncentrovanými rómskymi domácnosťami vo vnútri obce 41 %. V segregovanom prostredí teda rozdiel medzi oblúbeným a najčastejším jedlom ešte narastal; znamená to, že v osadách sa bežne konzumuje úplne iný typ jedál ako majú radi v ešte

Tabuľka 17:**Oblúbené a najčastejšie pripravované jedlá v rómskych domácnostiach z vylúčených osídlení podľa zdravého stravovania (v %)**

	Oblúbené jedlo	Najčastejšie jedlo
1 = veľmi nezdravá strava	12	3
2	24	31
3	40	36
4 = priemerná	18	27
5	5	3
6	1	1
7 = veľmi zdravá strava	-	-
Spolu	100	100

Poznámka: Svoje oblúbené i najčastejšie jedlo uviedlo 190 skúmaných domácností.

Graf 20:
Porovnanie obľúbeného a najčastejšieho jedla
v rómskych domácnostiach z vylúčených
osídlení (v %)

Poznámka: Svoje obľúbené i najčastejšie jedlo uviedlo 190 skúmaných domácností.

väčšom rozsahu, než je tomu u ostatných dvoch vylúčených prostredí.

Porovnanie obľúbeného a najčastejšieho jedla naznačilo, že zdržovanie sa v spotrebe alebo zrieknutie sa pôvodného rozsahu potrieb v oblasti stravovania je v skúmanom prostredí rozšírený jav a s priestorovým vylúčením ešte ďalej narastá, minimálne v istých obdobiach mesiaca. Obyvateľom segregovaných osád sa len v malej miere darí pripravovať si bežne obľúbené jedlá. Preto sa medzi výpoveďami zaznamenal aj nasledovný všeobecný odkaz:

Oblúbené jedlo: Varíť musíme len to, čo máme, musíme si poradiť v každej situácii; Najčastejšie jedlo: Bez komentára. /okres Detva

Zhrnutie:

Mnohé z jedálničkov zaznamenaných v rámci empirickej sondy ukázali, že chudoba a materiálna deprivácia je v tomto prostredí rozšírený jav. Denná strava často nezodpovedá nutričnej hodnote potrebnej pre zdravý rozvoj. Deprivácia mnohých

skúmaných domácností je spojená s ich vylúčením z konzumu, dokonca z konzumu potravín. Znamená to, že k sociálnym dôsledkom dlhodobej nezamestnanosti v tomto prostredí nezriedka patrí dramatické zníženie ich životnej úrovne. Minimálne v istom období mesiaca pred dávkami sa indikovali charakteristiky absolútnej chudoby, keď sa deprivácia približuje k určitému „fyziologickému prahu“, pod ktorým nie je naplnená najzákladnejšia potreba, akou je jedlo. Viaceré z jedálničkov boli veľmi chudobné a jednotvárne, niekedy veľmi neisté a na hranici hladu.

Empirická sonda zároveň preukázala, že stravovanie rómskych domácností z vylúčených sídiel celkovo nie je veľmi kvalitné. Na ich jedálnych lístkoch mali pomerne široký výskyt obmedzenej počty jedál za deň, málo pestrá strava, menej zameraná na ovocie a zeleninu či mliečne výrobky. Na jedálničkoch prevládajú nevyživné, alebo potom kalorické jedlá, zdravé stravovanie je skôr zriedkavejšie až výnimočné.

Po dávkach pestrosť stravy u väčšiny skúmaných domácností narastala, sú to ale hlavne kalorické a mäsové jedlá, ktoré na jedálničku pribúdajú. Hoci sa s príchodom financií do domácnosti z veľkej časti mení ich denné stravovanie, veľká časť dáva prednosť nezdravým a ťažkým jedlám, resp. sociálne príjmy im na iný typ stravovania nepostačujú. Situácia pred dávkami a po nich je v domácnostiach rôznorodá, prevážila ale zmena stravovania, obzvlášť v segregovaných osadách bol v porovnávaných dvoch časových obdobiach mesiaca zaznamenaný posun.

Celkový pohľad na obidva jedálničky ukázal, že po dávkach nedochádza k veľkému „hodovaniu“, jedálniček sa v podstate aspoň po dávkach priblížil k normálnemu stravovaniu. Doplnil sa chýbajúci počet jedál za deň, deti dostanú štandardné stravovacie položky, niektoré domácnosti si doprajú obľúbené jedlo – mäso, dosýta najedia. Hoci sa zistili módy stravovania pri sledovaní tohto aspektu rôzne, od trvalo deficitných až po trvalo štandardné, pomerne veľká skupina kombinuje v mesiaci dlhšie obdobie deficitného stravovania s „normálnym“

najedením sa po obdržaní príjmov, najmä pri domácnostiach odkázaných výlučne na sociálne dávky.

Aj pohľad cez sledovanie obľúbených a najčastejších jedál identifikoval skôr orientáciu na varenie ťažkých a nekvalitných jedál vo vylúčených rómskych osídleniach. Empirická sonda tak potvrdila a na príkladoch jednotlivých jedál ukázala stravovacie návyky v tomto prostredí.

Porovnanie obľúbeného a najčastejšieho jedla naznačilo, že zdržovanie sa spotreby alebo zrieknutie sa pôvodného rozsahu potrieb v oblasti stravovania je v skúmanom prostredí rozšírené a s priestorovým

vylúčením ešte narastá. Obyvateľom segregovaných osád sa len v malej miere darí pripravovať si bežne obľúbené jedlá.

V stravovaní domácností prevážila tendencia, že náročnejšie obľúbené jedlá, hlavne ak sú mäsové, si domácnosti doprajú iba občas v priebehu mesiaca, bežne si ich nemôžu dovoliť. Spravidla obľúbené jedlo pripravujú iba raz za mesiac, a to po príchode príjmov do rodiny. Hlavné jedlo na jedálničku v období po dávkach a obľúbené jedlo tak boli vo väčšine prípadov totožné. Po väčšinu mesiaca zažívajú obmedzovanie v stravovaní, ktoré nadobúda aj podobu vyhranenej deprivácie v stravovaní.⁵³

53 Nakoľko respondentské domácnosti boli zároveň vyzývané k tomu, aby sa podelili o spôsob prípravy uvádzaných jedál, jedným z vedľajších produktov popisovania obľúbených alebo najčastejších jedál je receptár rómskych domácností. Tvorí samostatnú prílohu.

Príloha 1 ku kapitole 4:

Porovnanie jedálničkov domácností marginalizovaných rómskych osídlení v dvoch bodoch mesiaca rozlíšených termínom vyplácania dávok – pred dávkami a po dávkach (prvý riadok uvádza jedálniček domácnosti pred dávkami a druhý riadok s označením „po“ jedálniček po dávkach)

	RAŇAJKY	DESIATA	OBED	OLOVRANT	VEČERA
1	chlieb, maslo, saláma, čaj, káva	0	zemiaky, mäso	0	haruľa
po	chlieb, rožky, maslová nátierka, čaj, káva	0	kyslá fazuľa	0	kura, ryža
2	chlieb vo vajci (deti, dospelí len kávu)	chlieb, maslo (deti, dospelí nič)	polievka, kolienka s mäsom (deti v škole)	chlieb so salámou a maslom (deti)	zvyšky z obeda
po	jogurt a rožok (deti, dospelí len kávu)	keksík, jablko, rožok s paštétou (deti)	šalát, rezeň, koláč (deti v škole)	ovocie	zemiaky, mäsko
3	chlieb, maslo paštika	chlieb, maslo, šunka	polievka kuracia, pečené kura, zemiaková kaša	0	chlieb, párky
po	chlieb vo vajičku	chlieb, paštika, jablko	slepý guláš	0	obalená saláma, zemiaky
4	chlieb, maslo	0	polievka, zemiaky	0	suchá strava, zbytky z obeda, nič?
po	chlieb, maslo, saláma, paradajky, paprika, jogurty, keksy, sladkosti	párky, chlieb	polievka, mäso so zemiakmi alebo s ryžou	0	halušky s mäsom
6	chlieb, upečené volské oká, káva	0	nalečníky - zemiakové placky	0	chlieb, maslo, čaj
po	chlieb, saláma, čaj, káva	0	kyslá zemiaková polievka s kapustou	0	chlieb, párky
7	chlieb s maslom, čaj, káva	0	Fazuľová polievka s údeným mäsom	0	chlieb upečený vo vajičku
po	chlieb, saláma, čaj, káva	0	Halušky s kyslou kapustou a pražené mäso na drobné kocky na vrch halušiek.	0	Párky a chlieb s horčicou, čaj.
8	chlieb, maslo	ovocie	Guláš	0	chlieb, paštéta
po	chlieb, párky	ovocie	Fazuľová polievka, halušky s kyslou kapustou	0	Varené údené rebrá, chlieb
9	rožok s lekvárom	deti - sunar	Bujónová polievka s cestovinou a zemiakové placky	0	chlieb s maslom a soľou
po	deti jogurt, rodičia klobásu s chlebom	deti sunar	Krúpová polievka, varené mäso a zemiaky	0	to čo sa zvýši z obeda
10	rožok s maslom	rožky a keks - iba školopovinné deti, ostatní nič	halušky	0	0
po	rožok so salámou	desiatu mávajú iba školopovinné deti - rožok a keks	šalát a rezne	0	saláma, klobása, chlieb

11	chlieb, pečivo	desiata ako vždy - deti majú predplatené pečivo	hrachová polievka, pirohy plnené zemiakmi	nie je - čo zostane z obeda	zemiakové placky, čaj
po	chlieb s maslom, párky	nátierka - paštéta, plus pečivo a čaj	sekaná (bravčové mäso) so syrom, hranolky, tatárka	nie je - čo zostane z obeda	chlieb, saláma
12	0	0	jedlá zo zemiakov a múky: rodina nemá veľký rozdiel pred dávkami a po dávkach - nakoľko sú výrazne zadĺžení, žijú viac z toho, čo im ponúknu druhí. V období pred dávkami sa stravujú zo zásob zemiakov a múky.	0	0
po	chlieb, maslo, saláma, čaj, káva	0	zemiaky - na rôzny spôsob (s kapustou, mliekom, cestovínami)	0	0
13	chlieb alebo rožok s maslom (ak sú tu malé deti - vnuci, jogurt)	0	pirohy alebo niečo zo zemiakov - podľa toho, čo majú doma a je dostupné	0	chlieb a maslo
po	pečivo s nátierkou, klobásy varené (ak sú vnuci - jogurt)	0	pečené mäso so zemiakmi	0	varené klobásy, chlieb
14	chlieb, paštéta, maslo	rožok	strukovinová polievka, čaj, chlieb	0	hranolky s kečupom, čaj, chlieb
po	ich jedálniček sa po dávkach nemerí	0	0	0	0
15	chlieb so salámou (maslom, vajíčkom, paštétou), čaj a med	chlieb so šunkou a zeleninou	zeleninová polievka, halušky s mäsom	0	zemiaky s kyslým mliekom
po	dávky nepoberajú - to isté	0	0	0	0
16	čaj, marikľa	0	cestoviny s paradajkovým pretlakom	0	0 - čo sa zvýši
po	chlieb, rožky, závin, maslo, saláma, paradajka, paprika	keks, ovocie	vyprázaný rezeň, šalát	jogurt	rožky, maslo, paradajka, paprika/ čo zostane z obedu
17	palacinky, čaj	banán	brokolicová polievka, parené buchty	jogurt	placky - marikľa
po	varená domáca klobása	jogurt	halušky s mäsom	ovocie	saláma, rohlík, paštéta
18	chlieb, maslo	0	cestoviny s kapustou	0	chlieb
po	chlieb, maslo	banán	kuracie stehná so zemiakmi	jogurt	saláma, chlieb, rožky, maslo, paradajka, paprika, keks
19	polievka s cestovinou a zemiakmi	0	polievka, šišky, čaj	0	polievka a šišky - čo ostalo z obeda
po	rožky, maslo, kakao, klobása	ovocie, keks	pečená krkovička, kapusta, knedľa	keks, jogurt	klobása, chlieb, horčica
20	rožky, párky	0	halušky	0	chlieb vo vajci, čaj
po	chlieb s maslom a lekvárom, čaj	ovocie	polievka, gója, zemiaky s cibuľkou	jogurt, keks	gója od obeda
21	chlieb, rožky, mlieko syr, šunka, paradajky, uhorky	jogurty	dusené mäso a ryža	chlieb, rožky, maslo, zelenina	rezne, zemiaky, vajíčkový šalát
po	obložený chlieb	jogurty	rybie prsty, hranolky, kečup	jogurty	pečené kurča, zemiaky

22	chlieb, čaj	0	kuracia polievka, špagety s mortadelou	0	zemiakové placky
po	párky s horčicou a chlebom	0	kurací vývar, kura, ryža, šalát	0	obedňajšie jedlo
23	jogurt, kakao, chlieb s čokoládovou nátierkou, paštéta	ovocie	cestovina s omáčkou a mäsom	ovocie, keks	obedňajšie jedlo
po	zelenina, saláma, chlieb, paštéta, párky	jogurt	rezne, zemiaková kaša	ovocie	krupica, zvyšky z obeda
24	chlieb, maslo, saláma, zelenina	jablko	polievka - vývar	jablko	chlieb, maslo, zelenina
po	chlieb, paštéta, klobása	ovocie	polievka, grilované mäso a zemiaky	0	zvyšky z obeda, chlieb
25	chlieb s maslom	0	halušky omastené	0	chlieb s maslom, čaj
po	chlieb s nátierkovým maslom, lovecká saláma, kakao	jogurt	maďarský guláš, knedľa	0	párky
26	káva, cigareta	0	halušky s lečom	0	chlieb s maslom
po	saláma, chlieb, slanina	0	zeleninová polievka, pečené kura, zemiaková kaša	0	zohrejeme čo zvýšilo od obeda, resp. chlieb a saláma
27	0	chlieb s maslom	šošovicová polievka, halušky so zemiakmi	0	to isté čo na obed
po	jogurt, rohlík, keksík	chlieb so salámou, mlieko	vyprázaný bravčový rezeň, šalát zemiakový, polievka kuracia	0	pečené kurča so zemiakmi
28	nič	marikle	buď fazuľová alebo šošovicová polievka, halušky	0	marikle, čaj
po	jogurt, maslo, salám, chlieb	čo zostane z raňajok	kurča a zemiaky	0	klobásy, salám, chlieb
29	nič	0	fazuľová polievka, zemiaky	0	čo ostalo z obeda
po	jogurt, chlieb, maslo, saláma	čo ostalo z raňajok	kurča, zemiaky	0	klobásy, chlieb
30	chlieb s maslom, salám, čaj	v škole	pečené kurča so zemiakmi	0	rizoto
po	rohlíky, syr, šunka, mlieko	v škole	plnené stehná, ryža	0	palacinky
31	chlieb s paštétovou pomazánkou	0	zeleninová polievka	0	chlieb so salámou a čaj
po	chlieb s nátierkovou pomazánkou	paštétový chlieb	vyprázané rezne s pyré, citrónová malinovka	malé deti napolitánku a lízatka, staršie deti s mamou čipsy	opäť vyprázané rezne s pyré - ako na obed
32	vianočka s kávou, bábo mlieko	0	kuracia polievka a malinovka	0	chlieb namočený vo vajci, bábo mlieko
po	chlieb s paštikou a salámou, káva	0	kura na šťave s cestovinami	párky s chlebom a kečupom	koláč s tvarohom a mlieko
33	syr, vajčička, maslo, čaj, kakao, chlieb	obložený chlieb so šunkou a salámou	šošovicová polievka, knedle a sviečková	ovocie	šošovicová polievka z obeda
po	opekané špekáčky, varené párky, chlieb, zelenina	hot-dog alebo obložená bageta	polievka a pečené kurča so zemiakovou kašou a kompótom	ovocie	topinky, hrianky s pomazánkou

34	obložené chlebičky, vajcia varené, zelenina, džús	ovocie, puding, výživa	krémová polievka, ražniči so zemiakmi a príloha	zeleninový šalát	krupicová kaša
po	praženica, varené párky, chlieb, čaj alebo džús	obložené chlebičky, jogurt	hovädzí vývar, zemiaky a pečený bôčik	ovocie	chlieb vo vajci a čaj
35	Rožky - pečivo a nátierkové maslo.	obložený rožok (nátierkové maslo plus salám)	Bryndzová polievka, rezance s makom	0	chlieb vo vajci
po	hemendex, chlieb s maslom, paradajky	obložené bagety so šunkou	fazuľová polievka, vyprázané kurča s ryžou	0	fazuľová polievka - z obeda
36	chlieb s nátierkovým maslom, čaj	rožok so salámou a nátierkovým maslom	halušky so syrom	jablko, rožok	bryndzová polievka
po	obložený chlieb, chlieb vo vajci	obložený rožok, banán	kapustová polievka, vyprázané mäso so zemiakmi	kapustová polievka z obeda s chlebom	špekáčky, horčica, chlieb
37	chlieb, maslo pravé	rožok, nátierkové maslo, paprika zelená	špagety s kečupom	0	chlieb so salámou
po	rožky so salámou, praženica	obložené rožky	rezancová polievka, vyprázaný syr, zemiaková kaša	banán, jablko	rezancová polievka - z obeda
38	bábovka, maslo, kakao	obložený rožok	gulášová polievka, chlieb	0	chlieb s paštekovou nátierkou
po	maslo, nátierka, vajcia, párky, špekáčky, chlieb, čaj	0	bryndzová polievka, pečený bôčik a knedle, kapusta	chlieb s nátierkou	polievka s chlebom
39	chlieb a čaj; otec - káva a cigareta	dospelí nič; väčší syn (4 roky) zemiaky na paprike	zemiaky pečené v rúre, na to kešup	väčší syn krupicu; menší je kojený	dospelí - čo zostalo z obeda; syn mlieko a zemiakovú kašu, neskôr jogurt
po	párky, chlieb, horčica	deti jogurt a rožok	polievka kuracia, ryža a kurča	chlieb, šunka, mlieko	z obeda
40	lokše, čaj a mlieko	dieťa - puding	zemiaková polievka, lokše s plnkou	halušky so zemiakmi	to čo na olovrant - halušky so zemiakmi
po	chlieb, šunka, čaj	párky, rožky	kuracia polievka, plnená kapusta	párky, chlieb	z obeda
41	lokše, čaj	chlieb s nátierkovým maslom - deťom do školy	zemiaky varené s orestovanou cibuľou	lokše, čaj	z obeda a lokše
po	lokše, chlieb, párky	chlieb s nátierkou a saláma - deťom do ZŠ	držková polievka, bravčové mäso so zemiakmi	klobása, chlieb, horčica	polievka z obeda, chlieb
42	mlieko, chlieb, nátierkové maslo	deťom do školy - chlieb so salámou a paprika, sirupová voda	paradajsková polievka, rezance s tvarohom	chlieb, omeleta, čaj	čo zostane z obeda

po	párky, rožky, kečup	deťom do školy - rožky, šunka, maslo, sirupová voda	zeleninová polievka, francúzske zemiaky	slanina, chlieb, horčica	klobásy, chlieb, horčica
43	chlieb s masťou	0	fazuľová polievka s chlebom	0	fazuľová polievka s chle- bom - čo zostalo z obeda
po	chlieb, slivky, sirup	0	paradajková polievka, vyprážené mäso so zemiakmi	0	čo zostalo z obeda; deti aj malý jogurt
44	rohlíky, maslo, mlieko	0	vyprážené kura, zemiaky	0	placky, čaj
po	rohlíky, mlieko, maslo	0	vyprážené mäso, zemiaky	0	čaj, hranolky
45	0	chlieb s masťou	lečo s haluškami	0	slanina s chlebom
po	chlieb s maslom, šunková saláma	0	fazuľová polievka, perkelt a halušky	0	vakarč (po cigánsky "bodák"), upečené cesto na sporáku
46	rohlíky, kakao	oškvarky s chlebom	deti obedujú v školskej jedálni	0	vyprážené zemiaky, čaj
po	chlieb s maslom, saláma, čaj	0	deti - školská jedáleň	0	hranolky, čaj, chlieb
47	káva	chlieb so syrom	vajcová polievka, halušky s kapus- tou	ovocie	opekané zemiaky, volské oko
po	káva	vianočka s maslom	kuracia polievka, koložvárska ka- pusta	banány, deti jogurt	koložvárska kapusta - z obeda
48	neraňajkujú	chlieb s maslom	miešaná polievka, rebrá so zemi- akmi	chlieb s masťou	suchý chlieb
po	chlieb s maslom	chlieb s maslom	halušky s bryndzou	chlieb s masťou	chlieb s maslom
49	chlieb s medom	keks	držková polievka, kapusta s mäsom a knedlík	0	zvyšok z obeda
po	chlieb so salámou	keks	guláš	banán	guláš z obeda
50	čaj, chlieb	nič	kuracie krídla	nič	čaj, buchty
po	čaj a chlieb s masťou	buchta	kurča	rohlík	zvyšok od obeda
51	chlieb, paštéta, čaj	0	kurča, zemiaky	0	zemiakové placky
po	chlieb, párky	0	rezne a zemiaky	0	halušky so syrom
52	káva a cigarety	0	chlieb s masťou	káva	zemiaky v šupke
po	šunka a rožky	0	kura na šťave plus „humer“ (halušky)	malinovy, buchty	hurka pečená s chlebom
53	0	0	syn v škole paradajková polievka polievka a halušky s kapustou; os- tatní chlieb vo vajci	0	chlieb vo vajci
po	saláma, zelenina, rožky, čaj	len deti - chlieb, maslo, saláma, zelenina	syn v škole (kyslá polievka a parené buchty); doma - kurací vývar, kura pečené so zemiakmi	0	pečená klobása, chlieb, horčica
54	chlieb a maslo	0	deti v škole (zeleninová polievka, mäso a ryža); dospelí - cestoviny s paradajkovým perkeltom	deti - slanina a chlieb; dospelí nič	chlieb a maslo
po	deti - saláma a chlieb; dospelí - káva a cigarety	chlieb so salá- mou, keksy	deti v škole polievka vývar, prí- varok s mäsom; vyprážené mäso a zemiaky (dospelí a deti doma)	0	praženica a chlieb
55	chlieb s masťou, čaj	0	cestoviny	0	chlieb vo vajci
po	pečivo, maslo, saláma, mlieko	0	bravčové alebo kuracie mäso	0	párky

56	párky	gulášová polievka - varená	gulášová polievka, keksík, mlieko	gulášová polievka	gulášová polievka, koláč
po	párky	gulášová polievka	palacinky	gulášová polievka	gulášová polievka
57	0	0	paprikáš a zemiaky	0	zemiaková plnka, čaj
po	rožky, maslo, mlieko	sladkosti	pečené kura, ryža, zelenina	0	párky s horčicou
58	chlieb, mlieko	chlieb, saláma	mäsové a múčne jedlá - hovädzí vývar, hovädzina so zemiakmi, jablkový koláč	chlieb, maslo	zreziakové placky
po	chlieb, mlieko	chlieb, maslo, saláma	restovaná kuracina, zemiaky, čalamáda	chlieb, maslo	dojedenie z obeda
59	chlieb, maslo, saláma, čaj	0	halušky s tvarohom	0	kuracie mäso s reyzou
po	rohlík, maslo, saláma, čaj	rohlík so salámou	zapekané rebierka, zemiaky, uhorka	0	zemiaky zamekané v rúre so salámou
60	praženica z čerstvo nazberaných húb, marikla (posúchy)	0	hubová polievka so sádzanými haluškami, varené zemiaky, vyprážené bedle v trojvale	0	pečené klobásy, sladkosti pre deti, a otec červené víno (Milenka) a cigarový tabák – za predané huby z lesa (8 euro)
po	rožky, maslo, salám	keksy, rožky, limonáda	grilované kuracie stehná, varené zemiaky, šalátová uhorka	0	halušky so syrom
61	chlieb vo vajičku	jogurty	halušky s kapustou	0	hrianky s vajcom
po	rohlík, saláma, paradajky, paprika	jogurt, crois-sant	slepačia polievka, vyprážený syr s hranolkami	ovocie	slanina alebo klobása, chlieb, paradajky, limonáda
62	chlieb s paštétou	0	zemiakové placky	0	chlieb, paštéta, maslo, lekvár
po	párky s horčicou, chlieb	0	rezne kuracie, zemiaky	0	ako na obed - rezne kuracie a zemiaky
63	rožky s maslom a paradajkou	0	cestoviny s tvarohom	0	chlieb vo vajičku
po	párky, saláma, syr, pečivo	0	pečené kuracie nožky, zemiaky	0	hranolky, kečup, tatárska omáčka
64	chlieb, pečivo, syr, maslo, lekvár, káva, čaj	sladkosti	rizoto s kuracím mäsom	0	rizoto z obeda
po	pečivo, syr, maslo, šunka, čaj, detská výživa	0	maďarský guláš s knedľami	ovocie	chlieb, šunka, vajička, káva, jogurt
65	rožky s maslom, salámou a čajom	keksy	halušky s tvarohom	0	chlieb, maslo, paštéty, syr, čaj, sladkosti
po	pečivo, maslo, saláma, syr	jablko, sladkosti	rezne, zemiaky, šalát zeleninový	0	chlieb, rezne z obeda a čo chladnička dá
66	pečivo, čaj, maslo, jogurt, káva	ovocie	cestoviny so syrom	0	cestoviny so syrom ako na obed
po	chlieb, ryby, maslo, čaj, káva	sladkosti	grilované kurča, zemiaky	0	marikle a praženica s cibuľou
67	saláma, pečivo, maslo, keksy	keksy	rizoto	0	chlieb, mäso, čaj
po	saláma, chlieb, maslo, sladkosti	sladkosti	kuracie nožky, ryža, kompót	0	ryby, chlieb
68	chlieb s maslom	0	zemiaky s pasterizovanou kapustou	0	párky s chlebom

po	párky s chlebom	0	pečené stehná so zemiakmi	0	popražené mäso s ryžou
69	chlieb s maslom a čaj	0	varený hrach so zemiakmi	0	pražené stehná s haluškami
po	chlieb so salámou	0	rezne so zemiakmi, zeleninový šalát	0	pečené stehná so zemiakmi
70	chlieb vo vajíčku	0	halušky s omáčkou	0	zemiakové placky
po	praženica	0	roštenka s ryžou	0	rizoto
71	chlieb, párky, čaj	0	pečené stehná, zemiaky, uhorky	0	halušky alebo cestoviny s makom
po	chlieb s maslom a salámou	0	pražené mäso, zemiaky	0	rezne, zemiaky, uhorkový šalát
72	chlieb s maslom a salámou	0	polievka, zemiaky, rezeň	0	ostatky z obeda
po	klobása, horčica, chlieb	0	pečené stehná, zemiaky	0	čo zostalo z obeda - pečené stehná a zemiaky
73	chlieb s maslom a kečupom	0	hrachová polievka, halušky s kapustou	0	chlieb s maslom a čajom
po	párky s kečupom, chlieb	0	pečený bôčik, kyslá kapusta, knedľa	0	ostatky z obeda - bôčik a kapusta s knedľou
74	chlieb s maslom a salámou	0	polievka kapustová, halušky s kapustou	0	čo zvýšilo od obeda, chlieb s cukrom
po	párky, rožky, horčica	keks	fazuľová polievka s klobásou, rezne, zemiaky	0	klobása z obednejšej polievky, horčica, chlieb
75	párky, saláma, chlieb, pečivo, jogurt	0	zemiakové alebo múčne placky	0	fašírky, zemiaky
po	chlieb, syr, jogurt, saláma	0	polievka zeleninová alebo fazuľová s údeninou	0	rezne, zemiaky cestoviny
76	chlieb so syrom, maslom	slivky	cestoviny so zemiakmi	0	placky z múky
po	pečivo, saláma, maslo	0	kapusta, klobása, rezne	0	rezne z obeda
77	cigareta a káva	chlieb s nátierkou, čaj	zeleninové rizoto	chlieb s lekvárom, mlieko	z obeda - rizoto
po	cigareta a káva	párky, kečup, rožky	kuracia polievka, zemiaky a kuracie mäso z polievky	párky a chlieb	z obeda polievka a druhé
78	lokše a čaj; dospelí - plus turecká káva	deti - lokše so sirupovou vodou	zeleninová polievka so zemiakmi, halušky s kapustou	chlieb s masťou	to čo bolo na obed
po	chlieb, párková klobása, horčica	chlieb s nátierkou a salámou	plnená kapusta, grilované kurča plus zemiaky	to isté z obeda	to isté z obeda
79	lokše s nátierkovým maslom, čaj, mlieko	0	vajcová polievka, halušky s kapustou	chlieb s masťou a cibuľou	lokše s vajcovou polievkou z obeda
po	chlieb so salámou a zelenina; dospelí káva a cigarety	deti - chlieb a párky	knedľa, kapusta a pečené bravčové rebierka	chlieb, saláma, maslo	klobása s chlebom; deti - ryžový nákyk
80	chlieb s maslom a mlieko	0	ryža s mliekom - u mamy	klobása, chlieb - na fuškách	mäso, ryža, zeleninový šalát - na fuškách
po	chlieb, klobása, horčica	0	plnená kapusta - u mamy	párky, chlieb - na fuškách	tekvicový prívarok, fašírka - na fuškách
81	chlieb s maslom, saláma, čaj	0	zeleninová polievka, huby	0	ak ostane z obeda; inak rožky s maslom a čaj
po	párky, chlieb, mlieko	jogurt	varené zemiaky, vyprášaný rezeň, uhorky	keks	rožky, saláma, malinovka

82	chlieb s maslo, paštétou	0	kuracie stehná pečené, zemiaky, uhorky	0	hranolky s vajíčkom, uhorky
po	párky, jogurt, čaj, chlieb	0	rezne bravčové, zemiaky	jablko	z obeda - rezne a zemiaky
83	chlieb, maslo, nátierka, čaj	0	lečo	rožok s maslo	hranolky s kečupom
po	puding, rožok so salámou, mlieko alebo limonáda	keks	polievka, zemiaky, dusené mäso, uhorky	0	párky, aj jedlo z obeda - ak ostane
84	chlieb a maslo	0	polievka, zemiaky a karfiol	0	chlieb a maslo
po	saláma, párky, chlieb	keks	zemiaky s mäsom	0	klobása varená a čili
85	chlieb, šunka, syr, zelenina, čaj, jogurty	džús	kuracia polievka, ryža, pečené kurča, zeleninový šalát, kofola	makovník	granadírsky pochod
po	pečivo (rožky, zemle), párky, zelenina, mlieko, syr	bageta	kotlíkový guláš, chlieb, malinova, puding	jogurt a rožok	francúzske zemiaky
86	chlieb, maslo, šunka, syr, malinova	jogurt, dva rožky a keks	polievka, zemiaky a fašírky, kyslé uhorky	párky, chlieb alebo saláma, mlieko, kečup	halušky s mäsom, zeleninový šalát
po	chlieb, maslo, džem, džús	dva rožky s paštétou; alebo chlieb s nutelou	polievka rezancová, guláš a ryža	zelenina, chlieb, vajíčková alebo rybacia pomazánka	držková polievka, chlieb
87	fazuľový prívarok, chlieb	0	polievka z bravčových rebier s haluškami, bez zemiakov (rebrá po 0,60 za kg)	0	čo na obed - polievka z bravčových rebier
po	kuracie stehná, zemiaky, šalátová uhorka	sladkosti	čo na raňajky; plus mrazená pizza a mrazené buchty	keksy	párkové klobásy, chlieb, horčica, kečup
88	posúchy, čaj	0	sáčková polievka so zemiakmi, posúchy	0	0
po	chlieb s maslom, slanina, cibuľa	káva	kuracia polievka s pečeňovými knedlíčkami, varené zemiaky, kuracie stehná	polievka z obeda	druhé z obeda
89	chlieb, maslo, káva, mlieko domáce, salám	čo na raňajky	struková polievka, šišky s lekvárom	polievka a šišky z obeda	z obeda
po	chlieb, domáca pomazánka (mix ryby, saláma, vajička), čaj káva; dospelí - údený bôčik	0	polievka gulášová sáčková, grilovaný bôčik a zemiaky	chlieb, salám, maslo, ovocie - jablko	hubová praženica (cibuľa, vajička), chlieb
90	chlieb s maslom, čaj	0	hubová polievka, halušky s tvarohom	halušky, ktoré zvýšili z obeda	hubová praženica s vajcami
po	chlieb, rožky s maslom, paštétou, saláma, syr, mlieko, čaj	podobná ako raňajky	kuracia polievka, vyprážený kurací rezeň, zemiaky, zelenina	chlieb s paštétou, saláma, zelenina	ako obed - kurací rezeň a zemiaky
91	chlieb s masťou	chlieb s masťou	halušky s kapustou	chlieb s masťou	z obeda - halušky s kapustou
po	chlieb s maslom, alebo s paštétou, saláma, jogurt, čaj, mlieko	podobne ako raňajky	mäso na rôzny spôsob, zemiaky, zelenina	chlieb s maslom, paštéta, saláma alebo šunka	mäso, zemiaky, zelenina - z obeda
92	chlieb s maslom, čaj	chlieb s maslom - ako na raňajky	huová polievka	chlieb s maslom	hubová polievka z obeda, halušky so syrom
po	chlieb alebo rožky so syrom, maslom, saláma, lupáčky, mlieko, šalát	podobne ako raňajky	mäso kuracie, zemiaky, zelenina	chlieb s maslom a syrom, saláma, ovocie	mäso a zemiaky z obeda

93	placky s masťou, čaj	0	polievka - kuracia, halušky s kuracínou	0	halušky s kurčaťom z obeda
po	chlieb, maslo, saláma	0	polievka, zemiaky s mäsom	0	ako obed - zemiaky s mäsom
94	placky s masťou	0	kurča s makarónmi	chleba	kurča s makarónmi z obeda
po	chlieb s maslom	0	mäso, zemiaky	0	pečená klobása, placky
95	chlieb s maslom, čaj	0	polievka fazuľová, halušky s kapustou	0	lečo s plackami
po	chlieb s maslom, čaj	0	kuracia polievka, grilované kura, zemiaky	0	kura s haluškami
96	chlieb, maslo, čaj	0	zeleninová polievka, francúzske zemiaky	0	vajríčkový chlieb
po	chlieb, maslo, šunka	0	kura, zemiaky, kapusta	0	pizza
97	bokeľa	0	zemiaky, bokeľa	0	zemiaky, bokeľa
po	chlieb, saláma, maslo, čaj	0	mäso, kurča, cestoviny, ryža alebo zemiaky	0	bokeľa
98	bokeľa, chlieb	0	zemiaky, cestovina alebo bokeľa	0	chlieb
po	chlieb, maslo, čaj	0	mäso - kurča, zemiaky, ryža	0	mäso zemiaky - z obeda
99	nemáme raňajky - len samotný chlieb	0	cestoviny alebo zemiaky	0	chlieb alebo bokeľa (rómsky chlieb)
po	chlieb	0	cestoviny s mäsom, kurča so zemiakmi	0	chlieb alebo žiadna večera
100	chlieb, maslo, čaj	deti v škole	deti v škole	pagáče u starej mamy	halušky s perkeltom
po	chlieb, saláma, keksík, čaj	deti v škole	deti v škole	keksík, cukríky	kura, ryža, chlieb, saláma
101	0	0	druh chodí po dedine pomáhať za jedlo, jeme to, čo donesie - ale vždy niečo donesie	0	0
po	chlieb, saláma, chlieb vo vajci	jogurt, banán	0	slanina, cibuľa, horčica	kura na šťave, ryža, uhorka
102	zemiaková kaša z večere, voda; malej (má necelé 2 roky) niečo, čo je doma - snažíme sa mať aspoň 1 jogurt stále	desiatu si doma nerobíme; do práce si berú chlieb s maslom a údenými rebrami	0	0	údené rebrá, posúchy, voda z vodovodu
po	omeleta so šunkou, jogurt, chlieb, čaj	dieťa - malinovy, keksíky, ovocie; manžel a matka do práce - chlieb so šunkou, ovocie	0	len dieťa - jogurt, sladkosti	polievka zeleninová, mäso bravčové na šťave, zemiaková kaša
103	káva a čaj, chlieb s maslom	0	cestoviny s omáčkou, pečené koláče	0	to čo na obed, alebo halušky s lečom
po	saláma, chlieb, maslo, káva, čaj	0	polievka, kuracie mäso, knedle, paradajková omáčka	pagáče	dojedá sa polievka z obeda s mäsom, zvyšky z obeda
201	chlebič, paštéta, paprika, saláma čaj	jablčko, keksík	polievka zeleninová, kura s ryžou, červená repa, voda	banán	šalát, ryba
po	0	0	0	0	0
202	rožky, šunka, maslo	0	knedľa a sviečková	0	zvyšky z obeda
po	rožky, maslo	0	ako kedy	0	kura pečené, ryža

203	0	0	mäso, ryža	0	rôzne
po	nesquik	jablko	polievka gulášová	keksík	palacinky
204	0	0	0	0	0
po	makovník, maslo, čaj	deti - chlieb s paštikou	zeleninový vývar, dusené kura a zemiaky	ovocie	pečené rebrá a zemiaky
205	0	0	0	0	0
po	0	0	0	0	0
206	chlieb, maslo, čaj	deti majú v škole	polievka s chlebom	chlieb a maslo	zemiaky na červeno
po	rožky, maslo, saláma	deti majú v škole	polievka, mäso a ryža	ovocie	halušky s mäsom
207	chlieb, maslo, čaj	deti v škole	deti - v škole; doma - kyslú fazuľu	0	palacinky
po	0	0	0	0	0
208	dieťa - jogurt; matka - neraňajkuje	0	zeleninová polievka, buchty na pare	mlieko	to čo aj na obed
po	rožky, výživa	0	pečené kura, ryža	mlieko	chlieb, praženica, čaj
209	chlieb, maslo	0	zemiaky na cibuli	0	chlieb vo vajičku
po	chlieb, saláma, paštéta	0	cestoviny a omáčka z kurčafa	0	chlieb a paštéta
210	chlieb s maslom a čaj	0	zemiaky	0	chlieb s maslom
po	chlieb s maslom, paštéta	0	polievka, kurča pečené a ryža	0	chlieb, maslo
211	chlieb, maslo	0	cestoviny, omáčka z klobásy	0	sekaná saláma, opečený chlieb
po	rožky, saláma liptovská	0	zemiaky a bravčové pečené rebrá	0	chlieb, obyčajné párky
212	chlieb a lekvár alebo maslo	0	zemiaky	0	chlieb a maslo
po	chlieb a parížér saláme	0	zemiaky, údené kolená	0	chlieb a obyčajné párky
213	chlieb a paštéta	0	zemiaková polievka	0	chlieb a maslo
po	chlieb a saláma, paštéta	0	údené koleno a zemiaky	0	chlieb, maslo a saláma
214	chlieb, šunka	0	knedľa a omáčka	0	slanina, chlieb
po	praženica	0	rezeň a zemiaky	0	guláš
215	chlieb s paštétou	0	ryža a omáčka	0	lečo
po	rožky, syreček	0	pečené mäso, omáčka, zemiaky	0	praženica
216	vajička	pomaranč	rizoto	syr	krupica
po	omeleta	banán	grilované kurča a ryža	horalka	slanina, chlieb
217	chlieb, zelenina, maslo, čaj	0	čína a ryža	0	chlieb, saláma
po	mlieko, chlieb, maslo	0	rezne, zemiaky	0	karbonátky, chlieb
218	krupica	banán	plnené mäso, ryža	0	z obeda
po	chlieb, saláma	0	knedľa, kapusta, mäso	0	praženica
219	čaj, marikľa	0	polievka gulášová	0	čaj, halušky "čuchané"
po	chlieb alebo rožky, maslo, saláma	ovocie, keks	kuracie stehná, zemiaková kaša	jogurt	zemiaky, mäso
220	cestovina so syrom	0	polievka, koláč	0	placky - marikľa s cukrom a kakaom
po	chlieb, maslo, saláma, zelenina	jogurt	vyprážený bravčový rezeň, zemiaky, šalát, zeleninová polievka	ovocie	chlieb, saláma, maslo
221	polievka, marikľa - to je na celý deň	polievka, marikľa	polievka, marikľa	polievka, marikľa	polievka, marikľa
po	rožky, syr, saláma, maslo, paradajka	jogurt	pečené kuracie stehná, zemiaková kaša, čalamáda	ovocie	cestovina so syrom a so zemiakmi, s kečupom
222	marikľa, čaj	0	marikľa s olejom, cukrom a kakaom, polievka sáčková s cestovinou	0	cestoviny s olejom a paradajkovým pretlakom

po	rožky, maslo, paradajka, čaj	jogurt	kysnuté koláče s makom a kakaom	keks	klobása, chlieb, horčica
223	placky "marikľa", čaj	0	cestoviny s kečupom	0	čo ostane od obeda, chlieb s Ramou
po	chlieb, maslo, saláma, paradajka, čaj	keks	mäso na šťave, zemiaky	banán	klobása, chlieb, horčica, čaj
224	chlieb s maslom a lacnejšou salámou	0	francúzske zemiaky	0	nalešniki - zemaikové placky
po	praženica so slaninou	chlieb obložený	polievka, knedľa s kapustou	0	halušky s tvarohom
225	chlieb, saláma, maslo	0	polievka kuracia, omáčka, cestoviny	0	marikle s džemom
po	chlieb, šunka, šalát rybací, syr	0	polievka kuracia, rezne so zemiakmi	koláč	z obeda rezne so zemiakmi
226	chlieb, maslo, saláma	0	kapustová polievka, placky	0	placky
po	chlieb, šalát, paštéta, saláma	0	rezne, zemiakový šalát	0	vajíčka, chlieb
227	chlieb, maslo, paštéta	0	cestovina s tvarohom	0	placky zemiakové
po	zelenina, chlieb, šunka	0	rezne kuracie, ryža, zemiaky	0	to čo na obed
228	rohlíky, keks, pudíng	0	paradajková polievka, pečienky kuracie a múčené zemiaky	0	halušky so syrom
po	rohlíky, pudíng, saláma	0	kyslá kapusta s mäsovými guľčkami	0	rizoto
229	0	0	marikle a zemiaky	0	halušky a zemiaky
po	saláma, chlieb, maslo, mlieko	čo na raňajky	kuracia polievka, kurča so zemiakmi	0	halušky s bryndzou
230	chlieb, maslo, čaj	deti v škole	šošovicová polievka, halušky	0	čo zostane z obeda
po	jogurt, rohlíky, ovocie, kek-síky	v škole	slepačia polievka, vyprázané kurča so zemiakmi	0	čo zostane z obeda
231	chlieb, maslo nátierkové, mlieko	deťom do ZŠ - chlieb, maslo, saláma	paradajková polievka, halušky s tvarohom	lokše s kyslou smotanou	z obeda - halušky s tvarohom
po	chlieb, praženica, zelenina - paradajka a paprika	do školy deťom - rožky, šunka, maslo, čaj	plnená paprika a knedľa	chlieb, slanina, uhorky	plnená paprika z obeda s chlebom
232	lokše, čaj; dospelí - káva a cigareta	deti džús a chlieb s lekvárom	polievka z kostí, granadír	lokše, masť, sirupová voda	lokše
po	chlieb, nátierkové maslo a saláma; dospelí káva a cigarety	deťom do ZŠ - chlieb s maslom a salámou, malinovka	kuracia polievka, z kuracieho mäsa halušky	klobása, chlieb, paradajky, paprika	klobása a chlieb, horčica
233	chlieb, klobása, jogurt, káva	deti do školy - rožky, šunka malinovka	zemiaková polievka s pečivoými haluškami, lečo s klobásou	palacinky s lekvárom	chlieb s maslom, zelenina
po	chlieb, šunka, párky, káva	do školy - rožky, šunka, malinovka	restovaná kuracia pečeň, ryža	párky, chlieb, horčica	rizoto s bravčovým mäsom a zeleninou
234	chlieb s masťou, čaj, káva	do školy deťom - chlieb s nátierkou, paprika, čaj	polievka z kostí, cestoviny s vajčkom	chlieb s masťou a paradajky	ryža s mliekom

po	rožok, šunka, čaj, káva	deťom - chlieb so šunkou a sirupová voda; stará mama - jogurt; dospelí - káva	kuracia polievka, kuracie stehná, ryža	párky, chlieb	kuracie stehná a ryža z obeda
235	rožky, maslo, mlieko	chlieb s masťou, čaj	zeleninová polievka	krupicová kaša	palacinky
po	rožky a párky	slanina, chlieb	polievka z kostí, rizoto	to čo na obed	chlieb s masťou
236	chlieb s masťou, čaj	0	zemiaky na kyslo, lokše	0	to čo na obed
po	párky, chlieb, čaj	0	guláš, chlieb	0	to isté ako na obed
237	lokše, čaj	deti do školy - bez desiatej; ostatní doma - lokše a čaj	zemiaky na paprike	0	lokše
po	klobásy, chlieb, kečup	chliem, maslo saláma - aj deti do školy	polievka, rezne, zemiaky	klobásy, chlieb	zvyšku z obeda plus lokše
238	lokše, čaj	0	halušky s kapustou	lokše	halušky, lokše
po	praženica so slaninou, chlieb	párky, rožky	kuracia polievka, zemiaky, kuracie mäso	slanina a chlieb	párky s chlebom
239	chlieb, masť, voda	0	šošovicová polievka, chlieb	0	šošovicová polievka z obeda
po	paštéta, chlieb	0	makaróny s perkeltom	0	káva, párky a chlieb
240	koláč, mlieko	chlieb, maslo, paprika	hovädzí vývar, segedínsky guláš a knedľa	0	chlieb, párky, horčica
po	chlieb, vajíčko, mlieko	chlieb, maslo, jablko	paradajková polievka, vyprážené mäso, zemiaky	0	zemiakové placky, čaj
241	káva	chlieb, slanina	rajčinová polievka, skladané zemiaky	chlieb s maslom	vajíčka
po	káva	rohlík, saláma	kuracia polievka, pečené kurča a cestoviny	ovocie	zostatky z obeda
242	deti - čaj s maslom; rodičia - čierna káva	deti v škole; doma - chlieb s maslom	deti v škole; doma - zeleninová polievka, granadír	granadír	polievka z obeda, maslo a chlieb, čaj
po	det- kakao, rožok so syrom; dospelí - káva	deti - kakaový slimák, džús; doma - omeleta	deti - v škole; zemiakový šalát, vyprážené rezne	rezne s chlebom alebo so šalátom z obeda	opekaná slanina; deti sladkosti
243	deti - čaj a chlieb s maslom; dospelí neraňajkujú	deti - v škole majú za 1 euro; doma - chlieb s maslom	deti v škole; zeleninová polievka, halušky	chlieb s maslom	chlieb vo vajíčku
po	mlieko, chlebič so salámou - deti	deti - keksík a jogurt; doma - chlieb so salámou	deti v škole; doma - kuracia polievka a pečené kurča	z obeda polievka a kurča	pečená klobása
244	káva, čaj	chlieb s maslom	zeleninová polievka, rezance s kapustou	z obeda rezance s kapustou	chlieb vo vajíčku
po	rohlíky so šunkou	jogurt, ovocie	gulášová polievka, perkelt s nokerlami	buchty na pare	párky s chlebom
245	čaj, káva, bodák s masťou (cigánsky chlieb)	len deti v škole	bodák a zemiaky na paprike; deti - v škole	zemiaky na paprike z obeda	bodák s paštétou

po	čaj, káva, rohlík so salámou	rožok a slanina; deti v škole plus keksík	plnená paprika, buchty na pare; deti v škole	plnená paprika, chlieb so salá- mou	buchty na pare, mlieko
246	káva, čaj	chlieb s maslom	fazuľová polievka	palacinky s lekvárom	vajčička
po	káva, čaj	rohlík, šunka, jogurt	zeleninová polievka, perkelt s ces- tovinou	ovocie, koláče	halušky s tvarohom
247	čaj, chlieb, maslo	0	zemiakový šalát a rezne	0	kakao, chlieb
po	čaj, chlieb, maslo, saláma, šunka	0	kurča a ryža	0	chlieb, šunka, syr
248	rohlík, paštíka, čaj	buchty	rizoto	krupica	chlieb s maslom
po	rohlíky, maslo, čaj	jogurt	rezne so zemiakmi	ovocie	chlieb s pomazánkou
249	chlieb, maslo alebo nátiarka, saláma	rožok so salá- mou a maslom	kuracie mäso s ryžou	0	zvyšky z obeda, zemiakové placky
po	pečivo s nátiarkou alebo maslom, saláma	obložený chle- bík so salámou, ovocie	kuracia polievka, bravčové stehno na smotane, cestoviny	zvyšok z obeda	halušky s tvarohom alebo vajčičkami
250	praženica z čerstvo nazbier- aných húb z lesa, chlieb a čaj	0	hubová omáčka a cestovina	ako na obed	ako na obed
po	chlieb, maslo, klobásy	0	pečené klobásy, varené zemiaky	0	mrazené parené buchty, čaj
251	chlieb, polievka	0	cibuľa s vajčičkami - praženica	0	0
po	chlieb, maslo, mlieko, banány, jablká	to isté ako raňajky	zemiaky, pečené klobásy a jater- nice, kyslá kapusta	0	zvyšok z obeda bez zemi- akov, ale s chlebom
252	0	0	posúchy, polievka gulášová s dvoma zemiakmi a haluškami	0	čo na obed - posúchy a gulášová polievka
po	chlieb, saláma, maslo	0	varené zemiaky, pečená uhorka, šalátová uhorka	0	z obeda
253	chlieb, voda, čaj; najm- ladšie dieťa - materinské mlieko	0	posúchy, gulášová polievka sáčková s dorobenými haluškami	rohlíky paštéta - kúpené črievko	otec sólo víno (značka vína - Milenka)
po	saláma, klobásy, chlieb, slanina, malinovsky	sladkosti - keksy a chrumky viac druhov	polievka hrstková z údených re- bier, halušky so syrom	keksy, mali- novky, koláše	pizza; otec víno
254	chlieb s masťou	0	paradajková polievka, zemiaky na paprike	čo ostalo z obeda	chlebič vo vajčičku, čaj
po	rohlíky so šunkou, káva; pre deti kakao	jogurt, keksík	plnená paprika, buchty na pare	ovocie, keksík	pečená klobása
255	čaj, cigánsky chlieb - bodák	0	hríby s nokedlami	0	bodák s nátiarkou
po	chlieb s maslom a saláma	jogurt	plnená kapusta	keksík, jablko	kurča so zemiakmi
256	polievka	sladkosti	marikle s praženicou	zelenina, chlieb	z obeda
po	chlieb, šunka, syr, saláma	0	guláš s chlebom	0	guláš z obeda
257	jogurt, chlieb, pečivo, čaj	0	červená kapusta s knedľou	0	nalešniki - zemiakové placky
po	mäso, jogurt, syr, pečivo	0	rezne so šalátom	0	šalát so salámou
258	chlieb, maslo, čaj	0	rizoto	0	rizoto z obeda
po	chlieb, maslo, syr, káva	0	rezne so zemiakovým šalátom	0	rezne z obeda, chlieb
259	pečivo, jogurt, káva, maslo	0	rizoto	0	čo ostalo z obeda - rizoto
po	pečivo, káva čaj, maslo, syr, saláma	0	rezne so zemiakovým šalátom	sladkosti	rezne z obeda

260	rožky, saláma, čaj, syr, jogurt	0	rezne a marikle	sladkosti	z obeda - rezne a marikle
po	pečivo, šunka, káva, čaj jogurty	0	pečené kurča, ryža, zemiaky	sladkosti	kurča z obeda
261	chlieb, maslo, čaj, šunka, zelenina	0	cestoviny s mäsom	0	chlieb so šunkou
po	chlieb, syr, maslo, čaj, saláma, zelenina	0	rezne so šalátom	0	chlieb so šunkou
262	chlieb s maslom	0	halušky s kapustou	0	z obeda halušky
po	chlieb so salámou	0	pražené mäso so zemiakmi	0	zvyšky z obeda, chlieb
263	rohlík so salámou	0	pirohy	0	pirohy z obeda
po	chlebík s maslom a salámou	0	knedle s kapustou a mäsom	0	mäso s kapustou z obeda
264	chlieb s maslom, čaj	0	halušky so zemiakmi (granatírsky pochod)	0	rezne, zemiaky, uhorky
po	chlieb so salámou	0	pečené stehná so zemiakmi	0	guláš a chlieb
265	chlieb s maslom	0	zeleninová polievka, karbonátok, zemiaky	0	zemiakové pirohy
po	párky, chlieb, horčica	0	pečené stehná so zemiakmi	0	klobása, chlieb
266	chlieb, pečivo, maslo; deti - jogurt	0	mäso na šľave, zemiaky	rožky suché	varené zemiaky s majonézou
po	koláče, šišky	0	polievka, rezne kuracie	0	góje so škvarkami
267	chlieb alebo pečivo, maslo nátierkové, obyčajná saláma	0	zeleninová polievka alebo fazuľová	0	placky z múky
po	párky, chlieb, pečivo	0	dusené mäso	0	ako na obed
268	chlieb so šunkou	0	polievka mäsová, zemiaky	0	0
po	jogurt alebo puding, pečivo	0	rezne a zemiaky	0	chlieb, maslo, saláma
269	rožky, čaj, maslo, saláma	0	paradajková polievka, lečo	jablko	zemiaky, huby
po	makový závin, mlieko	chlieb so salámou	kuracia polievka, pečené kura, zemiaky, zeleninový šalát	melón	rožky, saláma, paštéta, limonáda
270	rožky, nátierka, kakao	jablko	polievka, cestoviny, mäso, uhorka	keksík	koláč a čaj
po	mlieko, lupáčik	ovocie	ryby, zemiaky, tatárska omáčka	jogurt	párky, chlieb, čaj
271	chlieb s maslom, čaj	0	zeleninová polievka, pečené zemiaky	chlieb s maslom	pečené zemiaky z obeda, čaj
po	rožky, saláma, mlieko	ovocie	vyprážený syr, zemiaky, tatárska omáčka	keks	párky s chlebom, čaj, nátierka
272	0	chlieb s maslom a voda so sirupom	fazuľová polievka, cestovina so syrom	0	polievka z obeda a chlieb
po	jogurt, rožky, mlieko, chlieb s kúpenou pomazánkou, suchý salám	keksy, malinová	kuracia polievka, vyprážený karfiol, majonéza a zemiaky	špekáčky, chlieb, horčica	hranolky s majonézou
273	posúchy - a tie jedia celý deň	0	0	0	0
po	sladkosti, klobásy, rožky	0	krupicová polievka, údené rebrá, zemiaky	polievka z obeda s chlebom	polievka z obeda s chlebom
274	chlieb s maslom alebo s masťou	to isté ako na raňajky	guláš so zemiakmi a párkami	zasa chlieb s maslom alebo masťou	guláš z obeda

po	rožky, chlieb s maslom, saláma, jogurt, mlieko	podobná ako raňajky	mäso, zemiaky, zelenina	chlieb s maslom a paštétou, saláma, ovocie	z obeda - mäso, zemiaky a zelenina, ovocie
275	chlieb s maslom, čaj	ako na raňajky	hubová polievka, guláš s klobásou	ako na raňajky - chlieb s maslom	ako na obed - guláš s klobásou
po	chlieb s maslom a salámou, deti jogurt, mlieko	chlieb s maslom a salámou, zelenina, ovocie	polievka hubová, bravčový vyprážený rezeň, zemiaky	ako na desiatu - chlieb s maslom a zelenina a ovocie	čo ostalo z obeda, plus studená strava - chlieb s paštétou alebo nátierkou, zelenina
276	rožky s maslom a salámou, káva	chlieb s maslom a salámou	hubová polievka, halušky s tvarohom	ako na desiatu - chlieb s maslom a salámou	hubová praženica s vajčkom
po	rožky s maslom, syr plátkový, šunka, zelenina (paradajky, uhorky), káva	chlieb s maslom, zelenina	vyprážený kurací rezeň, zemiaky, zelenina	chlieb s maslom a šunka	halušky so syrom
277	chlieb, rohlík, maslo, čaj	deti v škole; dospelí nezvyknú	cestoviny, mäso	0	hrianky, čaj
po	chlieb, praženica, čaj	deti v škole; dospelí nič	polievka, bravčové mäso, zemiaky, uhorka	0	zemiakové pirohy, čaj
278	žemľa, maslo, saláma, čaj	deti - v škole; dospelí - nie	polievka, kuracie stehná, zemiaky	0	zemiakové placky, čaj
po	chlieb, paštéta, čaj	deti v škole; dospelí nič	polievka, zemiaky, pečené kuracie stehná, uhorka	0	praženica, pečená klobása, chlieb, čaj
279	pečivo, maslo, lekvár	0	zemiaková kaša s mäsom	0	čo na obed - zemiaková kaša s mäsom
po	to isté	0	0	0	0
280	chlieb, maslo	0	zemiaky, mäso	0	čo na obed - zemiaky a mäso
po	chlieb, saláma, maslo	chlieb, saláma, maslo, syr	mäso s hranolkami	chlieb so salámou, ovocie	syr s hranolkami
281	pečivo s maslom	deti v škole desiatu	hranolky so syrom	0	pečivo s maslom
po	to isté	0	0	0	0
282	varené jedlo - mäso s cestovinou	0	gója	0	čo ostalo z raňajok a obeda
po	nerozlišujú	0	0	0	0
283	mlieko, čaj, chlieb s paštétou	dieťa v škole; doma nič	zeleninová polievka, rizoto, čaj	0	zemiaková kaša, mlieko
po	nelíši sa	0	0	0	0
284	chlieb s maslom a čaj	0	kapustné halušky, zeleninová polievka	0	hrianky s cesnakom, čaj
po	rohlík so syrom a salámou, čaj	0	zemiaky, mäso	0	chlieb vo vajčkovom obale
285	chlieb s maslom, lekvár	0	zeleninová polievka, kuracie stehná s kolienkami	0	zemiaky, mlieko
po	nie je rozdiel	0	0	0	0
286	čaj, káva, chlieb s maslom či masťou	0	polievka s krúpami, halušky zemiakové	0	čo zostalo z obeda - polievka alebo halušky

po	rohlíky, chlieb so salámou, čaj, káva	0	fazuľová polievka, kolienka s kečupom	0	špagety s nastrúhaným syrom
287	rohlík s maslom a saláma, káva a čaj	0	slepačia polievka, špagety s bravčovým mäsom	0	praženica, chlieb, čaj
po	nerozlišujú	0	0	0	0
288	paštetový chlieb, káva a čaj	0	fazuľová polievka, bravčové mäso, zemiaky, čalamáda	0	slanina s cibuľou a chlebo, čaj
po	nelíši sa	0	0	0	0
289	chlieb s maslom, saláma čaj	0	polievka, tarhoňa, pečienka	0	halušky s bryndzou a slaninou
po	to isté	0	0	0	0
290	chlieb s maslom a salámou	deti v škole; doma - nič	deti - v škole; doma - polievka, zemiaky, kuracina	0	halušky s bryndzou a slaninou a smotanou
po	tak isto	0	0	0	0

Príloha 2 ku kapitole 4: Oblúbené a najčastejšie jedlá rómskych domácností

OBLÚBENÉ JEDLÁ	NAJČASTEJŠIE JEDLÁ
Pečené kura s ryžou Francúzske zemiaky	Husté polievky (fazuľová, šošovicová)
Šalát a rezeň	Rizoto Slepý guláš
Knedľa s kôprovou omáčkou Parené buchty	Rybie prsty a hranolky Kyslá šošovicová polievka
Halušky s mäsom Zemiaky a mäso pečené	Zemiaky na červeno
Zemiakový šalát a bravčové rezne	Granadír Guláše s klobásou
Plnená kapusta – holúbky	Guláše (mäsové, zemiakové a so strukovinou) Zemiakový prívarok
Pečený bôčik, zemiaky Pašvare – údené rebrá	Halušky s kyslou kapustou Halušky s tvarohom
Manžel má rád mäso - hlavne bravčové rezne. Žena má rada pirohy so zemiakmi alebo lekvárom.	Najčastejšie varia (hlavne ak nie sú peniaze) opálené placky
Rezne a šalát: toto jedlo sa však pripravuje iba počas dávok alebo na výnimočné situácie.	Paňané halušky Často tiež varia krúповú polievku
Rezeň a zemiaky	Halušky s kapustou alebo so zemiakmi (naposledy varili 8.8.2011) Tiež rizoto
-	Pirohy so zemiakmi
Rezne a šalát	Halušky Pirohy
Polievka vývar (naposledy varili začiatkom augusta)	Fazuľová polievka
Hubová polievka (varia v priebehu augusta viac krát)	Halušky s kapustou, zemiakmi alebo tvarohom
Vyprážený rezeň, šalát alebo zemiaková kaša: varíme to vždy po podpore.	Maďarský guláš s knedľou
Dusené mäso s ryžou Kysnuté koláče s jablkami, grankom či kakaom a maslom: varila som to naposledy minulý týždeň.	Halušky "čuchané" Halušky cestovina
Vyprážený bravčový rezeň a zemiakový šalát s majonézou (varím to vždy po výplate – ôsmeho dňa v mesiaci)	Placky "marikľa" s kakaom a cukrom; alebo len omastené jesť miesto chleba k slanine, klobáse, mäsu. Kuracie stehná s cestovinou
Pečené kurča a šalát (varím to vždy po podpore)	Guľky s kyslou kapustou Gója či marikľa
Segedínsky guláš s knedľou (naposledy som ho varila po výplate – 15. augusta)	Gója múková Gója zemiaková
Segedínsky guláš, knedle Dusené mäso	Ryža s omáčkou
Šošovicový prívarok	Zemiakové placky
Rezne, šalát Bryndzové halušky	Kurací perkelt Cestoviny s nejakou omáčkou a mäsom
Plnená kapusta Rezne so zemiakmi	Grilované kurča s opekanými zemiakmi
Omastené halušky: varíme to 2-3-krát mesačne. Deti majú najradšej ryžu a zemiakovú kašu	Sódový koláč – robievam to aj miesto chleba

Manžel ľúbi len halušky	Gója – aj moje deti to mali veľmi radi
Najobľúbenejšie jedlo je vyprážený rezeň so zemiakovým šalátom: varila som ho na podporu. A plnená kapusta – to som varila asi pred mesiacom	Fazuľová polievka a marikle
Maďarský guláš s knedľami (robili sme pred dvomi týždňami)	Mäsové guľky v paradajkovej omáčke
Pečené stehná so zemiakmi zapečené v rúre (asi pred týždňom som to varila naposledy)	Halušky so zemiakmi
Rizoto s mäsom (naposledy sme varili pred tromi dňami)	Halušky so zemiakmi
Mliečna omáčka s fašírkou Parené buchty s mletým cukrom a kakaom, nie makom (ten deti neľúbia), alebo aj s lekvárom	Kuracia polievka Rizoto
Dusená kapusta s pečeným mäsom Lečo	Kuracia polievka
Plnený bôčik pečený	Domáca fazuľová polievka Kapustová polievka
Žemľovka	Kapustové plnené batôžky – tétélik
Údené varené kosti plus varené celé zemiaky, uhorka a feferónky	Držková polievka Perkelt
Gulášová polievka	Kapustová polievka
Zemiakový šalát a rezeň	Halušky bryndzové so škvarkami
Vyprážený syr, tatárska omáčka a hranolky	Vyprážené mäso – kurča a zemiaková kaša
Pečené bravčové, zemiaková knedľa a červená kapusta	Teraz máme zemiaky zo záhrady, tak najviac varíme zemiakové lokše, zemiakovú babu – nalečníky. Majú dosť aj cukety, z ktorej robia placky
Plnená kapusta	Najčastejšie robia lokše namiesto chleba, niekedy ich robia aj sladké
Bravčové rebrá, kapusta kyslá a kysnutá knedľa	Zemiakové lokše, najradšej ich majú omastené masťou, s čajom
Rezne a zemiakový šalát Mexická fazuľa	Halušky s tvarohom, kapustou alebo vajčkami Fazuľovú polievku s cestovinou alebo so zemiakmi
Zemiakový šalát s vypráženým mäsom – deti by to jedli každý deň (4 a 2 roky) Palacinky – hlavne lekvárové	Hlavné jedlá si málokedy môžeme dovoliť; najčastejšie varím fazuľovú polievku s plackami alebo chlebom.
Tu na dedine a možnože aj v susedných dedinách najčastejšie varíme nokerly (halušky) s perkeltom: u nás môj muž aj deti to majú veľmi radi. Deti majú ešte radi špagety, ale to si len na sociálku môžeme dovoliť.	Nokerle (halušky) s perkeltom
Najobľúbenejšie jedlo našej rodiny je perkelt halušky a bodák	Keby som mala možnosť, tak by som varila pre celú rodinu viac krát perkelt halušky, ale peniaze to nedovolia; tak najčastejšie varíme "bodák".
Deti sú veľmi radi, keď máme na stole vyprážený syr a hranolky – môžeme si to dovoliť iba raz za mesiac.	Perkelt halušky – lebo to je najlacnejšie; iné si nemôžeme dovoliť. Prosím ťa, napíš, že aj ja viem, čo je chutné, ale bez peňazí...
Sviečková na smotane s knedľami	Fazuľa s cestovinou, nazývame "babro" halušky
Halušky s bryndzou	Gulášová polievka sáčková, jeme s chlebom.
Guláš (na začiatku mesiaca)	Cestoviny so syrom
Kurča: naposledy sme ho varili koncom augusta (pred mesiacom)	Mäso s omáčkou
Kurča pečené v rúre so zemiakmi v šupke: na začiatku mesiaca mali posledný krát.	Halušky so syrom
Humer a perkelt	Špekáčky so zemiakmi
Halušky s mäsom a lečom Lokše s kuraťom	Halušky či cestoviny na rôzne spôsoby Šifriky s bôbom alebo s fazuľou
Vyprážené rezne (bravčové alebo kuracie) so zemiakovou kašou	Cestoviny s paradajkovou omáčkou Vyprážené kura s chlebom

Vyprážené mäso alebo syr, hranolky, tatárska omáčka	Falošná ryba s hranolkami
Palacinky	Kura na smotane s kolienkami
Halušky s mäsom a s kyslou kapustou	Dusené kuracie pečienky s ryžou Kuracie chrbty na perkelt a cestovina
Restované kuracie mäso s ryžou	Plnené „liačky“ s chlebom alebo s čalamádou
Zapekané rebierka s varenými zemiakmi, ako doplnok dávame zavarené ovocie	Opekané kuracie krídla so zemiakmi a kyslou uhorkou
Rezne z kuracieho mäsa (najčastejšie kuracie stehná), zemiakový šalát alebo pyré	Rôzne cestoviny s omáčkou alebo len s kečupom (tzv. "nasucho") Hustý guláš (bez mäsa a s haluškami)
Vyprážené rezne s varenými zemiakmi a miešaný šalát: varila som po dávkach v nedeľu.	Kurča na všelijaký spôsob – najviac na paprike a s nokerlami
Guláš s knedľou	Zemiakové placky so škvarkami
Kuracie rezne, zemiakový šalát	Rizoto
Maďarský guláš s hovädzím mäsom a knedľou (naposledy v auguste po dávkach) Kuracie rezne so zemiakovým šalátom	Rizoto
Domáca pizza: posledný raz bola asi pred mesiacom.	Široké cestoviny s tvarohom alebo syrom
Holúbky – plnený kapustný list	Karbonádle (kuracie rezne) a zemiakový šalát
Rezne s brezlami	Marikle – placky
Varené klobásy: naposledy varili pred týždňom.	Hadrimky – placky
Kyšky (plnené črevo): naposledy robili pred mesiacom.	Halušky so syrikom
Rizoto: naposledy varili pred tromi dňami.	Pirohy – rodina má najradšej lekvárovú alebo zemiakovú plnku
Segedínsky guláš s knedľou (naposledy pred 1. augustom)	Zemiaky s kyslým mliekom
Dukátové buchtičky (naposledy varili koncom júla)	Mäsová polievka – vývar z bravčových kostí
Pečené stehná so zemiakmi (naposledy mali na konci júla)	Varené zemiaky, podávame s kyslým mliekom
Rezne bravčové s uvarenými zemiakmi (po podpore) Pečené kurča	Marikle (placky)
Rezne a zemiaky (varíme to 2-3 krát do mesiaca)	Pečené mäso na kapuste Cestoviny s tvarohom alebo kapustou
Kuracie rezne a zemiaky	Placky z múky a kapusta
Rezeň a zemiakový šalát	Halušky na rôzne spôsoby – s lečom, klobásou, kapustou, tvarohom
Plnená kapusta	Lokše – marikle Zemiaky na rôzne spôsoby (polievka s haluškami, na sladkej paprike s masťou)
Zemiaková knedľa s červenou kapustou urobenou na sladkokyslo a pečené bravčové mäso (toto varia raz za mesiac). Zemiakový šalát a rezne (naposledy varili na veľkú noc).	Najčastejšie varia fazuľu na rôzne spôsoby, lebo si ju sami vypestovali a majú jej dosť. Často pečú lokše, buď zemiakové alebo z múky. Synovia majú radi halušky s lečom a klobásou, tak aj to varia dosť často. Každú sobotu pečú kysnuté koláče – najčastejšie kysnuté rožky s lekvárom. Gója – to má najradšej: pripravuje mu to jeho mama, ktorá žije tiež v
tej istej dedine.	Pestuje si zeleninu, tak často varí niečo so zemiakom; má vlastné mäso (pestuje prasatá). Väčšinou si navarí zeleninovú polievku, zemiaky pečené v rúre a k tomu si dá kečup. Mäsový vývar (keď má čas), mäso z polievky si zapečie v rúre a k tomu si pripraví ryžu. Chodí často na fušky, takže teraz v lete sa stravuje dosť často u tých, pre ktorých pracuje (je murár). Obeduje u mamy, ktorej finančne pomáha.
Placky zo zemiakov upečené na platni omastené masťou alebo plnené mletým mäsom	Najčastejšie sa varia špagety, ktoré majú deti najradšej s kečupom a posypané strúhaným syrom

Zemiakové placky – bandurečníky (po našom): naposledy sme to robili pred sociálnymi dávkami. Zemiaky sú lacné, ale aj syté.	Keďže je leto, najčastejšie sa varí lečo alebo huby s vajcom.
Góje (väčšina Rómov ich takto nazýva): v dnešnej dobe sa zmodernizovala aj rómska kuchyňa, také najviac špecifické sú plnené bravčové črevá (naposledy sme varili pred dvomi mesiacmi).	Zemiakové placky
Zemiaky a pečené mäso (mali pred týždňom)	Zapekané cestoviny
Stroganov – varím ho často, lebo chutí všetkým (naposledy pred tromi dňami)	Stroganov
Zemiaková kaša a pečené mäso	Knedle, kapusta, mäso
Plnené kurča a zemiakový šalát	Pečeňové gule s kyslou kapustou alebo knedľou, chutia aj s chlebom, uhorkou a horčicou.
Halušky so zemiakového cesta so syrom	Sáčková polievka – najčastejšie gulášová a francúzska Zemiaky a mäso (pečené, smažené, plnené), alebo ryža či viac druhov halušiek (s kapustou, so syrom, len s cibuľkou a paprikou)
Plnený kapustový list – holúbky, príloha sú varené zemiaky, niekedy paradajková omáčka	Varené zemiaky alebo cestovina, k tomu omáčka
Gója (plnené bravčové črevá)	Kolienka s klobásou
Marišle s hubami	Halušky s kapustou alebo s tvarohom
Gója: recept viď dotazník "Stravovanie V. Šariš"	Guláš s párkom a hubami
Vyprážený rezeň, zemiakový šalát	Najčastejšie jedlo sú halušky s mäsom
Najobľúbenejšie jedlo je v našej rodine kurča s makarónmi	Najčastejšie jedlo sú cestoviny s mäsom alebo hydinou
Tóltot káposzta – je to maďarské jedlo, ani neviem, ako sa to po slovensky volá (plnený kapustný list)	Lečové halušky s mäsom alebo klobásou
Máme radi mäso na rôzne spôsoby	Rezne
Bokeľa (placky), to má každý rád u nás v rodine	Bokeľa (placky)
Nemáme nič špeciálne obľúbené, ale najviac majú deti radi pečené kurča. Mäso a bokeľa	Bokeľa – robíme najčastejšie namiesto chleba
Gója – máme najradšej, ale je to drahé: naposledy varili pred rokom.	Bokeľa – pečený rómsky chlieb Cestoviny alebo zemiaky
Hádzané halušky s lečom Halušky s tvarohom	Halušky
Varené párky, kečup a rožok	Varené párky – deti to veľmi chcú
Pečené kura s plnkou, k tomu - ryža a uhorky	Mäso na šťave s pretlakom, zemiaková kaša.
Paradajková omáčka, knedľa a rôzne mäso Pagáče so špekáčkou	Halušky hádzané na rôznych spôsoboch (kapusta, lečo, šošovica, kuracie mäso)
Vyprážený syr, hranolky, tatárka (vždy raz do týždňa)	Ryža s mäsom – podľa toho, aké máme doma
Rezne a zemiaková kaša	Pečené kura s ryžou
Rizoto: naposledy sme ho varili predvčerom.	-
Zemiakové knedle, kapusta a pečená krkovička	Halušky – s mäsom, syrom, bryndzou Vyprážený syr a zemiaky, ryža na rôznych spôsoboch
Variť musíme len to, čo máme, musíme si poradiť v každej situácii	Bez komentára
Halušky s mäsom	Zapražená polievka
Sviečková s knedľou Buchty na pare alebo palacinky – deti ľúbia	Polievky na kyslo
Vyprážený syr a hranolky Kurča s ryžou	Kyslá fazuľa alebo šošovica Buchty na pare
Údené rebrá a zemiaky Fazuľová polievka	Fazuľová polievka na rôzne spôsoby Cestoviny s omáčkou
Fazuľová polievka s fľiackami Palacinky	Zemiaková polievka Šišky s džemom

Pražené mäso s kyslou kapustou a kysnutá lokša (marikľa)	Zemiaky ako granadír Fazuľová polievka s kyslou kapustou
Zemiakové lokše a pražené rebrá bravčové Fazuľová polievka s fľačkami	Zemiaky s cibuľou a kyslou kapustou Cestoviny s omáčkou
Pečený bôčik a zemiaky	Cestoviny Strukoviny alebo zemiaková polievka
Sviečková omčka s knedľou	Omáčka s knedľou
Plnené kura s opekanými zemiakmi	Čína s hranolkami alebo ryžou
Grilované kurča s ryžou: varili nedávno	Halušky
Rezne a zemiaky	Zemiakové placky
Halušky Fazuľová polievka	Kurča a zemiaky
Zemiakový šalát a vyprážené kuracie stehná.	Gulášová polievka (zo sáčku)
Fazuľová polievka: máme veľmi radi, varíme aj dva krát za týždeň.	Múčnik – piškótové cesto Cestoviny a mäso so šľavou
Plnený kapustný list: varila som ho minulý mesiac po podpore.	Múčne jedlá – buchty, palacinky, šišky Medový krémeš
Kysnutý koláč s makom – to máme radi všetci: piekla som po podpore.	Rebrá – my to voláme "pašvare"; jeme to s chlebom, zemiakmi alebo s plackou "marikľa".
Buchty na pare: naposledy som ich robila minulý týždeň. Šišky	Varené rebrá "pašvare"
Halušky s tvarohom	Cestoviny s paradajkovou omáčkou
Rezne so zemiakmi	Marikle k mäsu, aj na sladko s džemom
Vajčkový šalát	Polievka kuracia
Zemiakový šalát	Cestoviny s tvarohom
Plnená paprika	Fazuľová polievka
"Nokerle" s kuracím mäsom	Najčastejšie jedlo varím cestoviny so syrom
Vyprážené kurča so zemiakmi: naposledy som varila po dávkach tento mesiac.	Placky zemiakové
Majú vlastné mlieko a mäso (chovajú ošípané, kravy, kozy). Manžel má najradšej halušky s tvarohom a k tomu mäso z polievky. Deti majú najradšej špagety s mortadellou a k tomu kečup	Často varia halušky s tvarohom alebo pečú palacinky. Majú aj vlastné mäso, takže ho varia dosť často. Aspoň raz v týždni pečú langoše.
Gója (črevá naplnené zemiakmi)	Marikle – lokše
Zemiakové gule s údeným a kyslou kapustou: varili to asi pred dvomi týždňami.	Palacinky: varia aspoň raz za týždeň.
Kuracie stehná s broskyňami a zemiaková kaša	Špagety – tie majú najradšej deti: varia ich aspoň raz v týždni.
Rodina chová ošípané, majú aj kozu, takže majú svoje mäso aj mlieko. Syn má najradšej palacinky s tvarohom; matka má rada všetko, nevyberá.	Najčastejšie varia zemiakové jedlá Krupicová kaša alebo palacinky
Gója: varia to pravidelne aspoň raz v mesiaci, naposledy pred týždňom.	Teraz v lete jeme veľa zeleniny, ktorú si vypestujeme: mali sme dosť cukety – robíme z nich placky. Lečo
Zemiakový šalát a rezne	Lokše: robia každý deň.
Segedínsky guláš a knedľa	Zemiakové lokše s čajom.
Najviac by sme mali radi mäso vyprážené, ale to si môžeme dovoliť mesačne raz.	Polievky (fazuľová, šošovicová, paradajková) s chlebom alebo plackami.
Vyprážené mäso so zemiakovým šalátom: vyprážené mäso varíme približne každú nedeľu, ale šalát len keď sú nejaké oslavy. Druhé obľúbené jedlo môžem spomenúť parené buchty.	Nevaríme nejaké špeciálne, najčastejšie fazuľovú polievku s mäsom a langošom.
Segedínsky guláš s knedľami	Granadír
Zemiakový šalát a vyprážený rezeň	Pirohy s tvarohom (varíme najčastejšie)

Držky na paprike so zemiakmi	Skladané zemiaky – pred dávkami ich často robíme bez smotany, iba s mliekom.
Góje z bravčových čriev	Cestoviny s vajčkom
Halušky s lečom a klobásou (naposledy sme varili minulý týždeň)	Budák – cigánsky chlieb (pečieme často, keď nie sú peniaze)
Deti majú najradšej palacinky s džemom a kakaom Pre dospelých je to hlavne mäso s lečom a nokerlami	Fazuľová polievka na kyslo: máme z toho stále zásobu a je to lacné jedlo; najlepšie chutí s cigánskym chlebom – bodákom. Babro halušky (keď sa zvýši fazuľa)
Rezne	Šišky (raz týždenne)
Rezne z bravčového (naposledy v nedeľu)	Halušky so syrom
Halušky s tvarohom	Podbité bravčové mäso na smotane s cestovinou
Plnený kapustný list – holúbky	Omáčky (v lete najčastejšie hubové) so zemiakmi alebo s cestovinou
Halušky so syrom a mäsom	Varené zemiaky s červenou paprikou a cibuľou orestovanou na oleji Polievky – strukové alebo hrstková z bravčových rebier
Rezne z hydínového mäsa, zemiakový šalát (naposledy mali na veľkonočné sviatky)	Varená cestovina: s omáčkou, aj bez mäsa, alebo len kečup s olejom, alebo len s olejom, príp. sáčkovou polievkou
Halušky so syrom Rezne z hydínového mäsa (najčastejšie stehná) a zemiakový šalát	Cestoviny „na sucho“ (s olejom a hotovo, tiež s pretlakom alebo so zemiakmi, sáčkovou polievkou, omáčkou na cestoviny – podľa možností). Marikle – posúchy s olejom a cukrom, k tomu čaj; často je to celodenná strava.
Cigánske góje (naplnené bravčové hrubé črevá so zemiakmi)	Cestoviny s fazuľami
Rómske guľky s kyslou kapustou	Bodák – cigánsky chlieb
Zapekané cestoviny s mäsom (naposledy tento mesiac)	Rezne so zemiakovým šalátom
Rezne so zemiakovým šalátom	Holúbky – plnený kapustný list mäsom a ryžou
Zeleninové rizoto	Maďarský guláš s knedľou
Gója – plnené črevo zemiakmi	Kuracie mäso so zemiakmi
Holúbky – plnený kapustný list	Marikle – placky z múky
Rezne so zemiakovým šalátom (naposledy pred mesiacom)	Rizoto
Rezne, ako príloha uvarené zemiaky	Rezance s kapustou
Dukátové buchtičky (varili pred dvomi dňami)	Pečené stehná so zemiakmi alebo s chlebom
Kapustová polievka	Pečené stehná so zemiakmi
Pirohy lekvárové či zemiakové	Halušky so zemiakmi – granadiersky pochod
Mäso na kocky s ryžou a hranolkami	Zemiaky s majonézou
Rezne bravčové alebo kuracie s hranolkami	Nalečníky – zemiakové placky s oškvarkami
Rezne kuracie alebo bravčové Guláš, aj góje	Zemiaky a kapusta Cestoviny s kapustou
Pečené rebrá bravčové s varenými zemiakmi a uhorkami alebo s červenou kapustou: pripravili ich naposledy niekedy po sociálnych dávkach.	V tomto období je zelenina lacnejšia, tak sa asi, ako vo väčšine rodín, konzumuje lečo, vyprázaný karfiol alebo patizón.
Plnené pečené kura, zemiaky a zeleninový šalát (najobľúbenejšie jedlo rodiny)	Francúzske zemiaky
Vyprázaný syr, hranolky a tatárska omáčka	Zväčša sú to hustejšie polievky: fazuľová, zeleninová, šošovicová. Jedlá sú tradičné, ako aj v iných rodinách. Deti by však každý deň jedli hranolky a vyprázaný syr. Jedálny lístok pripravujú podľa toho, čo deti zjedia, a podľa finančnej situácie.
Gója (bravčové hrubé črevá) s chlebom, uhorkou a horčicou	Polievky strukové, napríklad fazuľová Cestovina s omáčkou
Klasické bravčové alebo hydínové rezne, zemiakový šalát	Cestovina so šťavou alebo s pretlakom Varené zemiaky
Gója	Šošovicový prívarok s párkom a chlieb
Pašvare – údené rebro s kyslou kapustou príloha varené zemiaky	Halušky s hlávkovou kapustou
Vyprázaný rezeň so zemiakmi: príprava klasická.	Plnená paprika a paradajková omáčka

Guláš z bravčového mäsa s chlebom	Halušky – na rôzne spôsoby
Zemiakové knedle, kapusta, bravčový bôčik	Rizoto
Gója – hurky plnené zemiakmi	Snažíme sa to meniť, ale často varíme zemiaky.
Gója – hurky z prasaťa naplnené postrúhanými zemiakmi	Gója – hurky z prasaťa naplnené postrúhanými zemiakmi
Nemáme obľúbené jedlo.	Mäso so zemiakmi – to najčastejšie varíme.
Knedle s mäsom	Snažíme sa to meniť
Fazuľová polievka (pred týždňom) Halušky s kapustou a slaninkou	Po doručení potravinovej pomoci varia hlavne cestoviny (kolienka, vretená) s kúskami mäsa.
Fazuľová polievka	Halušky na rôznych spôsoboch
Knedle, bravčové mäso, kapusta	Cestoviny s omáčkou a kúskami mäsa (kolienka, vretená)
Gulášová polievka s bravčovým mäsom a zemiakmi, chlieb	Cestoviny s bravčovým alebo kuracím mäsom – podľa dátumu
Maďarský guláš a knedľa Bravčové mäso a omáčka	Kurací paprikáš so zemiakmi, uhorka
Plnená kapusta	Fazuľové trhance – fliačky
Zemiaky a rezeň, uhorky	Pirohy so syrom
Zapekané cestoviny Knedle, bravčové mäso, kapusta	Prívarky – fazuľový, šošovicový, atď.

Poznámka: Recepty k jednotlivým jedlám uvádza príloha 3.

Príloha 3 ku kapitole 4:

Recepty rómskych domácností (recepty sú zoradené podľa abecedy pri zachovaní názvu, ako jedlo nazvali respondenti a respondentky):

RECEPTY RÓMSKYCH DOMÁCNOSTÍ

B

"Babro" halušky (fazuľa s cestovinou):

- fazuľa sa uvarí do mäkka, pridáme uvarené fliacky a polejeme opraženou cibuľkou. /okres Rimavská Sobota

„Babro“ halušky:

- keď sa zvýši fazuľa, vyvaríme k tomu fliacky a polejeme opraženou cibuľkou. /okres Rimavská Sobota

Bandurečníky (zemiakové placky):

- zemiaky uvaríme a poriadne scedíme, urobíme z nich kašu bez hrudiiek. Pridáme výberovú múku, kým je cesto nie príliš lepkavé. Z cesta potom kúsok odkrojím, vyvaľkám a dám piecť na platni z jednej aj druhej strany. Potom ju omastíme masťou. Zemiaky sú lacné, ale aj sýte. /okres Prešov

Bodák – cigánsky chlieb:

- pripravuje sa z hladkej múky, vody a soli, pečieme na vrchu sporáka. /okres Rimavská Sobota

Bodák – cigánsky chlieb:

- pripravuje sa z hladkej múky, soli, kypriaceho prášku do pečiva a vlažnej vody. Peče sa na vrchu sporáka alebo v panvici. /okres Rimavská Sobota

Bokeľa:

- placky z múky, vody a sódy bikarbóny. /okres Rimavská Sobota

Bokeľa – pečený rómsky chlieb:

- robí sa z cesta a treba na to len hladkú múku, sódu bikarbónu a vodu. /okres Rimavská Sobota

Bravčové rebrá, kapusta kyslá a kysnutá knedľa:

- knedľa klasická príprava; kapusta opražená, na konci sa pridá cukor. Bravčové rebierka okorenené a podliate vodou sa dajú piecť do rúry. /okres Trebišov

Bryndzové halušky:

- nastrúhané zemiaky zmiešame do hmoty s múkou a robíme halušky. Do toho dáme bryndzu (so smotanou), polejeme masťou so škvarkami zo slaniny. /okres Košice okolie

Buchty na pare:

- robím ich z kysnutého cesta, buchty neplním, varím čisté, lekvár dám na tanier, posypem buď grankom alebo klasickým kakaom. /okres Spišská Nová Ves

C

Cestovina s omáčkou:

- klasicky sa uvarí cestovina. Omáčka pozostáva buď z mäsa, sójových kociek, hydinových kostí alebo drobkov, klobásy či salámy. Základ omáčky je olej, cibuľa, mäso, vegeta, soľ; po osmažení sa pridá voda – podľa toho, koľko je cestoviny a členov doma. Ak má múku, zahustí. /okres Spišská Nová Ves

Cestovina so šľavou alebo pretlakom:

- uvarená cestovina premiešaná s pretlakom. /okres Gelnica

Cestoviny "na sucho":

- cestoviny len s kečupom. /okres Gelnica

Cestoviny „na sucho“:

- uvarená cestovina pokropená olejom – a hotovo. Tiež s paradajkovým pretlakom alebo so zemiakmi, sáčkovou polievkou, omáčkou na cestoviny – podľa možností. /okres Gelnica

Cestoviny s fazuľami:

- fazuľu treba uvariť v osolenej vode, dochutíme cesnakom a precedíme. Fliacky uvaríme v tej istej vode. Na opečenú cibuľku dáme uvarené fazule a cestoviny, pomiešame, dochutíme paprikou a vegetou. /okres Rimavská Sobota

Cestoviny s mäsom:

- robíme s bravčovým alebo kuracím mäsom, podľa dátumu. /okres Rožňava

Cestoviny s omáčkou:

- omáčka je s kúskami mäsa – podusené mäso na cibuli a zahustené; môžu byť k tomu uvarené kolienka alebo vretená. /okres Rožňava

Cestoviny so syrom:

- uvaríme cestoviny, aké máme; zmiešame so syrom a omastíme maslom. /okres Levoča

Cestoviny so syrom:

- kolienka, olej, syr, acidofilné mlieko. Vyvarím dvoje kolienka, v troške vody syr a necháme rozmixovať. Pridám do kolienok aj spolu s acidofilným mliekom a zalejem to horúcim olejom. /okres Košice okolie

Cestoviny s tvarohom:

- uvarené cestoviny – vrtuľky pomiešame s tvarohom a osolíme. /okres Košice okolie

Cestoviny s vajčkom:

- cestoviny vyvaríme, polejeme olejom alebo opečenou slaninkou a cibuľou. Vajčka upečieme a položíme na vrch cestovín. /okres Rimavská Sobota

Cigánske góje:

- to sú naplnené bravčové hrubé črevá so zemiakmi. Črevá treba poriadne očistiť a potom naplniť zemiakmi nakrájanými na malé kocky, ktoré dochutíme soľou, čiernym korením, vegetou, dáme majorán, trošku štiplavej papriky a za hrsť ryže. Črevá potom treba uvariť vo vode cca 30 minút, potom do chrumkava upečieme v trúbe. /okres Rimavská Sobota

Cuketové placky:

- cuketa sa postrúha, pridá korenie a vajčko, keď má mäso, tak trochu mletého mäsa, múku a strúhanku. Placky sa pečú na rozpálenom oleji. /okres Trebišov

D**Domáca fazuľová polievka:**

- dáme variť vopred namočenú fazuľu, keď je fazuľa polomäkká, vhodíme domácu klobásu a dáme variť. Pri varení pridáme zemiaky, bobkový list, cesnak a dáme pri varení zátreпку (2 lyžice múky, mlieko, 2 lyžice octu). Keď zovrie, dochutíme smotanou na varenie. /okres Banská Štiavnica

Domáca pizza:

- pripravíme si cesto z múky, droždia, oleja a soli. Necháme nakysnúť, dáme na plech, na vrch naukladáme salámu, slaninu, vajčka, syr a upečieme. /okres Košice okolie

Držky na paprike so zemiakmi:

- držky upečieme na cibuľke, pridáme lečo, korenie, maggi a nakoniec na kocky pokrúpané zemiaky. /okres Rimavská Sobota

Dukátové buchtičky:

- múka, kvások, mlieko, vanilkový pudíng. Z kysnutého cesta vytvoríme malé buchtičky a dáme ich na plech zapieť. Podľa návodu urobíme vanilkový pudíng, buchtičky na tanieri zalejeme pudíngom. /okres Bardejov

Dukátové buchtičky:

- múka, kvások, cukor, mlieko, vanilkový pudíng. Z kysnutého cesta urobíme buchtičky, ktoré poukladáme na vymastený plech a dáme ich upiecť. Podľa návodu urobíme vanilkový pudíng, buchtičky dáme na tanier a polejeme pudíngom. /okres Bardejov

Dusená kapusta s pečeným mäsom:

- hlávková kapusta, cibuľa, čierne korenie, soľ, olej, vegeta, červená paprika. Kapustu necháme podusiť, k tomu sa nakrája knedľa. Nakrájam cibuľu na panvicu, dám olej, okorením, osolím, nechám do ružova opražiť, a potom pridám na pásky pokrúpanú kapustu, nechať 30 minút. Nakrájam bravčové karé, vysmažim na panvici a podávam ku kapuste. /okres Trnava

Dusené mäso:

- mäso podusíme na zelenine, lečo, bujón, mrkva, smotana, korenie. /okres Sabinov

Dusené mäso s ryžou:

- mäso dusíme na cibuľovom základe so zeleninou. Podávame k tomu dusenú ryžu, čalamádu alebo červenú repu. /okres Spišská Nová Ves

F**Falošná ryba:**

- do palacinky obalíme zmes z kurata, obalíte to v trojvale a vyprážate na oleji; podávate s hranolkami. /okres Veľký Krtíš

Fazuľová polievka:

- namočená fazuľa sa varí asi 1,5 hod., pridajú sa koreniny a na kocky pokrúpané zemiaky. /okres Prešov

Fazuľová polievka:

- polievka s cestovinou alebo so zemiakmi zahustená na sladkokyslo; k tejto fazuli pečú tiež lokše na oleji. /okres Trebišov

Fazuľová polievka:

- dáme variť fazuľu, keď je mäkká, dáme zemiaky, môžeme dať bobkový list. Keď sú zemiaky mäkké, rozmiešame vo vode syrovú omáčku v sáčku, pridáme do polievky, zahustíme zátrepkou (múka s vodou). /okres Spišská Nová Ves

Fazuľová polievka:

- večer namočí do čistej vody fazuľu, ráno scedí a dá do hrnca spolu so zemiakmi. Keď všetko zmäkne, pridá zápražku (olej a múka), povarí a je hotová. Podľa možnosti pridajú pri ohrievaní párkovú klobásu, párky alebo salám. Nakrájame do polievky a chutí im to aj s chlebom. Istý čas syn si do polievky pridával aj cukor, matka ocot. /okres Spišská Nová Ves

Fazuľová polievka:

- fazuľa, múka, vajce, soľ, pretlak, zelenina, vegeta. Vopred namočenú fazuľu dáme variť do hrnca, pridáme očistenú zeleninu, trošku vegety a soľ. Necháme, aby sa fazuľa varila tak 2 hodiny, keď je mäkká, potom z múky a vajec urobíme cesto a vyvalkáme do kruhu, nakrájame na malé „lečky“ a pridáme do fazule. Na troške oleja opražím cibuľu, pridáme červenú papriku aj pretlak, to všetko dáme do uvarenej fazule. /okres Košice okolie

Fazuľová polievka a „marikle“:

- 0,5 kg fazule, 1 mrkva, 1 petržlen, 1 cibuľa, olej, 2 vajčka, pretlak. Miesto cesta môžeme dať zemiaky. /okres Košice okolie

Fazuľová polievka na kyslo:

- uvarená fazuľa zahustená na bielo, ocot. Máme z toho stále zásobu a je to lacné jedlo, najlepšie chutí s cigánskym chlebom – bodákom. /okres Rimavská Sobota

Fazuľové trhance – fliacky:

- uvarenú fazuľu zmiešame s uvarenými fliackami, vmiešame opraženú cibuľu na masť. /okres Rožňava

Francúzske zemiaky:

- zemiaky uvaríme v šupe, potom ich očistíme a nakrájame na kolieska, ktoré poukladáme na vymastený plech, striedavo so zeleninou a klobásou a vajčkami uvarenými na tvrdo. Asi po 20 minútach zalejeme smotanou, do ktorej sme pridali rozšľahané vajčka a nastrúhaný syr s ľubovoľným korením. /okres Prešov

G

Gója:

- recept viď dotazník "Stravovanie Veľký Šariš". /okres Prešov

Gója:

- hurky plnené zemiakmi. /okres Revúca

Gója:

- hurky z prasaťa naplnené postrúhanými zemiakmi. /okres Revúca

Gója:

- potrebujeme k tomu bravčové črevá, zemiaky, ryžu, cibuľu, soľ, čierne korenie, múku. Urobí sa zmes, naplnia umyté črevá, uvarí sa a opečie. /okres Rimavská Sobota

Gója:

- do čistých bravčových čriev naplním plnku – múka polohrubá a soľ tak, že mokré črevo v múke vyváľam, múka sa nalepí na steny, a potom ho opatrne vyvraciam. Nesmie byť veľa tej múky, lebo napučí a črevo by prasklo. Zviažem oba konce a uvarím ho vo vode (1 hodinu). Potom ho dám na pekáč, potriem olejom a na platni upečiem do chrumkava. Aj moje deti to mali veľmi radi. /okres Veľký Krtíš

Gója:

- črevá kúpia už očistené, ešte ich umyjú a plnia postrúhanými zemiakmi, ktoré okorenia. Po uvarení sa dajú zapiečiť. /okres Trebišov

Gója:

- plnené bravčové črevo so zemiakmi, ktoré sú postrúhané, pridané korenie a cesnak. Tie sa varia, a potom sa dajú piecť do rúry. /okres Trebišov

Gója:

- hrubšie črevá z prasaťa naplnené postrúhanými zemiakmi, do ktorých sa pridá soľ, cesnak a mleté čierne korenie. Dajú sa variť do osolenej vody, po uvarení sa dajú zapiečiť alebo jedia len tak varené s čajom. /okres Trebišov

Gója (bravčové hrubé črevá):

- črevá sa umývajú tak, že buď na vareške alebo ručne obrátíme črevo zvnútra na vonkajšiu stranu a pod tečúcou vodou, niekto aj za pomoci soli, umyjú. Plnka je hmota ako na prípravu zemiakovej placky. Črevo sa naplní na plnú hrúbku do polovice (predtým sa jedna strana špáradlom zatvorí, aby hmota nevytekala). Potom sa uzatvorí na druhej strane a rozmačká sa, aby bola plnka rovnomerne po celej dĺžke. Takto naplnené sa varí v osolenej vode 1,5 až 2 hodiny. Potom sa dá zapiečiť. Podáva sa s chlebom, uhorkou a horčicou. /okres Spišská Nová Ves

Gója (plnené bravčové črevá):

- črevá sa poriadne vyčistia a umyjú a narežú na cca 30 cm kusy. Pripraví sa zmes zo zemiakov (ako na zemiakové placky), zmes sa okorení cesnakom, čiernym korením, soľou. Črevá sa zmesou naplnia a varia sa vo vode 1 až 2 hodiny. Uvarené črevá sa potom dajú zapiečiť do vyhriatej rúry alebo na rozohriatej panvici. Ako príloha sa k tomu dáva chlieb. /okres Prešov

Gója múková:

- poriadne poumývame a očistíme črevá. Hrubú múku premiešame s lisovaným cesnakom, soľou a čiernym korením, naplníme črevá touto sypkou zmesou a dáme variť do vriacej vody na 1 hod. Podávame so zemiakmi a čalamádou. /okres Spišská Nová Ves

Gója zemiaková:

- nastrúhame zemiaky, pridáme lisovaný cesnak, soľ, korenie, trošku hladkej múky, vegetu a urobíme riedke cesto. Plníme do umytých čriev, previažeme niťou a dáme variť do horúcej vody na 1 hod. Potom môžeme rovno podávať alebo dať do rúry piecť na cca pol hodiny. /okres Spišská Nová Ves

Góje:

- v dnešnej dobe sa zmodernizovala aj rómska kuchyňa, také najviac špecifické sú plnené bravčové črevá. Očistíť črevá, odmočiť ich aj pol hodiny v soli. Pripravíme si náplň, ktorá pozostáva z cesta na zemiakové placky. Črevá nimi naplníme a varíme asi pol až jednu hodinu na miernom ohni; musíme dať pozor, aby črevá nepopukali alebo nepraskli. Potom ich vyberieme a pečieme z jednej aj druhej strany. Podávame s chlebom a uhorkami. /okres Prešov

Góje:

- pripravuje sa z bravčových čriev. Črevá treba poriadne umyť a naplníme ich zemiakmi, ryžou, nakrájanou cibuľkou, cesnakom a výrazne okoreníme. Potom sa varia 20 minút. Uvarené črevá zapečieme v rúre do chrumkava. /okres Rimavská Sobota

Granadír:

- zemiaky nakrájame na drobné kocky, upečieme na cibuľke, paprike a podlejeme vodou, dusíme do mäkka. Cestoviny, najlepšie veľké kocky (fliacky), uvaríme vo vode. Potom všetko zmiešame, dochutíme vegetou, soľou a korením. /okres Rimavská Sobota

Grilované kurča s opekanými zemiakmi:

- kurča nakoreníme, dáme do vymastenej zapekacej misy spolu so zemiakmi a pečieme v trúbe. /okres Košice okolie

Guláš:

- na oleji sa spráža cibuľa, pridáme bravčové mäso pokrúpané na kocky, soľ, korenie, vodu a dusíme. Neskôr pridáme zemiaky a lečo. /okres Levoča

Guláš:

- na horúcom oleji sa opraží 4-5 cibúľ, bravčové mäso sa nakrája na kocky. Keď je cibuľa opražená, pridá sa mäso, ktoré sa dusí. Pridá sa soľ a paprika, čierne korenie. Keď je mäso skoro mäkké, podleje sa vodou, pridajú sa ďalšie korenia, mrkva, petržlen, kaleráb, zeler. Celé sa to ešte varí, potom sa pridajú zemiaky, lečo a nakoniec majorán. Podáva sa s chlebom. /okres Rožňava

Gulášová polievka:

- 2 kg mäsa hovädzieho, 1 kg zemiakov, 2 lyžice masti, 2 cibule, koreniны, soľ. /okres Poltár

Gulášová polievka:

- dáme variť zemiaky do väčšieho množstva vody, pridáme na drobno nakrájanú cibuľu, keď sú zemiaky polomäkké, pridáme gulášovú polievku v sáčku, ktorú vopred rozmiešame s vodou a olejom. Necháme variť, pridáme do polievky variť cestovinu. /okres Spišská Nová Ves

Gulášová polievka:

- robíme s bravčovým mäsom a zemiakmi, ako príloha je chlieb. /okres Rožňava

Gulášová polievka sáčková:

- do horúcej vody vlejeme sáčkovú polievku a povaríme; jeme s chlebom. /okres Spišská Nová Ves

Guláš s knedľou:

- mäso udusíme a okoreníme; knedľu kupujeme v obchode. /okres Sabinov

Guláš s párkom a hubami:

- cibuľu opražíme do zlatista, pridáme očistené huby, zalejeme 2 dcl vody, pridáme soľ, bobkový list, vegetu. Do uvarených húb pridáme na kocky nakrájané zemiaky a zalejeme vodou. Keď sú zemiaky uvarené, pridáme na kolieska nakrájané párky, necháme trocha variť a dochutíme korením. /okres Prešov

Guľky s kyslou kapustou:

- kyslú kapustu podusíme na oleji s cibuľkou, pridáme soľ a mleté korenie. Zemiaky nastrúhame hrubšie – ako na halušky. Pridáme múku hladkú, mleté korenie, cesnak, soľ. Spravíme tuhšie cesto, urobíme guľku, vtlačíme do nej koliesko klobásy a dáme variť do horúcej vody na 15-20 minút. Vyberieme, môžeme trochu pomastiť, aby sa nelepili. Podávame s kapustou, do kapusty môžeme pridať pri dusení časť klobásy nakrájanej na kocky a papriku mletú. /okres Spišská Nová Ves

H**„Hadrímky“:**

- varené zemiaky, múka, vajčko. Do uvarených a popučených zemiakov sa pridá vajčko a múka, kým cesto nie je pevné. Na doske ho vypracujeme do podoby valčeka a postupne pokrájame z neho 1,5 cm pásy, ktoré rozvalkáme do kruhu. Pečieme ich na peči a potom pomastíme maslom alebo olejom. /okres Bardejov

Halušky:

- múka, mlieko, vajcia, zemiaky, soľ. /okres Levoča

Halušky:

- múka, voda, soľ, vajčko. /okres Veľký Krtíš

Halušky:

- múka, voda, vajčko. Podávajú s kapustou, zemiakmi alebo tvarohom. /okres Prešov

Halušky:

- hrubá múka plus postrúhané zemiaky, zmieša sa s vodou a vajčkom. Halušky robia s lečom, klobásou, kapustou, tvarohom. /okres Trebišov

Halušky:

- pripravujem ich s lečom, keď mám peniaze, tak aj s mäsom (perkelt). Halušky sú buď trhané alebo vyvaľkané, múka, zemiaky surové, soľ – a uvarené vo vode. Hádzem ich z lopatky. /okres Veľký Krtíš

Halušky:

- potrebujeme 4-5 zemiakov, ktoré postrúhame na jemno, pridáme soľ, polohrubú múku a vodu. Všetko dobre premiešame. Vznikne nám cesto, ktoré potom z lopárika nožikom po malých častiach režeme do vody – vriacej. Varené halušky sa precedia a pridá sa ľubovoľná ingrediencia. /okres Rožňava

Halušky bryndzové so škvarkami:

- „narajbať“ pol kg zemiakov, hrst polohrubej múky a hladká múka, 250 g bryndze, 20 dkg slaniny, 1 pohár pochúťkovej smotany. /okres Rimavská Sobota

Halušky „cestovina“:

- dáme variť zemiaky v celku alebo rozkrojené na polovicu. Keď sú mäkké, pridáme k nim variť cestoviny. Keď je uvarená aj cestovina, scedíme, zemiaky popučíme, roztláčime. Pridáme bryndzu a opraženú slaninku, poriadne premiešame. /okres Spišská Nová Ves

Halušky „čuchané“:

- zemiaky sa nastrúhajú, urobí sa cesto ako normálne halušky – „gádzovské“. /okres Spišská Nová Ves

Halušky „paľané“:

- je na ne potrebná iba múka a zemiaky, masť na omasenie. Do halušiek pridajú to, čo majú v domácnosti – škvarky, tvaroh, strúhanku a podobne. /okres Levoča

Halušky s bryndzou:

- zemiaky nastrúhame, zmiešame s múkou a do vriacej vody sádzeme halušky. Po zovretí precedíme, opláchneme studenou vodou, zmiešame s bryndzou a masťou. /okres Spišská Nová Ves

Halušky s hlávkovou kapustou:

- príprava klasická. /okres Prešov

Halušky s kapustou alebo so zemiakmi:

- bandurky (zemiaky) sa uvaria, ostatné sa nastrúhajú a zmiešajú sa s múkou (hrubou), posolia sa, urobí sa zmes, ktorá sa s nožikom oddeľuje do vriacej vody. Vyberú sa z vody, precedia, zmiešajú sa s uvarenými zemiakmi a oškvarenou slaninou a cibuľou. Podľa potreby osoliť. /okres Bardejov

Halušky s kapustou alebo s tvarohom:

- recept tohto jedla je každému známy. /okres Košice okolie

Halušky s kapustou a slaninkou:

- na uvarené halušky dáme podusenú kapustu a polejeme opraženou slaninkou. /okres Rožňava

Halušky s lečom a klobásou:

- halušky uvaríme zo zemiakov, múky a soli. Upečieme mäso s klobásou a lečom a dáme na vrch halušiek. /okres Rimavská Sobota

Halušky s mäsom:

- urobia sa noky; urobí sa mäso na perkelt; zmiešame, podáva sa s kyslou kapustou. /okres Veľký Krtíš

Halušky s mäsom:

- cesto – múka, vajíčko, soľ, voda, pomiešame a vyvaríme halušky vo vode. Mäso pokrájame, osmažíme na cibuli, pridáme trošku vody a uvaríme dovtedy, kým mäso nebude mäkké. /okres Lučenec

Halušky s mäsom:

- mäso nakrájame na pásiky a dáme ho pražiť s cibuľkou. Zemiaky očistíme a na rajbáci narajbeme, pridáme múku a urobíme cesto. Mäso dopražíme, dochutíme vegetou, zeleninou, paradajkou, paprikou, dáme červenú papriku a odstavíme. Cesto hádzeme do vriacej vody, keď halušky idú hore, tak vyberieme. Zmiešame a je to. /okres Zvolen

Halušky s mäsom a lečom:

- múkové halušky („nokerle“) vyvarím; mäso pripravíme ako perkelt mäsový, potom zmiešame s lečom. Okres Veľký Krtíš

Halušky so syrikom:

- polohrubá múka, voda, vajíčko, soľ, syríky, maslo. Múku zmiešame s vodou a vajičkami a vytvoríme cesto. Do vriacej osolenej vody cez hrubé sitko spúšťame cesto, pričom sa vytvoria halušky. Uvaríme a scedíme. Popražíme masielko a zmiešame ho s haluškami a syrikom. /okres Bardejov

Halušky so syrom:

- zemiaky nastrúhame, pridáme múku a sádzeme do horúcej vody. Po prevarení scedíme a premiešame so syrom a soľou. /okres Levoča

Halušky so syrom:

- nastrúham zemiaky, pridám soľ a múku, ak mám, tak aj vajíčko. Cez cedítko nasádzem do horúcej vody, po uvarení scedím a opláchnem studenou vodou, zmiešam so syrom a maslom. /okres Trebišov

Halušky so syrom a mäsom:

- klasicky; mäso je bravčové alebo kuracie krídelká. /okres Gelnica

Halušky so zemiakmi:

- 1 kg múky, zemiaky, olej, soľ, cibuľa. Z múky urobíme cesto s vlažnou vodou, aby bolo riedke na uvarenie halušiek. Nakrájame zemiaky a uvaríme, keď halušky a zemiaky sú uvarené, zmiešame všetko a zalejeme olejom, kde sme opekali cibuľu. /okres Košice okolie

Halušky so zemiakmi:

- múka, soľ, zemiaky, olej, cibuľa. Z múky s vodou urobíme hladké cesto a cez strúhadlo to uvaríme. Na kocky nakrájané zemiaky, uvaríme v slanej vode, scedíme a popučíme. Popučené zemiaky pridáme k uvareným haluškám a zalejeme horúcim olejom, kde sme opražili cibuľku. /okres Košice II

Halušky so zemiakmi – granadiersky pochod:

- cestovina, zemiaky, olej, cibuľa. Cestovinu uvaríme v osolenej vode a scedíme. Ošúpeme zemiaky, nakrájame ich na malé kocky a dáme variť do osolenej vody. Uvarené zemiaky scedíme a zmiešame s cestovinou. Na oleji popražíme cibuľku do sklovita a pridáme červenú papriku. Cibuľku a papriku zmiešame so zemiakmi a cestovinou. /okres Bardejov

Halušky s tvarohom:

- zemiaky postrúhame, urobíme cesto s múkou, trochou mlieka a cez lopár ich krojíme do horúcej vody. Trochu zo zemiakov uvaríme (3 až 4) a pokrájame na kocky. Uvarené halušky zmiešame so zemiakmi, horúcim maslom a pridáme tvaroh. /okres Košice okolie

Halušky s tvarohom:

- očistíme zemiaky, nastrúhame, pridáme múku a vajíčko, osolíme a rozmiešame. Z lopára pomaly lyžičkou hádzeme po kúskoch do vriacej vody. Po uvarení ich precedíme a premyjeme, nasypeme tvaroh a polejeme opraženou cibuľkou. /okres Sabinov

Holúbky (plnený kapustný list):

- ryžu uvaríme, mäso pomelieme a zmiešame s ryžou, naplníme kapustný list a uvaríme. /okres Sabinov

Hubová polievka:

- osobitne sa uvaria jačmenné krúpy, spráža sa cibuľka a načistená zelenina, pridá sa nejaká údenina a namočené sušené huby. Do uvarenej polievky sa pridajú krúpy a môže sa jesť. /okres Prešov

Huby s vajcom:

- huby sa očistia, nakrájajú, umyjú a dajú sa variť. Po ich zmäknutí pridáme vajčka. /okres Prešov

„Humer“ a perkelt:

- mäso na šťave (paprika a cibuľa); a k tomu humer – halušky (múka polohrubá, voda a soľ). /okres Veľký Krtíš

Hustý guláš:

- polievka len ako šťava, mäso nemusí byť, stačí mäkký salám alebo klobáska nakrájané, niekedy aj halušky nasádzané. /okres Gelnica

K

Kapustová polievka:

- kg bravčoviny, pol kg údeného mäsa, olej, 1 cibuľa, 2 sáčky kapusty (1 kg), 2 paradajkové pretlaky. /okres Poltár

Kapustová polievka:

- kapusta, voda, rasca, soľ, zemiaky, olej, cibuľa. Kapustu pokrájame na kocky, dáme ich do vody, ktorú posolíme a pridáme na kocky pokrúpané zemiaky. Keď budú zemiaky mäkké, urobíme zápražku – na oleji popražíme nadrobno pokrúpanú cibuľku do sklovita, potom pridáme trocha múky a popražíme ju, pridáme do polievky a necháme zovrieť. Môžeme podávať. /okres Bardejov

Kapustové plnené batôžky – tétélik:

- 1 kg mletej bravčoviny, 1 kg hovädziny, korenie mleté, 1 cibuľa, 4 struky cesnaku, vegeta, pol kila ryže. Kapustové listy uvaríme a mleté zmiešané mäso s ryžou obalíme listami. /okres Poltár

Knedle, kapusta, mäso:

- knedle kupujeme z obchodu; kapustu si pripravíme, na oleji s cibuľkou opražíme a dusíme; mäso upečieme v rúre. /okres Stará Ľubovňa

Kolienka s klobásou:

- kolienka dáme uvariť, potom dáme popražiť cibuľu, nakrájame na drobno klobásu alebo párky, ktoré zmiešame s paradajkovým pretlakom a kolienkami. Okoreníme podľa chuti, varí sa 8-10 minút. /okres Prešov

Krúpová polievka:

- používajú na ňu rebrá, zemiaky a krúpy; všetko sa varí spolu. /okres Levoča

Kuracia polievka:

- varíme kura, mrazenú zeleninu dáme do hrnca, vyberieme kura a dáme ho piecť. Uvaríme ryžu, rozporciujeme kura. Slíže kúpené v obchode uvaríme zvlášť v druhom hrnci, potom slíže dáme do polievky, osolíme a okoreníme podľa chuti. /okres Trnava

Kuracia polievka:

- potrebujem mrkvu a petržlen, nie mrazenú zeleninu, kura, vegetu, olej, slížiky. Na sporák dám variť vodu, osolím, dám vegetu, čierne korenie, nahádzem tam naporciované kura s kosťou, hodím tam zeleninu a nechám to variť, kým nebude zelenina a mäso mäkké. Potom pridám surové cestoviny, tie sa v polievke uvaria. Z polievky vyberiem mäso, lebo všetci ho neľúbia v polievke, dám ho nabok. /okres Trnava

Kuracie rezne, zemiakový šalát:

- rezne rozklepeme, osolíme, okoreníme, obalíme v trojobale a vypražíme. Zemiaky uvaríme, ošúpeme, narežeme na kocky, osolíme, okoreníme, pridáme uhorky, majonézu a premiešame. /okres Sabinov

Kuracie stehná s broskyňami a zemiaková kaša:

- kuracie prsia sa mierne naklepú a okorenia, poukladajú sa na plech, na každý kus sa položí broskyňa. Pred dopečením sa na nich položí plátok syra. /okres Trebišov

Kurací paprikáš:

- kuracie mäso podusíme na šfave; podávame so zemiakmi, uhorka. /okres Rožňava

Kurací perkelť:

- klasický recept. /okres Košice okolie

Kura na smotane s kolienkami:

- paprika, olej, nakrájaná cibuľa; posmažíme, pridáme mäso a dusíme. Prilejeme trocha vody, dochutíme, pridáme smotanu; uvaríme kolienka. /okres Veľký Krtíš

Kurča:

- kurča pečené v rúre so zemiakmi v šupke – tiež zapekané v rúre. /okres Levoča

Kurča pečené:

- kurča osolíme, okoreníme, polejeme olejom a dáme zapiecť do rúry. /okres Spišská Nová Ves

Kurča s makarónmi:

- recept je ľahký – olej, cibuľa, červená paprika. Orestujeme, pridáme do hrnca rozkrájané kurča, osolíme podľa chuti, prilejeme trošku vody a necháme variť asi 35 minút. V druhom hrnci postavíme pitnú vodu a vyvaríme cestoviny. /okres Lučenec

Kysnuté koláče s jablkami, grankom či kakaom a maslom:

- pripravíme normálne kysnuté cesto, vyvaľkáme placky s priemerom 15 cm, hrúbka 1 cm. Na to dáme plnku, môže byť jablková, maková, tvarohová, kakaová, ale aj mäsová (mäso mleté alebo narezané na malé kocky a udusené do mäka na cibuľovom základe s paprikou). Kruh preložíme na polovicu, okraje pozatlačíme, aby plnka nevytekala a vyprážame na panvici na oleji ako šišky. /okres Spišská Nová Ves

Kysnutý koláč s makom:

- cesto vyvaľkám, potriem olejom, nasypem mak rozmiešaný s cukrom. Keď mám lekvár, naspodok natriem aj kus lekváru. Upečiem v rúre v sporáku na drevo. /okres Spišská Nová Ves

Kyšky:

- bravčové hrubé črevo, zemiaky, soľ, čierne korenie, bravčová masť, slanina. Poriadne vyčistené črevo naplníme postrúhanými zemiakmi, ktoré sme dochutili korením. Poukladáme to na plech vymastený bravčovou masťou a uložíme navrch slaninu. Pečieme asi hodinu. /okres Bardejov

L

Langoše:

- hladká múka, droždie, mlieko. Na langoše si dávajú tatársku alebo smotanu. /okres Trebišov

Lečo:

- postup prípravy je jednoduchý; zelenina sa nakrája, nechá podusiť; môžeme pridať klobásu alebo vajčka. /okres Prešov

Lečové halušky s mäsom alebo klobásou:

- cesto sa urobí z nulky múky, trošku soli a vajčka, pomiešame. Lečo je zo zeleniny – paradajky, paprika, cibuľa. Do hrnca dám olej, všetky zeleniny spolu s mäsom a varíme, kým mäso nebude mäkké. Cesto vyvaríme vo vode, pomiešame. /okres Lučenec

Lokše:

- múka sa zmieša s vodou a sóda bikarbóna, pečú sa nasucho na peci. /okres Trebišov

Lokše (namiesto chleba):

- polohrubá múka, mlieko, soľ, prášok do pečiva. Lokše sa vyprážajú na oleji alebo na suchej panvici. Niekedy sa robia aj sladké. /okres Trebišov

Lokše – „marikle“:

- pripravujú sa z hladkej múky, soli, vody alebo mlieka a trošku sódy bikarbóny. Pečú sa na suchej panvici. /okres Trebišov

M

Maďarský guláš a knedľa:

- bravčové mäso urobíme na cibuli, ochutíme a pridáme lečo; podáva sa s knedľou. /okres Rožňava

Maďarský guláš s knedľami:

- pliecko, cibuľa, cesnak, mletá paprika, paradajkový pretlak, 1 lečo, voda, soľ, rasca, múka, droždie, kypriaci prášok. Nakrájame cibuľu, opražíme, pridáme pokrájané mäso. Keď je mäso polomäkké, pridáme paradajkový pretlak, keď zmes zhutne, pridáme cesnak a mletú papriku, pridáme lečo a dusíme do mäka. Múku a droždie so soľou a kypriacim práškom zmiešame, pridáme vodu a necháme kysnúť, potom knedle vyvaríme na pare. /okres Košice okolie

Maďarský guláš s knedľou:

- mäso nakrájame na kocky, udusíme na cibulke, pridáme soľ, vegetu, rascu, korenie mleté, potom paradajkový pretlak a lečo, napokon zahustíme múkou. Knedlík niekedy kúpim alebo ho robím doma – kysnuté cesto a varím na pare. /okres Spišská Nová Ves

Marikle:

- placky z múky, vody a sódy. /okres Sabinov

Marikle:

- placky z vody, soli, múky a sódy, ktoré sa pečú na rozpálenej peci. /okres Sabinov

Marikle:

- 1 kg hrubej múky, soľ, kypriaci prášok, voda. /okres Košice okolie

Marikle:

- múka, olej, smotana; zmiešať, urobiť dobré cesto a placky osmažiť na oleji. Jesť k mäsu, aj na sladko s džemom. /okres Košice okolie

Marikle – lokše:

- pečú ich každý deň, lebo nemajú peniaze na chleba – kupujú ráno akurát polku chleba deťom na desiatu do základnej školy. Marikle robia z múky, soli a vody, trochu sódy bikarbóny. Pečú sa na platni na peci. /okres Trebišov

Marikle – posúchy:

- voda, soľ, sóda, múka a cukor. Nahnetú cesto v tvare pizze a pečie z oboch strán na vrchu sporáka. Potom omastí olejom a cukrom, k tomu čaj. /okres Gelnica

Marikle s hubami:

- pripraví sa cesto z výberovej múky, do cesta sa pridáva sóda bikarbóna, vajičko (ale vajičko nemusí byť), soľ a vlažná voda, kým sa nevytvorí cesto. Cesto vyvalkáme a vytvarujeme do kruhovitého tvaru s priemerom asi 30 cm a hrúbky 0,5 cm. Potom to upečieme na platni a upečené namastíme masťou alebo olejom. Z húb pripravíme hubovú praženicu s vajičkom. Mariklu naplníme hubovou praženicom a zroluje sa. /okres Košice okolie

Marikľa:

- to len zmiešam múku, sódu bikarbónu a vodu, spravím cesto, vyvalkám placky a pečiem na sporáku na vrchu "na bľahe" (na platni). /okres Spišská Nová Ves

Mäso na kocky s ryžou a hranolkami:

- mäso narežeme na kocky a dusíme na cibuli, okoreníme. Ryžu uvaríme vo vode (sáčková ryža). Zemiaky narežeme na hranolky a upečieme na panvici. /okres Sabinov

Mäso s omáčkou:

- bravčové obrezky posolíme, pokoreníme, pridáme olej a vodu a podusíme do mäkka. /okres Spišská Nová Ves

Mäsová polievka – vývar:

- bravčové kosti, mrkva, petržlen, rezance, vegeta, čierne korenie. Rezance uvaríme a scedíme. Do hrnca s vodou dáme bravčovú kosť a varíme, pokiaľ nezačne vriieť, potom pridáme zeleninu a dochutíme polievku. Varíme na miernom ohni, keď je mäso uvarené, polievku odstavíme. /okres Bardejov

Mäsové guľky v paradajkovej omáčke:

- mleté mäso, ryža, vajcia, hladká múka, soľ, paradajkový pretlak, cukor, mlieko. /okres Košice okolie

Mäsový vývar:

- tradične; mäso z polievky si zapečie v rúre a k tomu si pripraví ryžu. /okres Trebišov

Mexická fazuľa:

- fazuľa sa varí do polomäkka spolu so zeleninou, pridá sa lečo a klobása. Urobí sa bledá zápražka, do ktorej sa pridá sladká červená paprika. So zápražkou sa zahutí fazuľa, môže sa pridať čili. Ako príloha sú cestoviny – kolenka. /okres Trebišov

Mliečna omáčka s fašírkou:

- v hrnci uvaríme vodu, nakrájame zemiaky, okoreníme mletým korením, nalejeme mlieko, urobíme zátrepku s múkou a mliekom. Mleté fašírky poukladáme na panvicu, 5 minút vyprážame na oleji a máme fašírku. /okres Trnava

Múčník:

- piškótové cesto s olejom, na vrch ovocie alebo len čistý natrieme lekvárom a posypeme kokosom. /okres Spišská Nová Ves

N**Nalečníky – zemiakové placky s oškvarkami:**

- zemiaky otrieme na strúhadle, pridáme vajce, trocha múky a oškvarky. Upečieme na oleji, podávame s kyslým mliekom. /okres Sabinov

"Nokerle" s kuracím mäsom:

- olej, kurča, pretlak, múka, vajička, soľ, cibuľa, červená paprika, lečo, vegeta. Na oleji opražíme cibuľu, pridáme na kúsky pokrúpané kurča, osolíme, okoreníme a necháme dusiť. Keď je mäso polomäkké, pridáme lečo. Nakoniec dohustíme pretlakom. "Nokerle": v slanej vode vyvaríme z múky pripravené riedke cesto. /okres Košice okolie

„Nokerle“ (halušky) s perkeltom:

- klasicky. /okres Nové Zámky

O

Omastené halušky:

- polohrubá múka, soľ, voda – vyvaľkať. Do vody dám variť fazuľu a zemiaky. Keď sú uvarené, natrhám do nej pripravené halušky. Do scedenej vody urobím zápražku – to je polievka; a na halušky s fazuľou a zemiakmi ešte pridám lečo. /okres Veľký Krtíš

Opálené placky:

- robia sa z múky, cukru, masla a soli. Všetko sa zmieša a upeče na platni v tvare placky. Jedia to s lekvárom alebo s maslom a zapíjajú vodou alebo mliekom. /okres Gelnica

Opekané kuracie krídla:

- krídla očistíme, okoreníme a osolíme, uložíme na pekáč a podlejeme olejom. Pridáme k tomu kúsky jablka a opekáme. Pripravíme zemiaky, ktoré uvaríme, ocedíme a dáme zapiecť do rúry, ešte predtým ich zalejeme masťou a osolíme a okoreníme. Po opečení oboch jedál ich podávame spolu s kyslou uhorkou. /okres Sabinov

P

Pagáče so špekáčikom:

- cesto na pagáče, zamieša sa špekáčik pokrájaný na drobné kocky. Pri pečení to má špekáčikovú chuť. /okres Veľký Krtíš

Palacinky:

- hladká múka, 3 vajčička, mlieko, strúhané jablká (2 kusy), vanilka, prášok do pečiva. /okres Veľký Krtíš

Palacinky:

- robia ich aj z perlivej vody, ktorú dávajú namiesto mlieka. Do vody pridajú vajčička, múku, cukor, trošku soli a prášok do pečiva. Všetko sa poriadne vymieša a pečie na panvici. Plnia ich lekvárom, tvarohom alebo nutelou. /okres Trebišov

Palacinky s džemom a kakaom:

- pripravíme tradične – mlieko, vajčičko, múka, cukor. /okres Rimavská Sobota

Parené buchty:

- zamiesime cesto a urobíme z neho buchty, buchty dáme na paru, uvarí sa voda za 15 minút, podľa vône a farby vieme, kedy sú urobené. Položíme na tanier, ocukríme mletým cukrom, kakaom, nie makom, ten deti neľúbia, alebo aj lekvárom. /okres Trnava

Pašvare – údené rebro s kyslou kapustou:

- do hrnca si pripravíme kapustu, rebro a vodu. Necháme to dusiť, kým nezmäkne údené rebro. Dochutíme podľa chuti, príloha – varené zemiaky. /okres Prešov

Pečené bravčové, zemiaková knedľa a červená kapusta:

- varené zemiaky pretlačíme, pridáme hrubú múku a vajčičko. Vytvarujeme menšie knedle, ktoré uvaríme v slanej vode. Červenú kapustu robíme na sladko-kyslo. Mäso okoreníme, podlejeme vodou a dáme piecť do rúry. /okres Trebišov

Pečené kura s plnkou:

- plnka z rožkov a zeleniny, naplní sa kura a zašije; dá sa piecť. K tomu ryža a uhorky. /okres Krupina

Pečené kurča a šalát:

- kurča umyjem, osolím, posypem rascou, polejem olejom a vcelku pečiem v rúre. Na šalát uvarím zemiaky v šupke, prepasírujem na krájači, pridám na kocky nakrájanú kyslú uhorku, na tvrdo uvarené vajce, cibuľu, soľ, korenie mleté, majonézu alebo tatársku omáčku (to kupujem, nerobím majonézu doma). /okres Spišská Nová Ves

Pečené mäso na kapuste:

- na plech uložíme kyslú kapustu, na ňu uložíme vyklepané mäso, okoreníme a dáme piecť do rúry. /okres Košice okolie

Pečené rebrá:

- bravčové rebrá umyjeme, okoreníme, polejeme trochou oleja, podlejeme vodou a dáme zapiecť do rúry. Dávame na ne pozor a to tak, že ich šťavou, ktorú pustia, stále polievame, až kým nezmäknú. Podávame ich s varenými zemiakmi a uhorkami alebo červenou kapustou. /okres Prešov

Pečené stehná:

- na pekáč nalejem olej a dám opláchnutú kyslú kapustu. Na kapustu poukladáme nakorenené stehná a dáme zapiecť. Podávame so zemiakmi alebo s chlebom. /okres Bardejov

Pečené stehná so zemiakmi:

- kuracie stehná, olej, soľ, paprika, rasca. Na pekáč poukladáme nakorenené stehná a dáme zapiecť. Podávame s varenými zemiakmi. /okres Bardejov

Pečené stehná so zemiakmi zapečené v rúre:

- 2 kg stehná, 5 kg zemiakov, cibuľa, soľ, olej, korenie, paprika. Zemiaky ošúpeme, nakrájame na kolieska, poukladáme na plech, na zemiaky poukladáme očistené rozkrájané stehná. Do jedného pohára dáme 2 dcl oleja, do toho dáme soľ, korenie a papriku, zmiešame, a to všetko nalejeme na stehná. Tak hodinu pečieme vo vyhriatej rúre. /okres Košice okolie

Pečeňové gule:

- pečienka, hrubá múka, cesnak, klobása alebo saláma na kocky, vegeta, vajíčko, kari korenie. Spracujeme do hustej hmoty, ktorú lyžicou vkladáme do vriacej vody. Ako príloha môže byť kyslá kapusta alebo knedľa, chutia aj s chlebom, uhorkou a horčicou. /okres Gelnica

Perkelt halušky a „bodák“:

- klasická príprava; cez leto a na jeseň dáme do perkeltu aj zelenú papriku, paradajky; cez zimu zvykneme dať do perkeltu smotanu. /okres Levice

Pirohy:

- pripravuje sa z cesta – vajcia, múka, soľ. Plnia ich buď zemiakmi alebo lekvárom. Na vrch polejeme škvarkami s masťou. /okres Gelnica

Pirohy:

- polohrubá múka, voda, soľ, olej, cibuľka alebo slanina. Múka sa zmieša s vodou a štipkou soli a vyhnetie sa cesto. To sa na doske vyvalká a pokrája na malé štvorce, do ktorých sa kladie náplň. Rodina má najradšej lekvárovú alebo zemiakovú (uvarené zemiaky sa popučia na kašu). Štvorce sa zložia do trojuholníkov a kraje sa silno stlačia, aby sa náplň nevyliala. Surové pirohy hodia do vriacej vody, ktorú ešte osolia. Po uvarení ich scedia a pomastia opraženu slaninkou alebo cibuľkou. /okres Bardejov

Pirohy:

- múka, vajcia, zemiaky, slaninka, soľ. /okres Levoča

Pirohy:

- polohrubá múka, voda, soľ, olej, cibuľka, slanina. Múku zmiešame s vodou, pridáme štipku soli a hnetením urobíme cesto. Na doske ho vyvalkáme a pokrájame na malé štvorce, do ktorých vkladáme náplň – lekvárovú či zemiakovú. Štvorce sa zložia do trojuholníkov a kraje sa silno stlačia, aby sa náplň nevyliala. Surové pirohy hodíme do vriacej vody, ktorú osolíme. Po uvarení pirohy scedíme a pomastíme popraženu slaninkou alebo cibuľkou. /okres Bardejov

Pirohy so syrom:

- uvarené klasické pirohy omastíme a dáme syr. /okres Rožňava

Pirohy so zemiakmi:

- múka hrubá, soľ a voda. Urobí sa cesto, rozvalká a vykrajujú nožikom štvorčeky, do ktorých sa dávajú zemiaky. Zlepíme a varíme v osolenej vode, kým nevyplávajú na povrch. Omastia sa olejom a jedia. /okres Bardejov

Pirohy s tvarohom:

- z múky a vajec pripravíme cesto, vyvalkáme, naplníme zemiakovou kašou. Naplnené štvorčeky uvaríme v slanej vode. Opražíme slaninu a polejeme pirohy. Na vrch dáme tvaroh alebo bryndzu so smotanou. /okres Rimavská Sobota

Placky:

- zemiaky uvaríme, scedíme a urobíme z nich kašu bez hrudiek. Do takejto kaše pridáme soľ, 1 vajce a pomaly pridávame výberovú múku, až kým cesto nie je príliš lepkavé. Z cesta potom kúsok odkrojíme a vyvalkáme na takú veľkosť, aká je platňa, na ktorej ich budeme piecť. Upečené placky omastíme masťou alebo plníme mletým mäsom. /okres Prešov

Placky „marikľa“:

- zmiešame polohrubú múku (1 kg), kypriaci prášok (1 ks) alebo sódu bikarbónu (1 malú lyžičku) a vodu. Vypracujeme polotuhé cesto, vyvalkáme placku s priemerom 20 cm, hrubú najviac 1 cm. Pečieme na sporáku na platni. Po upečení pomastíme olejom, môžeme natrhať na menšie kusy a posypať kakaom a cukrom. Alebo len omastené ješ miesto chleba – k slanine, klobáse, mäsu. /okres Spišská Nová Ves

Placky zemiakové:

- 1 kg zemiakov, cibuľa, cesnak, 1 vajíčko, mleté korenie, polohrubá múka, olej. Surové zemiaky nastrúhame, pridáme všetky suroviny a opečieme v horúcom oleji. /okres Košice okolie

Placky z múky a kapusta:

- placky sa pripravajú z múky, vody a sódy, resp. kyslého mlieka. Rozmiesime hmotu a pečieme na panvici alebo na peci. /okres Sabinov

Plnená kapusta:

- polouvarená ryža, mleté mäso, vajíčka, paradajkový pretlak, korenie, olej. Všetko zmiešať a zabaliť do listov, ktoré sú obarené. A spolu ich variť. /okres Košice okolie

Plnená kapusta:

- 1 hlávková kapusta, soľ, 1 kg ryže, 1 strúčik cesnaku, 5 vajčok, 1 kg mletého mäsa, korenie, 1 cibuľa, 2 pretlaky. /okres Košice okolie

Plnená kapusta:

- do kapustného listu sa balí plnka – mleté mäso, koreniny, jačmenné krúpy. /okres Rožňava

Plnená kapusta:

- ryža sa preberie a umyje, mleté mäso, opražená cibuľa, paradajkový pretlak, sladká červená paprika. Mäso sa zmieša s ryžou, pridá sa orestovaná cibuľa, do ktorej sa nakoniec pridá červená paprika, všetko sa dochutí. Kapusta sa obarí a rozoberie, plní sa plnkou, poukladá sa do hrnca, zaleje sa vodou, ktorá sa okorení, a nakoniec sa pridá paradajkový pretlak. /okres Trebišov

Plnená kapusta:

- hlávkovú kapustu rozobrať a spariť. Do toho balíme ryžu zmiešanú s mletým mäsom, paradajkovým pretlakom, orestovanou cibuľou, pretlačeným cesnakom a koreninami. Do kapustných listov sa dáva plnka, listy sa stočia a uložia do hrnca. Zaleje sa to vodou, do ktorej sa dá olej aj vegeta. /okres Trebišov

Plnená kapusta – holúbky:

- pol kg mäsa bravčového, pol kg ryže, cibuľa, červená sladká paprika, pretlak, pol dcl oleja. Ryžu si obvaríme a pridáme zomleté mäso, speníme cibuľu posypanú sladkou paprikou; všetko premiešať a pridať pol kg pretlaku. Oparené listy plníme masou a varíme asi 1 hod. 10 min. Pred uvarením zalejeme pretlakom. /okres Michalovce

Plnená paprika:

- mleté mäso, ryža, papriky, pretlak, cibule, smotana, olej cesnak, soľ, korenie, červená paprika, vajce, cukor. Uvarenú ryžu premiešame s mletým mäsom, pridáme všetky suroviny okrem smotany a pretlaku. Dobře vymiešame. Na oleji si opražím cibuľu, pridáme mletú červenú papriku, zalejeme polovicou vody. Kým sa zohreje, plnku plníme do papriky, keď voda začne vriieť, uložíme do nej papriky. Smotanu rozmiešame s trochou múky, prilejeme k uvarenej paprike, aj pretlak. Ochutíme cukrom. /okres Košice okolie

Plnená paprika:

- papriku vyčistenú od jadier naplníme zmesou, ktorá pozostáva z mletého mäsa, predvarenej ryže, vajec a korenia. Do zmesi pridáme trocha múky, aby plnka zhustla. Naplníme papriku a dáme variť do paradajkovej omáčky, varí sa asi 20 minút na miernom ohni. Paradajková omáčka – zápražka, paradajkový pretlak alebo kečup a voda. /okres Prešov

Plnené kurča a zemiakový šalát:

- kurča naplnené plnkou z 10 rožkov, 3 vajec, soľ a vegeta, cesnak; dáme do grilu a posypeme grilovacím korením. /okres Gelnica

Plnené „liačky“:

- očistíme črevá z ošipanej a pripravíme plnku – očistíme zemiaky, nastrúhame na jemno, dáme múky, okoreníme, osolíme a naplníme črevo. Toto zaviažeme na obidvoch koncoch a dáme variť. Po uvarení vyberieme a jemne ešte opečieme na masť. Podávame s chlebom alebo s čalamádou. /okres Sabinov

Plnené pečené kura, zemiaky a zeleninový šalát:

- plnka – rožky, asi tri vajčička, soľ, cesnak, čierne korenie, cibuľa, zelená petržlenová vňať. Kurča umyjeme a naplníme plnkou, položíme na plech, osolíme, okoreníme a pridáme trocha vody, ktorou počas pečenia kurča podlievame, prípadne vodu dolejeme, aby sa nespálilo. Vodu, ktorú pridávame, spolu s trochou olivového oleja. Z uvarených zemiakov pripravíme zemiakovú kašu. /okres Prešov

Plnený bôčik pečený:

- zomleté bravčové mäso ochutíme – červená paprika, vegeta, korenie, soľ – a zmiešame. Narežeme kapsovitú dieru do mäsa a plníme, uzavrieme drevenými ihlicami. Položíme na vymastený plech, osolíme, okoreníme a dáme piecť do rúry. /okres Banská Štiavnica

Plnený kapustný list:

- podľa klasického receptu ako „gádzovia“. /okres Spišská Nová Ves

Plnený kapustný list - holúbky:

- mleté mäso s ryžou ako plnka do kapustných listov. /okres Gelnica

Plnený kapustový list – holúbky:

- obvarené kapustné listy plnené a zavinuté. Plnka: uvarená ryža zmiešaná s mletým mäsom, vajčička, koreničky. Do vyššieho hrnca naukladáme na dno kapustné listy a na to plnené kapustné listy zaliate vodou. Varí sa do hodiny, ako príloha sú varené zemiaky, niekedy aj paradajková omáčka. /okres Spišská Nová Ves

Podbité bravčové mäso na smotane s cestovinou:

- mäso nakrájame na plátky a dusíme ho v hrnci. Do mäsa prilejeme vývar z kostí, okoreníme, osolíme a podbijeme to smotanou a múkou, ktoré sme zmiešali. Po zahustení odstavíme a dáme na tanier, ako príloha sú uvarené cestoviny. /okres Sabinov

Polievka kuracia:

- potrebujeme kuracie mäso, bujón, dve mrkvy, olej a cestoviny. /okres Sabinov

Polievka – vývar:

- vývar robia z kuracích chrbtov, okorenia, pridajú cestoviny. /okres Prešov

Pražené mäso s kyslou kapustou a kysnutá lokša (marikľa):

- bravčové rebrá nasekáme na menšie kúsky, orestujeme na cibuli spolu s červenou paprikou a korením. Keď je mäso skoro uvarené, pridáme kyslú kapustu. /okres Michalovce

R

Rebrá – my to voláme "pašvare":

- čisté rebrá posolím, dám do horúcej vody, dám do toho celé korenie, vegetu, nové korenie. Môže ísť aj bobkový list. Varím asi hodinu. Jeme to s chlebom, zemiakmi alebo s plackou "marikľa". /okres Spišská Nová Ves

Restované kuracie mäso s ryžou:

- kuracie mäso (prsia) narežeme na plátky, okoreníme, zalejeme olejom a dáme piecť do trúby. Premyjem ryžu a dám ju variť. Po uvarení ju precedím a podávam k pripravenému mäsu. Polejeme vývarom a podávame. /okres Sabinov

Rezance s kapustou:

- cibuľka sa popraží na oleji, pridá sa k nej kapusta, ktorá sa tiež popraží do mäkka. Osobitne sa uvaria rezance a zmiešajú sa s kapustou. /okres Bardejov

Rezne:

- mäso obalím v trojobale a vyprážam na rozpálenom oleji. /okres Trebišov

Rezne:

- mäso sa nakrája na plátky a obalí v trojobale. Vypráži sa, podávajú sa ako príloha uvarené zemiaky. /okres Bardejov

Rezne:

- bravčové rezne z pliecka rozklepeme, osolíme, okoreníme, obalíme v trojobale a opražíme na oleji. Uvaríme zemiaky. /okres Sabinov

Rezne a šalát:

- klasicky. /okres Košice okolie

Rezne a šalát:

- na rezne potrebujeme bravčové mäso, vajcia, múku, strúhanku; na šalát majonézu, zemiaky a šalátovú zmes. Ochucujeme to korením a soľou – podľa potreby. /okres Levoča

Rezne a šalát:

- mäso, strúhanka, vajcia, múka; zemiaky, majonéza, hrach, uhorka, soľ. /okres Levoča

Rezne a zemiakový šalát:

- klasická príprava. /okres Trebišov

Rezne a zemiakový šalát:

- rezeň klasický trojobal. Zemiakový šalát - majonéza, zemiaky, kyslá uhorka, uvarené vajčička na tvrdo. /okres Trebišov

Rezne a zemiaky:

- rezeň z kuracieho mäsa vyprážený v trojobale. /okres Bardejov

Rezne a zemiaky:

- mäso rozklepeme, okoreníme, obalíme v trojobale a opražíme. K tomu zemiaky uvarené alebo hranolky. /okres Košice okolie

Rezne s „brezlami“:

- rezne naklepeme, obalíme a vypražíme. /okres Sabinov

Rezne so zemiakmi:

- vyklepem kuracie mäso, osolím a okorením ho. Obalím v múke, vajčičku a strúhanke a opražím na oleji. /okres Košice okolie

Rezne z kuracieho mäsa:

- najčastejšie kuracie stehná; k tomu zemiakový šalát alebo pyrý zemiaky, niekedy varené zemiaky poliate masťou z výpeku, zamiešané so surovou cibuľkou a pokropené octom. /okres Gelnica

Rizoto:

- ryžu udusiť, párky a zeleninu nechať povariť, zmiešať - a k tomu čalamáda. /okres Zvolen

Rizoto:

- hydínové mäso, huby, zelenina (mrazená). Cibuľka sa opraží a dá sa tam ryža a zelenina; okorení sa a dusí sa do mäkka. /okres Bardejov

Rizoto:

- ryžu uvaríme, mäso nakrájame ako na guláš a uvaríme. Okoreníme, pridáme lečo a všetko spolu zmiešame. /okres Sabinov

Rizoto:

- udusím ryžu, zvlášť mäso so zeleninou. Keď je to uvarené, zamiešam a podávam. /okres Detva

Rizoto:

- olej, ryža, hrášok, mrkva, cibuľka, soľ, čierne korenie. Mäso pokrájame na kocky, popražíme na oleji a cibuľke, podlejeme vodou. Pridáme hrášok, mrkvu a korenie podľa chuti. Zmes podlejeme vodou a ešte povaríme. Keď je všetko uvarené na mäkko, zmiešame to aj s ryžou, ktorú sme predtým uvarili na peči – na oleji popražíme cibuľku a pridáme ryžu a vodu (na 1 hrnček ryže 1,5 hrnčeka vody), varíme do mäkka. /okres Bardejov

Rizoto s mäsom:

- bravčové pľecko, mrazená zelenina, ryža, olej cibuľa, korenie, mletá paprika. Na oleji opražíme nakrájanú cibuľu, pridáme nakrájané na kúsky mäso, osolíme, okoreníme a necháme dusiť. Pomiešame s uvarenou ryžou. /okres Košice II

Rómske guľky:

- 2,5 kg surových zemiakov, 2,5 kg varených zemiakov, pol kg klobásy, oškvarkov, 5 vajec, 2 hlávky cesnaku, 2 cibule, olej, koreniny, vegeta, sol'. Pomiešame a vytvarujeme z masy malé alebo veľké guľky, ktoré obalíme v hladkej múke a dáme variť v osolenej vode a pridáme ešte 2-3 lyžice octu. Varí sa asi 15 minút. Cibuľku opražíme na oleji a uvarené guľky ňou polejeme. Podávame s kyslou kapustou. /okres Rimavská Sobota

Rybíe prsty a hranolky:

- klasicky vyprážame. /okres Detva

Ryža s omáčkou:

- kuracie prsia a omáčka na smotane. /okres Sabinov

S

Segedínsky guláš:

- olej, cibuľa, bravčové mäso nakrájané na kocky, kyslá kapusta, smotana na varenie. Na oleji popražíme cibuľku do sklovita a spolu s ňou potom aj mäso. Podľa chuti dokoreníme, pridáme kyslú kapustu a ďalej pražíme, pridáme smotanú a necháme zovrieť. Podávame s knedľou. /okres Bardejov

Segedínsky guláš a knedľa:

- bravčové mäso orestujú na cibuli, keď je skoro hotové, pridajú kyslú kapustu, potom paradajkový pretlak, zahustia to hladkou múkou rozmiešanou s mliekom. Knedľa je kysnutá – kupujú hotové. /okres Trebišov

Segedínsky guláš, knedle:

- robia domáce knedle kysnuté – od rána pripravia kvások a na obed urobia cesto. /okres Sabinov

Segedínsky guláš s knedľami:

- mäso opečieme na cibuľke, okoreníme, pridáme kyslú kapustu, bobkový list a uvaríme spolu do mäčka. Zahustíme múkou so smotanou, podávame s knedľami. /okres Rimavská Sobota

Segedínsky guláš s knedľou:

- mäso udušíme na oleji s cibuľkou, pridáme soľ, červenú papriku, rascu, mleté korenie a paradajkový pretlak. Keď je mäso polomäkké, pridáme kapustu – sladkú alebo kyslú. Keď je kapusta mäkká, zahustíme múkou a pridáme smotanú. Knedľu kupujem. /okres Spišská Nová Ves

Skladané zemiaky:

- surové zemiaky nakrájajú, pridáme korenie, soľ a vegetu, poukladáme na nich uvarené a pokrúpané vajička, polejeme smotanou a pečieme v rúre. Pred dávkami často robíme bez smotany, iba s mliekom. /okres Rimavská Sobota

Slepý guláš:

- zemiaky a špekáčiky; s chlebom sa je. /okres Zvolen

Sódový koláč:

- múka, soľ, pol prášku do pečiva, 1 lyžička sóda bikarbóna. Cesto sa vyvaľká a upečie sa na platni. Robievam to aj miesto chleba. /okres Veľký Krtíš

Sviečková na smotane s knedľami:

- pripravuje sa z hovädzieho mäsa – v celosti uvaríme spolu so zeleninou (mrkva, zeler, petržlen). Uvarené mäso potom nakrájame na plátky, zeleninu prepasirujeme, polejeme vodou a dochutíme – soľ, vegeta, bobkový list. Zahustíme so zápražkou, smotanou a pridáme nakoniec ocot. /okres Rimavská Sobota

Š

Šalát a rezeň:

- zemiaky, majonéza, zelenina, mäso, vajcia, múka, strúhanka. /okres Zvolen

Široké cestoviny s tvarohom alebo syrom:

- cestoviny uvaríme, scedíme, zmiešame s tvarohom alebo syrom, pomastíme škvarkami. /okres Košice okolie

Šifriky s bôbom alebo s fazuľou:

- uvarené fľačky, môžu byť aj uvarené a popučené zemiaky, sa zmiešajú s uvarenou fazuľou alebo bôbom a omastia s opečenou slaninou. /okres Veľký Krtíš

Šišky:

- z droždia, múky, vajca, soli a cukru urobím cesto, po vykysnutí z neho robím na rozpálenom oleji šišky, pocukrujem. /okres Trebišov

Šošovicový prívarok s párkom:

- šošovica sa umyje a dá sa variť do vody. Po uvarení pridáme zápražku a dochutí sa. Párok sa pripeče na panvici a pridá do šošovicového prívarku. Príloha sa dáva chlieb. /okres Prešov

Šošovicový prívarok:

- namočenú šošovicu (aspoň 2 hod. pred varením), nalejeme do hrnca vodu, varíme šošovicu, pridáme bobkový list, osolíme. Urobíme si v inom hrnci zápražku, do nej pridáme tuk a smažíme. Pridáme kyslé mlieko, miešame a pridáme do šošovice, okoreníme. /okres Prešov

Špagety:

- keď majú málo peňazí, tak ich robia len omastené olejom a prichutené soľou a kečupom. Najradšej ich ale majú s mletým mäsom a šampiňónmi. /okres Trebišov

Špagety s kečupom:

- špagety dáme uvariť, varíme ich asi 8-10 minút. Potom ich scedíme, polejeme kečupom a posypeme strúhaným syrom. /okres Prešov

Špekáčiky so zemiakmi:

- upiecť špekáčiky a uvariť zemiaky. /okres Veľký Krtíš

T**Töltot káposzta:**

- je to maďarské jedlo, ani neviem, ako sa to po slovensky volá. Treba povariť v horúcej vode hlávkovú kapustu. Pripravíme mäso – pomleté mäso dochutiť, mäso dáme do roztriedených kapustných listov a zabalíme. Potom zabalené mäso s kapustou dáme do hrnca, pekne poukladáme, nalejeme vodu a necháme variť. Nakoniec pridáme pretlak, ako aj nakrájanú kapustu. A jeme to s chlebom. /okres Lučenec

V**Vajíčkový šalát:**

- varené vajička pokrájame a pridáme majonézu. /okres Sabinov

Varené klobásy:

- vo vode uvaríme klobásy a podávame s horčicou. /okres Bardejov

Varené rebrá "pašvare":

- máme najradšej údené rebrá. Umyjeme, dáme asi na 1 hodinu variť do vriacej vody, pridáme soľ, vegetu, celé čierne korenie, nové korenie. Podávame so zemiakmi alebo s chlebom, k tomu horčica a chren. /okres Spišská Nová Ves

Varené zemiaky:

- zemiaky uvaríme, scedíme a popučíme. Na masle alebo oleji popražíme cibuľku a zamiešame do zemiakov. Podávame s kyslým mliekom. /okres Bardejov

Varené zemiaky s červenou paprikou:

- varené zemiaky s červenou paprikou a cibuľou orestovanou na oleji. /okres Gelnica

Varené zemiaky (alebo cestovina) s omáčkou:

- do hrnca olej, cibuľa, zelenina, mäso podľa dostupnosti (najčastejšie hydina – krídla, stehná, drovky, alebo klobása, párky, salám), koreniny, vegeta, paprika, soľ. Podlejeme vodou a varíme do zmäknutia mäsa. Zahustí sa vodou a múkou alebo trojuholníkovým syrom (Karička; najobľúbenejší syr aj na halušky). /okres Spišská Nová Ves

Vypražené kurča so zemiakmi:

- jedno kurča, zemiaky, olej, vajička, strúhanka. Vykostím kurča, mäso obalím v trojvale a vypražím; z kostí je vývar. /okres Košice okolie

Vyprázaný bravčový rezeň a zemiakový šalát s majonézou:

- rezeň obalíme v múke, vajci, strúhanke a vypražíme. Uvaríme zemiaky v šupke, prelisujeme na kocky, pridáme na tvrdo uvarené vajce, mrkvu, hrášok, uhorku kyslú, cibuľu, soľ a majonézu. /okres Spišská Nová Ves

Vyprázaný rezeň a šalát (alebo zemiaková kaša):

- rezeň obalujeme v trojvale (múka, vajce, strúhanka) a vypražíme. Šalát: zemiaky uvaríme v šupke, očistíme, nakrájame alebo prepasírujeme na kocky, môžeme pridať len vajce uvarené natvrdo a majonézu alebo tatársku omáčku. /okres Spišská Nová Ves

Vyprázaný rezeň a zemiakový šalát:

- mäso obalím (múka, vajičko, strúhanka) a opečiem na oleji. Zemiakový šalát – uvarím zemiaky, vajička, zeleninu, tatárku či majonézu, všetko pomiešam, osolím podľa potreby. /okres Lučenec

Vyprázaný rezeň so zemiakmi:

- príprava klasická. /okres Prešov

Vyprázaný syr, hranolky, tatárska:

- recept pozná každý. /okres Detva

Vyprázaný syr, hranolky a tatárska omáčka:

- zemiaky očistíme, nakrájame a pečieme na rozohriatej panvici. Syr obalíme v múke, vajičku a strúhanke, vypražíme. Podávame s tatárskou omáčkou alebo kečupom. /okres Prešov

Z

Zapekané cestoviny:

- cestoviny dáme variť; nakrájame si klobásu, pripravíme si vajička na zaliatie a zeleninu. Potom všetko dáme na plech a dáme zapieť. /okres Stará Ľubovňa

Zapekané rebierka:

- pripravíme si bravčové rebierka, podelíme ich, posolíme, okoreníme, podlejeme masťou a dáme zapieť do vyhriatej rúry. Po upečení vyberieme a podávame s uvarenými zemiakmi, ktoré zalejeme masťou z výpeku. Ako doplnok dávame zavarené ovocie. /okres Sabinov

Zapražená polievka:

- mrkva, cibuľa, vegeta, zemiaky, múka, olej. Napustím do hrnca vodu, dám variť zeleninu a dosypem vegetu. Keď sa to povarí, tak očistím zemiaky a nakrájam na kocky a dám do hrnca. Keď sú zemiaky hotové, dám do hrnca olej, pridám múku a osmažím. Vylejem do polievky, povarím a odstávím. A jeme. /okres Zvolen

Zemiaková kaša a pečené mäso:

- pripravíme zemiaky, dáme variť, keď sú hotové, tak pridáme mlieko, syr a maslo a posypeme posekanou cibuľkou. Mäso najprv umyjeme, okoreníme a dáme do pekáča, posekáme cibuľku a dáme piecť. /okres Stará Ľubovňa

Zemiaková knedľa s červenou kapustou:

- kapustu robíme na sladkokyslo; k tomu pečené bravčové mäso. /okres Trebišov

Zemiakové gule s údeným a kyslou kapustou:

- uvarené vychladnuté zemiaky sa pomelú, pridá sa vajičko a múka. Z cesta sa robia gule, do ktorých dajú údené mäso. Varia sa v osolenej vode asi 10 minút. Kyslá kapusta sa opraží na cibuli a pridá sa červená paprika. /okres Trebišov

Zemiakové knedle, kapusta a pečená krkovička:

- a recept si nájdite na www.sk-recepty.com. /okres Detva

Zemiakové knedle, kapusta, bravčový bôčik:

- kapusta sa podusí, mäso upečie. /okres Rožňava

Zemiakové lokše:

- zemiaky varené sa pretlačia, po vychladnutí sa pridá vajce a hrubá múka. Pečú ich na suchej panvici, najradšej ich majú omastené masťou, s čajom. /okres Trebišov

Zemiakové lokše:

- uvarené zemiaky pretlačíme, zmiešame s múkou hrubou a vajičkom. Pečú ich na peci, potom ich pomastia masťou. Jedia ich s čajom. /okres Trebišov

Zemiakové placky:

- nastrúhané zemiaky, múka, cesnak; zmiešame a vypražíme. /okres Prešov

Zemiakové placky:

- načistia sa zemiaky, do ktorých pridáme soľ, cesnak, múku, vajce a čierne korenie. Poriadne premiešame a na horúcom oleji v panvici pečieme placky z jednej aj druhej strany. /okres Prešov

Zemiakové placky so škvarkami:

- zemiaky rozotrieme na strúhadle, osolíme, okoreníme, pridáme trocha múky a vajce a pečieme na oleji. /okres Sabinov

Zemiakový šalát:

- uvarené zemiaky, zeleninu a vajička posekáme na kocky, pridáme uhorky zo skla, majonézu a okoreníme. Necháme postáť. /okres Košice okolie

Zemiakový šalát a rezeň:

- pol kg zemiakov uvaríme v šupke a očistíme po uvarení; pridáme hrášok s mrkvou, pol pohára kyslých uhoriek, 5 varených vajčok, 1 pohár majonézy a „tatárky“, soľ a korenie. Cca 2,5 kg karé vypražíme. /okres Rimavská Sobota

Zemiakový šalát a rezne:

- pripravujú ho klasicky, rezne robia z vykostených kuracích stehien. /okres Trebišov

Zemiakový šalát a vyprázané kuracie stehná:

- stehná vykostím (z kostí urobím polievku), osolím, obalím v múke, vajci a strúhanke a vypražím. Zemiaky uvarím v šupe, prelisujem na kocky, pridám vajička na tvrdo, zeleninu, uhorku, cibuľu a majonézu. /okres Spišská Nová Ves

Zemiakový šalát a vyprázaný rezeň:

- pripravujeme tradične; nakrájame uvarené zemiaky, vajičko, cibuľu, uhorky, pridáme hrášok s mrkvou, majonézu, smotanu na šľahanie, korenie. Rezne robíme z bravčového mäsa. /okres Rimavská Sobota

Zemiaky a pečené mäso:

- zemiaky ošúpeme, dáme variť; mäso očistíme, okoreníme, dáme na plech a dáme piecť. /okres Stará Ľubovňa

Zemiaky a rezeň:

- uvaríme zemiaky, vypražíme bravčové rezne, podávame k tomu uhorky. /okres Rožňava

Zemiaky na červeno:

- uvarené zemiaky polejeme v oleji upraženou cibuľou a červenou sladkou paprikou. /okres Detva

Zemiaky s majonézou:

- uvarené zemiaky popučíme, osolíme a rozmiešame s majonézou. /okres Sabinov

Zemiaky s mliekom:

- zemiaky uvaríme, scedíme a popučíme. Na masle alebo oleji popražíme cibuľku a zmiešame so zemiakmi. Podávame s kyslým mliekom. /okres Bardejov

Ž**Žemľovka:**

- liter mlieka, 1 vianočka alebo rožky, 2 sáčky vanilkového cukru, 5 vajec, 1 hera, 4 jablká, 1 tvaroh. Zohrejeme mlieko, vsypeme cukor a žltka z vajec. Vianočku vymočíme v mlieku a poukladáme na vymastený pekáč, rozmrvieme tvaroh a „narajbané“ jablká – poukladáme vo vrstvách a dáme piecť. /okres Poltár

Poznámka: *Recepty sú usporiadané podľa názvu a poradia jedál, ako ich uvádzali respondenti a respondentky. Rovnaké jedlo sa môže nachádzať na viacerých miestach – podľa toho, ako ho nazvali.*

5. ZADLŽENOSŤ RÓMSKÝCH DOMÁCNOSTÍ Z VYLÚČENÝCH OSÍDLENÍ⁵⁴

Podľa teoretikov je moderný svet organizovaný na princípe platenej práce, z ktorej sa odvodzuje postavenie a význam jednotlivca i životná úroveň jeho rodiny. Vylúčenie zo sveta platenej práce oslabuje postavenie jednotlivca a životnú úroveň jeho rodiny posúva pod hranicu chudoby a hmotnej núdze. Dlhodobá nezamestnanosť sa zvykne označovať ako „vstupenka do sveta chudoby a núdze“ (Mareš, 2002, s. 75). A predchádzajúce časti o tom priniesli množstvo empirických dôkazov. Príjem z podpôr a dávok len ťažko dokáže pokryť základné potreby rodín, čo má za následok, že uvádza takéto rodiny do dlhov. Čím je človek dlhšie nezamestnaný, tým je jeho finančná situácia a existenčná situácia jeho rodiny horšia.

Podľa monitoringu príjmov a výdavkov rómskych domácností z vylúčených osídlení bola zistená príjmová a výdavková úroveň neštandardne nízka (UNDP, 2012). Charakterizuje ju málo príjmov, málo výdavkov a následne minimálny finančný rozdiel medzi nimi. Priemerný mesačný príjem na jednu domácnosť vo vylúčenom prostredí predstavoval 597,60 euro, čo v prepočte na jedného člena domácnosti znamenalo 112,75 euro (za SR vychádzal prepočítaný priemerný mesačný príjem na úrovni takmer 350 euro na člena domácnosti, teda tri krát vyšší). Priemerné mesačné výdavky vylúčených domácností zaznamenali podľa monitoringu 552,99 euro na domácnosť a 104,34 na jedného člena (priemerný výdavok za SR bol opäť približne tri krát vyšší – takmer 308 euro na člena domácnosti). Rozdiel príjmov a výdavkov tak dosiahol v priemere 44,61 euro na vylúčenú domácnosť a 8,41 euro na jej jedného člena (rozdiel príjmov a výdavkov v prepočte za SR dosiahol vyše 42 euro na jedného člena domácnosti).

Najhoršiu bilanciu zaznamenali domácnosti bez pracujúceho člena, kde bolo aspoň jedno maloleté dieťa a za skupinu viacčlenných domácností.

Pre všetky skupiny rómskych domácností z vylúčených osídlení platilo, že ak by si v priebehu mesiaca istú sumu nepožičali, ich finančná bilancia by bola ešte horšia. Keďže sa analýza pohybovala v rovine priemerov, dá sa usudzovať, že v každej porovnáwanej skupine (podľa počtu členov a detí i počtu pracujúcich) existuje významná časť domácností, ktorým príjem nepostačoval na mesačné „potrebne“ výdavky a museli siahnuť k pôžičkám. V priebehu monitorovaného mesiaca si vylúčené domácnosti v priemere požičali sumu 34,29 euro (6,47 euro na jedného člena), čo tvorilo 5,7 % celkového mesačného príjmu týchto domácností.

Na druhej strane finančná situácia domácností by bola v priebehu mesiaca priaznivejšia, ak by boli v menšej miere zadlžené. Splátky pôžičiek počas mesiaca boli totiž u značnej časti domácností vyššie než zaznamenaný rozdiel v príjmoch a výdavkoch. Keby domácnosti nemuseli splácať pôžičky a dlhy, ich rozpočtová bilancia by bola pozitívnejšia alebo výdavková úroveň vyššia. Ako sa ukázalo, vrátená suma za monitorovaný mesiac bola vyššia ako požičaná, v priemere jedna domácnosť splatila v priebehu mesiaca pôžičky a dlhy v objeme 57,87 euro (na jedného člena to bolo 10,92 euro), čo tvorilo 10,5 % celku mesačných výdavkov. Podiel nových pôžičiek na mesačných príjmoch bol dva krát nižší ako percentuálny podiel splátok na mesačných výdavkoch (5,7 % vz. 10,5 %).

Čo sa týka rozšírenia pôžičiek v rámci vylúčených domácností, počas mesiaca doplnilo svoj celkový

54 Prípomeňme poznámku z úvodnej časti: z charakteru výskumu vyplýva, že uvádzané číselné hodnoty slúžia výlučne na komparatívne účely – na porovnanie rozdielov medzi rôzne vymedzenými skupinami rómskych vylúčených domácností, rozhodne nevytvádzajú o kvantitatívnom rozsahu danej hodnoty znaku vo vylúčených rómskych komunitách.

príjem o novú požičanú sumu spolu 27 % domácností. Prítom požičané sumy boli pomerne rôzne, najmenšia suma pôžičiek napočítaná za celý jeden sledovaný mesiac dosiahla 20 euro a najvyššia až 1 000 euro (realizácia kúpy dopravného prostriedku v danom mesiaci), nasledujúca „najvyššia“ suma pôžičiek mala podstatne menšiu hodnotu (388 euro a išlo o pôžičku na úpravu obydlija; a potom 214 euro). Prevažne si skúmané domácnosti požičiavali v sledovanom mesiaci sumy rádovo v desiatkach euro, niekedy išlo ešte o menšie čiastky. Priemer pôžičiek v prepočte na jednu skúmanú domácnosť dosiahol 34,29 euro; výška pôžičky rátaná ako priemer u tých domácností, čo si nejakú sumu požičali, predstavovala 127,00 euro.

Na druhej strane splátky pôžičiek boli v rámci monitorovaného súboru domácností z vylúčených rómskych osídlení oveľa viac rozšírené, v priebehu monitorovaného mesiaca realizovalo nejakú splátku pôžičiek alebo dlhov až 68 % z nich. Výška splátok bola tiež pomerne rôzna, interval uvádzaných finančných súm začínal pri 10 euro a zastavil sa na 431 euro. Priemerná splátka za celý skúmaný súbor bola 57,87 euro na domácnosť a priemerná vynaložená suma (za domácnosti, ktoré počas mesiaca nejakú splátku uhradili) prekročila 85 euro.

Porovnanie rozsahu požičania a splatenia dlhu medzi vylúčenými domácnosťami, ako aj požičaná a splatená suma počas monitorovaného mesiaca naznačili, že celková zadlženosť domácností je vyššia než je mesačný výsledok a mnohé dlhy sú staršieho dáta. Údaje o rozsahu a výške mesačných splátok dlhov a pôžičiek svedčia o vysokej miere zadlženia domácností marginalizovaných rómskych osídlení.

Požičiavanie finančných prostriedkov v priebehu mesiaca je nástroj alebo spôsob, ktorý vylúčeným rómskym domácnostiam v značnom rozsahu pomáha udržať vyrovnanjšiu bilanciu príjmov a výdavkov. Sú ale medzi nimi domácnosti, kde sa to napriek

pôžičkám nedarí a ich rozpočet sa pohybuje v mínusových hodnotách – v priemere na domácnosť i na jedného člena. Stratégia založená na operatívnych pôžičkách je v skúmanom prostredí rozšírená, nie vždy ale dokáže deficitný rozpočet finančne dorovnať.

Ako dochádza k zadlžovaniu domácností vo vylúčených osídleniach, na to dávajú odpoveď viaceré kvalitatívne i kvantitatívne štúdie. Prieskum životných podmienok rómskych domácností napríklad ukázal, že častou príčinou vytvorenia dlžôb je neschopnosť uhradiť poplatky za bývanie.⁵⁵ Od začiatku roka sa stretlo so situáciou, keď neboli schopní pre finančné ťažkosti zaplatiť nájomné, takmer 29 % skúmaných rómskych domácností, z toho vyše 20 % ju zažilo opakovane. S pravidelnými platbami za dodávku elektriny malo problém spolu vyše 41 % z nich (28,8 % opakovane), za dodávku vody 28,2 % (19,9 % opakovane) a za kúrenie 29 % (24 % opakovane).⁵⁶ Keď už sa domácnosť dostane do platobnej neschopnosti za služby súvisiace s bývaním, situácie sa spravidla opakujú, čo svedčí o narastaní dlhu (UNDP, 2012, s. 187-188). Ako uvádza citovaný zdroj, rómske domácnosti mali problémy aj so zaplatením za potraviny: opakovane takúto situáciu signalizovalo až 38 % z nich, jednorazový výskyt takýchto ťažkostí uviedlo 8,6 % (spolu 46,6 %, zo všeobecnej populácie len 6 %), a v prípade segregovaného bývania problémy s úhradou potravín narastali – až na 51 %. Ako konštatuje štúdia: „značná časť rómskych domácností má ťažkosti so zabezpečením základných funkcií“ (UNDP, 2012, s. 187). V súvislosti so zadlženosťou dodajme, že dlhy rómskym domácnostiam vznikajú z omeškania platieb za bývanie, ale aj pri nedostatku finančných prostriedkov na nákup potravín.

Tiež podľa štúdie Svetovej banky z roku 2011 (Svetová banka, 2012) majú rómske domácnosti často dlhy za energie. Štúdia takisto konštatuje

55 Zber dát v rámci tejto výskumnej aktivity prebiehal koncom roka 2010 (UNDP, 2012).

56 V domácnostiach geograficky blízkej všeobecnej populácie bol výskyt podstatne nižší – okolo 4 %.

vysokú mieru rozšírenia „neformálnych zdrojov pôžičiek“, teda požičiavanie medzi rómskymi domácnosťami navzájom. Čo sa týka účelu, na ktorý sa pôžička vynakladá, podľa štúdie to boli predovšetkým potraviny a potom iné spotrebne predmety.

O veľkej zadlženosti rómskych domácností vypovedali aj individuálne a skupinové rozhovory s predstaviteľmi a predstaviteľkami pomáhajúcich profesií. Hovorili o zneužívaní týchto domácností, napriek ich chudobe, rôznymi nebankovými, ale aj bankovými subjektmi. Popisovali viaceré príbehy zneužitia týchto sociálne slabých rodín na ich ďalšie zadlženie, o ich nalákaní na nevýhodné rýchle pôžičky, o ich zaťaženi exekúciami a podobne.

Na pôžičky a dlhy upozornila z viacerých strán aj analýza vybraných situácií v rámci tejto empirickej sondy. Ako sa ukázalo, mnohé spomedzi rómskych domácností z vylúčených osídlení si museli požičať na dopravu k lekárovi alebo na lieky. K rozhodnutiu požičať si na lekára pristupovali obzvlášť v tých prípadoch, ak bolo choré dieťa. Pripomeňme aspoň niektoré z takýchto situácií:

Boli sme tento mesiac u doktora s najmenším synom dvojročným, mal teploty... Išli sme pešo, nemali sme na autobus peniaze (2 km). Lieky sme vybrali vďaka svokre, ktorá nám potom požičala peniaze...

Asi pred tromi mesiacmi náš desaťročný syn... spadol na dvore a porezal si čelo. Krvácal veľmi, a preto bolo treba s ním ísť na pohotovosť do okresného mesta (17 km). Peniaze na cestu a poplatok 2 euro u lekára sme nemali, preto muž išiel za miestnym úžerníkom. Ten ponúkol, že nás odvezie... návšteva u lekára vtedy stála 30 euro, tolko si totiž v deň dávok inkasoval úžerník.

V rodine bola naposledy chorá dcéra - mala chrípku. K lekárke sme išli pešo (2 km), pretože sme nemali práve na cestovné peniaze. Išla som s dcérou ja, jej matka. Lieky stáli 10 euro a museli sme si požičať od terénneho sociálneho pracovníka...

Štvrté dieťa... mala krivé ústa. Z osád do mesta som sa dostavila pešo (je to 2,5 km) ... iná doktorka nás ošetrila. Povedala, že dcéru musím zobrať do nemocnice do Košíc. Pýtala som sanitku, lebo nemala

som peniaze, tak ona mi odpovedala, že to nie je také, že potrebujeme sanitku, aby som sa tam dostavila autobusom. Pohádala som sa s doktorkou a išla som zháňať peniaze. Susedka mi požičala 10 euro...

...syn dvojročný je chorý na priedušky, v tomto mesiaci sme boli v meste u lekárky (5 km) už druhý raz. Cez jesenné a zimné obdobie sme každý mesiac u lekárky. Keď nemáme na cestovné, tak požičiame od susedky (je gadžovka, ale ju máme radi, vždy nám pomáha) 4,20 euro tam a späť...

Musela som si požičať na cestu, lieky a išla som do mesta (19 km). Malá mala zápal hrdla...

Posledná návšteva u lekára prebehla ešte v júli... Matka si musela požičať peniaze na autobus aj lieky. Chlapca bolelo hrdlo... Cestovné stálo 1,40 euro a lieky 4,70 euro.

K lekárovi bolo nutné zájsť s dievčatkom, pretože malo teplotu. Rodičia šli s dievčatkom asi 1,5 km peši... Za predpísané lieky bolo nutné uhradiť 5,78 euro, na ktoré si rodičia museli požičať...

Naposledy bol u lekára najmladší syn (päťročný), ktorý je často chorý. K lekárovi šiel s matkou autobusom do mesta vzdialeného 8 km. Na autobus si požičali, keďže to bolo pred dávkami... Za lekárske služby neplatili, za lieky by bolo veľa, tak ich nevybrali...

Bola som so synom, ktorý má dva a pol roka u lekárky, mal teplotu a plakal v noci... Išla som do mesta k doktorke autobusom (jedna cesta 0,50 centov). Nemala som na lieky, tak som si požičala od sestry (10 euro).

Naposledy som bola u lekára s mladšou dcérou (desať rokov), mala teploty... Peniaze som nemala, musela som si požičať od rodiny. Požičala som si 10 euro, lieky stáli 6 euro. Na cestu som nemusela dať nič, lebo lekárka je u nás v obci...

S najmenším chlapcom (osemnásť mesiacov) chodím k lekárke najčastejšie: zvykne kašľať, dostane teplotu a už musíme ísť. Často sa stane, že nemám peniaze, vtedy si požičiam od rodiny tak 10 euro. Keď je chorý aj ten starší (štyri roky), že potrebujem lieky pre dvoch, požičiam si 15 euro...

S najmladším členom rodiny (päťročná dcéra) bolo nutné ísť k lekárovi, pretože bolesť bruška neustupovala. K lekárke s dieťaťom šla matka... Na lieky si museli rodičia požičať 10 euro...

Posledná návšteva u lekára – internista, ortopédia, neurológia... Lieky doplácav v sume 30 euro, cestovanie autobusom. Požičal si od príbuzných na cestu.

Hlava rodiny mal bolesti zubov, za ošetrovanie zaplatil 10 euro – musel si požičať od príbuzných... autobus stál dva krát 1,20 euro.

Ďalším zisteným zdrojom vzniku dlžôb rómskych domácností boli pôžičky na úpravu obydli. Domácnosti, ktoré mali šancu dostať sa k pôžičke (mali stabilný príjem presahujúci životné minimum na rodinu), túto často využili za účelom zlepšenia kvality bývania. Ak domácnosť so žiadosťou o pôžičku neuspje v štandardnej oficiálnej bankovej inštitúcii, siahajú aj po službách nebankových subjektov – s mnohými negatívnymi dôsledkami pre rozpočet domácnosti a jej finančnú situáciu (nárast dlžôb v dôsledku omeškania splátok, exekúcie a podobne). Výskum zaznamenal aj účastníkov mikropôžičkového programu ETP Slovensko, ktorý im pomohol zveľadiť si svoj príbytok:

Naposledy sme rekonštruovali kúpeľňu. Vybrali sme 1 000 euro pôžičku, čo po 42 euro mesačne vraciam. Kúpili sme vaňu, WC, dlažbu, obkladačky a automatickú práčku...

Pred dvoma rokmi si dávali do domu kozub... Zobrali si na to pôžičku 2 000 euro.

Otepľovali celý dom, zobrali si pôžičku 5 000 euro (babka na svoj dôchodok). Mali majstrov z dediny, ešte to nie je ukončené...

Výmena troch okien drevených za plastové z dôvodu, že netesnili... Tri kusy okien s kompletnou ponukou stáli 890 euro... Nakoľko v banke sme neuspeli, v nebankovke nám poskytli 1 000 euro. A v splátkach na 36 mesiacov po 40 euro nás vyjde na 1 450 euro. Banka neposkytla financie, lebo príjem nedosahuje životné minimum na rodinu. Zvyšné peniaze boli investované na ošatenie pre deti, farby na vymalovanie – zhruba na tri izby 40 euro.

Menili sme okná pred tromi rokmi, to sme ešte obaja pracovali. Zobrali pôžičku 2 000 euro, odvtedy nerobili žiadne úpravy. Vtedy aj maľovali všetky izby.

Svoj dom som stavala svojpomocne z nasporených peňazí, z ´Včielky´ a stavebného sporenia. Po vyčerpaní som bola zapojená do sporiaceho programu

IDIA, ktoré zabezpečovalo ETP Slovensko. Potom som pokračovala v mikropôžičkovom programe, kde som zobrala bezúročnú pôžičku, ktorú teraz splácam...

U nás prebiehala rekonštrukcia izieb z mikropôžičky, ktorú poskytlo ETP Slovensko. Podarilo sa nám spríjemniť naše bývanie...

Zatekala mi strecha, bolo potrebné upraviť kúpeľňu a WC. Riešila som to mikropôžičkou cez ETP Slovensko v sume 1 160 euro. Z uvedených peňazí som kúpila materiál... práce sme si vykonali sami...

Ako sa uvádza vyššie, zdrojom zadlženia rómskych domácností, prípadne dôvodom vybavenia pôžičky z nebankových subjektov sú často nedoplatky za energie alebo služby súvisiace s bývaním. Objavili sa aj v rámci situačnej analýzy – zaznamenali sa vysoké nedoplatky za kúrenie alebo elektrinu, ktorých uhradenie domácnosť zadlžilo. Jeden zo zistených príbehov naznačil „neštandardnú“ podobu vzniku takýchto podlžností napríklad za elektrinu čerpanú „načierno“ od suseda, čo silne evokovalo úžernický prístup k závislej rodine bez možnosti kontroly skutočného čerpania energií:

Merač radiátorov (uviedli medzi želaniami – pozn. aut.), pretože nám chodia veľké nedoplatky za kúrenie.

Naposledy sme mali problém s elektrinou. Prišlo ročné vyúčtovanie a mali sme veľký nedoplatok. Tak som musela zobrať malú pôžičku 500 euro a vyplatiť elektrinu, aby deti neboli v tme. (Tie peniaze som dala susedovi, od ktorého mám elektrinu.)

V konečnom dôsledku sa v rámci situačnej analýzy pôžičky spomínali aj pri popisovaní želaní pre rodinu – ako nedostupná finančná služba pre rodiny bez pracujúceho člena. Na naplnenie svojich priání, napríklad z oblasti bývania alebo predstáv o budúcnosti detí, by mnohé domácnosti potrebovali hypotéku alebo pôžičku, avšak absencia pracovného príjmu im takúto možnosť prakticky likviduje. Dostanú sa skôr k nevýhodným pôžičkám od rôznych nebankových subjektov alebo od úžerníkov, ktoré často krát ešte ďalej zhoršujú napätú finančnú situáciu vylúčených domácností:

Keby som dostal ozajstnú prácu, tak by som viac zarábal a mohli by sme dostať pôžičku a kúpiť lepší dom.

Tabuľka 17:

Zadlženosť rómskych domácností z vylúčených osídlení podľa výšky dlhu a typu bývania (v %)

	Segregované osady	Separované na okraji obce	Koncentrované v rámci obce	Spolu
0, neuvedené	31	32	35	33
1 – 100 euro	12	7	3	7
101 – 200 euro	9	7	9	8
201 – 300 euro	7	6	7	6
301 – 500 euro	3	14	2	7
501 – 1 000 euro	14	14	10	13
1 001 – 1 500 euro	12	10	7	10
1 501 – 3 000 euro	5	5	10	7
3 001 a viac euro	7	5	17	9
Spolu	100	100	100	100

Poznámka: Tabuľka uvádza percentá rátané zo všetkých 192 skúmaných domácností.

Aby si synovia našli dobré manželky; no hlavne, že by sa zamestnali a mohli osamostatniť (majú dvoch nezamestnaných synov vo veku 20 a 22 rokov). Potrebujú viac peňazí, chceli by si dať novú fasádu domu – na tú by zobrali pôžičku, no museli by pracovať (v rodine sú štyria dospelí bez práce, tri deti ešte navštevujú základnú školu).

Potrebujeme novú fasádu domu a strechu, no pokiaľ je to tak, že manžel nepracuje, nemôžu si na to zobrať pôžičku.

Pôžičky sa skloňovali medzi želaniami pre rodinu ešte v jednej odlišnej pozícii, bola ňou túžba po ukončení exekučných konaní, ktorým je domácnosť vystavená, ako aj túžba po tom, aby sa domácnosť zbavila dlhov alebo obruče úžery:

Zdravie pre rodinu; zamestnanie v mieste bydliska; novú strechu, ukončenie exekučných konaní a lepšie sociálne istoty.

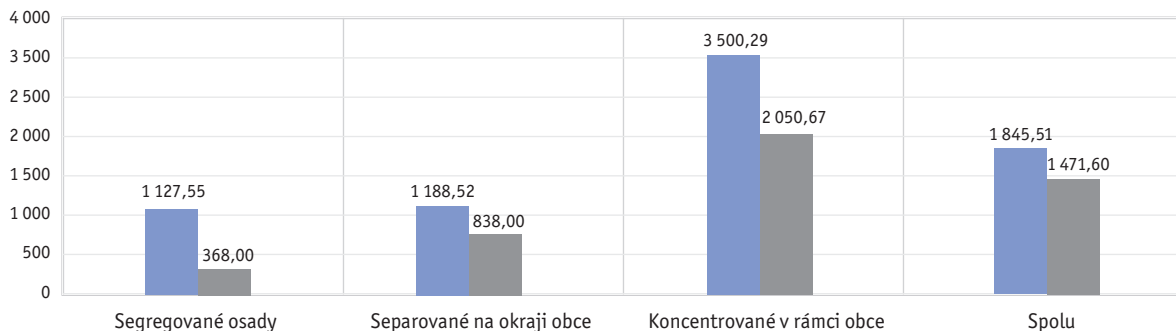
Po bezpečnom pohybe rodiny na verejnosti; aby neexistovala úžera, ani dávky v hmotnej núdzi – len práca a pláca (povinná).

Všetky uvedené súvislosti naznačujú, že dlhy a zadlženosť nie sú v skúmanom vylúčenom prostredí neznámy jav. Naopak potvrdzujú, že bez pracovných príjmov domácnosti často nedokážu pokryť ani svoje základné potreby, čo ich núti požičičať si a následne uvádza do dlhov; pri strate schopnosti domácnosti splácať dlžoby vedie k exekučným konaniam. Pôžičky

ale majú a splácajú nie len domácnosti odkázané na sociálne príjmy, ale aj domácnosti s pracovným príjmom, ktoré využili možnosť dostať sa k pôžičke a realizovali svoje predstavy – napríklad o bývaní.

Zo všetkých skúmaných rómskych domácností bola bez dlžôb (alebo na otázku o dlhoch domácnosti neodpovedala) necelá jedna tretina, zostávajúce viac ako dve tretiny domácností nejakú výšku dlhu uviedli. Dlhovaná suma sa pohyboval od 12 euro do 30 000 euro; najčastejšie uvádzanou sumou dlžoby bolo 1 000 euro, nasledovalo 1 500 euro, a potom 200 euro. Spolu 28 % uviedlo dlh vo výške do 500 euro, v pásme od 500 do 1 500 euro sa zaradilo 23 % a dlh nad 1 500 euro malo 16 % z nich.

Štruktúra domácností podľa výšky dlhu sa ale výraznejšie odlišovala za jednotlivé skupiny podľa typu bývania. Kým zastúpenie domácností bez dlžôb bolo vo všetkých vylúčených prostrediach približne rovnaké (spomínaná jedna tretina), naplnenie jednotlivých pásiem sa odlišovalo. V segregovaných osadách prevažovali menšie dlžné sumy: dlh do 500 euro malo spolu 31 % týchto domácností, pričom v 12 % prípadov išlo o sumu do 100 euro vrátane. V skupine reprezentujúcej separované sídla bol podiel dlžôb do 500 euro 34 %, ale najsilnejšie zastúpenie mal interval od 300 do 500 euro (14 %); za skupinu koncentrovaných v rámci obce sa najnižšie dlžoby do 500 euro vyskytovali spolu na úrovni 21 % a dlh do

Graf 21:**Priemerná výška dlhu a poskytnutej pôžičky skúmaných domácností z vylúčených osídlení podľa typu bývania (v euro)**

Poznámka: Graf uvádza priemerné dlžoby domácností a pôžičky poskytnuté domácnosťou iba za tú časť domácností, ktoré nejakú sumu uviedli; v prípade dlžob $n = 130$, v prípade poskytnutých pôžičiek $n = 25$ (pri takom malom súbore za pôžičky sú uvedené sumy len orientačné).

100 euro bol iba minimálny (3 %). Na druhej strane dlžoby nad 1 500 euro mala v segregovanom a separovanom prostredí približne jedna desatina domácností, za skupinu koncentrovaných rómskych domácností v rámci obce to bolo 27 %.

V každom vylúčenom prostredí sa nachádzajú domácnosti s rôznou výškou dlhov – od nízkych po najvyššie sumy, výška dlhu v koncentrovanom prostredí narastala. Potvrdili to aj priemerné dlžné sumy, ktoré prezentuje graf 21. priemerná výška dlhu dosiahla za segregované osady vyše 1 127 euro, za separované sídla na okraji cez 1 188 euro a za skupinu domácností koncentrovaných v rámci obce 3 500 euro. Graf zároveň uvádza požičanú sumu, t. j. obnos v euro, ktorý domácnosť požičala inej domácnosti, ktorý má tiež rastúci trend v súvislosti s posunom ku koncentrovaným sídlam. Uvedené sumy poskytnutých pôžičiek sú iba orientačné, nakoľko z celkového súboru domácností dokázalo požičať inej domácnosti len 13 %, zostávajúcich 87 % takúto službu neposkytlo.⁵⁷

Ukázalo sa tiež, že výška dlhu bola omnoho vyššia za domácnosti s pracujúcim členom (3 904,95 euro) ako za domácnosti bez pracujúceho (1 492,99 euro). Potvrďuje to fakt, že domácnosti so stabilným pracovným príjmom sa dostanú k pôžičkám skôr a k vyšším sumám. Empirická sonda zároveň zaznamenala, že približne polovica domácností z vylúčeného prostredia mala na dlžobu vypracovaný splátkový kalendár. Osobitného príjemcu na časť sociálnych príjmov malo v čase výskumu približne 8 % spomedzi skúmaných domácností.

Zhrnutie:

Empirické údaje z rôznych empirických zdrojov potvrdili v priemernom vyjadrení napätý až deficitný finančný rozpočet vylúčených rómskych domácností. Málo príjmov do týchto domácností umožňuje nízku úroveň výdavkov, a to aj výdavkov pokrývajúcich najzákladnejšie potreby, ako sú potraviny a bývanie. Veľká časť domácností má problém uhradiť základné potreby svojich členov, v niektorých z nich sa to nedarí napriek často využívaným možnostiam požičať

si. Najhoršiu bilanciu zaznamenali domácnosti bez pracujúceho člena, kde bolo aspoň jedno maloleté dieťa a viacčlenné domácnosti.

Z porovnania celkových príjmov a výdavkov vylúčených rómskych domácností, ktoré sa podarilo zaznamenať počas jedného mesiaca vyplynulo, že v priemere sú viac-menej vyrovnané. Zostatok z celkovej sumy príjmov po odrátaní celkových výdavkov vyšiel nízky (na domácnosť 44,61 euro), ak sa do celkovej sumy príjmov nezapočíta suma požičaná v priebehu mesiaca je zostatok ešte podstatne menší (na domácnosť 10,32 euro a na jedného člena ani nie 2 euro). Keby ale domácnosti neboli zadlžené a nemuseli realizovať splátky pôžičiek, zostatok príjmov by bol v priemere o 60 euro vyšší, resp. o túto sumu by vylúčené rómske domácnosti mohli zvýšiť svoje iné druhy výdavkov.

Výška príjmu ovplyvňuje zásadným spôsobom hospodárenie domácností a „šírku“ obdobia z mesiaca, po aké majú k dispozícii finančné prostriedky v istom objeme. Nízke celkové príjmy zároveň znamenajú prežívanie väčšiny mesiaca s veľmi malými sumami disponibilných finančných prostriedkov. Pri domácnostiach s najnižšími príjmami to znamená viac ako polovicu mesiaca so sumou nižšou ako 10 euro na jedného člena. S takýmito finančnými prostriedkami je rozhodovanie o spotrebe domácnosti značne

obmedzené, ohrozené môže byť aj pokrytie základných potrieb a neočakávaných základných výdavkov – domácnosti sa v snahe o ich zabezpečenie zadlžujú.

Sonda do vylúčených osídlení naznačila, že domácnosti z vylúčených rómskych osídlení sú vo vysokej miere zadlžené. Dlh u nich vznikajú rôzne, častou cestou je neplatenie nájomného za bývanie alebo za služby či energie súvisiace s bývaním. Požičiavajú si ale tiež na zabezpečenie potrebnej zdravotnej starostlivosti, na realizáciu úprav obydlia alebo aj na nákup potravín. Poväčšine dlhy týchto domácností vznikajú z dôvodu uspokojenia základných potrieb alebo naplnenia aspoň minimálnej spotreby.

Ukázalo sa zároveň, že veľká časť týchto domácností má pre likvidáciu svojich dlžôb vypracovaný splátkový kalendár. Ako ale pri viacerých respondentkých domácnostiach so splátkovým kalendárom upozorňovali spolupracovníci z terénu, mnohé rodiny tento splátkový kalendár nedodržiavajú. Empirická sonda zaznamenala aj istú skupinu rodín, ktoré mali na časť sociálnych dávok osobitného príjemcu. Pri neschopnosti splácať dlhy bolo na niektoré domácnosti uvalené exekučné konanie, ako sa ukázalo, dokonca niekoľké. Šanca niektorých rodín dostať sa v nejakom reálnom čase z nadobudnutých dlhov sa stala prakticky mizivá.

6. POTREBY A TÚŽBY V PERSPEKTÍVE RODINY A SÍDLA

Kvalitatívna sonda bola zameraná na podrobnejšie predstavenie troch vybraných životných situácií, ktoré súvisia s najzákladnejšími potrebami – zdravie, bývanie a stravovanie. Ukázalo sa, že hoci sa situácia vo vylúčených rómskych osídleniach do istej miery diferencovala, žijú tu široké skupiny domácností, ktoré zažívajú vysokú mieru deprivácie za každú z nich, u mnohých domácností sa deprivácia kombinuje. Stretávajú sa s obmedzenou finančnou, priestorovou alebo sociálnou dostupnosťou zdravotnej starostlivosti, zabezpečenie potreby bývania je nie len na nízkom štandarde, niekedy dokonca hlboko pod ním, zažívajú na každodennej báze obmedzovanie až depriváciu v spotrebe potravín. Rôzne sú i životné stratégie za sledované oblasti – niektorí stále bojujú a hľadajú riešenia, iní už na situáciu rezignovali (na zdravotnú starostlivosť, úpravy obydli a podobne). V základoch deprivácie a chudoby stojí absencia pracovných príjmov spôsobená hlbokým a dlhodobým vylúčením z trhu práce. Nedostatok finančných zdrojov na zabezpečenie základných potrieb vedie k zadlžovaniu a ďalšiemu zadlžovaniu týchto domácností.

Taká je častá realita života rómskych domácností vo vylúčených osídleniach. Ovplyvňuje to nejako ich želania a túžby, majú vôbec želania a aké? Súčasťou výskumu sa stala aj takto zameraná otázka. Sledovali sa pritom zvlášť túžby smerované k vlastnej rodine, osobitne sa zaznamenávalo, čo by si želali pre zlepšenie života v sídle bývania.

6.1. Želania pre vlastnú rodinu⁵⁸

Pri zisťovaní želaní pre vlastnú rodinu absolútna prevaha domácností z vylúčených osídlení nejakú

odpoď uviedla, iba 3 % na otázku neodpovedalo. Menšia skupina uviedla len jedno želanie, poväčšine sa uvádzali kombinované prania. Svojim obsahom sa dotýkali veľmi rôznych sfér života, od materiálnych vecí až po všeobecné hodnoty. Na základe súhrnného skóre sa na prvé miesto v poradí zaradila práca a zamestnanie.

V priebehu analýzy už viac krát zaznelo, a ani nemohlo inak, že rozsah nezamestnanosti a jej dĺžka sú v skúmanom prostredí mimoriadne široké. Všeobecné teórie o tomto jave konštatujú nie len vplyv na spoločenské inštitúcie a procesy, ale aj na postavenie nezamestnaných a ich sociálne správanie. Parafrázujme na tomto mieste znovu slová českého sociológa P. Mareša, pretože náš diskurz v prípade nezamestnanej rómskej populácie dopady na sociálne správanie jednotlivcov opomína, resp. redukuje na tvrdenie, že „Rómovia nechcú pracovať“. Keď ale absencia zamestnania mení status človeka a jeho roly, čím pre neho vytvára anomickú situáciu, nevyhnutne vyvoláva jeho reakciu na ňu; nezamestnanosť je preto predmetom premyslených i intuitívnych životných stratégií, pričom ich obsah je ovplyvnený kultúrne i dobou trvania nezamestnanosti. Pri dlhšom období nezamestnanosti si človek na svoju situáciu postupne zvyká a prispôsobujú sa tomu aj jeho reakcie na životné situácie (Mareš, 2002, s. 103).

Odborné texty hovoria, že nezamestnanosť nie je vítaný stav, preto sa z nej ľudia snažia čo najrýchlejšie vymaniť. A ak sa im to nedarí, snažia sa v novej situácii prežiť a žiť, obzvlášť pri masovej a koncentrovanej dlhodobej nezamestnanosti. Ako sa uvádza vyššie, životné stratégie pri dlhodobej nezamestnanosti sú rôzne, pritom sa môžu vzájomne prelínať a zastupovať. Na jednej strane je to spomínané zdržovanie sa

58 Pripomeňme poznámku z úvodnej časti: z charakteru výskumu vyplýva, že uvádzané číselné hodnoty slúžia výlučne na komparatívne účely – na porovnanie rozdielov medzi rôzne vymedzenými skupinami rómskych vylúčených domácností, rozhodne nevytvádzajú o kvantitatívnom rozsahu danej hodnoty znaku vo vylúčených rómskych komunitách.

spotreby a zrieknutie sa pôvodného rozsahu potrieb (adaptácia na situáciu) alebo rezignácia a apatia, na strane druhej je hľadanie aktívneho východiska aj nekonformnými spôsobmi alebo zotrvávanie na pokusoch zaradiť sa do spoločnosti. Umiestnenie práce a zamestnania na prvom mieste medzi želaniami pre rodinu môže signalizovať, že mnohé z vylúčených rómskych domácností túžbu po platenej práci nevzdávajú, minimálne v deklaratívnej rovine.⁵⁹ Zistenia do značnej miery vyvracajú mýtus o „nechuti Rómov pracovať“.

Z doložených odpovedí sa práce a zamestnania dovoľávalo v rôznych súvislostiach takmer 28 % skúmaných domácností. Túžba po zapojení do trhu práce sa uvádzala samostatne alebo v kombinácii s inými túžbami, zdôrazňovali sa pri nej rôzne aspekty pracovnej aktivity. Všeobecné želania po práci a zamestnaní mali napríklad aj takúto podobu:

- *aby sme dostali prácu*
- *zamestnanie – od toho sa odvíja všetko*

Niektorí respondenti si želali prácu pre seba alebo všetkých dospelých členov domácnosti, iní len pre jej mužských členov. Do istej miery sa tu teda prejavil značný vplyv rodových stereotypných predstáv o úlohe mužov a žien, ktoré sú v prostredí vylúčených rómskych komunít pomerne silné. Výskumy potvrdili, že ako živiteľ rodiny sa pomerne široko vníma muž, úloha žien je spájaná skôr s opatrovateľkou domáceho krbu (*Obraz...*, 2012). Prácu si domácnosti želali nie len pre otca rodiny, ale tiež pre synov či zaťov:

- *aby otec mal zamestnanie s príjmom; aby manželka sa mohla venovať viac rodine a domácnosti*
- *práca pre hlavu rodiny – doteraz vyžili, lebo poberajú mamin dôchodok, no keď sa pominie, jej príjem bude veľmi chýbať*
- *po práci, aby ju získal manžel a dospelí synovia, lebo zo sociálnych dávok sa ťažko žije (dvaja rodičia i dvaja dospelí synovia sú nezamestnaní)*

- *po práci – aby otec a syn (má osemnásť rokov, je nezamestnaný) pracovali, a tým mali väčší príjem v rodine*
- *po tom, aby manžel a aj syn mali riadnu prácu, a tým sa zmenil náš finančný príjem a mohli by sme svoje obydlie upraviť a zveľadiť*
- *aby sa dospelé deti niekde zamestnali; aby manžel bol zdravý; väčší byt – máme v domácnosti 11 detí (bývajú s nami aj naše dospelé deti)*
- *aby si syn a manžel našli prácu – syn má výučný list elektrikára a nemôže sa zamestnať; kúpiť si plastové okná*
- *aby si ich zať našiel prácu, takisto aj dospelé deti chcú pracovať; majú všetko čo chceli, iba zdravie si želajú a viac peňazí*
- *aby sme boli všetci zdraví, aby som nemusela chodiť s deťmi po doktoroch; aby sa dobre učili; a aby si muž našiel prácu, aby ho zobrali aspoň na aktivačné; aby sme dostali obecný nájomný byt*

Zdôrazňovanou stránkou vyjadreného záujmu o platenú prácu bola stálosť práce, trvalosť zamestnania. Hovorí to o skutočnosti, že domácnosti majú skôr skúsenosť s dočasnými či náhodnými prácami, ktoré rozhodne neprinášajú potrebný efekt – stály príjem a istotu. Aspoň v rovine túžob prejavili potrebu stability zamestnania; niekedy s dodatkom, že aspoň pre jedného člena rodiny:

- *stále zamestnanie – aspoň pre jedného z rodiny*
- *po trvalejšej práci a istote*
- *po práci a stálom príjme (obaja rodičia sú nezamestnaní)*

„Lepkavosť“ vylúčených osídlení svojim spôsobom potvrdzuje túžba po práci blízkej. Viacero respondentov špeciálne zdôrazňovalo dostupnosť práce v blízkom okolí. Rovnako sa zmienil aj problém prípadnej dostupnosti nízko kvalifikovanej práce – nedostatok kvalifikácie si uvedomujú a prijali ho za svoj:

59 Zotrvávanie na pokusoch zaradiť sa do hlavného prúdu spoločnosti môže viesť až k opätovnému nájdeniu nového zamestnania na formálnom, oficiálnom trhu práce, ale pri neúspechu môže mať toto úsilie podobu zachovania rituálov potvrdzujúcich status nezamestnaného (napr. dochádzanie na úrad práce), ktorých zmysel sa vytratil (ani nezamestnaný, ani úrad už v návrat do zamestnania príliš neveria) (Mareš, 2002, 105).

- *zamestnanie v blízkom okolí*
- *zamestnanie v blízkosti sídla a plat (sú traja dospelí, rodičia a devätnásťročný syn – a všetci bez práce, napriek vyučeniu)*
- *aby nemali núdzu nájsť si prácu aj s nízkou kvalifikáciou a nemali obavy o bývanie, prácu, živobytie; aby nemali existenčné problémy, aby nehľadovali a mohli si všetko poplatiť, tak ako iní*

Túžba po práci nadobúdala tiež podobu po jej lepšom finančnom ohodnotení, lepšom zárobku. V takomto kontexte požiadavku na zaradenie do pracovného procesu nezriedka spájali s pokojom a istotou, ktoré pracovný príjem prináša. Takto vyjadrené želanie zároveň sprostredkovane naznačuje veľkú mieru neistoty a stresov, ktorej sú domácnosti vyradené z trhu práce permanentne vystavené pri snahách o pokrytie základných potrieb domácnosti. Vyjadruje to napokon veľmi explicitne a podrobne citát vyššie, ktorý o práci hovorí ako o predpoklade k odstráneniu obáv o bývanie a živobytie, k odstráneniu existenčných problémov a hladu a k posilneniu schopnosti všetko si poplatiť, tak ako ostatní ľudia:

- *túžim po dobrej práci s dobrým platom*
- *lepšie finančné zabezpečenie; stála práca*
- *po pokoji; po lepších finančných možnostiach zamestnania*
- *po práci; prežívať čo najmenej stresov – po pokoji*
- *po vlastnej izbe; a hlavne po práci, po istote*

Zlepšenie finančnej situácie domácnosti a zabezpečenie prostriedkov na lepší život malo aj podobu všeobecných želaní. Ľudia vo vylúčených rómskych osídleniach si uvedomujú, že práve pracovná aktivita otvára cestu pre zlepšenie životnej situácie. Opäť to z opačnej strany zároveň vysielala signál, že sociálne dávky istotu a zabezpečenie potrieb života domácnostiam neposkytujú:

- *túžia po robote a financiách*
- *nájsť si prácu, aby bolo viac peňazí*
- *práca, aby sme si vylepšili našu finančnú situáciu*
- *pracovný pomer, aby sme si vylepšili finančnú situáciu*
- *po práci, aby sme mali z čoho žiť*

Mnohé domácnosti dopyt po práci spájali s budúcnosťou a vzdelaním detí, pričom zmieňovali dve roviny. Priali si prácu pre seba, aby deťom mohli poskytnúť lepšie vzdelanie a budúcnosť. Druhou rovinou bolo zdôrazňovanie vzdelania detí, ktoré by im mohlo zabezpečiť lepšie pracovné uplatnenie a život.

- *aby deti boli zdravé, aby sme stále pracovali a vedeli všetko deťom zabezpečiť*
- *dokončiť fasádu domu; že by deti ukončili školy a našli si prácu, takisto aj dospelí by chceli pracovať*
- *po zdraví; že by syn skončil školu, našiel si prácu a dobre sa oženil*
- *to, aby moje deti mohli študovať na strednej škole a v budúcnosti na vysokej škole, a tak si napomohli zamestnať sa ako ich rodičia a založiť si rodiny*
- *aby aspoň deti mali prácu a normálny život*
- *vlastné bývanie; zamestnanie; nikomu nedlžiť; aby deti mali jasnú budúcnosť – primerané vzdelanie a podľa toho aj zamestnanie; keď bude vyučený, nech má viac zaplatené, nechce sa učiť, nech kope a upratuje*

Inokedy boli želania po práci ešte konkrétnejšie v zmysle priblíženia spôsobu vynaloženia nadobudnutých pracovných príjmov. Prevažne sa spájali so šancou investovať do zlepšenia kvality bývania a do zariadenia bytu. Ako naznačili odpovede, potrebovali by pracovný príjem napríklad na obnovu fasády domu, nové vybavenie do obydľia, na vybudovanie kúpelne, plastové okná alebo zateplenie, ale aj na kúpu lepšieho domu či bytu. Odpovede naznačili aj problém nedostupnosti pôžičiek pre domácnosti bez pracovného príjmu. Stabilný pracovný príjem je predpokladom pre poskytnutie hypotéky – obrovské vylúčenie z trhu práce takúto možnosť pre obyvateľov vylúčených osídlení zatvára:

- *život by nám určite zlepšilo to, keby sme si našli prácu, vtedy by sme si mohli dovoliť viac; novú fasádu domu a oplotenie*
- *určite by potrebovali prácu; keby mali dostatok peňazí, tak by si kúpili novú posteľ, aj skrine do spálne*
- *majú málo peňazí; chceli by nový nábytok, kúpeľňu a prácu*

- pre rodinu – aby manžel stále mal prácu a pre deti dostatočné vzdelanie a samozrejme zdravie; v domácnosti by som si ešte želala plastové okná a zateplenie
- keby som dostal ozajstnú prácu, tak by som viac zarábal a mohli by sme dostať pôžičku a kúpiť lepší dom
- aby si synovia našli dobré manželky; no hlavne, že by sa zamestnali a mohli osamostatniť (majú dvoch nezamestnaných synov vo veku dvadsať a dvadsaťdva rokov); potrebujú viac peňazí, chceli by si dať novú fasádu domu, na tú by zobrali pôžičku, no museli by pracovať (v rodine sú štyria dospelí bez práce, tri deti ešte navštevujú ZŠ)

Pri želaniach pre rodinu sa kombinácia práca a byt, bývanie uvádzala relatívne často:

- peniaze – keby sme mali prácu; a rodinný dom (bývať vo svojom)
- zamestnanie, trojizbový byt
- zamestnanie; bývanie
- po väčšom byte a po práci
- po väčšom byte (bývajú štyria v dome s jednou izbou a kuchyňou, bez kúpeľne); po práci
- po peknom bývaní; po práci
- dokončiť dom; práca - zamestnanie (obaja rodičia nezamestnaní, napriek ukončenej učňovskej škole)
- dobrý dom; robotu po materskej

Viacerí respondenti k týmto dvom túžbam – bytu a práca – pridávali ešte aj také všeobecné želanie, akým je zdravie všeobecne, alebo uvádzali kombináciu viacerých a veľmi rôznorodých želaní (viac príkladov pozri v prílohe 1 k časti 3.6):

- aby všetci boli zdraví; aby som si našiel ešte prácu
- aby sme naďalej boli zdraví; aby sme mali zamestnanie
- zdravie, práca; dvojizbový byt (bývajú piati v jednoizbovom byte)
- po lepšom byte; zdravie; aby muž mal zase prácu
- zlepšenie svojho bývania; po čo najbližšom zamestnaní sa – aspoň jeden z rodiny; a zlepšiť si príjem

- zdravie pre rodinu; zamestnanie v mieste bydliska; novú strechu, ukončenie exekučných konaní a lepšie sociálne istoty
- šťastie, zdravie, robota; potravinovú pomoc, lepší dom
- WC v dome; trvalé zamestnanie, zdravie pre celú rodinu; zamestnanie pre družku

S približne rovnakou úrovňou volieb skončili všeobecnejšie želania týkajúce sa bývania, čo vo veľkej miere naznačil už fakt, že sa pomerne často uvádzali spolu s prianím zamestnania pre členov rodiny. Podobne ako v predchádzajúcom prípade, uvádzalo sa samostatne i v kombinácii a dával sa dôraz na rôzne jeho stránky. Obyvatelia vylúčených osídlení chceli predovšetkým lepšie, novšie bývanie, prípadne normálne bývanie so štandardným vybavením:

- po lepšom bývaní
- po lepšom a krajšom bývaní
- mať normálne bývanie
- túžime po novom bývaní
- celá moja rodina túžime po novom dome, obec sľúbila výstavbu sociálnych bytov
- túžime po dobrom bývaní; po samostatnom dvore pre deti
- po novom dome s kúpeľňou a vaňou; a aby sme neplatili vysokú sumu nájomného
- po dome, kde by som mohol bývať ako slušný človek, mať teplo a vodu na kúpanie
- pretože žijeme ôsmi v jednej izbe, ktorá slúži ako kuchyňa, izba i detská izba, veľmi túžim po lepšom bývaní s kuchyňou a kúpeľňou; žijeme ešte spolu s mojimi rodičmi
- po novom byte alebo dome, kde by sme mali elektrinu a vodu (majú dom s jednou izbou a bez kúpeľne, nemajú ani elektrinu a ani vodu v dome)

Častou bolo vyjadrenie túžby po väčšom dome alebo byte, za ktorým sa skrýva veľká prehustenosť obydli. Niektorí respondenti len konštatovali väčší byt alebo dom, iní upresnili počet potrebných izieb, ďalší žiadali aspoň vlastnú izbu pre seba alebo pre svoje deti detskú izbu:

- väčší byt
- viacizbový byt, máme len jednoizbový
- nový a väčší byt (v jednoizbovom činžovom dome ich býva 7, z toho 5 detí vo veku 5 až 22 rokov)
- po dvojizbovom byte
- po väčšom dome (bývajú s dvomi malými deťmi v jednej izbe bez kúpeľne)
- po väčšom dome, nakoľko máme veľké deti a málo izieb (tri deti vo veku 12 až 16 rokov; 1 izbu a kuchyňu)
- vlastná izba pre deti
- po samostatných izbách pre synov - už sú dospelí (bývajú s rodičmi dvaja synovia - 28 a 25 rokov; bývajú v jednej izbe s kuchyňou, bez vybavenia - ani elektrina)
- po tom, aby som svojim dcéram (majú dve dcéry - 5 a 7 rokov) zabezpečila izbu, aby sme mali v dome vodu
- po vlastnej izbe
- po vlastnej izbe (je ich 5 a majú v dve izby)
- viac izieb (bývajú šiesti v jednej izbe bez kúpeľne a kuchyne); samostatnú kuchyňu; opravený komín

Pomerne častou odpoveďou bolo zdôraznenie túžby po vlastnom bývaní – prevažne išlo o rodinný dom, zriedkavejšie o byt. Pri vlastnom bývaní sa objavila aj požiadavka na legalizáciu súčasného príbytku:

- chceli by svoj dom alebo byt; sťažovali sa, že obec im slúbila sociálne byty a nič nerobia
- po svojom dome
- postavenie nového domčeka
- po vlastnom dome
- po vlastnom rodinnom dome
- mať svoj vlastný rodinný dom
- bývať v rodinnom domčeku
- dokončiť stavbu rodinného domu – vlastného
- aby sme mali vlastný rodinný dom, aby deti mali vlastnú izbu
- vlastný legálny dom (bývajú v dome postavenom načierno, má jednu izbu, kúpeľňu a vodu, elektrinu načierno)
- vysporiadať pozemky a zlegalizovať stavbu (bývajú v dome, ktorý je stavbou načierno)

S bývaním sa spájala ďalšia skupina túžob, ktoré mysleli na situáciu vlastných detí v dospelosti. Viacerí túžili pomôcť svojim deťom poriešiť situáciu s bývaním – radi by im kúpili dom v okolí. Túžbu po samostatnom bývaní vyjadrila aj osamelá matka s dieťaťom, ktorá býva u svojich rodičov; získať samostatné bývanie za takýchto podmienok je úplne nemožné:

- kúpa bytu pre dcéru, ktorá má vážneho priateľa; radi by sme byt zakúpili cca 30 km od nášho bydliska
- zakúpenie domu pre syna (majú 2 synov, 21 a 15 rokov)
- po dome – aby mali aj dcéry, aj my; zdravie pre celú rodinu
- po samostatnom bývaní len so synom – byt (slobodná matka býva u rodičov); som na MD a nemám žiadny príjem, aby som si to mohla dovoliť

Okrem všeobecnejších želaní na bývanie sa pomerne veľká skupina želaní pre rodinu zameriavala na úpravy obydli. Úpravy obydli domácnosti uvádzali bez ďalšej konkretizácie, čo by chceli zmeniť, alebo vo svojej odpovedi presne zaznamenali požadovanú zmenu. Túžili urobiť alebo dokončiť prestavbu obydli, zaviesť vodu do domácnosti, vybudovať kúpeľňu a WC vo vnútri, opraviť si strechu, dať nové okná alebo dlažbu, tiež poriešiť kúrenie alebo elektrinu v obydli. Ako vidieť, túžia posunúť sa k štandardu bývania bežnému v krajine. Kúpeľňa a WC vnútri patrili v rámci tohto bloku k najfrekvencovanejším, upozorňovali najmä na obrovskú nepohodu navštevovať v zime latrínu mimo obydli. Opäť sa aj v tomto kontexte zdôraznila nedostupnosť pôžičiek na úpravu bytu pre vylúčenie z platenej pracovnej aktivity:

- úprava bytu
- chceli by si odkúpiť susedný pozemok a urobiť prístavbu, v ktorej by sa nachádzala detská izba a obývačka
- chceli by sme novú strechu
- po oprave strechy na dome
- výmena strešnej krytiny a po ústrednom kúrení
- potrebujeme novú fasádu domu a strechu, no pokiaľ je to tak, že manžel nepracuje, nemôžu si na to zobrať pôžičku

- *plávajúca podlaha, dlažba v kuchyni, oprava WC; fasáda, odkvapové rúry*
- *aby bola zavedená do domácnosti voda*
- *keby sme mali ozajstnú kúpeľňu, boli by sme veľmi šťastní*
- *rekonštrukciu domu, ale hlavne aby sme mali kúpeľňu*
- *po byte, kde budú mať posteľ a kúpeľňu, i kuchyňu*
- *vybudovanie kúpeľne a WC v dome*
- *kúpeľňa; aby sme mali v dome vodu, aby sme nemuseli nosiť vodu od susedov*
- *po kúpeľni a kúrení na plyn*
- *elektrinu a vodu*
- *vodu; aby sme mali v dome aj elektrinu; poriadne si opraviť našu strechu*
- *kúpeľňa, voda, zdroj tepla v domácnosti*
- *po teplej vode v kúpeľni, inom zdroji vykurovania miestnosti; viac priestoru na bývanie*
- *kúpeľňu, opraviť dom zvonku aj zvnútra*
- *kvalitné bývanie – kúpeľňu to najviac, aj WC; utekať v noci na WC, a hlavne v zime, je hrozné*

Ako samostatný okruh sa vygenerovali želania súvisiace s vnútorným zariadením obydli. Poväčšine išlo o štandardný nábytok, po ktorom respondentské domácnosti túžili. Spomínali napríklad vybavenie spálne a kuchyne, pohovky alebo postele, niektorí zdôraznili „vlastnú“ posteľ. Želania posilňujúce technické vybavenie domácnosti, ako televízor alebo počítač, sa zaznamenali pomenej, počítače definovali ako túžbu svojich detí:

- *nové zariadenie do domu (spáľňa, kuchyňa)*
- *zariadenie domova*
- *nový nábytok*
- *pohovka, postele, podlaha*
- *doplnenie zariadenia bytu, vonkajšia omietka rodinného domu, ktorú nemám; a zdravie rodiny*
- *vlastnú posteľ*
- *po vlastnej posteli*
- *po novom televízore – starý sa pokazil*
- *po počítači*
- *chceli by sme počítače pre deti - na učenie a zábavu*

- *po zdraví a aby nám nič nechýbalo; deti túžia po počítači*

Špecifickou skupinou, ktorá svojim spôsobom tiež súvisela s bývaním, bola rôznym spôsobom vyjadrená túžba opustiť aktuálne miesto bydliska. Mnohé rómske domácnosti mali jediné pranie odísť z vylúčeného sídla bývania. Chceli odísť od zlých susedov, vôbec opustiť rómsku komunitu, integrovať sa priestorovo do dediny alebo mesta, prípadne odísť na samotu:

- *po inom obydli – mám zlých susedov*
- *aby som mohla odísť žiť inde, mimo rómsku komunitu*
- *keby sme bývali ďaleko odtiaľto celá rodina, niekde na dedine, kde je ticho, pokoj; keby tato stále neodchádzal z domu, od mamy*
- *chceli by sme bývať v dedine (bývajú separovane mimo obce) v rodinnom dome, ktorý by mal kúpeľňu, plynové kúrenie a nový nábytok; najviac si želajú zdravie a viac peňazí*
- *prestahovať sa do mesta (okres Vranov)*
- *mať dom na samote v blízkosti prírody*

Veľmi frekventovaným želaním pre rodinu, ktoré percentuálne skóre na úrovni jednej štvrtiny zaradilo na tretie miesto, bolo zdravie. Táto všeobecná túžba akoby bola v kontradikcii so zisteniami o poslednej návšteve u lekára (časť 3.2). Na jednej strane zdravotiu prikladajú veľký význam, na strane druhej často rezignujú na návštevy lekára alebo predpísanú liečbu. Z mnohých predchádzajúcich príkladov vyplýva, že želanie zdravia sa často uvádzalo v kombinácii so zamestnaním a/alebo bývaním. Vyskytovalo sa však aj ako samostatné želanie, prípadne v iných kombináciách. Za všetky aspoň nasledovné príklady:

- *po zdraví*
- *zdravie, jedine zdravie*
- *zdravie rodiny*
- *zdravie je pre rodinu najdôležitejšie*
- *aby môj syn bol zdravý; aby sa pre syna našiel darca kostnej drene*
- *iba po zdraví detí a zdraví oboch rodičov*

- *zdravie pre deti, muža a mňa*
- *zdravie; radosť zo života a rodiny*
- *po zdraví a pokoji*
- *zdravie; vlastný sociálny byt*
- *po zdraví – som polovičný invalidný dôchodca, zdravie chcem najviac aj pre svoju rodinu; no samozrejme by sme prijali viac peňazí – to by sme si mohli dopriať viac*
- *zdravie; lásku; väčší dom alebo dvojizbový vykúrený byt (majú 1 izbu)*
- *len aby deti boli zdravé; vlastný dom murovaný; a viac peňazí*
- *no viac vecí by sme potrebovali, ale v prvom rade, aby sme boli zdraví; keď môžeme snívať, tak kúpeľňu*
- *zdravie; lepší dom, svetlo a teplo mať*
- *po tom, aby moje deti boli zdravé a naše finančné prostriedky sa zvýšili; opraviť strechu*
- *hlavne zdravie pre moju rodinu; spokojnosť zo života v rodine; vynoviť kúpeľňu*

Z ostatných želaní pre rodinu malo ešte silnejšie zastúpenie zlepšenie životnej úrovne. Priali si viac peňazí, túžili svoju domácnosť dostať do podmienok, aby pokryli základné potreby jej členov. Vyjadrili túžbu, mať sa „ako iní ľudia“ alebo žiť „ako sa má žiť“. Špecifickým segmentom v tomto bloku bola túžba po zlikvidovaní dlhov:

- *po peniazoch*
- *viac financií; novú kúpeľňu*
- *viac finančných prostriedkov; pristaviť ešte jednu izbu (bývajú v dome s 2 izbami a všetkým vybavením); zrekonštruovať kúpeľňu*
- *túžim po viac peniazoch; a chceli by sme mať väčší dom*
- *aby sme mali plno peňazí – ja už zmene neverím, koľko už tu som a zmenilo sa?!; ja by som bola rada, keby to tu bolo naše (bývajú v nelegálne obsadenej unimobunke) a môžem si to tu platiť (nájomné), s... aj na 50 euro*
- *žiť a mať na základné veci pre potreby života*
- *aby sa zlepšili životné podmienky; aby sme začali žiť, ako sa má žiť*
- *po rodinnom dome; a mať peniaze na lepšie žitie*

- *aby sme mali to, čo majú aj iní; mať vlastný dom (bývajú v drevenom dome bez kúpeľne, ktorý dostali od obce)*
- *normálny chod rodiny – strava, voda, kúpeľňa, elektrina, televízor, práčka; nikomu nedlhovať; a hlavne zdravie*
- *uhradenie všetkých dlhov (za elektrinu a vodu) a zdravie pre manželku a pre mňa*

Poslednú skupinu tvorili ešte iné želania. Boli medzi nimi rodinné želania ako narodenie zdravého alebo ďalšieho dieťaťa, založenie rodiny osamelým jednotlivcom i túžba osamelého staršieho páru nežiť doma samotní. Ojedinelými pririami bol vodičský preukaz pre manžela, auto či návrat manžela z väzenia:

- *aby sa nám narodilo zdravé dieťa; aby sme dokončili opravu domu*
- *po ďalšom dieťati, chcem chlapca (majú dve dievčatká vo veku 8 a 6 rokov); ešte jednu izbu (bývajú štyria v dvojizbovom dome s kúpeľňou)*
- *som rozvedený, žijem sám, potreboval by som partnerku, ženiť sa už nechcem*
- *aby neboli doma sami (starší manželský pár - sedemdesiatnici)*
- *aby si manžel urobil vodičák*
- *mať svoj vlastný dom; a auto*
- *po veľkom dome, aby každý mal svoju posteľ, vlastnú elektrinu; ale hlavne zdravie, a aby sa manžel vrátil z basy*

Podľa empirických zistení boli želania pre rodinu síce rôzne, ale vo veľkej miere odrážali reálne životné podmienky. Medzi želaniami pre rodinu sa objavovala v odpovediach rómskych domácností práca nie len veľmi často, ale skloňovala sa z rôznych stránok. Raz sa zdôrazňoval obsah a charakter práce, jej priestorová dostupnosť či formálny pracovný kontrakt, inokedy výsledok práce – pracovný príjem. Pracovný príjem sa veľkou časťou rómskych domácností vnímal ako jediná cesta k zlepšeniu životných podmienok a k životným istotám. Mnohé z rodín konkretizovali aj ich využitie – prevažne by ich investovali do zlepšenia bývania a posilnenia

životnej istoty, rodiny s deťmi do ich vzdelania a budúcnosti.

„Pracovné“ želania vo väčšej alebo menšej miere potvrdili všetky známe poznatky o pracovnej aktivite vo vylúčených komunitách. Spomeňme obrovskú nezamestnanosť, nestabilitu pracovných miest, ktoré sú im k dispozícii, absenciu pracovných príležitostí v okolí, nedostupnosť trvalých miest pre nekvalifikovanú pracovnú silu a podobne. Preto svoje pranie Túžba nájsť si prácu je v skúmanom prostredí silná pri rodičovskej generácii, významné miesto ale zohráva aj v snoch o budúcnosti detí.

Veľa pozornosti vylúčené rómske domácnosti venovali rôznym aspektom bývania – svoje túžby spájali veľmi často práve s touto oblasťou života. Ak by sa zráтали všetky jednotlivé stránky súvisiace s bývaním (lepšie, väčšie, vlastné bývanie, úpravy obydlija, doplnenie zariadenia a podobne) zaradilo by sa na prvé miesto medzi želaniami pre rodinu. Znamená to, že deprivácia v bývaní je v skúmanom prostredí mimoriadne silná.

Frekventované bolo aj želania zdravia pre členov rodiny, tiež zlepšenie finančnej situácie a životnej úrovne vôbec, objavovali sa aj osobné rodinné želania. Absolútna prevaha vyslovených želaní mala charakter bežných, základných vecí potrebných pre život, nejaké nadštandardné želania boli skutočne len výnimočné.

6.2. Túžby smerované k miestu bydliska

So želaniami smerovanými k miestu bydliska vyznela situácia dosť výrazne odlišná oproti tomu, čo zdôrazňovali pri vlastnej rodine. Líšil sa už fakt, že až 15 % skúmaných domácností nevedelo uviesť nič pre zlepšenie života v komunite. Naopak viacerí vyjadrovali túžbu odísť zo sídla bývať niekam inam (pozri vyššie). Mohlo by to naznačovať vyššiu mieru rezignácie na podmienky života v obci a stratu dôvery v možnosti zlepšenia.

Na druhej strane približne 6 % skúmaných domácností konštatovalo, že v sídle nepotrebnujú nič,

lebo tam majú všetko potrebné k životu. A boli to predovšetkým domácnosti z vylúčených komunit koncentrovaných v rámci obce, ktoré vyjadrenia tohto typu uvádzali vo väčšom rozsahu (16 % spomedzi koncentrovaných, za segregované osady a separované sídla len 2-3 %). Vyjadrenia spokojnosti mali napríklad takúto podobu:

- *sme vcelku spokojní – máme tu, čo potrebujeme*
- *sú spokojní – majú tu, čo potrebujú*
- *v dedine je všetko, čo potrebujeme*
- *inak – v obci nič nechýba*
- *sme s obcou spokojní*
- *ani neviem čo, veď my tu máme všetko*
- *tu v obci máme všetko, nič nám tu nechýba; stačí nám, keď budeme zdraví, lebo lieky sú drahé*

Zostávajúcich takmer 80 % rómskych domácností aspoň jeden návrh na zmenu v sídle bydliska uviedlo. Prania smerované k miestu bydliska vygenerovali na prvom mieste, rovnako ako pri želaniach pre rodinu, prácu. Viac pracovných príležitostí si pre obyvateľov svojho sídla želalo takmer 15 % opýtaných. Želania vypovedali o obrovskom nedostatku pracovných miest v okolí, odpovede naznačili trend k zhoršovaniu situácie v nezamestnanosti. V želaniach komentovali možnosti obnovenia výroby v závodoch, ktoré im v minulosti šancu zamestnať sa poskytovali, respektíve otvoriť novú výrobu, kde by zamestnali aj Rómov. Viaceré respondentské domácnosti naznačili nedostupnosť práce v riadnom pracovnom pomere – fušky si dokážu nájsť, ale na zmluvu ich zamestnať nechcú. Opakovane zaznela túžba zarobiť si prácou a nemuseli živiť zo sociálnych dávok, radi by si „na chlieb“ zarobili prácou:

- *prácu*
- *viac príležitostí zamestnania pre obyvateľov*
- *že by tu bola príležitosť pracovať*
- *viac práce pre tých, ktorí ju nemajú*
- *viac pracovných príležitostí, pretože 95 % obyvateľov je tu nezamestnaných*
- *nie je tu žiadna pracovná príležitosť, za prácou treba vycestovať ďaleko od domova*

- *aby bola nejaká robota, lebo už ani na pole nás nechcú*
- *vytvorenie pracovných príležitostí – predtým sme pracovali na družstve*
- *tu všetci by sme si v obci želali otvoriť závod a zamestnať nás*
- *obnoviť výrobu v XY (bývalý závod v obci), ide hlavne o zamestnanie sa*
- *obnoviť sklársku výrobu, ktorá ešte pred piatimi rokmi fungovala*
- *pracovné príležitosti na riadny pracovný pomer*
- *nie sú tu pracovné príležitosti, ľudia sa nemajú kde zamestnať; ja si stále dačo nájdem – som murár, no zmluvu mi nechcú dať, tak pracujem po fuškách (oficiálne nezamestnaný)*
- *keby tu bolo viac práce, aspoň v okresnom meste by mohla vzniknúť nová fabrika; manžel je murár, zarába na fuškách, no nikto ho nechce zobrať pracovať na zmluvu (teraz v lete robí dosť, zať mu tiež pomáha, majú dosť práce)*
- *práca pre ostatných, najmä pre chlapov*
- *prácu aspoň pre chlapov; vodovod, plyn*
- *prácu pre ostatných Rómov; pre deti futbalové ihrisko*
- *prácu pre Rómov; a aby nám obec urobila cesty a chodníky*
- *ticho a klud; aby ľudia neživorili, ale aspoň skromne žili zo mzdy a nie zo sociálnych dávok*
- *aby deti nežili v chudobe a biede, aby mali sociálne a právne istoty; to znamená, aby sa živili ako predtým a neboli nezamestnaní – aby si na chlieb zarobili prácou; aby sa mohli vzdelávať bez poplatkov a podpory štátu*
- *po bezpečnom pohybe rodiny na verejnosti; aby neexistovala úžera, ani dávky v hmotnej núdzi – len práca a pláca (povinná)*
- *hlavne výstavbu sociálnych bytov a viac možností zamestnania*

Tu ale podobnosť so želaniami pre rodinu končila, druhé najčastejšie želanie bolo zo sféry vybavenia sídla bydliska. Vylúčené rómske domácnosti si pomerne často priali chodníky alebo cesty – dobudovať, zlepšiť, vyasfaltovať, opraviť. Viacerí vychádzali z priblíženia reálnej situácie, keď

v prípade daždivého počasia musia chodiť doslova v blate. Kde niet cesty, niet ani dopravy – zaviesť alebo posilniť dopravu zo sídla do obce či mesta, respektíve aspoň autobus pre deti do školy, to tiež patrilo k želaniam domácností z vylúčených komunití:

- *cestu, cesty*
- *lepšie cesty*
- *asfaltové cesty*
- *chodníky – chodíme po kolená v blate*
- *chodníky, lebo všade je veľké blato; rozvod vody a mať vlastnú elektrinu*
- *opraviť chodníky*
- *keď prší, je tu veľa blata, potrebovali by cestu*
- *v našej obci je toho veľa, čo chýba, najviac by bolo potrebné urobiť cestu na cintorín*
- *chodníky; úprava suterénu v bytovom dome – vlhne múr*
- *úprava ciest, aby nebolo blato, keď prší; verejné osvetlenie*
- *asfaltové cesty, osvetlenie osady*
- *asfaltová cesta, vodovod, obchod s potravinami*
- *cestu aby už opravili; autobus do mesta (2,5 km vzdialené sídlo)*
- *autobus do školy, asfaltovú cestu*
- *aby deti mali školský autobus (2,5 km od obce)*
- *viac spojov do obce, tí, čo majú auta, to nepotrebujú*

Ako vidieť už z uvedených citátov, svoje želania vylúčené domácnosti spájali aj s inými druhmi technickej infraštruktúry. Ako zaznelo v jednej z odpovedí – každý túži po tom, čo nemá. Bola to predovšetkým kanalizácia v sídle bývania (8 %), ktorú si priali, ďalej vodovod a rozvod vody (5 %), verejné osvetlenie a zavedenie elektriny (4 %), alebo zavedenie plynu či plynofikácia (2 %). Niektorým „chýbal“ len jeden druh technickej infraštruktúry, veľmi často sa ale požiadavky kumulovali. V ich dobudovaní videli predpoklad zlepšenia hygienických pomerov v sídle a zvýšenia bezpečnosti:

- *osvetlenie (veľa krát)*
- *tú opravu osvetlenia, lebo večer je to katastrofa*

- lampy v osade
- zavedenie elektriny (nemajú vôbec elektrinu)
- kanalizácia, kanalizáciu (veľa krát)
- všade kanalizáciu
- to čo nemáme každý túži – aby sme mohli mať kanalizáciu
- prípojku na vodu
- vodovod a plyn
- vodovod, plynofikácia
- vodovod a chodníky okolo chatrčí
- kanalizácia, plyn, kúrenie
- zlepšenie hygienických pomerov (bývajú v osade bez vodovodu a kanalizácie – asi 1,5 km od obce)

Pomerne veľká skupina odpovedí sa dotýkala prostredia, v ktorom vylúčené domácnosti bývajú. Želania boli smerované jednak k susedom a susedskému spolunažívaniu (8 %), ale tiež k väčšej čistote v okolí (8 %), za čím sa tiež v podstate skrýva ľudský faktor. Respondentské domácnosti si priali za susedov lepších, normálnejších, rozumnejších či kultúrnejších ľudí. Radi by žili v pokojnom a kludnom prostredí, kde sa nebudú ničieť veci a nebude kradnúť, kde by sa dospelí nehádali a deti nebili, kde by sa nepredávali drogy. Mnohí vyjadrovali svoju túžbu po väčšej čistote v okolí – v osade, na ulici či v bytovke, kde by tomu mohlo napomôcť vysťahovanie neporiadnikov alebo napríklad funkcia domovníka. Podľa jednej z výpovedí neporiadok vzniká aj v okolí verejného zdroja vody. Odpovede naznačili, že mnohým obyvateľom vylúčených osídlení jeho prostredie nevyhovuje:

- normálnych ľudí – spolubývajúcich
- lepších susedov
- mentalita ľudí – aby neboli zlí na druhých
- nových, lepších a rozumnejších susedov; aby sa začali v obci stavať nájomné byty pre naše dospelé deti
- čistejšie prostredie, odvoz odpadu, kultúrnejší susedia
- pokoj, klud, žiadne ťažkosti; a čistota
- aby sa tu prestali predávať drogy, keby sa tu deti prestali biť, dospelí hádať, prestali ničieť veci, demolovať veci, prestalo kradnúť

- menej zlých ľudí; väčší byt (piati bývajú v dvojizbovom byte v činžiaku)
- aby sa ľudia nehádali; kanalizáciu
- po väčšej čistote
- väčšiu čistotu v osade
- čistotu na ulici
- zlepšenie okolia bydliska
- aby sa zrušil alebo prerobil verejný spoločný zdroj vody, ktorý sa nachádza v blízkosti nášho domu; chodia k nemu prať všetci, ktorí nemajú vodu v dome alebo v chatrči, ostáva po nich veľa odpadkov, špiny a voda ostáva stáť, neodtečie úplne – šíri sa z nej smrad
- to, aby tých, ktorí špinia v bytoch, dali bývať niekde preč, pretože nám robia zlé meno
- poriadok, zeleninové poličko
- poupratovať okolie, zatepliť byt; domovníka
- skultúrniť bytovku, vchod do bytovky; omalovať
- to je ťažké splniť; chceli by bývať tak, ako sa býva v obci – pekné domy, chodníky

Značná pozornosť sa venovala deťom; viac ako 11 % volieb získali zariadenia a priestory pre deti, kde by sa mohli hrať. Boli to predovšetkým detské ihriská alebo rôzne preliezky či šmýkačky, rôzne atrakcie pre deti. Podľa sily želania vychádza vybavenosť vylúčených osídlení možnosťami vyžitia pre deti veľmi nedostatková. Pripomeňme, že napriek tomu, že práve vo vylúčených osídleniach je detská zložka populácie zastúpená najsilnejšie. Možnosti rómskych detí v tomto prostredí pre hry a zmysluplné trávenie voľného času sú značne obmedzené (obmedzené právo detí na rozvoj):

- detské ihrisko (veľa krát)
- ihrisko pre deti v obci
- aby sa vytvorilo ihrisko pre deti
- preliezky (veľa krát)
- viac preliezok pre deti
- šmýkalky
- šmyklavky pre deti; čo tu môžem chcieť, len to, čo mám
- viac atrakcií pre deti

- *viac priestoru a miesta, kde by sa mohli deti kludne hrať*
- *detské ihrisko, teplú stravu v škole pre deti*
- *detské ihriská, lopty*
- *ihriská pre deti a lavičky*
- *tak pre naše rómske deti detské ihrisko; a upravené cesty, kde bývajú Rómovia*

Značná časť obecných prianí sa týkala služieb rôzneho druhu, pričom sa opäť prejavil vplyv reálnej situácie – zdôrazňovali v odpovediach tú z nich, ktorá v obci chýbala. Viaceré z domácností by uvítali obchod s potravinami v sídle alebo v blízkom okolí, aby nemuseli za nákupmi prekonávať veľké vzdialenosti, čo je problém vôbec, a špeciálne v zime. Pri nákupoch potravín sa podčiarkoval ešte jeden aspekt, ktorým bola túžba po cenovo dostupných potravinách. Hoci mali potraviny v obci, pre vysoké ceny chodia nakupovať do vzdialeného mesta. Opakovane sa zaznamenala požiadavka na obchod s potravinami pre chudobných, aspoň pri základných potravinách:

- *obchod s potravinami*
- *obchod s potravinami (je v obci vzdialenej 3,5 km)*
- *obchod v blízkosti sídla (teraz majú v obci – asi 1 km)*
- *spolunažívanie majú dobré, len by si želali predajňu potravín bližšie k sídlu – najhoršie je to v zime (bývajú na kopci)*
- *v obci majú všetko, nemusia cestovať k lekárovi – majú ho v obci; akurát v obchodoch potraviny sú dosť drahé, nákupy preto robia v okresnom meste v Tesco alebo v Kauflande (20 km)*
- *lepšie spolunažívanie; cenovo dostupné potraviny aj pre rodiny s veľmi nízkym príjmom – hlavne základné potraviny (chlieb, múka, cukor); napr. aj dostupnosť za cenu likvidácie odpadu dreva - čistenie lesa po prevádzke alebo ťažbe*
- *nečakať na dávku v hmotnej núdzi, ale na výplatu; obchod s potravinami pre chudobnejších*
- *práca; dostupné ceny každodenných potravín*

Z ostatných služieb túžili vylúčené rómske domácnosti najviac po materskej škole priamo v sídle, prípadne po rómskej škôlke – pre rómske deti. Zo vzdelávacích zariadení sa medzi odpoveďami vyskytovala tiež škola priamo v osídlení (všetkých deväť ročníkov základnej školy). Viacerí túžili po bližších zdravotných službách, aby nemuseli za detským alebo všeobecným lekárom alebo vyšetreniami dochádzať. Ako sa ukázalo v časti 3.2, potreba dochádzania za zdravotnou starostlivosťou im značne komplikuje jej dostupnosť. Ojedinelým želaním boli bližšie poštové služby. Medzi službami zaznela aj požiadavka na komunitné centrum v obci, resp. na hygienické zariadenia so sprchami:⁶⁰

- *škôlku*
- *škôlku, lebo dieťa by museli nosiť až do obce*
- *materskú škôlku pre rómske deti*
- *založenie rómskej materskej školy*
- *aby sme mali v obci školu 1.-9. ročník*
- *lekár v obci (teraz musia chodiť 7 km)*
- *aby sme s deťmi nemuseli chodiť až do mesta, keby tu postavili nemocnicu (zdravotné stredisko)*
- *chceli by sme mať bližšie lekára a nemocnicu*
- *cesty opraviť; obvodný lekár*
- *lekár v mieste bydliska (teraz chodia 14 km); škola (deti dochádzajú 8 km do školy)*
- *detského lekára, poštu, školu*
- *aby tu bol detský lekár, pošta, škôlka a škola*
- *asfaltová cesta, lekár, škola*
- *komunitné centrum*
- *som spokojný s obcou, ale rád by som bol, keby sme tu mali komunitné centrum*
- *hygienické zariadenia so sprchami, vodovod a teplú vodu*

Rovnako aj u želaní na zmenu v obývanom vylúčenom sídle sa v pomerne veľkej miere objavovalo bývanie, malo ale iné zameranie. Išlo predovšetkým o prianie

60 Pre kontext uvedme, že celkovo malo skúsenosť s komunitným centrom v sídle 43 % skúmaných 192 domácností zo 131 vylúčených osídlení (funkčné KC 38 % a nefunkčné 5 %). O pôsobení nejakej pomáhajúcej neziskovej organizácii v sídle vedelo 41 %, zostávajúcich 59 % o takejto aktivite vo svojom sídle nevedelo. Detailný popis „vybavenosti“ vylúčených osídlení službami KC a MVO priniesie aktualizácia *Atlasu rómskych komunit* (zber dát 2012 - 2013).

stavať sociálne či nájomné byty, špeciálne s dôrazom na byty pre mladé rómske rodiny (8 %). Odpovede naznačili veľkú naliehavosť bytového problému v skúmanom prostredí. Ukázalo sa, že mladé rodiny v chudobnom vylúčenom prostredí majú prakticky len dve možnosti: buď sa „prichýlia pod krídla“ v rodičovskej rodine, čím ešte viac prehĺbia už aj tak hlbokú preľudnenosť, alebo si svojpomocne postavia neštandardné obydlie – chatrč. Aspoň viaceré želania to vo svojej argumentácii naznačili:

- nové byty
- nájomné byty
- nájomné byty pre rómske rodiny
- viac nových bytov pre mladé rodiny
- výstavba bytov pre naše dospelé deti (bývame v dvojizbovom byte tri rodiny s deťmi – spolu 15 ľudí)
- aby obec začala stavať nájomné byty pre Rómov, aby naše deti mohli slušne žiť; môj zať je zamestnaný, ale nemá kde bývať, býva vo svojpomocne postavenom obydlí, nemôže si poriadne oddýchnuť – je kurič, vstáva ráno o 3 až 4 hod.
- aby obec začala stavať nájomné byty nižšieho štandardu, aby mali kde bývať naše deti, ktoré si začínajú zakladať svoje rodiny
- aby obec postavila byty aj pre tých Rómov, ktorí žijú v chatrčiach, osada by tým vyzerala lepšie
- výstavbu nových nájomných bytov pre naše dospelé deti, aby nemuseli bývať s nami alebo v chatrči, keď sú zvyknuté lepšie; čistejšie chodby v bytovke
- stavať sociálne byty s kúpeľňou a viac izbami
- bytovky, vodovod
- úprava cesty, byty pre mladé páry, chodníky a kanalizácia
- bytovky; verejné osvetlenie; ihrisko pre deti

Okrem vyslovene ojedinelých želaní na zmenu v obci, ako napríklad mestský rozhlas v sídle alebo merač radiátorov (pozri prílohu 2 k časti 3.6), empirická sonda identifikovala ešte dva širšie okruhy. Prvý sa týkal kultúrnych priestorov a akcií. Želali si miesto, kde by sa mohli Rómovia stretávať alebo centrum voľného času pre deti, mládež alebo aj dospelých, kde by mohli tráviť čas aj v prípade zlého počasia.

Jedna z domácností by uvítala viac kultúrnych podujatí pre Rómov:

- miesto, kde by sa mohli Rómovia stretávať, niečo ako kultúrna sála
- miestnosť na stretávanie mládeže
- viac zelene; centrum voľného času pre deti aj dospelých
- ihrisko pre deti; priestory, kde by deti v prípade zlého počasia mohli tráviť svoj voľný čas
- viac kultúrnych podujatí pre Rómov

Posledným okruhom boli vzťahy s majoritou; vyjadrili túžbu mať dobré vzťahy s „bielymi“, aby sa zlepšil prístup k Rómom, aby ľudia neodsudzovali, keď nepoznajú podmienky života, v akých rómske domácnosti žijú:

- dobré vzťahy s „bielymi“
- aby sme sa znášali so susedmi v blízkom okolí ako Rómovia
- lepší prístup k Rómom
- v obci aby neodsudzovali ľudí, keď nevedia, aký život vedú doma

Želania smerované k zlepšeniu života v sídle bývania boli pomerne rôznorodé, avšak prevažovalo medzi nimi to, čo konkrétnemu sídlu chýbalo. Veľký dôraz sa dával na pracovné možnosti v okolí a byty pre mladé rodiny, chceli pokojnejšie a čistejšie prostredie v rámci sídla, želali si dobudovanie jeho technickej infraštruktúry – predovšetkým ciest a chodníkov. Značná skupina želaní súvisela s deťmi: pociťovali potrebu voľnočasových zariadení či vybavenia pre deti, ako sú detské ihriská a iné vybavenie na hry, často žiadanými boli i materské školy v sídle. Zaznamenala sa aj rôznorodá požiadavka na služby – podľa toho, ktorá bola v sídle deficitná. Rómskym obyvateľom z vylúčených osídlení chýbajú tiež kultúrne podujatia, cez želanie prejavili záujem na zlepšení vzťahov s majoritou.

Zhrnutie:

Podľa empirických zistení sa medzi želaniami pre rodinu objavovala v odpovediach rómskych

domácností práca nie len najčastejšie, ale skloňovala sa z rôznych stránok. Raz sa zdôrazňoval obsah a charakter práce, jej priestorová dostupnosť či formálny pracovný kontrakt, inokedy výsledok práce – pracovný príjem. Pracovný príjem sa veľkou časťou rómskych domácností vnímal ako jediná cesta k zlepšeniu životných podmienok a k minimálnym životným istotám. Mnohé z rodín konkretizovali aj využitie prípadných pracovných príjmov – radi by ich investovali do zlepšenia podmienok bývania a posilnenia životnej istoty, rodiny s deťmi do ich vzdelania a budúcnosti.

„Pracovné“ želania vo väčšej alebo menšej miere potvrdili všetky známe poznatky o pracovnej aktivite vo vylúčených komunitách. Spomeňme obrovskú nezamestnanosť, nestabilitu pracovných miest, ktoré sú im k dispozícii, absenciu pracovných príležitostí v okolí, nedostupnosť trvalých miest pre nekvalifikovanú pracovnú silu a podobne. Túžba nájsť si prácu je v skúmanom prostredí silná pri rodičovskej generácii, významné miesto ale zohráva aj v snoch o budúcnosti detí.

Veľa pozornosti vylúčené rómske domácnosti venovali rôznym aspektom bývania – svoje túžby spájali veľmi často práve s touto oblasťou života. Znamená to, že deprivácia v bývaní je v skúmanom prostredí mimoriadne silná. Frekventované bolo aj všeobecné želania zdravia pre členov rodiny, tiež zlepšenie finančnej situácie a životnej úrovne vôbec, objavovali sa aj osobné rodinné želania. Absolútna prevaha vyslovených želaní mala charakter bežných, základných vecí potrebných pre život, nejaké nadštandardné želania boli skutočne len výnimočné (auto, PC pre deti).

Želania smerované k zlepšeniu života v sídle bývania boli pomerne rôznorodé, avšak prevažovalo medzi nimi to, čo konkrétnemu sídlu chýbalo. Veľký dôraz sa dával na pracovné možnosti v okolí a byty pre mladé rodiny, chceli pokojnejšie a čistejšie prostredie v rámci sídla, želali si dobudovanie jeho technickej infraštruktúry – predovšetkým ciest a chodníkov, ale aj kanalizácie, vodovodu a podobne. Značná skupina želaní súvisela s deťmi: počítali

potrebu voľnočasových zariadení či vybavenia pre deti, ako sú detské ihriská a iné vybavenie na hry, často žiadanými boli i materské školy v sídle. Zaznamenala sa aj rôznorodá požiadavka na služby – podľa toho, ktorá bola v sídle deficitná. Rómskym obyvateľom z vylúčených osídlení chýbajú tiež kultúrne podujatia, cez želanie prejavili záujem na zlepšení vzťahov s majoritou.

Mnohé želania rómskych domácností sprostredkované vydali svedectvo o zlých podmienkach bývania a ich previazaní na trh práce. Vylúčenie z trhu práce zároveň znamená vylúčenie z možnosti zlepšiť si bývanie. Ako ukázala časť 3 o bývaní, mnohé skúmané domácnosti žijú vo veľmi nevyhovujúcich podmienkach a riešení ich bytovej situácie je pramálo. Na kúpu bytu či domu nemajú finančné prostriedky – vylúčenie z trhu práce im takúto možnosť zatvára. Vylúčenie z trhu práce zároveň pre nich znamená vylúčenie z pôžičiek a hypoték; viacerí respondenti zdôrazňovali, že bez práce, stabilnej práce, pôžičky nedostanú.

Pre mnohé z domácností sa začarovaný kruh uzavrel: vylúčenie z trhu práce a absencia normálnych pracovných príležitostí; zo sociálnych dávok je problematické aj jednoduché fyzické prežitie – zabezpečiť stravu. Vylúčenie z trhu práce (nezriedka napriek vyučeniu alebo ukončenej škole) zároveň marí možnosť dospelých detí osamostatniť sa a založiť si samostatnú domácnosť. To následne rozširuje rodičovské rodiny a vedie k ďalšej preľudnenosti už aj tak preľudnených obydli. Schopnosť dospelých detí osamostatniť sa je vo vylúčenom prostredí mizivá. Čo sa musí stať v ďalšej generácii, kedy sa priestor bývania ešte ďalej zúži, iba ťažko predpovedať. Ak by sme dali na literatúru, obrovská deprivácia prináša nepokoje a znižuje sociálny zmier.

Hoci rodiny kumulujú zdroje a nedostatok zdrojov nahrádzajú svojpomocou a vzájomnou výpomocou, na prekonanie deficitu nestačia. Napriek ochote a zručnostiam k svojpomocným riešeniam, hlboký deficit pracovných príjmov zatvára aj túto možnosť. Nie je preto prekvapujúce, že sa bývanie objavilo ako druhý najčastejší obsah prání pre svoju rodinu

a túžba po bývaní pre deti v sídle bývania vyznela tiež pomerne silná.

Mnohým vylúčeným sídlam chýba štandardná technická infraštruktúra, a začína to už u ciest a chodníkov. Nedostatok ciest a dopravy robí priestorové vylúčenie ešte hlbším. Na jednej strane sa hovorí o požiadavke na zlepšenie hygienických

pomerov vo vylúčených osídleniach, existujúca technická infraštruktúra ale často nevytvára ani základné predpoklady pre zmenu. Pri hľadaní riešení netreba zabúdať na rôznorodosť – každé prostredie je iné a vyžaduje iné priority. Túžba žiť inak a túžba pracovať je aj napriek situácii dlhodobej nezamestnanosti stále prítomná.

Príloha 1 ku kapitole 6:**Želania pre rodinu**

Neuvedené, nevie	3 %
Vzdelanie detí a ich lepšia budúcnosť	
po dobrej budúcnosti pre deti	
aby sme mali zdravie, a dcéry - aby mala lepší život ako my (majú jednu dcéru vo veku devätnásť rokov)	
aby deti študovali	
zdravie a slušnú domácnosť; deťom vyššie vzdelanie	
po dovolenke s rodinou a novom bazéne vo dvore; veľmi pripravujeme deti na vzdelávanie na gymnáziu	
aby deti boli zdravé, aby sme stále pracovali a vedeli všetko deťom zabezpečiť	
vlastné bývanie; zamestnanie; nikomu nedlžiť; aby deti mali jasnú budúcnosť - primerané vzdelanie a podľa toho aj zamestnanie; keď bude vyučený, nech má viac zaplatené, nechce sa učiť, nech kope a upratuje	
dokončiť fasádu domu; že by deti ukončili školy a našli si prácu, takisto aj dospelí by chceli pracovať	
po zdraví; že by syn skončil školu, našiel si prácu a dobre sa oženil	
to, aby moje deti mohli študovať na strednej škole a v budúcnosti na vysokej škole, a tak si napomohli zamestnať sa ako ich rodičia a založiť si rodiny	
aby aspoň deti mali prácu a normálny život	
Zamestnanie, práca	
aby sme dostali prácu	
zamestnanie - od toho sa odvíja všetko	
stále zamestnanie aspoň pre jedného z rodiny	
zamestnanie v blízkom okolí	
po trvalejšej práci a istote	
aby nemali núdzu nájsť si prácu aj s nízkou kvalifikáciou a nemali obavy o bývanie, prácu, živobytie; aby nemali existenčné problémy, aby nehľadovali a mohli si všetko poplatiť, tak ako iní	
po práci; prežívať čo najmenej stresov - po pokoji	
po pokoji; po lepších finančných možnostiach zamestnania	
aby otec mal zamestnanie s príjmom; aby manželka sa mohla venovať viac rodine a domácnosti	
práca pre hlavu rodiny - doteraz vyžili, lebo poberajú mamin dôchodok, no keď sa pomínie, jej príjem bude veľmi chýbať	
po práci, aby ju získal manžel a dospelí synovia, lebo zo sociálnych dávok sa ťažko žije (dvaja rodičia i dvaja dospelí synovia sú nezamestnaní)	
po práci a stálom príjme (obaja rodičia sú nezamestnaní)	
túžim po dobrej práci s dobrým platom	
zamestnanie v blízkosti sídla a plat (sú 3 dospelí, rodičia a 19-ročný syn - a všetci bez práce, napriek vyučeniu)	
túžia po robote a financiách	
nájsť si prácu, aby bolo viac peňazí	
práca - aby sme si vylepšili našu finančnú situáciu	
pracovný pomer, aby sme si vylepšili finančnú situáciu	
po práci, aby sme mali z čoho žiť	
po práci - aby otec a syn (18 rokov nezamestnaný) pracovali, a tým mali väčší príjem v rodine	
po tom, aby manžel a aj syn mali riadnu prácu, a tým sa zmenil náš finančný príjem a mohli by sme svoje bydlie upraviť a zveľadiť	
život by nám určite zlepšilo to, keby sme si našli prácu, vtedy by sme si mohli dovoliť viac; novú fasádu domu a oplotenie	
keby som dostal ozajstnú prácu, tak by som viac zarábala a mohli by sme dostať pôžičku a kúpiť lepší dom	
lepšie finančné zabezpečenie; stála práca	
peniaze - keby sme mali prácu; a rodinný dom (bývať vo svojom)	
zamestnanie, trojizbový byt	
zamestnanie; bývanie	
po väčšom byte a po práci	
po väčšom byte (bývajú 4 v dome s jednou izbou a kuchyňou, bez kúpeľne); po práci	
po peknom bývaní; po práci	

dokončiť dom; práca - zamestnanie (obaja rodičia nezamestnaní, napriek ukončenej učňovskej škole)

dobry dom; robotu po materskej

aby si syn a manžel našli prácu - syn má výučný list elektrikára a nemôže sa zamestnať; kúpiť si plastové okná

aby si ich zať našiel prácu, takisto aj dospelé deti chcu pracovať; majú všetko čo chceli, iba zdravie si želajú a viac peňazí

aby si synovia našli dobré manželky; no hlavne, že by sa zamestnali a mohli osamostatniť (majú 2 nezamestnaných synov vo veku 20 a 22 rokov); potrebujú viac peňazí, chceli by si dať novú fasádu domu - na tú by zobrali pôžičku, no museli by pracovať (v rodine sú 4 dospelí bez práce, 3 deti ešte navštevujú ZŠ)

aby sa dospelé deti niekde zamestnali; aby manžel bol zdravý; väčší byt - máme v domácnosti 11 detí (bývajú s nami aj naše dospelé deti)

pre rodinu - aby manžel stále mal prácu a pre deti dostatočné vzdelanie a samozrejme zdravie; v domácnosti by som si ešte želala plastové okná a zateplenie

aby sme boli všetci zdraví, aby som nemusela chodiť s deťmi po doktoroch; aby sa dobre učili; a aby si muž našiel prácu, aby ho zobrali aspoň na aktivačné; aby sme dostali obecný nájomný byt

aby všetci boli zdraví; aby som si našiel ešte prácu

zdravie, práca; dvojizbový byt (bývajú piati v jednoizbovom byte)

určite by potrebovali prácu; keby mali dostatok peňazí, tak by si kúpili novú posteľ, aj skrine do spálne

po vlastnej izbe; a hlavne po práci, po istote

po lepšom byte; zdravie; aby muž mal zase prácu

majú málo peňazí; chceli by nový nábytok, kúpeľňu a prácu

aby sme naďalej boli zdraví; aby sme mali zamestnanie

zlepšenie svojho bývania; po čo najbližšom zamestnaní sa - aspoň jeden z rodiny; a zlepšiť si príjem

zdravie pre rodinu; zamestnanie v mieste bydliska; novú strechu, ukončenie exekučných konaní a lepšie sociálne istoty

šťastie, zdravie, robotu; potravinovú pomoc, lepší dom

WC v dome; trvalé zamestnanie, zdravie pre celú rodinu; zamestnanie pre družku

Bývanie – lepšie, väčšie, samostatné

túžime po novom bývaní

po lepšom bývaní

po lepšom a krajšom bývaní

celá moja rodina túžime po novom dome, obec sľúbila výstavbu sociálnych bytov

mať normálne bývanie

túžime po dobrom bývaní; po samostatnom dvore pre deti

po novom dome s kúpeľňou a vaňou; a aby sme neplatili vysokú sumu nájomného

po dome, kde by som mohol bývať ako slušný človek, mať teplo a vodu na kúpanie

pretože žijeme ôsmi v jednej izbe, ktorá slúži ako kuchyňa, izba i detská izba, veľmi túžim po lepšom bývaní s kuchyňou a kúpeľňou; žijeme ešte spolu s mojimi rodičmi

po novom byte alebo dome, kde by sme mali elektrinu a vodu (majú dom s jednou izbou a bez kúpeľne, nemajú ani elektrinu a ani vodu v dome) väčší byt

viacizbový byt, máme len jednoizbový

po dvojizbovom byte

po väčšom dome (bývajú s dvomi malými deťmi v jednej izbe bez kúpeľne)

po väčšom dome, nakoľko máme veľké deti a málo izieb (tri deti vo veku 12 až 16 rokov; 1 izbu a kuchyňu)

nový a väčší byt (v jednoizbovom činžovom dome ich býva 7, z toho 5 detí vo veku 5 až 22 rokov)

vlastná izba pre deti

po samostatných izbách pre synov - už sú dospelí (bývajú s rodičmi dvaja synovia - 28 a 25 rokov; bývajú v jednej izbe s kuchyňou, bez vybavenia - ani elektrina)

po tom, aby som svojim dcéram (majú dve dcéry - 5 a 7 rokov) zabezpečila izbu, aby sme mali v dome vodu

po vlastnej izbe

po vlastnej izbe (je ich 5 a majú v dve izby)

viac izieb (bývajú šiesti v jednej izbe bez kúpeľne a kuchyne); samostatnú kuchyňu; opravený komín

chceli by svoj dom alebo byt; sťažovali sa, že obec im sľúbila sociálne byty a nič nerobia

po svojom dome

postavenie nového domčeka

po vlastnom dome
 po vlastnom rodinnom dome
 mať svoj vlastný rodinný dom
 bývať v rodinnom domčeku
 dokončiť stavbu rodinného domu – vlastného
 vlastný legálny dom (bývajú v dome postavenom na čierno, má jednu izbu, kúpeľňu a vodu, elektrinu na čierno)
 vysporiadať pozemky a zlegalizovať stavbu (bývajú v dome, ktorý je stavbou na čierno)
 aby sme mali vlastný rodinný dom, aby deti mali vlastnú izbu
 kúpa bytu pre dcéru, ktorá má vážneho priateľa; radi by sme byt zakúpili cca 30 km od nášho bydliska
 zakúpenie domu pre syna (majú 2 synov, 21 a 15 rokov)
 po dome – aby mali aj dcéry, aj my; zdravie pre celú rodinu
 po samostatnom bývaní len so synom - byt (slobodná matka býva u rodičov); som na MD a nemám žiadny príjem, aby som si to mohla dovoliť

Úpravy bývania a vybavenie bytu

úprava bytu
 po novej streche
 chceli by sme novú strechu
 po oprave strechy
 po oprave strechy na dome
 výmena strešnej krytiny a po ústrednom kúrení
 potrebujeme novú fasádu domu a strechu, no pokiaľ je to tak, že manžel nepracuje, nemôžu si na to zobrať pôžičku
 plávajúca podlaha, dlažba v kuchyni, oprava WC; fasáda, odkvapové rúry
 aby bola zavedená do domácnosti voda
 keby sme mali ozajstnú kúpeľňu, boli by sme veľmi šťastní
 rekonštrukciu domu, ale hlavne aby sme mali kúpeľňu
 chceli by si odkúpiť susedný pozemok a urobiť prístavbu, v ktorej by sa nachádzala detská izba a obývačka
 po byte, kde budú mať posteľ a kúpeľňu, i kuchyňu
 kúpeľňa, WC
 vybudovanie kúpeľne a WC v dome
 kúpeľňa; aby sme mali v dome vodu, aby sme nemuseli nosiť vodu od susedov
 po kúpeľni a kúrení na plyn
 elektrinu a vodu
 vodu; aby sme mali v dome aj elektrinu; poriadne si opraviť našu strechu
 kúpeľňa, voda, zdroj tepla v domácnosti
 kúpeľňu, opraviť dom zvonku aj zvnútra
 kvalitné bývanie – kúpeľňu to najviac, aj WC; utekať v noci na WC, a hlavne v zime, je hrozné
 po teplej vode v kúpeľni, inom zdroji vykurovania miestností; viac priestoru na bývanie

Zariadenie domácnosti

nové zariadenie do domu (spálňa, kuchyňa)
 zariadenie domova
 nový nábytok
 vlastnú posteľ
 po vlastnej posteli
 pohovka, posteľ, podlaha
 doplnenie zariadenia bytu, vonkajšia omietka rodinného domu, ktorú nemám; a zdravie rodiny
 po novom televízore - starý sa pokazil
 po počítači
 chceli by sme počítače pre deti - na učenie a zábavu
 po zdraví a aby nám nič nechýbalo; deti túžia po počítači

Zmena bydliska

presťahovať sa do mesta (Vranov)

mať dom na samote v blízkosti prírody
po inom obydľí – mám zlých susedov
aby som mohla odísť žiť inde, mimo rómsku komunitu
keby sme bývali ďaleko odtiaľto celá rodina, niekde na dedine, kde je ticho, pokoj; keby tato stále neodchádzal z domu, od mamy
chceli by sme bývať v dedine (bývajú separovane mimo obce) v rodinnom dome, ktorý by mal kúpeľňu, plynové kúrenie a nový nábytok; najviac si želajú zdravie a viac peňazí

Zdravie

zdravie
po zdraví
zdravie, jedine zdravie
zdravie rodiny
zdravie je pre rodinu najdôležitejšie
aby môj syn bol zdravý; aby sa pre syna našiel darca kostnej drene
iba po zdraví detí a zdraví oboch rodičov
zdravie pre deti, muža a mňa
zdravie; radosť zo života a rodiny
po zdraví a pokoji
no viac vecí by sme potrebovali, ale v prvom rade, aby sme boli zdraví; keď môžeme snívať – tak kúpeľňu
zdravie; vlastný sociálny byt
hlavne zdravie; lepšie bývanie
po zdraví - som polovičný invalidný dôchodca, zdravie chcem najviac aj pre svoju rodinu; no samozrejme by sme prijali viac peňazí - to by sme si mohli dopriať viac
zdravie; lásku; väčší dom alebo dvojizbový vykúrený byt (majú 1 izbu)
len aby deti boli zdravé; vlastný dom murovaný; a viac peňazí
zdravie; a dať do poriadku kúpeľňu
zdravie; lepší dom, svetlo a teplo mať
po tom, aby moje deti boli zdravé a naše finančné prostriedky sa zvýšili; opraviť strechu
hlavne zdravie pre moju rodinu; spokojnosť zo života v rodine; vynoviť kúpeľňu

Zlepšiť životnú úroveň

po peniazoch
viac financií; novú kúpeľňu
viac finančných prostriedkov; pristaviť ešte jednu izbu (bývajú v dome s dvomi izbami a všetkým vybavením); zrekonštruovať kúpeľňu
túžim po viac peniazoch; a chceli by sme mať väčší dom
aby sme mali plno peňazí (ja už zmene neverím, koľko už tu som a zmenilo sa?!); ja by som bola rada, keby to tu bolo naše (bývajú v nelegálne ob-
sadenej unimobunke) a môžem si to tu platiť (nájomné), s... aj na 50 euro
žiť a mať na základné veci pre potreby života
aby sa zlepšili životné podmienky; aby sme začali žiť, ako sa má žiť
po rodinnom dome; a mať peniaze na lepšie žitie
aby sme mali to, čo majú aj iní; mať vlastný dom (bývajú v drevenom dome bez kúpeľne, ktorý dostali od obce)
normálny chod rodiny – strava, voda, kúpeľňa, elektrína, televízor, práčka; nikomu nedlhovať; a hlavne zdravie
uhradenie všetkých dlhov (za elektrinu a vodu) a zdravie pre manželku a pre mňa

Iné

aby sa nám narodilo zdravé dieťa; aby sme dokončili opravu domu
po ďalšom dieťati, chcem chlapca (majú dve dievčatká vo veku 8 a 6 rokov); ešte jednu izbu (bývajú štyria v dvojizbovom dome s kúpeľňou)
som rozvedený, žijem sám, potreboval by som partnerku, ženiť sa už nechcem
aby neboli doma sami (starší manželský pár - sedemdesiatnici)
aby si manžel urobil vodičák
mať svoj vlastný dom; a auto
po veľkom dome, aby každý mal svoju posteľ, vlastnú elektrinu; ale hlavne zdravie, a aby sa manžel vrátil z basy

Príloha 2 ku kapitole 6: Požadované zlepšenia v obci

Neuvedené, nevie	15 %
Nič netreba, máme tu všetko	6 %
sme vcelku spokojní – máme tu, čo potrebujeme	
sú spokojní – majú tu, čo potrebujú	
v dedine je všetko, čo potrebujeme	
inak – v obci nič nechýba	
sme s obcou spokojní	
ani neviem čo, veď my tu máme všetko	
tu v obci máme všetko, nič nám tu nechýba; stačí nám, keď budeme zdraví, lebo lieky sú drahé	
Prácu, pracovné príležitosti	
prácu	
viac príležitostí zamestnania pre obyvateľov	
že by tu bola príležitosť pracovať	
viac práce pre tých, ktorí ju nemajú	
viac pracovných príležitostí, pretože 95 % obyvateľov je tu nezamestnaných	
nie je tu žiadna pracovná príležitosť, za prácou treba vycestovať ďaleko od domova	
aby bola nejaká robota, lebo už ani na pole nás nechcú	
vytvorenie pracovných príležitostí – predtým sme pracovali na družstve	
tu všetci by sme si v obci želali otvoriť závod a zamestnať nás	
obnoviť výrobu v XY (bývalý závod v obci), ide hlavne o zamestnanie sa	
obnoviť sklársku výrobu, ktorá ešte pred piatimi rokmi fungovala	
pracovné príležitosti na riadny pracovný pomer	
nie sú tu pracovné príležitosti, ľudia sa nemajú kde zamestnať; ja si stále dačo nájdem – som murár, no zmluvu mi nechcú dať, tak pracujem po fuškách (oficiálne nezamestnaný)	
keby tu bolo viac práce, aspoň v okresnom meste by mohla vzniknúť nová fabrika; manžel je murár, zarába na fuškách, no nikto ho nechce zobrať pracovať na zmluvu (teraz v lete robí dosť, zať mu tiež pomáha, majú dosť práce)	
práca pre ostatných, najmä pre chlapov	
prácu aspoň pre chlapov; vodovod, plyn	
práca; dostupné ceny každodenných potravín	
tícho a klúd; aby ľudia neživorili, ale aspoň skromne žili zo mzdy a nie zo sociálnych dávok	
prácu pre ostatných Rómov; pre deti futbalové ihrisko	
prácu pre Rómov; a aby nám obec urobila cesty a chodníky	
aby deti nežili v chudobe a biede, aby mali sociálne a právne istoty; to znamená, aby sa živili ako predtým a neboli nezamestnaní – aby si na chlieb zarobili prácou; aby sa mohli vzdelávať bez poplatkov a podpory štátu	
po bezpečnom pohybe rodiny na verejnosti; aby neexistovala úžera, ani dávky v hmotnej núdzi – len práca a pláca (povinná)	
hlavne výstavbu sociálnych bytov a viac možností zamestnania	
Cesty, chodníky a doprava	
cestu, cesty	
lepšie cesty	
asfaltové cesty	
chodníky – chodíme po kolená v blate	
chodníky, lebo všade je veľké blato; rozvod vody a mať vlastnú elektrinu	
opraviť chodníky	
keď prší, je tu veľa blata, potrebovali by cestu	
v našej obci je toho veľa, čo chýba, najviac by bolo potrebné urobiť cestu na cintorín	
chodníky; úprava suterénu v bytovom dome – vlhne múr	
úprava ciest, aby nebolo blato, keď prší; verejné osvetlenie	
asfaltové cesty, osvetlenie osady	

asfaltová cesta, vodovod, obchod s potravinami

cestu aby už opravili; autobus do mesta (2,5 km vzdialené sídlo)

autobus do školy, asfaltovú cestu

aby deti mali školský autobus (2,5 km od obce)

viac spojov do obce, tí, čo majú auta, to nepotrebujú

Infraštruktúra v sídle – osvetlenie, kanalizácia, vodovod, plyn, doprava

osvetlenie

tú opravu osvetlenia, lebo večer je to katastrofa

lampy v osade

zavedenie elektriny (nemajú vôbec elektrinu)

kanalizácia, kanalizáciu (veľa krát)

všade kanalizáciu

to čo nemáme každý túži – aby sme mohli mať kanalizáciu

prípojku na vodu

vodovod a plyn

vodovod, plynifikácia

vodovod a chodníky okolo chatrčí

kanalizácia, plyn, kúrenie

zlepšenie hygienických pomerov (bývajú v osade bez vodovodu a kanalizácie – asi 1,5 km od obce)

Zariadenia pre deti

detské ihrisko (veľa krát)

ihrisko pre deti v obci

aby sa vytvorilo ihrisko pre deti

preliezky (veľa krát)

viac preliezok pre deti

šmyčkalky

šmyklavky pre deti; čo tu môžem chcieť, len to, čo mám

viac atrakcií pre deti

viac priestoru a miesta, kde by sa mohli deti kľudne hrať

detské ihrisko, teplú stravu v škole pre deti

detské ihriská, lopty

ihriská pre deti a lavičky

tak pre naše rómske deti detské ihrisko; a upravené cesty, kde bývajú Rómovia

Byty – sociálne, pre Rómov, pre mladé rodiny

nové byty

nájomné byty

nájomné byty pre rómske rodiny

viac nových bytov pre mladé rodiny

výstavba bytov pre naše dospelé deti (bývame v dvojizbovom byte tri rodiny s deťmi – spolu 15 ľudí)

aby obec začala stavať nájomné byty pre Rómov, aby naše deti mohli slušne žiť; môj zať je zamestnaný, ale nemá kde bývať, býva vo svojpomocne postavenom obydľí, nemôže si poriadne oddýchnuť – je kurič, vstáva ráno o 3 až 4 hod.

aby obec začala stavať nájomné byty nižšieho štandardu, aby mali kde bývať naše deti, ktoré si začínajú zakladať svoje rodiny

aby obec postavila byty aj pre tých Rómov, ktorí žijú v chatrčiach, osada by tým vyzerala lepšie

výstavbu nových nájomných bytov pre naše dospelé deti, aby nemuseli bývať s nami alebo v chatrči, keď sú zvyknuté lepšie; čistejšie chodby v bytovke

stavať sociálne byty s kúpeľňou a viac izbami

bytovky, vodovod

úprava cesty, byty pre mladé páry, chodníky a kanalizácia

bytovky; verejné osvetlenie; ihrisko pre deti

Kultúrne priestory a akcie

miesto, kde by sa mohli Rómovia stretávať, niečo ako kultúrna sála

miestnosť na stretávanie mládeže

viac zelene; centrum voľného času pre deti aj dospelých

ihrisko pre deti; priestory, kde by deti v prípade zlého počasia mohli tráviť svoj voľný čas

viac kultúrnych podujatí pre Rómov

Obchody (cenovo dostupné potraviny), škôlky, školy, zdravotné stredisko

obchod s potravinami

obchod s potravinami (je v obci vzdialenej 3,5 km)

obchod v blízkosti sídla (teraz majú v obci – asi 1 km)

spolunažívanie majú dobré, len by si želali predajňu potravín bližšie k sídlu – najhoršie je to v zime (bývajú na kopci)

v obci majú všetko, nemusia cestovať k lekárovi – majú ho v obci; akurát v obchodoch potraviny sú dosť drahé, nákupy preto robia v okresnom meste v Tesco alebo v Kauflande (20 km)

lepšie spolunažívanie; cenovo dostupné potraviny aj pre rodiny s veľmi nízkym príjmom – hlavne základné potraviny (chlieb, múka, cukor); napr. aj dostupnosť za cenu likvidácie odpadu dreva - čistenie lesa po prevádzke alebo ťažbe

nečakať na dávku v hmotnej núdzi, ale na výplatu; obchod s potravinami pre chudobnejších

Služby – ostatné

škôlku

škôlku, lebo dieťa by museli nosiť až do obce

materskú škôlku pre rómske deti

založenie rómskej materskej školy

aby sme mali v obci školu 1.-9. ročník

lekár v obci (teraz musia chodiť 7 km)

aby sme sa deťmi nemuseli chodiť až do mesta, keby tu postavili nemocnicu (zdravotné stredisko)

chceli by sme mať bližšie lekára a nemocnicu

cesty opraviť; obvodný lekár

lekár v mieste bydliska (teraz chodia 14 km); škola (deti dochádzajú 8 km do školy)

detského lekára, poštu, školu

aby tu bol detský lekár, pošta, škôlka a škola

asfaltová cesta, lekár, škola

komunitné centrum

som spokojný s obcou, ale rád by som bol, keby sme tu mali komunitné centrum

hygienické zariadenia so sprchami, vodovod a teplú vodu

Prostredie – susedstvo, čistota, poriadok, bezpečie

normálnych ľudí – spolubývajúcich

lepších susedov

mentalita ľudí – aby neboli zlí na druhých

nových, lepších a rozumnejších susedov; aby sa začali v obci stavať nájomné byty pre naše dospelé deti

čistejšie prostredie, odvoz odpadu, kultúrnejší susedia

pokoj, klud, žiadne ťažkosti; a čistota

aby sa tu prestali predávať drogy, keby sa tu deti prestali biť, dospelí hádať, prestali ničiť veci, demolovať veci, prestalo kradnúť

menej zlých ľudí; väčší byt (piati bývajú v dvojizbovom byte v činžiaku)

aby sa ľudia nehádali; kanalizáciu

po väčšej čistote

väčšiu čistotu v osade

čistotu na ulici

zlepšenie okolia bydliska

aby sa zrušil alebo prerobil verejný spoločný zdroj vody, ktorý sa nachádza v blízkosti nášho domu; chodia k nemu prať všetci, ktorí nemajú vodu v dome alebo v chatrči, ostáva po nich veľa odpadkov, špiny a voda ostáva stáť, neodtečie úplne – šíri sa z nej smrad

to, aby tých, ktorí špinia v bytoch, dali bývať niekde preč, pretože nám robia zlé meno

poriadok, zeleninové poličko

poupratovať okolie, zateplíť byt; domovníka

skultúrniť bytovku, vchod do bytovky; omaľovať

to je ťažké splniť; chceli by bývať tak, ako sa býva v obci – pekné domy, chodníky

Vzťahy s majoritou

dobré vzťahy s "bielymi"

lepší prístup k Rómom

v obci aby neodsudzovali ľudí, keď nevedia, aký život vedú doma

aby sme sa znášali so susedmi v blízkom okolí ako Rómovia

Iné

všetko sa dá kúpiť, ale peniaze nemáme

pokoj pre rodinu, zdravie; iný život ako teraz - sociálne istoty

merač radiátorov, pretože nám chodia veľké nedoplatky za kúrenie

funkčný rozhlas – blízko pri nás

7. ZÁKLADNÉ ZISTENIA

Podľa odbornej literatúry je sociálne vylúčenie „proces, ktorý obmedzuje jednotlivca, rodiny a skupiny alebo celé lokálne spoločenstvo v prístupe ku zdrojom, ktoré sú potrebné pre spoluúčasť na sociálnom, ekonomickom a politickom živote spoločnosti... V súvislosti s týmto procesom je potom ľuďom na významné obdobie znemožnený prístup k inštitúciám a službám, sociálnym sieťam a vôbec príležitostiam rozvoja, ktoré sú majoritnej spoločnosti bežne dostupné“ (Pierson, 2002, s.7). Sociálne vylúčenie sa prejavuje v rôznych oblastiach života, citovaný autor napríklad rozlišuje: chudobu a nízky príjem; obmedzený prístup na trh práce; riedke alebo neexistujúce sociálne siete; bývanie a život v kontexte lokality; vylúčenie zo služieb (Pierson, 2002, s.7-8).

Empirická sonda do domácností vylúčených osídlení zaznamenala všetky druhy vylúčenia: obmedzenú dostupnosť zdravotnej starostlivosti, nízku kvalitu bývania, svojpomoc a vzájomnú výpomoc v rámci rodiny a lokality pri riešení bežných životných situácií, zadĺženie domácností i obmedzený prístup na trh práce. Na základe empirických zistení možno konštatovať, že členovia mnohých skúmaných domácností z priestorovo vylúčeného prostredia sa nepodieľajú rovnakou mierou na hmotných a nehmotných zdrojoch spoločnosti a na ich distribúcii či redistribúcii; často dochádza k ich „výraznému oddeleniu od obvyklého životného štýlu dostupného bežnej populácii“ (Mareš, 2000, s. 285-286).

Návštevy lekára a dostupnosť zdravotnej starostlivosti

V rómskych komunitách je uprednostňovaná lekárska starostlivosť o deti pred dospelými. Dospelí členovia domácnosti navštevujú lekára zväčša iba pri závažnejších ochoreniach, s bežnými chorobami ako prechladnutie alebo žalúdočné problémy k lekárovi nechodia. Medzi časté ochorenia rómskych detí

patria popri prechladnutí a ochorení dýchacích ciest aj poruchy tráviaceho systému, ako napríklad bolesti brucha, zvracanie a hnačky. Preventívne prehliadky a očkovanie sú vo vylúčených osídleniach takmer výhradnou záležitosťou detí, dospelí chodia na kontrolu prevažne len pri zistenom vážnejšom ochorení.

Zobierané prípady poslednej návštevy u lekára tiež naznačili viacero bariér v prístupe k lekárskej starostlivosti u značnej časti marginalizovaných rómskych komunit. Už samotná priestorová exklúzia zakladá problémy s púhou priestorovou dostupnosťou lekárskej starostlivosti. Väčšina zaznamenaných prípadov mala štandardné lekárske služby relatívne vzdialené, či je to detský alebo obvodný lekár pre dospelých; pri dostupnosti pohotovosti alebo nemocničného ošetrovania alebo hospitalizácie sa vzdialenosť zdravotnej starostlivosti ešte ďalej prehľbuje. Na prekonanie vzdialenosti k lekárskej starostlivosti musia rodiny z vylúčených osídlení vynakladať špeciálne úsilie, v podmienkach zlej finančnej situácie nie sú zriedkavé pešie návštevy lekára; vo viacerých prípadoch prekonávajú cestu niekoľkých kilometrov aj s chorým dieťaťom alebo pri vlastnom ochorení. Vlastný dopravný prostriedok má k dispozícii iba málokto z vylúčených domácností, pomerne frekventovanou stratégiou je využívanie osobného automobilu niekoho zo susedstva. Takýto spôsob dopravy k lekárovi je buď sprievodnou aktivitou cesty majiteľa dopravného prostriedku do vzdialenejšieho sídla, alebo si auto domácnosť najíma pre účely urgentnej návštevy lekára. Vtedy si na úhradu nákladov zväčša požičávajú, objavili sa aj prípady úžery alebo prípady odpracovania si dlžných finančných prostriedkov za dopravu na ošetrovanie. Problémom pri návšteve lekára býva pre domácnosti z vylúčených osídlení aj verejná doprava, nakoľko pre niektoré sídla nie je dostupná vôbec alebo si ju vylúčené domácnosti nemôžu dovoliť z finančných dôvodov.

Priestorové obmedzenia dostupnosti lekárskej starostlivosti ale problémy marginalizovaných rómskych komunít nevyčerpávajú. Zlá ekonomická situácia komplikuje dostupnosť a kvalitu starostlivosti pre mnohé z týchto domácností. Nie len na dopravu k lekárovi, ale ani na poplatky a predpísané lieky nevychádzajú veľkej časti vylúčených rómskych domácností finančné prostriedky, čo rodiny núti si požičiavať alebo vedie k rezignácii či obmedzeniu potrebnej liečby.

Kvalita bývania a úpravy obydla

Ako sa ukázalo, u rómskych domácností z vylúčených komunít sa okrem dôsledkov samotného priestorového vylúčenia miesta bydliska, ktoré sú vo viacerých prípadoch fatálne, je ich množstvo a majú negatívne dôsledky pre možnosti integrácie do jednotlivých oblastí verejnej sféry, do obrazu ich životných podmienok pridáva bývanie v nekvalitnom obydli, ktoré často komplikuje hygienickú situáciu domácností.

Kvalitatívna empirická sonda potvrdila zistenia z kvantitatívnych výskumov – omnoho vyššiu koncentrácia neštandardných príbytkov (nie murované domy a byty v činziakoch) v segregovanom prostredí. Podľa subjektívneho hodnotenia sú murované rodinné domy a bytovky vo vylúčených osídleniach rôznej kvality – od vynikajúcich až po veľmi zlé podmienky pre život, neštandardné príbytky sa takmer výlučne spájali s nevyhovujúcimi podmienkami. Sledovanie oficiálneho statusu obydla tiež naznačilo, že čím je hlbšie priestorové vylúčenie miesta bydliska, tým je výskyt neoficiálnych stavieb väčší. Zároveň stavby na čierno majú omnoho častejšie podobu obydla z neštandardných materiálov, v prípade murovaných domov sú vo vylúčených osídleniach menej frekventované. S čiernymi stavbami, ktoré majú najčastejšie podobu neštandardných príbytkov v segregovaných, prípadne separovaných osídleniach, sa silno viažu kritické názory na hodnotenie podmienok pre život zo strany obyvateľov takéhoto obydla. Neoficiálne stavby

vznikajú ľahšie v segregovaných osadách, nejde pritom o domy štandardného typu a samotní obyvatelia takýchto príbytkov svoje podmienky pre život nevidia v pozitívnom svetle. Previazanie týchto aspektov naznačuje, že budovanie neštandardného príbytku v segregovanom prostredí je pre jeho obyvateľov východiskom z núdze, je to pre mnohé chudobné domácnosti z vylúčeného prostredia jediný spôsob, ako si dokážu v danej finančnej a sociálnej situácii zabezpečiť „strechu nad hlavou“ a naplniť jednu z najzákladnejších podmienok pre život.

Spôsoby nadobudnutia obydla vo vylúčenom osídlení sa na základe empirickej sondy zistili pomerne rôznorodé a odlišné podľa typu sídla a podľa druhu obydla. Môže to naznačovať, že postupy vedúce k segregácii či separácii bývania sú v realite rôzne. K segregácii alebo separácii dochádza kúpou obydla vo vylúčenom prostredí, ďalej postavením si obydla v takomto osídlení alebo zdedením po rodičoch, obsadením voľného príbytku, ale aj pridelením bývania od obce. Domácnosti, ktoré svoje terajšie bývanie dostali od obce, sa vyskytovali vo všetkých troch typoch vylúčených osídlení, najvyšší podiel mali v rámci separovaných sídiel na okraji obce. Zistenia naznačujú, že municipality byty pre sociálne slabých nezriedka umiestňujú mimo obec – prevažne na jej okraji.

Situácia z hľadiska druhu obydla, spôsobov jeho nadobudnutia a vlastníckeho vzťahu k obydliu sa zdá vo vylúčených osídleniach veľmi rôznorodá. Pri mnohých skúmaných domácnostiach nebol jednoznačný formálny status obývaného bytu či príbytku, čo už samo o sebe netvorí dobré východisko pre stabilitu bývania a kvalitu života domácností a jej členov. Potvrdilo to aj subjektívne hodnotenie podmienok bývania, ktoré vyšlo najnepriaznivejšie za segregované osady a neštandardné príbytky.

Empirická sonda opätovne a detailne ukázala, že rómske domácnosti z vylúčených osídlení obývajú často krát nekvalitné obydla, pričom situácia vychádza najhoršia za segregované osady. V segregovaných osadách sa nie len koncentrujú neštandardné príbytky – chatrče, často sú

a zostávajú bez najzákladnejšieho vybavenia. Problémy s obydliím sa ale objavovali vo všetkých troch vylúčených prostrediach, v každom sa nachádzali domácnosti obývajúce obydliia nezodpovedajúce kvalitatívnym kritériám, či už išlo o veľkosť domu alebo bytu, jeho preľudnenosť alebo nedostatky v základnom technickom vybavení. Neboli zriedkavé prípady, keď sa jednotlivé nedostatky vzájomne kombinovali – preľudnenosť s poddimenzovaným technickým vybavením a podobne. Kvalita bývania mnohých domácností z vylúčených osídlení vykázala značné nedostatky a výrazné zaostávanie za bežným štandardom bývania na Slovensku.

Väčšina krajín EÚ disponuje nejakým typom bytovej politiky, ktorá má za cieľ podporiť rozvoj bývania, jeho dostupnosť a zabezpečenie minimálnej kvality bývania definovanej cez minimálne štandardy. Mnohé z podmienok bývania zistených vo vylúčených rómskych osídleniach takýmto štandardom rozhodne nevyhovujú. Nedostupnosť vody v obydlií a absencia kanalizácie, problémy s energiami i spôsoby vykurovania ďaleko zaostávajú za akýmkoľvek štandardom – aj minimálnym. Prehustenie bývania a obmedzený priestor pre jeho obyvateľov obmedzujú šance na akýkoľvek rozvoj. Vysoké rozšírenie situácie, keď každý člen domácnosti nemá nie len svoju izbu, ale ani svoju posteľ, je alarmujúce.

Zaznamenané príbehy poslednej úpravy obydliia poukázali na tri základné súvislosti: prevažuje údržba obydliia nad zásadnejším zlepšením kvality obydliia; pre mnohé domácnosti je finančne nedostupná aj základná údržba bytu alebo domu; absolútnu väčšinu úprav obydliia si robia svojpomocne, prípadne ešte za pomoci príbuzných a známych, platené služby využívajú len ojedinele. Ani posledné úpravy realizované v súčasnom obydlií nenaznačili za posledné obdobie silnejší trend k zlepšovaniu existujúceho stavu kvality bývania vo vylúčených osídleniach.

Otázky týkajúce sa sociálneho bývania alebo integrácie zohrávajú v agende sociálnej politiky EÚ

klúčovú úlohu. *Charta základných práv Európskej únie* v hlave IV článku 34 uvádza: „S cieľom bojovať proti sociálnemu vylúčeniu a chudobe Únia uznáva a rešpektuje právo na sociálnu pomoc a pomoc pri bývaní s cieľom zabezpečiť dôstojnú existenciu všetkých osôb, ktoré nemajú dostatok prostriedkov, v súlade s právom Únie a vnútroštátnymi právnymi predpismi a praxou“ (*Charta...*, 2007). V súvislosti s bývaním majú hlavnú zodpovednosť ústredné vlády štátov, ktoré vyvíjajú vlastné politiky bývania. Slovensko čelí v tomto smere mnohým výzvam, napríklad ako obnoviť bytový fond, ako plánovať a riešiť rozširovanie miest či obcí, ako podporovať udržateľný rozvoj, ako pomáhať mladým a znevýhodneným skupinám a podobne. Domácnosti z vylúčených osídlení rozhodne k takýmto znevýhodneným skupinám patria, ako naznačili všetky sledované parametre kvality bývania. Zistenia volajú po zásadných opatreniach v záujme nápravy existujúceho stavu, obzvlášť v súvislosti s demografickým vývojom tejto časti populácie a s rastúcou potrebou bytov pre narastajúci trend počtu novozałożených mladých rodín a ich šancami na získanie samostatného bývania.

Jedným z najdôležitejších faktorov ovplyvňujúcich spôsob bývania rómskej populácie vo všeobecnosti je ich územné rozloženie, resp. miera ich koncentrácie v jednotlivých regiónoch. No neoddeliteľnou súčasťou bývania Rómov je aj charakter osídlenia – sídelné či urbanistické typy.

Charakteristiky problematiky bývania Rómov podľa P. Navrátila sú na základe situácie v ČR nasledovné: koncentrácia rómskych obyvateľov v nevyhovujúcom, starom bytovom fonde v majetku štátu; segregáčne praktiky obcí; nútená segregácia, nemožnosť prenajať si byt v inej lokalite z dôvodu častých rasových predsudkov nájomcov; vznik get; nelegálne obsadzovanie bytov, bývanie v bytoch bez nájomnej zmluvy (Navrátil, 2003, s. 124). Dá sa konštatovať, že na Slovensku nie len platia v plnej miere, dokonca je segregáčnych praktík ešte omnoho viac.

Stravovanie v rómskych komunitách

Mnohé z jedálničkov zaznamenaných v rámci empirickej sondy ukázali, že chudoba a materiálna deprivácia je v tomto prostredí obzvlášť rozšírený jav. Denná strava často nezodpovedá nutričnej hodnote potrebnej pre zdravý rozvoj. Deprivácia mnohých skúmaných domácností je spojená s ich vylúčením z konzumu, dokonca z konzumu stravy. Znamená to, že k sociálnym dôsledkom dlhodobej nezamestnanosti v tomto prostredí nezriedka patrí dramatické zníženie ich životnej úrovne. Minimálne v istom období mesiaca pred dávkami sa indikovali charakteristiky absolútnej chudoby, keď sa deprivácia približuje k určitému „fyziologickému prahu“, pod ktorým nie je naplnená najzákladnejšia potreba, akou je jedlo. Viaceré z jedálničkov boli veľmi chudobné a jednotvárne.

Na základe získaných príkladov jedálnych lístkov možno zhrnúť, že stravovanie rómskych domácností z vylúčených osídlení nevyznelo celkovo ako obzvlášť kvalitné. Jedálničky pomerne veľkej časti z nich obsahovali pred dávkami malý počet jedál za deň, málo pestrú, jednotvárnú stravu, viac zameranú na múčne a zemiakové jedlá než na ovocie a zeleninu či mliečne výrobky. Objavili sa aj domácnosti, ktoré minimálne v období pred dávkami trpia nedostatkom jedla. Niekedy mal jedálniček skutočne podobu jedného teplého jedla za deň. Pred dávkami sa istá časť vylúčených domácností stravuje mimoriadne jednotvárne.

Po dávkach pestrosť stravy u väčšiny skúmaných domácností narastá, sú to ale z veľkej časti kalorické a mäsové jedlá, ktoré na jedálničku pribúdajú, zdravé stravovanie bolo zriedkavejšie. Pred dávkami nekvalitná, jednotvárná strava bez nutričnej hodnoty, po dávkach ťažká a kalorická – tak by sa dalo zhodnotiť stravovanie veľkej časti rómskych domácností z vylúčených komunít.

Podľa varovaní lekárov konzumácia jedál s vysokým obsahom živočíšnych tukov vedie k zvýšenému

výskytu nadváhy a obezity, ktoré majú za následok zdravotné problémy, predovšetkým problémy obehového systému.⁶¹ Ak sa k tomu pridá fajčenie a rezignácia na návštevu lekára, ktorá vôbec nepatrila (predovšetkým za dospelých) medzi obyvateľmi vylúčených rómskych osídlení k zriedkavým prípadom,⁶² môže to mať efekt v skoršej a vyššej úmrtnosti.

Podľa niektorých jedálničkov sa prejavili rozdiely v stravovaní detí a dospelých, ako aj detí navštevujúcich školu a zostávajúcich doma. U dospelých sa prejavili tendencie k preferencii stravovania detí, ktorým jedlo dávajú častejšie a iné druhy. Ako sa ale ukázalo, napríklad mliečne výrobky a ovocie nepribúdajú ani po dávkach vo všetkých vylúčených domácnostiach s deťmi. Druhý rozmer predstavuje zaznamenaný rozdiel v stravovaní detí navštevujúcich školu a ostatných členov. U niektorých domácností zaznamenaný rozdiel v stravovaní školákov v porovnaní s tým, čo mali domáci (najmä pred dávkami – chýbajú desiata, menej zdravé jedlá), vyznieva program školského stravovania ako krok dobrým smerom.

Celkový pohľad na obidva jedálničky zároveň ukazuje, že po dávkach nenastáva žiadne veľké „hodovanie“. V podstate sa aspoň po dávkach jedálniček mnohých domácností stal iba štandardným: pribudne desiata alebo olovrant, doprajú deťom keksík, jogurt alebo ovocie, niektoré domácnosti si dovoľia obľúbené jedlo, dožičia si tak obľúbené mäso – skrátka sa dosýta najedia. Hoci sa zistili módy stravovania pri sledovaní tohto aspektu rôzne, od trvalo deficitných až po trvalo štandardné, pomerne veľká skupina kombinuje v mesiaci dlhšie obdobie deficitného stravovania s „normálnym“ najedením sa po obdržaní príjmov – obzvlášť pri domácnostiach odkázaných výlučne na sociálne dávky.

Aj pohľad cez sledovanie obľúbených a najčastejších jedál identifikoval skôr orientáciu na varenie ťažkých

61 Ako popisuje kapitola 2, práve tento druh ochorení patrí v skúmanom prostredí u dospelých k najrozšírenejším.

62 Tiež pozri viac v kapitole 2 tejto štúdie.

a nekvalitných jedál vo vylúčených rómskych osídleniach. Empirická sonda tak potvrdila a na príkladoch jednotlivých jedál ukázala stravovacie návyky v tomto prostredí.

V stravovaní domácností prevážila tendencia, že náročnejšie obľúbené jedlá, hlavne ak sú mäsové, si domácnosti doprajú iba občas v priebehu mesiaca, bežne si ich nemôžu dovoliť. Spravidla obľúbené jedlo pripravujú iba raz za mesiac, a to po príchode príjmov do rodiny. Hlavné jedlo na jedálničku v období po dávkach a obľúbené jedlo tak boli vo väčšine prípadov totožné. Po väčšinu mesiaca zažívajú obmedzovanie v stravovaní, ktoré nadobúda aj podobu vyhranenej deprivácie v stravovaní

Zadlženosť domácností z vylúčených osídlení

Empirické údaje z rôznych empirických zdrojov potvrdili v priemernom vyjadrení napätý až deficitný finančný rozpočet vylúčených rómskych domácností. Málo príjmov do týchto domácností umožňuje nízku úroveň výdavkov, a to aj výdavkov pokrývajúcich najzákladnejšie potreby, ako sú potraviny a bývanie. Veľká časť domácností má problém uhradiť základné potreby svojich členov, v niektorých z nich sa to nedarí napriek často využívaným možnostiam požičať si. Najhoršiu bilanciu zaznamenali domácnosti bez pracujúceho člena, kde bolo aspoň jedno maloleté dieťa a viacčlenné domácnosti.

Z porovnania celkových príjmov a výdavkov vylúčených rómskych domácností, ktoré sa podarilo zaznamenať počas jedného mesiaca vyplynulo, že v priemere sú viac-menej vyrovnané. Zostatok z celkovej sumy príjmov po odrátaní celkových výdavkov vyšiel nízky (na domácnosť 44,61 euro), ak sa do celkovej sumy príjmov nezapočíta suma požičaná v priebehu mesiaca je zostatok ešte podstatne menší (na domácnosť 10,32 euro a na jedného člena ani nie 2 euro). Keby ale domácnosti neboli zadlžené a nemuseli realizovať splátky

pôžičiek, zostatok príjmov by bol v priemere o 60 euro vyšší, resp. o túto sumu by vylúčené rómske domácnosti mohli zvýšiť svoje iné druhy výdavkov.

Výška príjmu ovplyvňuje zásadným spôsobom hospodárenie domácností a „šírku“ obdobia z mesiaca, po aké majú k dispozícii finančné prostriedky v istom objeme. Nízke celkové príjmy zároveň znamenajú prežívanie väčšiny mesiaca s veľmi malými sumami disponibilných finančných prostriedkov. Pri domácnostiach s najnižšími príjmami to znamená viac ako polovicu mesiaca so sumou nižšou ako 10 euro na jedného člena. S takýmito finančnými prostriedkami je rozhodovanie o spotrebe domácnosti značne obmedzené, ohrozené môže byť aj pokrytie základných potrieb a neočakávaných základných výdavkov – domácnosti sa v snahe o ich zabezpečenie zadlžujú.

Sonda do vylúčených osídlení naznačila, že domácnosti z vylúčených rómskych osídlení sú vo vysokej miere zadlžené. Dlhy u nich vznikajú rôzne, častou cestou je neplatenie nájomného za bývanie alebo za služby či energie súvisiace s bývaním. Požičiavajú si ale tiež na zabezpečenie potrebnej zdravotnej starostlivosti, na realizáciu úprav obydlia alebo aj na nákup potravín. Pováčšine dlhy týchto domácností vznikajú z dôvodu uspokojenia základných potrieb alebo naplnenia aspoň minimálnej spotreby.

Ukázalo sa zároveň, že veľká časť týchto domácností má pre likvidáciu svojich dlžôb vypracovaný splátkový kalendár. Ako ale pri viacerých respondentkých domácnostiach so splátkovým kalendárom upozorňovali spolupracovníci z terénu, mnohé rodiny tento splátkový kalendár nedodržiavajú. Empirická sonda zaznamenala aj istú skupinu rodín, ktoré mali na časť sociálnych dávok osobitného príjemcu. Pri neschopnosti splácať dlhy bolo na niektoré domácnosti uvalené exekučné konanie, ako sa ukázalo, dokonca niekoľké. Šanca niektorých rodín dostať sa v nejakom reálnom čase z nadobudnutých dlhov sa stala prakticky mizivá.

Želania pre rodinu a požadované zmeny v sídle

Podľa empirických zistení sa medzi želaniami pre rodinu objavovala v odpovediach rómskych domácností práca nie len najčastejšie, ale skloňovala sa z rôznych stránok. Raz sa zdôrazňoval obsah a charakter práce, jej priestorová dostupnosť či formálny pracovný kontrakt, inokedy výsledok práce – pracovný príjem. Pracovný príjem sa veľkou časťou rómskych domácností vnímal ako jediná cesta k zlepšeniu životných podmienok a k minimálnym životným istotám. Mnohé z rodín konkretizovali aj využitie prípadných pracovných príjmov – radi by ich investovali do zlepšenia podmienok bývania a posilnenia životnej istoty, rodiny s deťmi do ich vzdelania a budúcnosti.

„Pracovné“ želania vo väčšej alebo menšej miere potvrdili všetky známe poznatky o pracovnej aktivite vo vylúčených komunitách. Spomeňme obrovskú nezamestnanosť, nestabilitu pracovných miest, ktoré sú im k dispozícii, absenciu pracovných príležitostí v okolí, nedostupnosť trvalých miest pre nekvalifikovanú pracovnú silu a podobne. Túžba nájsť si prácu je v skúmanom prostredí silná pri rodičovskej generácii, významné miesto ale zohráva aj v snoch o budúcnosti detí.

Veľa pozornosti vylúčené rómske domácnosti venovali rôznym aspektom bývania – svoje túžby spájali veľmi často práve s touto oblasťou života. Znamená to, že deprivácia v bývaní je v skúmanom prostredí mimoriadne silná. Frekventované bolo aj všeobecné želania zdravia pre členov rodiny, tiež zlepšenie finančnej situácie a životnej úrovne vôbec, objavovali sa aj osobné rodinné želania. Absolútna prevaha vyslovených želaní mala charakter bežných, základných vecí potrebných pre život, nejaké nadštandardné želania boli skutočne len výnimočné (auto, PC pre deti).

Želania smerované k zlepšeniu života v sídle bývania boli pomerne rôznorodé, avšak prevažovalo medzi nimi to, čo konkrétnemu sídlu chýbalo. Veľký dôraz sa dával na pracovné možnosti v okolí a byty pre

mladé rodiny, chceli pokojnejšie a čistejšie prostredie v rámci sídla, želali si dobudovanie jeho technickej infraštruktúry – predovšetkým ciest a chodníkov, ale aj kanalizácie, vodovodu a podobne. Značná skupina želaní súvisela s deťmi: pociťovali potrebu voľnočasových zariadení či vybavenia pre deti, ako sú detské ihriská a iné vybavenie na hry, často žiadanými boli i materské školy v sídle. Zaznamenala sa aj rôznorodá požiadavka na služby – podľa toho, ktorá bola v sídle deficitná. Rómskym obyvateľom z vylúčených osídlení chýbajú tiež kultúrne podujatia, cez želanie prejavili záujem na zlepšení vzťahov s majoritou.

Mnohé želania rómskych domácností sprostredkované vydali svedectvo o zlých podmienkach bývania a ich previazaní na trh práce. Vylúčenie z trhu práce zároveň znamená vylúčenie z možností zlepšiť si bývanie. Ako ukázala časť 3.3. o bývaní, mnohé skúmané domácnosti žijú vo veľmi nevyhovujúcich podmienkach a riešenie ich bytovej situácie je pramálo. Na kúpu bytu či domu nemajú finančné prostriedky – vylúčenie z trhu práce im takúto možnosť zatvára. Vylúčenie z trhu práce zároveň pre nich znamená vylúčenie z pôžičiek a hypoték; viacerí respondenti zdôrazňovali, že bez práce, stabilnej práce, pôžičky nedostanú.

Pre mnohé z domácností sa začarovaný kruh uzavrel: vylúčenie z trhu práce a absencia normálnych pracovných príležitostí; zo sociálnych dávok je problematické aj jednoduché fyzické prežitie – zabezpečiť stravu. Vylúčenie z trhu práce (nezriedka napriek vyučeniu alebo ukončenej škole) zároveň marí možnosť dospelých detí osamostatniť sa a založiť si samostatnú domácnosť. To následne rozširuje rodičovské rodiny a vedie k ďalšej preľudnenosti už aj tak preľudnených obydľí. Schopnosť dospelých detí osamostatniť sa je vo vylúčenom prostredí mizivá. Čo sa musí stať v ďalšej generácii, kedy sa priestor bývania ešte ďalej zúži, iba ťažko predpovedať. Ak by sme dali na literatúru, obrovská deprivácia prináša nepokoje a znižuje sociálny zmier.

Hoci rodiny kumulujú zdroje a nedostatok zdrojov nahrádzajú svojpomocou a vzájomnou výpomocou,

na prekonanie deficitu nestačia. Napriek ochote a zručnostiam k svojpomocným riešeniam, hlboký deficit pracovných príjmov zatvára aj túto možnosť. Nie je preto prekvapujúce, že sa bývanie objavilo ako druhý najčastejší obsah prianí pre svoju rodinu a túžba po bývaní pre deti v sídle bývania vyznela tiež pomerne silná.

Mnohým vylúčeným sídlam chýba štandardná technická infraštruktúra, a začína to už u ciest a chodníkov. Nedostatok ciest a dopravy robí priestorové vylúčenie ešte hlbším. Na jednej strane sa hovorí o požiadavke na zlepšenie hygienických pomerov vo vylúčených osídleniach, existujúca technická infraštruktúra ale často nevytvára ani základné predpoklady pre zmenu. Pri hľadaní riešení netreba zabúdať na rôznorodosť – každé prostredie je iné a vyžaduje iné priority. Túžba žiť inak a túžba pracovať je aj napriek situácii dlhodobej nezamestnanosti stále prítomná.

Zistená pomerne vysoká túžba, rôzne motivovaná, vylúčených rómskych domácností po ekonomickej integrácii a stabilnejšom pracovnom mieste v okolí bydliska inšpiruje k otázke, prečo tak zúfalo vysoká nezamestnanosť vo vylúčenom prostredí. Okrem nedostatku pracovných príležitostí v regiónoch s vylúčenými sídlami sú to aj individuálne a spoločenské dopady dlhodobej nezamestnanosti. Keďže svet spoločností modernity je organizovaný

na princípe platenej práce, z ktorej sa odvodzuje tak postavenie a význam jednotlivca, ako aj životná úroveň jeho rodiny, za situácie dlhodobej nezamestnanosti členov domácnosti dochádza k viacerým dôsledkom, ktoré odborná literatúra pomerne dobre popisala. V uvedenej perspektíve „klúčovej pozície platenej práce“ v spoločnosti má dlhodobá nezamestnanosť nasledovné možné efekty: ničí pracovnú etiku a prispieva k demotivácii nezamestnaného hľadať ďalej svoje miesto na trhu práce, čo nakoniec vedie k jeho definitívnemu vylúčeniu z tohto trhu; devastuje ľudský kapitál nezamestnaného, pretože nezamestnaný ho nie len nemôže udržiavať, ale nemôže ani inovovať svoje pracovné schopnosti a kvalifikáciu; Dlhodobá nezamestnanosť zároveň stigmatizuje nezamestnaných a vzbudzuje k nim nedôveru potenciálnych zamestnávateľov, ktorí si môžu inštinktívne vysvetľovať fakt, že istí jednotlivci sú dlho bez práce, ako ich osobný defekt (majú nepoužiteľnú kvalifikáciu, nedostatočné pracovné návyky, sú nespoľahliví, kverulanti, leniví alebo majú iné problémové charakteristiky); dlhodobá nezamestnanosť predstavuje vo svete organizovanom na princípe platenej práce krízu identity človeka (Mareš, 2002, s. 75). Dôsledky sú obrovské a mnohé, pri diskusiách o situácii rómskych domácností sa často nerešpektujú alebo ignorujú.

PRÍLOHA: DOSTUPNOSŤ ZÁKLADNEJ INFRAŠTRUKTÚRY A SLUŽIEB PRE OBYVATEĽOV MARGINALIZOVANÝCH RÓMSKÝCH KOMUNÍT

Dotazník pre výskumnú sondu s pracovným názvom „situačné účty“ obsahoval batériu otázok, ktoré sa týkali rôznych charakteristík konkrétneho sídla bydliska, teda konkrétneho priestoru života marginalizovaných rómskych komunít (MRK). Sledovala sa vzdialenosť od domovskej obce a okresných centier, základná infraštruktúra v obci a v marginalizovaných osídleniach, dostupnosť základného vybavenia a služieb, možnosti dopravy a komunitná práca v sídle.

Zaradenie takýchto ukazovateľov do výskumu malo viacero cieľov. Okrem priblíženia konkrétneho stavu v sídlach a náčrtu intervalov, v akých sa vybavenie sídiel obývaných rómskymi komunitami pohybuje, to bola potreba niektorých znakov do štatistických triedení pri analýze príjmových a výdavkových stratégií a správania, ako aj snaha overiť niektoré ukazovatele a ich zrozumiteľnosť pre anketárov pred opakovaným monitoringom rómskych osídlení s názvom „Atlas rómskych komunít“. Rozhodne nebolo ambíciou realizovať reprezentatívny prieskum marginalizovaných rómskych osídlení, výskumná aktivita mala podobu empirickej sondy do rómskych osídlení dostupných vybratým spolupracovníkom.

Štruktúra súboru skúmaných osídlení podľa územia a typu priestorového vylúčenia

Terénnym spolupracovníkom (anketárom) sa celkovo podarilo zaznamenať situáciu v 151 priestorovo vylúčených sídlach (ich menovitý zoznam uvádza príloha). Spolu navštívili 125 miest a obcí Slovenska zo šiestich krajov a 25 okresov. V rámci niektorých obcí či miest sa nachádzalo viacero rómskych sídiel,⁶³ preto je počet rómskych osídlení vyšší ako bol počet navštívených obcí. Rozmiestnenie skúmaných rómskych osídlení z hľadiska pokrytia územia Slovenska približuje tabuľka I. Najviac osídlení reprezentovalo Košický kraj (58), nasledoval Prešovský kraj s počtom 45 osídlení a Banskobystrický kraj bol zastúpený 42 sídlami. Územie západného Slovenska zastupovalo šesť marginalizovaných rómskych sídiel z celkového počtu 151.

Zachytený súbor marginalizovaných rómskych osídlení sa podľa typu priestorového vylúčenia líšil. Približne 30 % z nich označili anketári ako segregovaná osada, ďalších 38 % skúmaných sídiel kvalifikovali ako separované sídlo na okraji obce

Tabuľka I:
Skúmané rómske osídlenia podľa krajov a okresov

	Počet okresov	Počet MRK
Trnavský kraj	1	2
Nitriansky kraj	2	4
Banskobystrický kraj	9	42
Prešovský kraj	5	45
Košický kraj	8	58
Spolu	25	151

63 Pri niektorých obciach vznikli aj tri segregované rómske osady, na území niektorých miest je viacero koncentrovaných rómskych osídlení, prípadne dochádza ku kombinácii osídlení na území príslušiacom k jednej obci – majú segregované osídlenia mimo obce či na jeho okraji i koncentrované komunity v rámci obce.

a zostávajúcich 32 % tvorili marginalizované komunity koncentrované v rámci obce alebo mesta. Pomerne rovnomerné výsledné zastúpenie jednotlivých typov priestorového vylúčenia vytvorilo možnosť pre vzájomné porovnanie jednotlivých typov bývania z hľadiska vybavenosti základnou infraštruktúrou a dostupnosti základného občianskeho vybavenia.

Vzdialenosť skúmaných osídlení od domovskej obce a centier

Empirická sonda znovu potvrdila, že situácia marginalizovaných rómskych osídlení na Slovensku je značne rôznorodá podľa vzdialenosti od domovskej obce. Na jednej strane takéto sídla bývajú súčasťou vnútorného geografického priestoru obce či mesta, no vznikajú tiež mimo obecného intravilánu, a to v rôznej vzdialenosti od obce. Na základe zaradenia anketárov spočívalo na „vnútornom“ území obce spolu približne 40 % osídlení skúmaného súboru, zostávajúcich 60 % bolo od domovskej obce viac alebo menej vzdialených. Interval vzdialeností, v akej sa sídla od domovskej obce nachádzali, bol pomerne široký: od 200 metrov do 5 kilometrov.

Ako ukazuje tabuľka II, všetky sídla označené anketármi za segregované osady boli od domovskej

obce v istej vzdialenosti, tá sa pohybovala rovnako ako za celok súboru skúmaných sídiel (od 0,2 do 5 km); priemerná vzdialenosť dosiahla viac ako 1,6 km. Spomedzi separovaných rómskych sídiel na okraji obce sa pri 23 % uviedla nulová vzdialenosť od obce, v prípade 77 % z nich sa určitá priestorová vzdialenosť deklarovala, bolo to od 0,2 do 2 km, priemerná uvádzaná vzdialenosť u nich mierne prekročila 1 kilometer. Spomedzi rómskych sídiel deklarovaných anketármi ako koncentrované sídla v rámci obce sa tiež pri malej skupine uvádzala určitá vzdialenosť od obce. 6 % sídiel považovali anketári za koncentrované v rámci obce, ale uviedli pri nich vzdialenosť od obce medzi pol až jedným kilometrom (priemer 0,8 km). Konkrétne išlo o také prípady sídiel, ktoré prináležali k obciam v geografickom priestore veľmi „roztiahnutým“.⁶⁴

Z hľadiska tretieho cieľa tejto výskumnej aktivity, t.j. overenia ukazovateľov do opakovaného mapovania rómskych komunít, treba poukázať na dôležitosť veľmi presného a podrobného zadefinovania jednotlivých typov rómskych osídlení, ako aj podrobného vymedzenia toho, čo sa považuje za intravilán obce a kedy už ide o osídlenie mimo obce. V tomto smere bude potrebné dať anketárom veľmi presnú inštrukciú, možno aj s konkrétnymi príkladmi a v písomnej podobe.⁶⁵

Tabuľka II:

Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od domovskej obce (v % a km)

	Sídla s nulovou vzdialenosťou od domovskej obce (v %)	Sídla priestorovo vzdialené od domovskej obce (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	40	60	0,2 – 5,0	1,33
- z toho sídla označené za:				
segregované	0	100	0,2 – 5,0	1,61
separované na okraji obce	23	77	0,2 – 2,0	1,05
koncentrované v rámci obce	94	6	0,5 – 1,0	0,83

64 Bolo pri nich pravdepodobne ťažké určiť, ktorá z priestorovo rozmiestnených častí spočíva ešte na území obce. Konkrétne v rámci tejto sondy išlo o obec Vyšné Slovíčky, Kokava nad Rimavicou a Gelnica.

65 V rámci tejto empirickej sondy sa uskutočnilo podrobné zaškolenie anketárov, v písomnej podobe ale inštrukcií nedostali. Tiež sa v rámci zaškolenia nedefinoval intravilán a extravilán obce, čo pri niektorých typoch „rozmiestnenia“ obcí či miest v priestore mohlo viesť k nejednoznačnému výkladu a následnému zaradeniu. Ako sa ale uvádza vyššie, sonda nemala ambíciu nahradiť mapovanie, skôr pomôcť identifikovať slabé indikátory pre opakovanie monitoringu „Atlas rómskych komunít“. Pre ďalšie spracovanie dát sa charakteristiky osídlení neopravovali, zostali zaradené v type, ako ich identifikovali anketári.

Tabuľka III:

Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od okresného mesta (v % a km)

	Sídla s nulovou vzdialenosťou od okresného mesta (v %)	Sídla priestorovo vzdialené od okresného mesta (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	15	85	1,2 – 54,0	18,27
- z toho sídla označené za:				
segregované	10	90	1,2 – 47,0	19,93
separované na okraji obce	19	81	2,0 – 54,0	15,95
koncentrované v rámci obce	16	84	3,0 – 45,0	19,22

Podľa odhadovanej vzdialenosti od okresného mesta sa skúmaný súbor rómskych osídlení rozdelil v pomere 15 % ku 85 %. Teda 15 % skúmaných osídlení bolo naviazaných priamo na okresné mesto, zostávajúcich 85 % bolo od okresného mesta geograficky vzdialených. Prírodzene vzdialenosť od tohto významného administratívneho uzla, kde sa spravidla koncentrujú náročnejšie zdravotné a sociálne služby, prípadne služby zamestnanosti, bola veľmi rôzna. Interval vzdialeností mal rozpätie prevyšujúce 50 kilometrov (od 1,2 do 54 km). V priemere za celý súbor skúmaných rómskych sídiel predstavovala vzdialenosť od okresného mesta viac ako 18 kilometrov.

Priamo na okresné mesto boli najmenej naviazané segregované osady (10 % z nich patrilo administratívne k okresnému sídlu), v prípade separovaných a koncentrovaných sídiel to bolo o 6 % a 9 % viac. Rómske osídlenia separované na okraji mali podľa empirickej sondy k okresným mestám

v priemere najbližšie (necelých 16 km), za osídlenia segregované alebo koncentrované v rámci domovskej obce sa priemerná vzdialenosť od okresu priblížila k 20 km.

Hoci realizovaná empirická sonda nedokázala vykresliť celkový obraz o rozmiestnení rómskych osídlení od administratívnych miest okresného významu, údaje naznačili, že vznikajú skôr v odľahlejších priestoroch, priamo pri okresných mestách je jedna desatina až pätina z nich. Väčšine obyvateľov vylúčených sídiel je okresné mesto priestorovo vzdialené, niektorým aj desiatky kilometrov.

Tabuľka IV naznačuje, že približne u pätiny skúmaných rómskych osídlení anketári identifikovali nejakú fyzickú (prírodnú alebo umelú) bariéru medzi rómskym osídlením a domovskou obcou; zostávajúcich 81 % bolo bez uvedenej prekážky. V rámci odpovedí sa vyskytovali rôzne druhy bariér,

Tabuľka IV:

Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvádzaných bariér medzi sídlom a domovskou obcou (v % a počty)

	Sídla bez uvedenej prekážky (v %)	Sídla s uvedenou prekážkou (v %)	Počet druhov prekážok (počet)	Najčastejšia prekážka (frekvencia)
Spolu	81	19	10	1. potok alebo rieka (12-x); 2. železnica (6-x); 3. cesta (6-x)
- z toho sídla označené za:				
segregované	53	47	10	
separované na okraji obce	86	14	5	
koncentrované v rámci obce	100	0	0	

ktoré sa nezriedka vzájomne kombinovali. Celkovo sonda zaznamenala 10 druhov prekážok, resp. ich vzájomných kombinácií. Najviac sa týkajú segregovaných rómskych osídlení (zaznamenaných 10 druhov bariér), a potom sídiel separovaných na okraji obcí (pri nich sa zistilo 5 druhov). Za rómske komunity koncentrované v rámci obcí, ktoré sa dostali do empirickej sondy, neuviedli terénni spolupracovníci a spolupracovníčky žiadnu fyzickú bariéru.⁶⁶

Najčastejšie sa ako bariéra uvádzali vodné toky: potok alebo rieka (niekedy spolu s mostom) sa vyskytla u desiatich osídlení, pri ďalších dvoch sa vodný tok zaznamenal spolu s hlavnou cestou alebo železnicou. Druhou najčastejšie uvádzanou prekážkou bola železnica, v prípade piatich skúmaných rómskych osídlení sa uviedla samostatne a pri jednom osídlení spolu s riečnym tokom. K častejším prekážkam sa zaradili ešte cesty (obyčajné alebo rýchlostné): spolu pri 6 osídleniach, z toho 4-krát uvedené samostatne a 2-krát v kombinácii – s potokom alebo lesom. Ako prirodzená alebo umelá bariéra medzi rómskym osídlením a domovskou obcou sa v rámci empirickej sondy ešte uvádzali nasledovné: lúka, pole, les samostatne alebo les so železničným tunelom, prípadne ešte vzdialenosť.

Skúmané rómske osídlenia podľa vybavenosti základnou infraštruktúrou

Ďalšou oblasťou, ktorej sa v rámci empirickej sondy venovala výskumná pozornosť, bolo pokrytie skúmaných osídlení technickými sieťami, ktoré sa zaraďujú do základného občianskeho vybavenia miesta bydliska. Záznamový hárok obsahoval spolu osem položiek technického vybavenia, tri sa týkali cestnej siete (chodníky, cesty v rámci bydliska a cesta medzi sídlom a domovskou obcou), ďalšie

tvorili: kanalizácia, rozvod elektriny, verejné osvetlenie, rozvod plynu a vodovod. Ako uvádza tabuľka V, pri žiadnom technickom vybavení sa nezaznamenalo stopercentné pokrytie sledovanými technickými sieťami, pri každom sa objavila skupina sídiel, ktorá dané zariadenie nemajú dostupné. Najviac sídiel bolo vybavených rozvodom elektriny a pevnou cestou medzi sídlom a domovskou obcou: rozvod elektriny malo 96 % skúmaných osídlení a pevnú cestu do sídla 93 %. Približne tri štvrtiny skúmaných sídiel malo pevné cesty v rámci sídla bývania (77 %), vodovodnú sieť (75 %) a verejné osvetlenie v sídle (73 %). Ostatná technická infraštruktúra sa vyskytovala v skúmaných osídleniach omnoho menej: pevné chodníky v rámci sídla bývania sa zaznamenali pri viac ako polovici z nich (54 %), kanalizácia u menej ako polovice (48 %) a najmenej boli sídla vybavené plynovými sieťami (len 38 %).

Situácia sa značne odlišovala podľa toho, o aký typ osídlenia z hľadiska priestorového vylúčenia išlo. Potvrdilo sa najhoršie vybavenie segregovaných osídlení, čo platilo pre všetkých osem sledovaných druhov infraštruktúry. Kým koncentrované osídlenia v rámci obce boli pokryté elektrickými rozvodmi všetky, zo separovaných na okraji obce nemalo rozvod elektriny 5 % a zo segregovaných 7 % skúmaného súboru. Hoci v priemere pevnú cestu spájajúcu sídlo bývania s domovskou obcou malo 93 % skúmaných osídlení, v prípade koncentrovaných to bolo 96 % a u segregovaných a separovaných 91 % (čiže 9 % osídlení nemalo pevnú cestu vedúcu do domovskej obce). Veľký rozdiel sa prejavil aj pri pokrytí ostatnými cestnými sieťami. Pevné cesty v rámci sídla bývania sa zaznamenali u 98 % v prípade koncentrovaných osídlení, ale len 65 % a 69 % u separovaných a segregovaných. Za pevné chodníky v mieste bydliska bol rozdiel ešte vyšší: malo ich 86 % koncentrovaných sídiel v porovnaní s

66 Tu treba pripomenúť, že v rámci školení anketárov pre zber dát sa vymedzeniu či definovaniu priestorových bariér alebo prekážok nevenovala špeciálna pozornosť, záznamový hárok len formou príkladov v zátvorke uvádzal múr, potok a železnicu. Anketári však boli vyzvaní, aby zaznamenali čokoľvek, čo sa im bude javiť ako bariéra. Takýto postup bol zámerný, usiloval o získanie čo najširšej škály možností pre ďalšie podrobnejšie výskumy, aby sa doteraz známe bariéry mohli prípadne doplniť.

Tabuľka V:

Skúmané rómske osídlenia podľa typu a vybavenosti základnou infraštruktúrou (v %)

Infraštruktúra v sídle bývania	Spolu	- z toho sídla označené za:		
		segregované	separované na okraji obce	koncentrované rámci obce
Pevné chodníky v sídle bývania	54	31	46	86
Pevné cesty v sídle bývania	77	69	65	98
Pevná cesta medzi sídlom a obcou	93	91	91	96
Kanalizácia	48	42	51	51
Rozvod elektriny	96	93	95	100
Verejné osvetlenie	73	60	65	96
Rozvod plynu	38	22	28	65
Vodovod	75	62	70	92

Poznámka: Tabuľka uvádza percentuálny podiel sídiel, pri ktorých anketári uviedli prítomnosť daného vybavenia.

46 % a 31 % za zostávajúce dva typy sídiel. Teda takmer 70 % skúmaných segregovaných osídlení nemalo v rámci miesta bývania vybudované pevné chodníky. Podobná proporcia v neprospech segregovaných sídiel sa potvrdila aj pri ostatných druhoch infraštruktúry: kanalizáciu nemalo až 58 % segregovaných osídlení, v prípade separovaných a koncentrovaných to bola necelá polovica; vodovod nemalo 38 % skúmaných segregovaných sídiel, spomedzi separovaných to bolo 30 % a spomedzi koncentrovaných v rámci obce len 8 %; bez verejného osvetlenia bolo až 40 % segregovaných a 35 % separovaných osídlení, z koncentrovaných v rámci obce len 4 %; rozvod plynu nebol v 78 % segregovaných a v 72 % separovaných osídlení, spomedzi koncentrovaných v rámci obce bolo bez plynových rozvodov 35 %.

Typ priestorového vylúčenia sa rozhodne podpisuje na základnom vybavení sídla technickými sieťami a infraštruktúrou. Rómske komunity sa usídľujú často na miestach bez základnej technickej podpory pre kvalitné bývanie, resp. sa do týchto osídlení technická infraštruktúra zavádza v menšom rozsahu alebo vôbec. Skutočnosť, že aj niektoré osídlenia koncentrované v rámci obce sú bez základnej občianskej vybavenosti môže naznačovať na jednej

strane, že rómske osídlenia sa vytvárajú práve v regiónoch a obciach, ktoré sú celkovo infraštruktúrou vybavené slabšie, sú marginalizovanejšie, resp. nemajú finančné alebo iné predpoklady pre plnú technickú vybavenosť. Známe sú aj prípady odpojenia niektorých koncentrovaných osídlení od niektorej infraštruktúrnej siete – z rôznych dôvodov.

Avšak ani vybavenosť sídla technickými sieťami neznamena, že tieto sú rovnako dostupné pre všetky domácnosti, ktoré v sídle žijú. Naznačuje to porovnanie s vybavením domácností daného sídla. Napojenie domácností⁶⁷ na technické siete vyšlo z empirického sondážneho merania nižšie ako dostupnosť daného zariadenia v konkrétnom mieste bydliska. Kým zo 151 skúmaných sídiel uviedli anketári vodovodný rozvod pri 75 %, z rovnakého počtu 151 rómskych domácností, z ktorých každá reprezentovala jedno sídlo (jedna typická domácnosť za každé sídlo), malo napojenie na vodovod len 55 %. Znamená to, že nie všetky domácnosti tento druh infraštruktúry využívajú, hoci v sídle je zavedená. Podobne z domácností, ktoré obývali osídlenia s vodovodnou sieťou, bolo na vodovod napojených 70 %. Inými slovami to znamená, že približne 30 % skúmaných sídiel,

67 V každom sídle sa zaznamenávala situácia iba za jednu domácnosť typickú pre dané sídlo.

Tabuľka VI:**Skúmané rómske osídlenia podľa typu a vybavenosti základnou infraštruktúrou verzus napojené domácnosti (v %)**

	Spolu	- z toho sídla označené za:		
		segregované	separované na okraji obce	koncentrované v rámci obce
Vodovod v sídle (n=151)	75	62	70	92
Domácnosti napojené na verejný vodovod – spolu (n=151)	55	47	54	63
Domácnosti bývajúce v sídle s vodovodom napojené na vodovod (n=113)	70	75	73	64
Kanalizácia v sídle (n=151)	48	42	51	51
Domácnosti napojené na kanalizáciu – spolu (n=151)	36	29	44	35
Domácnosti bývajúce v sídle s kanalizáciou napojené na kanalizáciu (n=73)	75	68	86	68
Rozvod plynu v sídle (n=151)	38	22	28	65
Domácnosti napojené na plyn – spolu (n=151)	19	9	11	37
Domácnosti bývajúce v sídle s rozvodom plynu napojené na plyn (n=58)	43	40	31	50
Rozvod elektriny v sídle (n=151)	96	93	95	100
Domácnosti napojené na elektrinu – spolu (n=151)	80	67	81	92
Domácnosti bývajúce v sídle s rozvodom elektriny napojené na elektrinu (n=145)	83	71	83	92

Poznámka: V každom sídle sa zaznamenávala situácia iba za jednu domácnosť typickú pre dané sídlo.

u ktorých anketári konštatovali jeho vybavenosť vodovodnou sieťou, nie je typická rómska domácnosť napojená na vodovod. Pri tvrdej a minimalistickej podmienke je možné stav konštatovať nasledovne: v 30 % skúmaných sídiel, u ktorých anketári konštatovali vybavenosť vodovodnou sieťou, žije minimálne jedna rómska domácnosť, ktorá na vodovod nie je napojená. A ako uvádza tabuľka 6, podobný princíp platí aj pre ostatné druhy infraštruktúry: v priemere 25 % skúmaných rómskych osídlení s vybudovanou kanalizáciou má aspoň jednu domácnosť, ktorá na kanalizáciu nie je napojená; v 57 % skúmaných osídlení s plynovým rozvodom žije minimálne jedna rodina bez napojenia na plynovú sieť; a napokon v 17 % skúmaných osídlení s rozvodom elektriny žije minimálne jedna domácnosť bez elektrickej prípojky.

Obidva použité ukazovatele tiež naznačujú, že jav nenapojenia alebo nevyužívania infraštruktúry, napriek jej zavedeniu v sídle, je celkovo frekventovanejší v segregovaných osídleniach. Ale zaznamenal sa aj v rómskych sídlach koncentrovaných v rámci obce, v prípade nenapojenia na vodovodnú sieť bol dokonca za koncentrované osídlenia najvyšší (36 % koncentrovaných osídlení v rámci obce s vodovodnými rozvodmi malo aspoň jednu domácnosť bez napojenia na verejný vodovod oproti 25 % za segregované sídla) a u napojenia na kanalizáciu rovnaký ako za segregované sídla (32 % osídlení s kanalizáciou, ale s minimálne jednou rodinou bez napojenia). Môže to byť dôsledok problémov pri zaraďovaní práve koncentrovaných častí menších obcí podľa technického vybavenia – obec danú infraštruktúrnou sieť má, vo vylúčenej časti obce ale nie je dostupná (v priestore obývanom rómskymi

Tabuľka VII:**Skúmané rómske osídlenia podľa kumulovaného deficitu vo vybavenosti základnou infraštruktúrou (počty a v %)**

Kombinácia chýbajúceho vybavenia za 5 položiek (počet chýbajúcich položiek – kanalizácia, rozvod elektriny, verejné osvetlenie, rozvod plynu, vodovod)	Počet	Podiel v %
0 - má všetkých päť technických sietí	28	18,5
1 - chýba len rozvod plynu	28	18,5
1 - chýba len kanalizácia	20	13,2
2 - chýba rozvod plynu a kanalizácia	15	9,9
2 - chýba rozvod plynu a verejné osvetlenie	14	9,3
3 - chýba vodovod, rozvod plynu a kanalizácia	13	8,6
4 - chýba vodovod, rozvod plynu, verejné osvetlenie a kanalizácia	12	7,9
2 - chýba vodovod a kanalizácia	5	3,3
3 - chýba plyn, verejné osvetlenie a kanalizácia	4	2,6
5 - chýba všetkých päť sietí	4	2,6
2 - chýba kanalizácia a verejné osvetlenie	2	1,4
1 - chýba len verejné osvetlenie	1	0,7
2 - chýba vodovod a plyn	1	0,7
3 - chýba vodovod, plyn a verejné osvetlenie	1	0,7
3 - chýba vodovod, kanalizácia a rozvod elektriny	1	0,7
3 - chýba vodovod, verejné osvetlenie a kanalizácia	1	0,7
4 - chýba plyn, verejné osvetlenie, kanalizácia a rozvod elektriny	1	0,7
Spolu	151	100,0
<i>Počet chýbajúcich druhov infraštruktúry v súhrne:</i>		
ani jedna položka nechýba	28	18,5
chýba 1 položka	49	32,5
chýbajú 2 položky	37	24,6
chýbajú 3 položky	20	13,2
chýbajú 4 položky	13	8,6
chýba všetkých 5 položiek	4	2,6

domácnosťami nie je zavedená, nedobudovali si prípojku alebo sú z rôznych dôvodov odpojení od čerpania danej komodity – od dodávky vody alebo elektriny a podobne).

Jednotlivé deficity v technickej infraštruktúre sa za skúmané osídlenia rôzne kombinovali. Pri paralelnom sledovaní piatich základných technických sietí (bez chodníkov a ciest) sa vytvorilo až 17 kombinácií jednotlivých deficitov. Plne vybavených osídlení so všetkými piatimi zisťovanými technickými sieťami bolo v súbore 28, čo bolo menej ako jedna pätina (18,5 %), v zostávajúcich vyše 80 % osídlení niektorá položka alebo viacero položiek zo základnej infraštruktúry chýbalo. Najpočetnejšie boli

v skúmanom súbore rómskych osídlení zastúpené také, ktorým chýbal len rozvod plynu (takmer jedna pätina), na druhé miesto sa zaradili sídla, ktorým chýbala iba kanalizácia (20 osídlení; vyše 13 % z celkového počtu). Spolu plyn a kanalizáciu nemalo 15 osídlení, bez plynu a verejného osvetlenia bolo 14 osídlení. Podľa početnosti nasledovali sídla, ktoré zároveň nemali vodovod, rozvod plynu a kanalizáciu (13 osídlení), a potom sídla len s rozvodom elektriny – vodovod, plyn, verejné osvetlenie a kanalizácia chýbali (12 osídlení). Ostatné kombinácie nedostatkov vo vybavení sídla boli menej početne zastúpené. Ani jedno zo sledovaných piatich technických rozvodov nemali 4 osídlenia z celkového súboru rómskych sídiel.

V súhrne okrem 28 skúmaných sídiel s celkovým vybavením (žiadna chýbajúca výbava) a 4 sídiel, ktorým chýbalo všetkých päť technických sietí, bolo rozloženie podľa počtu deficitnej výbavy nasledovné (tabuľka 7). Jeden druh technického vybavenia miesta bydliska chýbal približne tretine skúmaných osídlení, dva druhy nemala jedna štvrtina osídlení, tri deficity malo 13 % skúmaného súboru osídlení a 4 deficity takmer 9 % z nich.

Empirická sonda potvrdila, že vybavenosť rómskych osídlení technickou infraštruktúrou je celkovo pomerne nízka, čo vytvára nie veľmi dobrý základ pre dosiahnutie štandardnej kvality života pre domácnosti obývajúce takéto sídla. Zároveň sa potvrdila veľká rôznorodosť marginalizovaných rómskych osídlení podľa vybavenia technickou infraštruktúrou.

Špeciálne pri sídlach bez verejného vodovodu sa zisťovalo, aký je v nich zdroj pitnej vody. Podľa odpovedí anketárov bola takýmto náhradným zdrojom najčastejšie verejná alebo obecná studňa, uvádzala sa pri 19 sídlach. Nasledovali studne bez konkretizácie alebo s priestorovým či vlastníckym určením (napríklad vo vlastnom dvore, vlastná studňa a podobne), ktoré anketári deklarovali pri 14 skúmaných sídlach. Pri piatich sídlach sa uvádzal obecný vodovod s jedným vývodom alebo hydrant či ventil, v prípade štyroch osídlení sa zaznamenal prameň alebo potok. Konkrétne vyjadrenia zdroja pitnej vody obsahovali nasledovné výroky: verejná studňa v sídle; verejná spoločná studňa; jeden vývod vody pre celú osadu; jedna prípojka v sídle - čerpajú všetci; v osade je jeden ventil; spoločný hydrant v sídle; vlastná studňa; studne vo dvore; studňa pri dome; majú tam studne aj vodovod; verejný zdroj vody; doposiaľ obecné studne - nespustený vodovod; prameň – podzemný; prameň podzemnej vody; lesný prameň; potok; studňa a rieka; alebo ešte verejná studňa a balené minerálne vody.⁶⁸

Empirická sonda potvrdila, že dostupnosť pitnej vody je vo viacerých rómskych osídleniach problematická záležitosť. Nie všetci obyvatelia Slovenska majú právo na prístup k pitnej vode zabezpečené bez problémov.

Pre budúce merania technickej vybavenosti rómskych priestorovo vylúčených osídlení možno na základe empirickej sondy odporučiť podrobnejšiu identifikáciu jednotlivých zariadení tvoriacich základnú technickú infraštruktúru sídla vo vzťahu k „sídlu“. Po prvé, bude potrebné striktné odlíšiť a sledovať zvlášť vybavenosť domovskej obce a vybavenosť konkrétneho rómskeho osídlenia, ktoré je potrebné presne vymedziť, či je to trebárs jedna ulica v obci alebo jeden bytový dom. Po druhé, rovnako je nutné použiť oveľa podrobnejšiu škálu na mapovanie vybavenosti technickou infraštruktúrou, ako len konštatovanie prítomnosti alebo neprítomnosti daného vybavenia v sídle. Škála by mala byť podrobnejšia, napríklad s odhadovaným napojením domácností rómskych osídlení na konkrétnu sieť, prípadne by sa monitoring mal doplniť reálnym zisťovaním stavu za všetky domácnosti bývajúce v sídle.

Skúmané rómske osídlenia podľa priestorovej dostupnosti základných služieb

Empirická sonda do priestorovo vylúčených rómskych osídlení sa pokúsila zachytiť ich heterogenitu tiež podľa dostupnosti, presnejšie priestorovej dostupnosti základných služieb. Do výskumu sa zaradilo sledovanie 13 druhov verejných služieb, ktoré sa týkali oblasti vzdelávania, rôznych druhov zdravotnej starostlivosti, možností nakupovania potravín a iných tovarov, možností komunikácie so základnými úradmi, poštových a kultúrnych služieb. Za každú jednotlivú službu či zariadenie sa

Tabuľka VIII:

Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od materskej školy (v % a km)

	V sídle (v %)	V domovskej obci (v %)	Ďalej (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	6	86	8	0,2 – 15,0	1,89
- z toho sídla označené za:					
segregované	4	87	9	0,2 – 5,0	2,06
separované na okraji obce	7	88	5	0,2 – 3,0	1,09
koncentrované v rámci obce	6	84	10	0,5 – 15,0	3,86

zaznamenávalo, či sú dostupné priamo v sídle, v domovskej obci alebo vo vzdialenejšej obci; uvádzala sa tiež vzdialenosť služby od miesta bydliska v kilometroch.

Materskú školu malo priamo v sídle len 6 % skúmaných rómskych osídlení, pri 86 % z nich sa uviedla ako sídlo predškolského zariadenia domovská obec a pri 8 % ešte iná, vzdialenejšia obec (tabuľka VIII). Priemerná vzdialenosť medzi sídlom a miestom pôsobenia najbližšej materskej školy dosiahla necelé 2 km, pričom interval uvádzaných vzdialeností bol pomerne široký – od 200 metrov do 15 kilometrov. Veľmi malý podiel materských škôl priamo v sídle bol typický pre všetky tri typy osídlení – platil tak pre segregované a separované, ako aj pre koncentrované

rómske sídla v rámci obce. Vyššia priemerná vzdialenosť k tejto službe vzdelávania i podstatne širší rozsah intervalu vzdialeností ku škôlke za sídla koncentrované v rámci obce môže naznačovať, že mnohé rómske osídlenia koncentrované v rámci obce vznikajú vo veľmi malých obciach bez základného vybavenia službami, ktoré sú priestorovo vzdialené od obce či mesta s fungujúcim zariadením pre danú službu.⁶⁹ Najvyššia priemerná vzdialenosť za koncentrované osídlenia sa opakuje pri väčšine sledovaných služieb občianskej vybavenosti.

Ako ukazuje tabuľka IX, základná škola pre prvý až štvrtý ročník priamo vo vylúčenom sídle patrila k menšinovému modelu, malo ju len 7 % skúmaných osídlení. Väčšina z nich mala najbližšiu základnú

Tabuľka IX:

Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od základnej školy 1-4 (v % a km)

	V sídle (v %)	V domovskej obci (v %)	Ďalej (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	7	82	11	0,2 – 15,0	2,25
- z toho sídla označené za:					
segregované	7	82	11	0,2 – 8,0	2,33
separované na okraji obce	7	86	7	0,2 – 4,0	1,31
koncentrované v rámci obce	6	78	16	0,3 – 15,0	4,38

69 Prinajmenšom v rámci tohto výskumného súboru sa podarilo zachytiť takýto typ osídlení – koncentrované rómske sídla v rámci obcí, ktorým chýba vybavenosť službami vo všeobecnosti a sú priestorovo vzdialené od „vybavenej“ obce alebo mesta. Na druhej strane u segregovaných osídlení môže zohrávať svoj vplyv iná okolnosť: ak sú od domovskej obce bez vybavenia službou priestorovo vzdialené, pričom ležia v smere cesty k obci vybavenej službou, môže ich paradoxne vzdialenosť od domovskej obce k službe približovať.

Tabuľka X:**Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od základnej školy 5-9 (v % a km)**

	V sídle (v %)	V domovskej obci (v %)	Ďalej (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	4	56	40	0,2 – 16,0	4,11
- z toho sídla označené za:					
segregované	0	71	29	0,2 – 15,0	3,54
separované na okraji obce	5	49	46	0,2 – 10,0	3,38
koncentrované v rámci obce	6	51	43	0,3 – 16,0	6,20

školu pre prvé štyri ročníky v domovskej obci, približne jedna desatina ešte inde. Priemerná vzdialenosť týchto vzdelávacích zariadení vyjadrená v kilometroch viac ako 2 km; najmenšia uvedená vzdialenosť bola 200 metrov a najväčšia až 15 km. Aj vzdelávanie na prvom stupni základnej školy vyšlo v rámci skúmaného súboru najviac vzdialené sídlam koncentrovaným v rámci obcí (vyššie 4 km); priemerná vzdialenosť za segregované osídlenia dosiahla 2,3 km a za separované sídla na okraji obce 1,3 km.

Základné školy druhého stupňa sú podľa empirických údajov z perspektívy marginalizovaných rómskych komunít ešte vzdialenejšie. V priemere až 40 % skúmaných osídlení malo školu pre staršie

školopovinné deti mimo domovskej obce. Potvrdila sa známa prax, keď prvé ročníky základného vzdelania sú ešte dostupné menším obciam, na naplnenie a prevádzkovanie všetkých deviatich ročníkov už kapacity nemajú.⁷⁰ Pritom priemerná vzdialenosť od sídla k základnej škole druhého stupňa sa pohybovala od 100 metrov až do 16 kilometrov, v priemere to bolo 4,1 km.

Za možnosti nakupovania pre obyvateľov marginalizovaných rómskych osídlení sa venovala pozornosť dvom druhom obchodov – s potravinami a s iným tovarom. Čo sa týka priestorovej dostupnosti obchodu s potravinami (tabuľka XI), priamo v sídle ho malo 18 % skúmaného súboru

Tabuľka XI:**Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od obchodu s potravinami (v % a km)**

	V sídle (v %)	V domovskej obci (v %)	Ďalej (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	18	81	1	0,1 – 5,0	1,20
- z toho sídla označené za:					
segregované	20	80	0	0,1 – 5,0	1,60
separované na okraji obce	19	81	0	0,2 – 3,0	0,93
koncentrované v rámci obce	14	84	2	0,1 – 1,0	0,58

70 Keďže empirická sonda do vybavenia vylúčených rómskych osídlení tvorila iba doplnok dvoch hlavných výskumných aktivít, nevenovala sa v nej pozornosť otázke zaraďovania detí do špeciálnych škôl alebo umiestňovanie rómskych detí a detí majority do odlišných školských zariadení. Napriek tomu, že sa sledovala jednoduchá priestorová dostupnosť povinného vzdelávania, podarilo sa v rámci nej zachytiť určité signály o komplikovanejšej situácii so vzdelávaním vo vylúčených osídleniach. Niektorí z terénnych spolupracovníkov upozorňovali na to, že: „v obci je špeciálna ZŠ pre 1.-9. ročník; bežná ZŠ len pre 1.-4. ročník“. Pre pripravovaný monitoring MRK to znamená zisťovať vybavenie sídiel a dostupnosť vzdelávania v podrobnejšom členení, t.j. pre každý stupeň základného vzdelávania sledovať zvlášť bežnú a špeciálnu školu, ako aj existenciu špeciálnych tried na bežných základných školách a pod. Pri kombinácii škôl by sa mala zachytiť aj úroveň ich návštevnosti jednotlivými skupinami detí (rómske a majoritné).

Tabuľka XII:**Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od obchodu s iným tovarom (v % a km)**

	V sídle (v %)	V domovskej obci (v %)	Ďalej (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	4	71	25	0,1 – 25,0	3,89
- z toho sídla označené za:					
segregované	0	87	13	0,1 – 25,0	2,85
separované na okraji obce	7	68	25	0,2 – 15,0	2,56
koncentrované v rámci obce	4	61	35	0,5 – 24,0	8,22

marginalizovaných osídlení, zvyšok mal potraviny dostupné v domovskej obci. V kontexte všetkých trinástich sledovaných služieb išlo o najdostupnejšiu službu vôbec. Priemerná vzdialenosť k obchodu s potravinami vyšla 1,2 km, s mierou vylúčenosti k segregovanému prostrediu sa vzdialenosť mierne predlžovala (na 1,6 km za segregované obce)

Za obchody s ostatným tovarom sa ukázala dosť výrazne odlišná situácia – v tomto prípade až z jednej štvrtiny skúmaných osídlení museli obyvatelia za nákupmi vycestovať mimo domovskej obce. Priemerná vzdialenosť za všetky osídlenia dosiahla približne 4 kilometre, najväčšia nameraná vzdialenosť k obchodu s iným tovarom bola 24 kilometrov (tabuľka XII).

Služby zdravotnej starostlivosti pokrývali vo výskume tri jej druhy, zisťovala sa vzdialenosť k obvodnému a detskému lekárovi a k zubárovi. Situácia v ich priestorovej dostupnosti bola pomerne vyrovnaná, predsa len mali vylúčené sídla najbližšie

k obvodnému lekárovi (tabuľka XIII). Približne tri pätiny mali obvodného lekára v domovskej obci (len 3 % priamo v sídle), obyvatelia dvoch pätín osídlení za ním museli vycestovať mimo domovskú obec. Priemerná vzdialenosť za celý skúmaný súbor vyšla takmer 5 km, zaznamenali sa však aj také osídlenia, z ktorých bolo potrebné za obvodným lekárom cestovať 19 km. Rovnaká najvyššia vzdialenosť sa zistila aj u detského lekára (tabuľka XIV), priemerná vzdialenosť však bola ešte o kilometer dlhšia.

Služby zubára vyšli zo zisťovania priestorovej dostupnosti zdravotnej starostlivosti ako najviac vzdialené. Viac ako polovica skúmaných rómskych osídlení mala túto službu ďalej ako v domovskej obci, za zubárom museli v priemere vycestovať do vzdialenosti 6 km. V prípade všetkých troch zdravotných služieb segregované rómske osady vychádzali všetky bez akéhokoľvek zastúpenia týchto zdravotných služieb priamo v sídle, častejšie ako ostatné dve skupiny mali danú službu v domovskej obci, na jej dosiahnutie však museli prekonať

Tabuľka XIII:**Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od obvodného lekára (v % a km)**

	V sídle (v %)	V domovskej obci (v %)	Ďalej (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	3	55	42	0,2 – 19,0	4,88
- z toho sídla označené za:					
segregované	0	69	31	0,5 – 17,0	4,22
separované na okraji obce	4	47	49	0,2 – 15,0	3,87
koncentrované v rámci obce	4	53	43	0,5 – 19,0	7,71

Tabuľka XIV:**Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od detského lekára (v % a km)**

	V sídle (v %)	V domovskej obci (v %)	Ďalej (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	1	49	50	0,2 – 19,0	5,57
- z toho sídla označené za:					
segregované	0	58	42	0,5 – 17,0	5,06
separované na okraji obce	2	44	54	0,2 – 18,0	5,67
koncentrované v rámci obce	2	47	51	0,5 – 19,0	7,52

v priemere približne rovnakú vzdialenosť. U každé zo skúmaných typov MRK sa zaznamenala skupina s problematickou dostupnosťou základných zdravotných služieb.⁷¹

Medzi veľmi vzdialené služby pre obyvateľov marginalizovaných rómskych osídlení sa zaradila možnosť výberu peňazí z bankomatu. Priamo v sídle mala bankomat iba malá skupina skúmaného súboru rómskych osídlení (spravidla išlo o mestské prostredie), na druhej strane až pre 60 % bol bankomat ďalej ako v domovskej obci. Priemerná vzdialenosť k takémuto zariadeniu prekročila 8 km, najdlhšia zaznamenaná vzdialenosť bola 27 km.

Podľa výsledkov poštovej služby tiež patria k ojedinelým službám priamo v sídle bývania; väčšinou boli dostupné v domovskej obci (viac ako 70 % sídiel), obyvatelia jednej štvrtiny skúmaných

rómskych osídlení museli za poštou vycestovať mimo domovskej obce. V priemere bola od sídla pošta vzdialená cez 3 kilometre, niektorým sídlam až 24 km.

Prvenstvo vo vzdialenosti marginalizovaných rómskych osídlení od základných 13 porovnávaných služieb získali jednoznačne úrady práce, sociálnych vecí a rodiny. Hoci si jednotlivé okresné úrady vytvorili vysunuté pracoviská, ktoré služby približujú k miestu bydliska klientov sociálnych služieb alebo služieb zamestnanosti, pre mnohých obyvateľov vylúčených komunít zostávajú naďalej priestorovo vzdialené. Priemerná vzdialenosť sa zistila na úrovni okolo 12 km, najvyššia zaznamenaná vzdialenosť bola až 39 km. Spolu tri štvrtiny skúmaných rómskych osídlení malo služby poskytované úradmi práce, sociálnych vecí a rodiny inde ako v domovskej obci. Ide pritom o služby, na ktoré sú

Tabuľka XV:**Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od zubára (v % a km)**

	V sídle (v %)	V domovskej obci (v %)	Ďalej (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	3	44	53	0,2 – 25,0	6,11
- z toho sídla označené za:					
segregované	0	56	44	0,5 – 25,0	5,59
separované na okraji obce	5	39	56	0,2 – 22,0	5,67
koncentrované v rámci obce	4	39	57	0,5 – 19,0	7,39

Tabuľka XVI:

Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od bankomatu (v % a km)

	V sídle (v %)	V domovskej obci (v %)	Ďalej (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	3	37	60	0,2 – 27,0	8,03
- z toho sídla označené za:					
segregované	0	53	47	0,5 – 27,0	6,18
separované na okraji obce	7	30	63	0,2 – 27,0	7,67
koncentrované v rámci obce	2	29	69	0,5 – 25,0	10,62

marginalizované rómske komunity mimoriadne prepojené, o čom hovorí vysoká miera nezamestnanosti a tiež vysoká miera sociálnej odkázanosti zistená za vylúčené rómske osídlenia (UNDP, 2012). Pri niektorých osídleniach sa vzdialenosť odlišovala: sociálne služby boli vďaka zriadeniu vysunutého pracoviska priestorovo dostupnejšie, služby zamestnanosti, ktoré zostali v sídle okresu, zostali priestorovo mimoriadne vzdialené.

Do zoznamu zisťovaných služieb sa zaradili dve z oblasti kultúry – boli to zariadenia pre možnosti kultúrneho a náboženského využitia. Ukázalo sa, že iba ojedinele majú marginalizované rómske osídlenia na svojom priestore kultúrny dom (zo segregovaných žiadne). Prevažne sa kultúrny dom nachádzal v domovskej obci (pripomeňme – pre mnohé segregované osady tiež pomerne priestorovo vzdialené), desatina súboru osídlení mala najbližší kultúrny dom ešte v inej obci. Priemerná vzdialenosť k tomuto kultúrnemu zariadeniu sa priblížila k 3

kilometrom, najväčšia zaznamenaná vzdialenosť bola 24 km (tabuľka XIX). V rámci prieskumu sa ale nesledovali iné formy dostupnosti týchto kultúrnych zariadení pre obyvateľov MRK (možnosť realizácie vlastných kultúrnych aktivít, možnosť účasti na organizovaných aktivitách, dokonca ani reálna funkčnosť týchto zariadení), ani skutočné využívanie týchto zariadení z ich strany. V rámci mapovania MRK by sa tieto aspekty kultúrneho vylúčenia/začlenenia mohli sledovať v podrobnejšom dizajne.

Čo sa týka kostola, ten patril na základe výsledkov prieskumu k najdostupnejším zariadeniam, s priemernou vzdialenosťou 1,6 km sa zaradil hneď za obchod s potravinami a bol dostupnejší než materská škola (tabuľka XX). Celkovo až 96 % skúmaných rómskych sídiel malo kostol v domovskej obci, malá skupinka priamo v sídle. Potenciálna možnosť pre praktizovanie náboženského vyznania sa podľa zistených údajov zdá pre vylúčené spoločnosti pomerne široká, avšak príslušnosť

Tabuľka XVII:

Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od pošty (v % a km)

	V sídle (v %)	V domovskej obci (v %)	Ďalej (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	2	72	26	0,2 – 24,0	3,29
- z toho sídla označené za:					
segregované	0	76	24	0,5 – 13,0	3,19
separované na okraji obce	2	67	31	0,2 – 15,0	2,52
koncentrované v rámci obce	4	76	20	0,5 – 24,0	5,78

Tabuľka XVIII:**Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od ÚPSVaR (v % a km)**

	V sídle (v %)	V domovskej obci (v %)	Ďalej (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	3	22	75	0,1 – 39,0	11,91
- z toho sídla označené za:					
segregované	0	27	73	1,0 – 36,0	11,89
separované na okraji obce	5	21	74	0,1 – 36,0	11,11
koncentrované v rámci obce	2	20	78	0,5 – 39,0	12,94

kostola ku konkrétnej cirkvi, ani prevažujúce náboženské vyznanie v skúmaných sídlach sa v rámci sondy nesledovalo.⁷²

Podľa zozbieraných údajov sú obyvateľom priestorovo vylúčených rómskych osídlení v celkovom súhrne najviac vzdialené úrady práce, sociálnych vecí a rodiny, za ktorými sa umiestnila možnosť vybrať si peniaze z bankomatu. Na druhej strane v priemernom vyjadrení mali najbližšie k obchodom s potravinovým tovarom a ku kostolu. Vo všeobecnosti vychádzali z porovnania jednotlivých krajov najväčšie vzdialenosti od verejných služieb za Nitriansky a Banskobystrický kraj.

Odporúčania v súvislosti s mapovaním marginalizovaných rómskych komunít z tejto oblasti

by mohli smerovať k nasledujúcim aspektom: pri sledovaní priestorovej dostupnosti základných služieb bude vhodné poučiť anketárov ohľadne stanovenia vzdialeností – napríklad cez kilometre uvádzané v cestovných poriadkoch pre priamy spoj z miesta bydliska do obce s najbližšou využívanou službou; upresnenie a podrobnú inštrukciú je potrebné smerovať aj k nejednoznačným či viacznačným situáciám, napríklad ak je špeciálna škola v domovskej obci, ale bežná základná škola v susednej, alebo sa líši situácia za prvý a druhý stupeň vzdelávania. V prípade sídiel s takouto skladbou škôl bude potrebné špecifikovať postup riešenia situácie – či ponechať pre zaznamenávanie viacerých možností alebo sa prikloniť k väčšinovému výskytu.

Tabuľka XIX:**Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od kultúrneho domu (v % a km)**

	V sídle (v %)	V domovskej obci (v %)	Ďalej (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	2	88	10	0,2 – 24,0	2,93
- z toho sídla označené za:					
segregované	0	91	9	0,5 – 13,0	2,60
separované na okraji obce	2	86	12	0,2 – 20,0	2,81
koncentrované v rámci obce	4	88	8	0,5 – 24,0	4,70

⁷² Nie je preto známa rozšírenosť takýchto potrieb medzi obyvateľmi marginalizovaných rómskych komunít, podobne ako ani zhoda cirkevnej príslušnosti kostola v sídle s prevažujúcim náboženským vyznaním jeho obyvateľov.

Tabuľka XX:

Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedenej vzdialenosti od kostola (v % a km)

	V sídle (v %)	V domovskej obci (v %)	Ďalej (v %)	Interval vzdialeností (v km)	Priemerná vzdialenosť (v km)
Spolu	3	96	1	0,2 – 7,0	1,64
- z toho sídla označené za:					
segregované	9	91	0	0,2 – 5,0	1,88
separované na okraji obce	0	98	2	0,2 – 4,0	1,22
koncentrované v rámci obce	2	96	2	0,5 – 7,0	2,50

Skúmané rómske osídlenia podľa možností dopravy

Predchádzajúce časti prezentovali viacero skutočností dokladajúcich priestorovú vzdialenosť mnohých služieb potrebných pre chod každodenného života v marginalizovaných rómskych osídleniach,⁷³ čo posúva do popredia otázku dostupnosti dopravy. Izolované a od služieb vzdialené sídla sú vo všeobecnosti pri zabezpečení potrieb rodiny vo vyššej miere odkázané na dopravné spoje, resp. na osobnú dopravu. Pokiaľ ide o druhú možnosť, zistená nízka hladina príjmov (pozri časť 3 záverečnej správy), ako aj horšia ekonomická situácia v domácnostiach žijúcich v marginalizovaných

rómskych osídleniach (UNDP, 2012) oprávňujú predpokladať nižšie vybavenie domácností z týchto sídiel vlastnými dopravnými prostriedkami. Všetky tieto kontexty viedli k zaradeniu otázok o dostupnosti verejnej dopravy do realizovanej empirickej sondy.

Ako uvádza tabuľka 21, z celkového súboru marginalizovaných rómskych osídlení zahrnutých do prieskumu sa pri 73 % potvrdila pravidelná doprava zo sídla, 27 % takúto možnosť neuviedlo. Dostupnosť verejnej dopravy priamo v sídle významne variovala podľa typu osídlenia: najviac sídiel odrezaných od dopravných možností sa spájal so separovanými rómskymi komunitami na okraji obcí a so

Tabuľka XXI:

Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedených možností dopravy (v % a km)

	Je pravidelná doprava (v %)	Počet spojov (rozsah; %*)	Doprava detí do školy (v %)	Interval vzdialeností k zastávke (v km)	Priemerná vzdialenosť k zastávke (v km)
Spolu	73	2-30; 16%	6	0,1 – 3,0	0,4
- z toho sídla označené za:					
segregované	67	2-18; 9%	7	0,2 – 3,0	0,6
separované na okraji obce	60	3-20; 9%	4	0,1 – 1,0	0,5
koncentrované v rámci obce	90	2-30; 31%	8	0,1 – 1,5	0,3

Poznámka: * Za bodkočiarkou sa uvádza percentuálny podiel obcí, pri ktorých sa na otázku o počte spojov za deň zaznamenala nekonkrétna odpoveď typu „veľa“, „pravidelná doprava“, atď.

73 Na odtrhnutosť alebo vzdialenosť vylúčených rómskych osídlení od základných služieb – vzdelávacích, zdravotníckych, kultúrnych, sociálnych a podobne – upozorňujú tiež kontinuálne takmer všetky výskumy zamerané do takto vymedzeného prostredia (UNDP, 2005, 2011, 2012; Svetová banka 2012; CVEK 2011).

segregovanými osadami (40 % a 34 %), z osídlení koncentrovaných v rámci obcí to bolo iba 8 %. Podľa druhu dopravy bola v marginalizovaných sídlach najdostupnejšia autobusová doprava (52 %), nasledovala kombinácia autobusovej a vlakovej dopravy (10 % osídlení). Výnimočne sa ako jediný typ dopravy zaznamenal vlak; 10 % sídiel sa prihlásilo k využívaniu mestskej dopravy (osídlenia na okraji alebo v rámci väčších miest).

Avšak ani deklarovaná dostupnosť verejnej dopravy v sídle neznamenala automaticky dostatočné pokrytie dopravnými prostriedkami. Okrem toho, že využívanie verejnej dopravy predstavuje ďalšiu záťaž pre finančný rozpočet domácností, hlavne viacpočetných, počet dopravných spojov v niektorých sídlach bol značne obmedzený. Uvádzaný rozsah spojov v priebehu dňa sa pri jednotlivých sídlach pohyboval od 2 do 18 za segregované osady, od 3 do 20 za sídla separované na okraji obce a od 2 do 30 za sídla koncentrované v rámci obce. Menší počet dopravných spojov bol výrazne častejší v segregovaných osadách, so sídlami koncentrovanými v rámci obcí sa spájal vyšší počet spojov za deň. Celková dostupnosť verejnej dopravy i jej frekvencia v priebehu dňa bola v segregovaných sídlach menšia, čo prispieva k prehĺbeniu ich priestorového vylúčenia.

Iba minimum sídiel (6 %) uviedlo špeciálne autobusové spoje pre dopravu detí do školy. Takáto služba sa mierne častejšie (8 %) poskytovala deťom zo sídiel koncentrovaných v rámci obce a zo segregovaných osád (7 %), najmenej ju poznali deti zo sídiel separovaných na okraji obce..

Ďalším problémom, aj pri existencii dopravného spojenia, ktorý vypovedá o celkovej dostupnosti verejnej dopravy, môže byť vzdialenosť k najbližšej zastávke. V priemere za celý súbor predstavovala 0,4 km, vpre segregované osady vyšla najvyššia (0,6 km). Interval zaznamenaných vzdialeností k najbližšej zastávke verejnej dopravy bol najširší za segregované osídlenia (od 200 metrov do 3 kilometrov), za separované a koncentrované osídlenia sa maximálna vzdialenosť od zastávky pohybovala na tretinovej až polovičnej úrovni.

Všetky použité ukazovatele poukázali na najnižšiu dostupnosť verejnej dopravy u tých marginalizovaných rómskych osídlení, ktoré mali obmedzenú priestorovú dostupnosť k verejným službám. Takéto zistenia naznačujú viacnásobnú marginalizáciu niektorých osídlení, primárne segregovaných.

Komunitná práca v sídle

Posledný okruh indikátorov sa pokúšal zachytiť objem komunitnej práce v rámci skúmaných osídlení. Za týmto účelom sa sledovala prítomnosť komunitných centier v skúmaných sídlach, pôsobenie neziskových organizácií v ich priestore, špeciálna pozornosť sa venovala práci s rómskymi deťmi.

Podľa empirických zistení malo spolu 43 % skúmaných osídlení nejakú skúsenosť s komunitnými centrami, vo väčšine z nich bolo komunitné centrum v čase výskumu funkčné, len 7 % deklarovalo nefunkčné zariadenie. Rozdiely podľa typu osídlenia neboli veľké, činnosť komunitných centier iba mierne preyšovala u segregovaných osád (46 % oproti 40 % za separované a koncentrované osídlenia). Pomocné mimovládne organizácie (MVO) vyvíjali svoje aktivity v necelých 40 % skúmaných osídlení, 60 % súboru sa zaradilo ako sídla bez takejto pomoci. Spomedzi troch typov osídlení zaznamenali najmenej skúseností s prácou MVO segregované osady.

Rozšírenie aktivít pre deti z marginalizovaných rómskych komunít sa pohybovalo v približne rovnakých proporciách ako pri predchádzajúcich dvoch pomocných subjektoch – dve pätiny sídiel prácu s rómskymi deťmi potvrdilo a u troch pätín výskyt takýchto činností chýbal. Zistenie naznačuje, že subjekty pôsobiace v konkrétnom sídle sú aktívne v rámci širšieho spektra činností; ak sa v sídle nejaký pomocný či podporný subjekt objaví a rozvinie svoje aktivity, venujú sa nie len pomoci dospelým, ale postupne sa špecializujú aj na prácu s deťmi.

Pri aktivitách určených deťom predložený formulár požadoval konkretizovať subjekt, ktorý v tejto oblasti pôsobí. Väčšina odpovedí uvádzala všeobecne

Tabuľka XXII:

Skúmané rómske osídlenia podľa typu a uvedených možností dopravy (v % a km)

	Komunitné centrum v sídle			Pomáhajúce MVO		Aktivity pre deti	
	Funkčné	Nefunkčné	Nie	Áno	Nie	Áno	Nie
Spolu	36	7	56	37	63	40	60
- z toho sídla označené za:							
segregované	42	4	54	31	69	37	67
separované na okraji obce	33	7	60	39	61	46	54
koncentrované v rámci obce	33	8	59	41	59	45	55

Poznámka: Uvádzané údaje o pôsobení KC a MVO v marginalizovaných rómskych osídleniach môžu byť oproti realite mierne nadhodnotené, nakoľko sa spolupracovníci pre zber dát rekrutovali práve z kruhov pomáhajúcich profesií. Dá sa predpokladať, že navštívili prednostne miesta svojho pôsobenia.

činnosť rôznych krúžkov pri školách, centrá voľného času, kluby mládeže, mimoškolskú krúžkovú činnosť alebo komunitné centrá (nízkoprahové i bez špecifikácie) a cirkvi. Z konkrétnejších názvov organizácií pracujúcich s deťmi MRK sa od respondentských domácností a spolupracovníkov vygeneroval nasledujúci zoznam: Quo Vadis, Rómske združenie „Odényi“, OZ Nová cesta, ETP Slovensko, Navo Nagle, OZ Romix, OZ Venézia, KZRS, Rómske OZ „Vo farebnom svete“, OZ Regionálny rozvoj rómskej kultúry, Kresťanské centrum, cirkev bratská, saleziáni, evanjelická cirkev má medzi rómskymi deťmi klub „Besiedka“, arcidiecézna charita.

Pozitívnu správou z empirickej sondáže do marginalizovaných rómskych osídlení je prítomnosť priamej terénnej práce v týchto komunitách. Pohľad do tabuľky 22 však naznačuje, napriek predpokladu mierneho nadhodnotenia podielu sídiel s pomáhajúcimi subjektami, že väčšinu stále vytvárajú osídlenia, pri ktorých sa pomoc nerefletovala. Smutným príbehom sú zistené nefunkčné komunitné centrá, ktoré môžu byť výsledkom existujúceho nastavenia podpory a fungovania terénnej sociálnej práce na jednej strane, alebo zneužitia zdrojov či nesprávneho

výberu implementujúcej organizácie na strane druhej. Čo sa týka práce s rómskymi deťmi, sú na Slovensku sídla s viacerými možnosťami,⁷⁴ ale aj také, kde sa aktivity tohto druhu neorganizujú. A podľa empirických zistení ich bola väčšina.

Vylúčené rómske spoločenstvá nevyhnutne potrebujú na prekonanie bludného kruhu chudoby a sociálneho vylúčenia priamu prácu v teréne. K takémuto záveru dochádzajú opakovane všetky zisťovania, ktoré sa v tomto prostredí realizovali. Zodpovedné inštitúcie a decízna sféra by konečne mali na Slovensku poriešiť trvaloudržateľnosť komunitnej práce v marginalizovaných rómskych komunitách (hlavne finančnú) a nastaviť výberové kritériá pre projekty terénnej práce nie podľa podružných charakteristík (známosti, lobovanie), ale podľa pozitívnych výsledkov práce v teréne.

Vo vzťahu k pripravovanému mapovaniu MRK by stálo za zváženie doplniť zisťovanie v komunitách o konkrétne názvy úspešných neziskových organizácií a komunitných centier priamo v teréne a od rôznych stakeholderov, čo by mohlo napomôcť identifikácii organizácií a subjektov vhodných pre podporu. Pri neúspešných projektoch, ako napríklad

74 Pri niektorých skúmaných sídlach sa objavovali zároveň aktivity viacerých subjektov: krúžková činnosť na pôde školy sa kombinovala s pôsobením centier voľného času, komunitných centier, sociálnych pracovníčok, cirkví alebo rómskych i nerómskych neziskových organizácií a združení. Z konkrétnej krúžkovej činnosti sa zaznamenali spevácke, hudobné alebo tanečné krúžky (tradičné rómske tance, hip-hop, atď.), počítačové a internetové krúžky, športové aktivity rôzneho zamerania (futbalový klub, atď.), kurzy varenia a šitia pre mladých, umelecké dielne a podobne.

nefungujúce komunitné centrá, by mohlo pomôcť zaznamenanie „príbehu“ zariadenia, prečo aktivita skončila neúspešne.

Zhrnutie

Empirická sonda do 151 marginalizovaných rómskych osídlení potvrdila značnú rôznorodosť týchto osídlení na Slovensku a poukázala na možné problematické aspekty mapovania.

Rómske sídla na Slovensku sa líšia vzdialenosťou od domovských obcí i typom priestorového vylúčenia. Majú veľmi rôzne vybavenie základnou technickou infraštruktúrou, nachádzajú sa medzi nimi osídlenia bez akejkoľvek infraštruktúry, iným chýba viacero technických sietí a ešte ďalším iba jedna, časť osídlení je plne infraštruktúrne zabezpečená. Veľká heterogenita sa zaznamenala aj podľa dostupnosti základných občianskych a kultúrnych služieb. Pre mnohé marginalizované sídla sú priestorovo vzdialené už materské školy a prvé ročníky základnej školy, za druhým stupňom vzdelávania musia deti z týchto osídlení prekonávať ešte väčšiu vzdialenosť. Obyvatelia mnohých vylúčených sídiel musia riešiť veľkú priestorovú vzdialenosť pri zdravotných službách alebo pri potrebných nákupoch pre domácnosť. V priemere sú im najviac vzdialené úrady práce, sociálnych vecí a rodiny, kde sú v dôsledku vysokej nezamestnanosti a sociálnej odkázanosti častými klientmi. Ani vysunutie niektorých oddelení úradov z okresného mesta hlbšie do regiónu okresu nedokázalo priestorový odstup eliminovať. Veľké vzdialenosti musia tiež prekonávať za možnosťou výberu peňazí z automatu, pomerne problematické sú pre niektoré sídla aj poštové služby, prípadne doprava. Hoci v mnohých osídleniach začali pracovať komunitné centrá alebo v nich rozvíjajú svoju činnosť neziskové organizácie, veľká časť osídlení takého možnosti stále nemá.

Pripravovaný mapping (ATLAS rómskych komunít 2013), ktorý dokáže zachytiť situáciu marginalizovaných rómskych komunít vyčerpávajúcym spôsobom, by v záujme lepších a kvalitnejších výsledkov mal venovať pozornosť nasledujúcim oblastiam a problémom:

- Typ priestorového vylúčenia je u niektorých osídlení ťažké jednoznačne určiť; bude preto potrebné presne definovať jednotlivé typy rómskych osídlení; zároveň podrobne vymedziť intravilán obce – kedy ide o sídlo v rámci obce či na jeho okraji a kedy je už mimo obce. V rámci školenia musia dostať anketári presnú inštrukciú s uvedením konkrétnych príkladov a v písomnej podobe.
- Výskumná sonda zaznamenala rôzne druhy objektov uvádzaných ako bariéra medzi sídlom a domovskou obcou, ktoré sa u niektorých osídlení kombinovali; pred mapovaním si možné druhy prekážok vyžaduje podrobnú špecifikáciu, nemala by sa ponechať na ľubovoľnom rozhodnutí anketárov. Ich zaškolenie by segmentu s vymedzením prekážok a bariér malo venovať pozornosť.
- Zistilo sa, že terénni spolupracovníci popisovali rôznym spôsobom zdroje pitnej vody v osídleniach bez (fungujúceho) vodovodu; náhradné zdroje pitnej vody by sa v záznamových hárkoch a dotazníkoch pripravovaných pre mapovanie mali tiež vymedziť jednoznačne.
- Realizácia sondáže do skupiny rómskych osídlení narazila aj na problémy v jednoznačnosti merania technickej vybavenosti osídlení; ukazuje sa ako potrebná jednoznačnejšia a podrobnejšia identifikácia zariadení infraštruktúry vo vzťahu k „sídlu“. Konkrétne to znamená presné rozlíšenie vybavenosti domovskej obce a vybavenosti rómskych osídlení, ktoré k nej patria, zároveň je nutné použiť podrobnú a presnú škálu merania vybavenosti; mala by sa zakladať buď na kvalifikovanom odhade podielu napojených domácností v sídle na jednotlivé siete alebo by mapovanie sídiel malo dopĺňať zisťovanie reálneho stavu napojenia priamo v domácnostiach (aspoň náhodne vybraných v rámci sídla).
- Empirická sonda nevenovala špeciálnu pozornosť známym problémom zaraďovania rómskych detí

do špeciálnych škôl alebo segregácii na školách, len priestorovej dostupnosti povinného vzdelávania, no podarilo sa zachytiť viaceré signály o komplikovanej situácii so vzdelávaním detí vo vylúčených osídleniach; na základe nich možno odporučiť pre monitorovanie vybavenia sídiel a dostupnosti vzdelávania používanie škál v podrobnejšom členení. Obidva stupne základného vzdelávania sledovať zvlášť za bežnú a špeciálnu školu, zisťovanie doplniť o špeciálne triedy na školách, pri kombinácii rôznych druhov škôl v sídle zaznamenávať aj zloženie detí na jednotlivých školách.

- Pilotné meranie priestorovej dostupnosti základných občianskych služieb tiež poukázalo na niektoré problémové okruhy; pre šetrenie sa zdá ako vhodné odporučiť poučenie anketárov o stanovení vzdialeností, napríklad cez kilometre uvádzané v cestovných poriadkoch pre priamy spoj zo sídla do obce s najbližšou využívanou službou, resp. ich vybaviť pomôckou pre odhad vzdialeností. V realite sa môžu vyskytnúť aj viacznačné situácie (napríklad niektorá služba je aj v domovskej obci, aj v inej, ktorá ale môže byť bližšie k sídlu, atď.); pre tieto prípady je potrebné špecifikovať postup riešenia situácie (zaznamenať viacero možností alebo väčšinový

výskyt). Pri niektorých službách by sa žiadalo doplniť dostupnosť daného zariadenia možnosťami jeho využívania (napríklad dom kultúry, kostol a pod.).

- Nižšia dostupnosť verejnej dopravy u obyvateľov marginalizovaných rómskych osídlení môže viesť k prehĺbovaniu vylúčenia a viacnásobnej marginalizácii niektorých osídlení; okrem výzvy pre decíznu sféru na dôsledné zvažovanie dopadov rušenia spojov na ďalšiu marginalizáciu regiónov inšpiruje toto empirické zistenie aj k metodologickým odporúčaniam; mapovanie MRK by segment o dopravných možnostiach osídlení malo posilniť.
- Pretrvávajúce nízke pokrytie marginalizovaných osídlení komunitnou prácou priamo v teréne je výzvou pre doriešenie jej trvalodržateľnosti a rozšírenia do širšieho okruhu sídiel; pripravované mapovanie MRK by k naplneniu tohto cieľa mohlo prispieť identifikáciou organizácií a subjektov vhodných pre podporu priameho pôsobenia v osídleniach (doplniť zisťovanie o názvy neziskových organizácií a komunitných centier s dobrými výsledkami z praxe, prípadne o dôvody neúspešných projektov).

Sídla MRK – zoznam (názov obce či mesta – okres)

1.	Zvolen – Zvolen
2.	Detva I (rodinné domy) – Detva
3.	Detva II (bytovky) – Detva
4.	Vrbnica I – Michalovce
5.	Michalovce: Mlyn (ská) I (bytovky) – Michalovce
6.	Hnojné – Michalovce
7.	Závadka I – Gelnica
8.	Roškovce – Levoča
9.	Sveržov – Bardejov
10.	Petrovany – Prešov
11.	Rudňany I – Spišská N. V.
12.	Markušovce I – Spišská N. V.
13.	Jarovnice – Sabinov
14.	Medzany – Prešov
15.	Turňa nad Bodvou – Košice okolie
16.	Hrušov – Veľký Krtíš
17.	Moldava nad Bodvou I – Košice okolie
18.	Moldava nad Bodvou II – Košice okolie
19.	Šaca – Košice 2
20.	Trnava I – Trnava
21.	Trnava II – Trnava
22.	Banská Štiavnica – B. Štiavnica
23.	Kokava nad Rimavicou – Poltár
24.	Zlatno – Poltár
25.	Klenovec – Rimavská Sobota
26.	Hnúšťa – Rimavská Sobota
27.	Čelovce – Trebišov
28.	Slovenské Nové Mesto – Trebišov
29.	Čerhov – Trebišov
30.	Michaľany – Trebišov
31.	Bíňa – Nitra
32.	Čata – Levice
33.	Rimavská Sobota – R. Sobota
34.	Bystrany – Spišská N. V.
35.	Spišské Podhradie: Rybníček – Levoča
36.	Žehra – Spišská N. V.
37.	Pôtor – Veľký Krtíš
38.	Dačov Lom – Veľký Krtíš
39.	Bušince – Veľký Krtíš
40.	Modrý Kameň – Veľký Krtíš
41.	Sklabiná – Veľký Krtíš
42.	Veľký Krtíš – V. Krtíš
43.	Ostrovany – Sabinov
44.	Richnava – Gelnica
45.	Veľký Blh – Rimavská Sobota
46.	Ražňany – Sabinov
47.	Sabinov I – Sabinov
48.	Kecerovce I – Košice okolie
49.	Šarišské Michaľany – Sabinov

50.	Kružľov: Gerlachov – Bardejov
51.	Lukov I – Bardejov
52.	Lenartov I – Bardejov
53.	Gerlachov – Bardejov
54.	Rožkovany – Sabinov
55.	Družstevná pri Hornáde – Košice okolie
56.	Milpoš – Sabinov
57.	Hraň – Trebišov
58.	Hrčel I – Trebišov
59.	Kuzmice – Trebišov
60.	Vojčice – Trebišov
61.	Prešov: Solivar (Pod Hrádkom) – Prešov
62.	Prešov: Stará tehelňa – Prešov
63.	Prešov: Tarasa Ševčenka – Prešov
64.	Stará Ľubovňa I – S. Ľubovňa
65.	Stará Ľubovňa: Podsadek – S. Ľubovňa
66.	Gelnica – Gelnica
67.	Vyšné: Slovinky – Spišská N. V.
68.	Veľký Šariš – Prešov
69.	Ruská Nová Ves – Prešov
70.	Fiľakovo: mesto – Lučenec
71.	Nitra nad Ipľom – Lučenec
72.	Fiľakovské Kováče – Lučenec
73.	Rimavská Baňa – R. Sobota
74.	Rimavská Píla – R. Sobota
75.	Čelovce I: osada – Veľký Krtíš
76.	Cerovo – Krupina
77.	Krupina – Krupina
78.	Čelovce II: obec – Veľký Krtíš
79.	Lúčky – Michalovce
80.	Iňačovce – Michalovce
81.	Slavkovce – Michalovce
82.	Malčice – Michalovce
83.	Žbince – Michalovce
84.	Michalovce – Michalovce
85.	Sobrance – Sobrance
86.	Rankovce – Košice okolie
87.	Jasov – Košice okolie
88.	Torysa I – Sabinov
89.	Drienovec – Košice okolie
90.	Lastovce – Trebišov
91.	Nižný Žipov – Trebišov
92.	Trebišov – Trebišov
93.	Kamenín – N. Zámky
94.	Pohronský Ruskov – Levice
95.	Bátka – R. Sobota
96.	Včelínce – R. Sobota
97.	Abovce – R. Sobota
98.	Radnovce – R. Sobota
99.	Kráľ – R. Sobota
100.	Hostišovce – R. Sobota

101.	Doľany: Rožkovce – Levoča
102.	Spišský Hrhov – Levoča
103.	Žakarovce – Gelnica
104.	Jaklovce – Gelnica
105.	Margecany – Gelnica
106.	Mária Huta – Gelnica
107.	Rimavská Seč – R. Sobota
108.	Jesenské – R. Sobota
109.	Krivany – Sabinov
110.	Pečovská Nová Ves I – Sabinov
111.	Malcov – Bardejov
112.	Snakov – Bardejov
113.	Hrabské – Bardejov
114.	Kurov – Bardejov
115.	Uzovské Pekľany – Sabinov
116.	Lipany – Sabinov
117.	Olejníkov – Sabinov
118.	Slovinky: Nižné – Spišská N. Ves
119.	Gelnica: Háj – Gelnica
120.	Mirkovce – Prešov
121.	Žehňa – Prešov
122.	Tuhrina – Prešov
123.	Gemerská Hôrka – Rožňava
124.	Hucín – Revúca
125.	Jelšava I – Revúca
126.	Plešivec: osada I – Rožňava
127.	Plešivec: osada II – Rožňava
128.	Čoltovo – Rožňava
129.	Pašková – Rožňava
130.	Detva III (bytovky) – Detva
131.	Zvolen II (separované) – Zvolen
132.	Detva IV (domy – separované) – Detva
133.	Detva V (RD - sep) - Detva
134.	Detva VI (bytovky – sep) – Detva
135.	Vrbnica II – Michalovce
136.	Michalovce: Mlyn(ská) II (chatrč) – Michalovce
137.	Závadka II (konc) – Gelnica
138.	Rudňany II – Spišská N. Ves
139.	Rudňany III – Spišská N. Ves
140.	Markušovce II – Spišská N. Ves
141.	Moldava nad Bodvou III – Košice okolie
142.	Sabinov II (osada) – Sabinov
143.	Kecerovce II – Košice okolie
144.	Šarišské Michaľany II – Sabinov
145.	Lukov II – Bardejov
146.	Lenartov II – Bardejov
147.	Hrčeľ II – Trebišov
148.	Stará Ľubovňa II – S. Ľubovňa
149.	Torysa II – Sabinov
150.	Pečovská Nová Ves II – Sabinov
151.	Jelšava II – Rožňava

LIETRATÚRA

- Andal o dživipen.* Košice: ETP Slovensko – Centrum pre udržateľný rozvoj 2009.
- Atlas rómskych komunít na Slovensku 2004.* Bratislava: S.P.A.C.E., IVO a KCpRO.
- Dáta o ľudských právach rómskych žien.* Banská Bystrica: Kultúrne združenie Rómov Slovenska 2009.
- EU SILC, 2011: *Zisťovania o príjmoch a životných podmienkach.* Bratislava, Štatistický úrad SR 2011.
- FILIPOVÁ, J. – VALNÁ, S., 1995: Prístupy k definovaniu a meraniu chudoby. *Ekonomický časopis*, 43, 118-129.
- FRA – UNDP, 2012: *The situation of Roma in 11 EU Member States - Survey results at a glance.*
- Hodnotiaca správa o výsledkoch 1. etapy Programu podpory zdravia znevýhodnenej rómskej komunity za roky 2007 – 2008.* Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR 2008.
- Charta základných práv Európskej únie Charta základných práv Európskej únie.* Wien: FRA.
- Chudoba Rómov a sociálna starostlivosť o nich v Slovenskej republike.* 2002, Bratislava: Svetová banka, S.P.A.C.E, INEKO a OSI.
- IVANOV, A., 2012: Making Inclusive Truly Inclusive. In: *Development and Transition. Opportunities for Roma Inclusion.* Issue 19. June, 2012. Bratislava: UNDP.
- KUSÁ, Z., 2011: Bytová politika a dostupnosť bývania na Slovensku. In: Gerbery, D., (ed.) *Potrebuje sociálny štát? Niektoré úvahy (nielen) o verejnej politike.* Bratislava: FES.
- MAREŠ, P., 2002. *Nezaměstnanost jako sociální problém.* Praha: SLON.
- MUŠINKA, A., ed., 2012; *Podarilo sa: Príklady úspešných aktivít na úrovni samospráv smerujúcich k zlepšeniu situácie Rómov.* Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Ústav rómskych štúdií.
- MUŠINKA, A., – BENČ, V., (eds.), 2011: *Pokrízová obnova SR: Zvyšovanie zamestnanosti a inklúzia Rómov.* Prešov: Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku, Prešovská univerzita a Úrad vlády Slovenskej republiky.
- Národný akčný plán sociálnej inklúzie (NAPs/INCL) 2004 – 2006,* Bratislava: MPSVR SR 2006.
- Národná správa o stratégiách sociálnej ochrany a sociálnej inklúzie pre roky 2006 – 2008,* Bratislava: MPSVR SR 2008.
- Národná správa o stratégiách sociálnej ochrany a sociálnej inklúzie na roky 2008 – 2010,* Bratislava: MPSVR SR 2010.
- Oznámenie Komisie Európskemu parlamentu, Rade, Európskemu hospodárskemu a sociálnemu výboru a Výboru regiónov zo dňa 5.4. 2011. Rámec EÚ pre vnútroštátne stratégie integrácie Rómov do roku 2020.* KOM(2011) 173 v konečnom znení.
- Obraz rómskej ženy.* Zvolen: Quo Vadis, 2012.
- PIERSON, J., 2002: *Tackling Social Exclusion.* London: Routledge.
- Program podpory zdravia znevýhodnených komunít na Slovensku na roky 2009 – 2015.* Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR 2009.
- SCHEFFEL, D., 2009: *Svinia v čiernobielych. Slovenskí Rómovia a ich susedia.* Prešov: Centrum antropologických výskumov.
- Stratégia SR pre integráciu Rómov do roku 2020,* Bratislava: Úrad vlády SR.
- STRIEŽENEC, Š., 1996: *Slovník sociálneho pracovníka.* Trnava: AD.
- SVETOVÁ BANKA, 2012: *Protecting the Poor and Promoting Employability. An assessment of the social assistance system in the Slovak Republic.*
- ŠKOBLA, D. – LEONČIKAS, T. – ŠTĚPÁNKOVÁ, M., 2008: *Etnicita ako štatistický ukazovateľ pri monitorovaní životných podmienok a diskriminácie.* Bratislava: UNDP/FES.

UNDP, 2002: *The Roma in Central and Eastern Europe: Avoiding the Dependency Trap. Regional Human Development Report*. Bratislava: UNDP.

UNDP, 2006: *Správa o životných podmienkach rómskych domácností na Slovensku*. (J. Filadelfiová – D. Gerbery – D. Škobla) Bratislava: UNDP/FES.

UNDP, 2012: *Správa o životných podmienkach rómskych domácností na Slovensku 2010*. Bratislava: UNDP.

UNDP, 2012b: *Nejasný výsledok: Pomohli projekty ESF Rómom na Slovensku? Zistenia z analýzy projektov*

v rámci OP ZaSI v programovom období 2007-2013. Bratislava: UNDP.

UNDP, 2013: *The Housing Situation of Roma Communities. Analysis of the UNDP/WB/EC Regional Roma Survey Data*. (Tatjana Peric) Bratislava: UNDP.

VAŠEČKA, M. – REPOVÁ, I., 2000: *Inštitucionálna báza riešenia rómskej problematiky na Slovensku v súčasnosti*. Bratislava: International Organization for Migration.

UNDP, Europe and the CIS
Bratislava Regional Centre
Grosslingova 35
811 09 Bratislava
Slovak Republic

Tel.: (421-2)59337-111
Fax.: (421-2)59337-450
<http://europeandcis.undp.org>